

**Akademik litsey I bosqich
o'quvchilari uchun**

ADABIYOT

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA’LIM, FAN
VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**N. S. Sulaymonova, O. S. Usmanova,
T. X. Xoljurayev, F. X. Namozova, M. Yu. Karimova,
S. R. Botirova, S. Y. Gazibekova**

ADABIYOT

**Akademik litseylarning adabiyot fani chuqurlashtirib
o‘qitiladigan ta’lim yo‘nalishi 1- bosqich o‘quvchilari
uchun darslik**

TOSHKENT – 2023

Taqrizchilar:

Xolmurodov A. – NDPI “O‘zbek tili va adabiyoti” kafedrası, filologiya fanlari doktori, professor.

Sulaymonov M. – NamDU “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrası mudiri, filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

Eraliyev X. – NDPI akademik litseyi O‘IBDO‘, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi.

Sultanova S. – TATU Urganch filialai akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi, O‘zbekiston Respublikasi xalq o‘qituvchisi.

Niyozova Z. – NDPI akademik litseyi, ona tili va adabiyot fani bosh o‘qituvchisi

Irmatov A. – JDPI AL “Ona tili va adabiyoti” kafedrası o‘qituvchisi.

Adabiyot. Darslik. 2023

N.S.Sulaymonova, T.X. Xoljo‘rayev, S.Y. Gazibekova, O.S. Usmanova, M.Yu. Karimova, S.R. Botirova,
F.X. Namozova

Annotatsiya

Mazkur darslik adabiyot fani uchun ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan guruhlariga mo‘ljallangan, Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tavsiya qilgan namunaviy dastur va namunaviy o‘quv reja asosida tuzilgan. Darslik o‘quv kursi bo‘yicha reja asosida barcha mavzularni to‘liq qamrab olgan.

Darslikda o‘zbek va jahon adabiyotining yirik vakillari hayoti, ijodi va sara asarlaridan namunalar keltirilgan. Asarning mazmun-mohiyatini anglash, mantiqiy fikr yuritishga undaydigan savollar va topshiriqlarga alohida urg‘u berilgan. Mumtoz va zamonaviy adabiyot, jahon adabiyoti durdonalarini bugungi kun bilan solishtirib, o‘quvchining mustaqil fikrini o‘stirishga qaratilgan dolzarb mavzular bilan bevosita bog‘liq badiiy asar parchalari berilgan.

Аннотация

Данный учебник по литературе предназначен для говорящих на узбекском языке (родном языке), составлен на основе учебного плана и учебной программы, рекомендованной министерством высшего и среднего специального образования.

В этом учебнике даны сведения о представителях узбекской и мировой литературы, об их жизни и творчестве. Также уделено внимание сущности и содержанию произведений, которые способствуют логическому мышлению, приводятся вопросы и задания. Особое место занимает изучение избранных произведений современной мировой литературы, в которых изложены актуальные вопросы, связанные с современностью.

Annotation

The textbook is designed for Uzbek-speaking groups. It is based on the standard curriculum and syllabus recommended by the Ministry of Higher and Secondary Special Education. The textbook covers topics that will be covered throughout the school year. It contains examples of life, works and selected works of major representatives of Uzbek and world literature. Emphasis is placed on questions and assignments that encourage students to understand the content of the work and to think logically. There are pieces of art that are directly related to classical and modern literature, masterpieces of world literature, as well as current issues.

SO‘Z BOSHI

Mustaqil demokratik jamiyat qurilishida insonning ma'naviy yetuk bo'lishi, o'z hayoti va kelajagining bunyodkoriga aylanishi, umuminsoniy madaniyatni egallashi, o'z Vataniga halol xizmat qila oladigan, ham ma'nan, ham jismonan barkamol yoshlarni tarbiyalash davlatimiz siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Bolalarda o'rganiladigan asarlar, ularning qahramonlari xatti-harakatiga o'z munosabatini bildiradigan darajada demokratik tafakkurni o'stirishga, shuningdek, ularda burch, mas'uliyat, sha'n, qadr-qimmat, oriyat hissini, zavqlana olish xususiyatini uyg'otish ko'zda tutilgan.

Adabiyot – millatning ma'naviy qiyofasi va ruhiy qudratining ifodasi, ma'rifiy takomil, milliy til imkoniyatlarini namoyon qiladigan va uning boyliklarini saqlab qoladigan hamda boyitadigan vositadir. Badiiy adabiyot estetik va ma'naviy ta'sir orqali o'quvchilarda odamiylik, halollik, vatanparvarlik fazilatlarini shakllantiradi, ularning shaxsiyatiga tarixiy xotira, o'z xalqi va butun insoniyatga daxldorlik tuyg'ularini singdiradi.

Adabiyot o'qitish o'quvchilarda bilish, kommunikativ, go'zallik va ezgulikni his etish, undan zavqlanish va yomonlikdan nafratlanish ko'nikmalarini tarbiyalaydi. Bu hol umumta'lim o'quvchilarida to'la ma'nodagi shaxslik sifatleri shakllanishiga olib keladi.

Ushbu darslik «Maktabgacha, umumiy o'rta, professional va oliy ta'lim tizimlarida adabiyot ta'limining uzviyligini ta'minlash Konsepsiyasi», adabiyot fani bo'yicha DTS va malaka talablari, adabiyot fanini o'qitish bo'yicha namunaviy o'quv dasturi maqsad va vazifalari, o'quvchilarga qo'yiladigan malaka talablariga muvofiq tarzda tuzildi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, adabiy ta'limni sifat jihatidan milliy va xorijiy tajriba uyg'unligida xalqaro standartlarga mos tarzda yangi bosqichga ko'tarib, samaradorlikka erishish, o'quvchilarning mustaqil fikrlaydigan, adabiyot va hayot hodisalariga ijodiy yondashadigan, badiiy did hamda ezgu

ma'naviy sifatlarga ega barkamol shaxslar sifatida shakllanishini ta'minlash yo'llarini belgilashdan iborat. Mazkur darslikni tuzishda pedagogika, psixologiya, metodika hamda adabiyotshunoslik ilmining so'nggi yutuqlariga tayangan holda dars mavzularini yoritishga e'tibor qaratildi.

ADABIYOT darsligini yaratishda quyidagi vazifalarni bajarish ko'zda tutildi

- adabiy ta'limda o'qituvchilarning o'quvchilar bilan, o'quvchilarning bir-birlari bilan hamkorlik qilishi natijadorlik omili ekanligini inobatga olingan holda topshiriqlar tanlanishi;
- ta'lim jarayonida pedagoglar va o'quvchilar faoliyatini qolipga solmaslik, o'quv vaziyati talabidan kelib chiqib, turli didaktik usul va vositalardan foydalanish imkoniyatiga qaratilganligi;
- adabiyot darslarining samaradorligini oshirishda elektron axborot vositalaridan muntazam foydalanishni ko'zda tutish.

KIRISH

Assalom-u alaykum, qadrli o'quvchi

Siz maktab dargohidan ta'limning chuqurlashtirib o'qitiladigan akademik litsey bosqichiga yetib keldingiz. Fan olami bilan tanishib, kitob bilan do'stlashdingiz. Yaxshi kitob, betakror badiiy asar inson ma'naviyatini shakllantirishi va boyitishidagi eng asosiy manbalardan biri ekanligiga ishonch hosil qildingiz. Darhaqiqat, umrboqiy kitoblarda olam va odam haqidagi hamma bilimlar jamlangan bo'ladi. Ulardan har kim o'z qiziqishlariga mos mavzularni, ehtiyojlariga ko'ra ma'lumotlarni topadi. Hayotning turli bosqichlarida insonning olamga qarashlari, qiziqish va ehtiyojlari ham o'zgarib, takomillashib boradi. Yaxshi kitoblardan o'quvchi o'zini qiziqtirgan barcha savollariga javob topa oladi, muammolariga yechim topa biladi. Asosiysi, yaxshi kitoblar o'quvchida ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi, hayotsevarlikka undaydigan ruhiy quvvat bera oladi.

Tarbiya barcha zamonlarda ham yorqin kelajak poydevori hisoblangan. Jamiyatda yoshlar ma'naviyatini oshirishda kitoblarning, badiiy asarlarning, ilmiy adabiyotlarning o'рни katta. Hozir kitobxonlik, yoshlar o'rtasida kitobxonlik madaniyatini oshirish bo'yicha ko'p ishlar qilinmoqda. Bu kabi jamiyatni ma'naviy yuksaltirishga xizmat qiluvchi, yosh avlodni zehnzakovatini oshirishda biz – ta'lim sohasi vakillari – pedagoglarning zimmasiga salmoqli mas'uliyat yuklangan. **Kitobxonlik madaniyatini oshirish uchun birgalikda kitob o'qiymiz!** Kitob, yozuv, kitobat san'atining paydo bo'lishi olis o'tmishga, ming yillik qadimga borib taqaladi.

Yozuvning yaratilishi mo'jizalar boshidir. O'tmishdagi sara ma'lumotlarni ajdodlardan avlodlarga yetib kelishida yozuv asosiy vosita bo'lgan. Aynan o'sha yozuv va kitoblar orqali xalqimizning, butun bashariyatning bugungi bilim xazinasi boyib kelmoqda.

Kitobxonlik bu – birgalikda kitob o'qish. Kitob mutolaasi va ma'naviyat targ'iboti uchun birgalikda kitob o'qishning foydasi katta.

Kitobxonlik badiiy asarlar mutolaasi bilan boshlansa, ilmiy asarlar, turli lugʻatlarni oʻrganish bilan kitobxonning bilim darajasini oʻstiradi va yoshlarda pozitiv qarash, kreativ fikrlashga turtki beradi. Yoshlar faqat audiokitoblarga bogʻlanib qolmasdan, haqiqiy kitobdan foydalanishga oʻrganib, kitob oʻqishni oʻzlariga odat qilib olishlari kerak. Kitobxonlik madaniyatini shakllantirish yosh avlodga bolalik davridan, oiladan boshlanadi, keyin maktab, akademik litsey taʼlimi, oʻquv dargohlaridagi maʼnaviy-maʼrifiy tadbirlarda davom etadi.

Respublikamiz Prezidenti SH.M.Mirziyoyevning «Kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish – buyuk maqsadlarga erishishning muhim kafolatidir» degan fikrining hayotga tatbiqi isboti uchun vatan kelajagi boʻlgansiz, yoshlardan, kitobxonlik va yaxshi kitob mutolaa qilish talab qilinadi.

Kitobxonlik va kitob mutolaasining foydali tomonlari

- 1. Mutolaa asabni tinchlantiradi.***
- 2. Uyqusizlikdan qutqaradi.***
- 3. Qalbni yumshatadi.***
- 4. Miya faoliyatini yaxshilaydi.***
- 5. Tushkunlikka qarshi kurashga yordam beradi.***
- 6. Inson qalbini goʻzallashtiradi.***
- 7. Hayotda maqsadni toʻgʻri belgilashga yordam beradi.***
- 8. Kitob oʻqigan insonlar hayotda faol boʻlishadi.***
- 9. Xotirani va fikrlash qobiliyatini yaxshilaydi.***
- 10. Mutolaa soʻz boyligini oshiradi.***
- 11. Yozuvchilik va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.***
- 12. Mutolaa chet tillarni oʻrganishni osonlashtiradi.***
- 13. Tinglash qobiliyatini rivojlantiradi.***
- 14. Birgalikda kitob oʻqish ota-onalar va farzandlarning oʻzaro munosabatini yaxshilaydi.***
- 15. Mutolaa moliyaviy qiyinchiliklarni bartaraf etishda yordam beradi.***

16. Ko‘p kitob o‘qiydigan bolalar darslarni yaxshi o‘zlashtiradilar.

17. Mutolaa jinoyatchilikning oldini oladi.

18. Yaxshi hikoyanavisga aylantiradi.

19. Mutolaa yaxshilik qilishga undaydi.

20. Mutolaa kitobxonning o‘ziga, porloq kelajagiga ishonchini oshiradi.

Xulosa sifatida shuni eslatish joizki, badiiy adabiyot inson kamolotida asosiy vosita sanaladi. Adabiyot darsligida jamlangan adabiy manbalar, o‘ziga xos talqinlar, siz uchun tayyorlangan savol va topshiriqlar, lug‘at ma’lumotlari yordam berishi shubhasiz.

Savol va topshiriqlar:

1. Yozgi ta’tilda qanday badiiy asarlar o‘qidingiz? O‘qigan asarlaringizdan sizni ta’sirlantirgan joylaridan parcha aytib bering.
2. Asar tanlashda nimalarga e’tibor qaratasiz? Kimlar bilan maslahatlashasiz?
3. Shaxsiy kutubxonangiz haqida ma’lumot bering.

Eslab qoling. Innovatsion kutubxona: «Innovatsiya» inglizcha so‘z bo‘lib, kiritilgan yangilik, ixtiro ma’nolarini bildiradi.

«Kutubxona» arabcha so‘z bo‘lib, kitob, jurnal va shu kabilarni saqlash, to‘plash, ularni targ‘ib qilish, ularni o‘quvchilar uchun foydalanishga beradigan muassasa. Ma’lum shaxsga tegishli ko‘p miqdordagi kitoblar va shu kitoblar turadigan joy. [«O‘zbek tilining izohli lug‘ati» 5 jildlik – T: «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi» 2-jild 438-bet]

Adabiyot fani bo‘yicha maktab darsliklari asosidagi test savollariga javob yozing.

1. Bu kitob jism-u fig‘onimdir mening,

Bu kalom jon-u jahonimdir mening.

satrlari qaysi asar epigrafi?

2. Butun turkiy xalqlar iftixori bo‘lgan yozuvchi kim?

3. «Yevgeniy Onegin» qanday roman?

4. «Tappon xonim», «Dubrovskiy» asarlari kimniki?
5. «**Ibo bilan suv oynasiga,
Sekin boshin egdi nilufar.....**» misralari muallifi kim?
6. «**Yana bahor keldi. Yana olamda
Ajib bir go‘zallik, ajib bir bayot**»... misralari muallifi kim?
7. «**Padarkush..... toj-u taxt ... olti oy ... bo‘lmish!...**» satrlar muallifi va asar nomini ayting.
8. «Qaydasan, Moriko?» qissasi kimniki?
9. 5 kitobdan iborat bo‘lgan asar qanday nomlanadi?
10. «Qutlug‘ qon» romani timsollari ..
11. «O‘zbek milliy yozuvchisi» bo‘lishga ahd qilgan shoir kim edi?
12. **Muhabbat osmonida go‘zal _____ edim, do‘stlar,
Quyoshning nuriga toqat qilolmay yerga botdim-ku.**
Misralarida tushirib qoldirilgan so‘zlarni joyiga qo‘ying.
13. «Kecha va kunduz» romanidagi amerikalik tadbirkorga o‘xshaydigan obraz kim edi?
14. 1905-yil 10-yanvarda Toshkentning Gavkush mahallasida tug‘ilgan shoir kim edi?
15. **Yuksakda raqs etar bir tup.....**
Quyoshga ko‘tarib birsavat oq gul. Ushbu misralarda nuqtalar o‘rniga kerakli so‘zni topib o‘qing.
16. Nayman ona mingan tuya nomi?
17. «Genetika» she‘rini kim yozgan?
18. Lirik asarda tuyg‘u va o‘ylari tasvirlangan shaxs timsoli qaysi atama bilan yuritiladi?

I BOB.

1-§ ADABIYOT – MA’NAVIYATNI YUKSALTIRISH VOSITASI

«So‘z-zabarjad, so‘z- gavhar, oltin...»

(Erkin Vohidov- O‘zbekiston xalq yozuvchisi,
O‘zbekiston Qahramoni).

Dunyoning eng ajib, eng sirli va sehrli
sayohatlaridan biri **so‘z olamiga sayohatdir.**

Negaki, **so‘z – yaralishida mo‘jiza.** Avval

so‘z bo‘lgan deyiladi, muqaddas kitoblarda. Hazrat Navoiy aytganlar:

So‘z kelib avval-u jahon

Ne jahonki, kavn* ila makon so‘ngra.

Chunki mavjud bo‘lsa nuktayi «kun»

Bo‘ldi mavjud toza, yo‘qsa kukun.

Ya’ni, avval **so‘z kelgan, Ollohning «bo‘l» («yaral»)** degan **nidosi kelgan** va mayda zarralar olamidan **yangi Olam** yaralgan. Agar shu **ilohiy so‘z** kelmaganda, **Olam** kukunligicha qolgan bo‘lardi. Xoliqi olam odamzodga idrok va so‘z aytish ne‘matini berib, uni barcha xilqatlardan ustun yaratdi, jonli va jonsiz olamga hokim qildi. ***Olamni idrok qilgan inson so‘zni idrok qiladi. So‘zni idrok qilib olamni yana-da teranroq mushohada qiladi. So‘zning ildiziga yetgan kishi dunyoning tagiga yetgandek bahra topadi. Insoniyat tarixi so‘zlar qismatida yashirinib yotar ekan.***

Adabiyot insonlarning ruhiy kechinmalarini so‘z orqali ifodalab kelgan san’at turidir. «San’at» arabcha so‘z bo‘lib, ish, mehnat, mahorat, kasb-hunar ma’nolarini anglatib, voqelikni badiiy obrazlar vositasida aks ettiruvchi sohadir. So‘zning sehrli kuchini adabiyot sohasidagina his etamiz. Kishilik tarixi ildizlari qanchalik chuqur bo‘lmasin, uning ma’lum bir tolasi bevosita adabiyot bilan uzviy bog‘liq.

Bashariyat olamida birinchi muallim deya eʼtirof etilgan Arastu «Poetika» asarida shunday yozgan: *«Kishilar hamisha adabiyotdan taʼsirlanib, unga ehtiyojmand boʻlib yashaydi, chunki ular hayotni adabiyot orqali yana-da yaxshiroq anglab olishadi»* degan qarashni ilgari suradi.

Adabiyot insoniyatga tabiat va jamiyat haqida tasavvur va maʼlumot beradigan noyob manbadir. Insoniyat yaralibdiki, aql-u zakovati tufayli hamisha izlanishda, oʻy-fikrlar qurshovida yashaydi. Hattoki onalarning bolalariga aytgan allalari ham murgʻak goʻdakning kelajagi haqidagi oʻy-fikrlari, orzu-umidlarini ifodalaydi.

Atoqli adib Abdulla Qahhor adabiyotni *«atomdan kuchli»* deb taʼriflagan edi. Insoniyat tafakkuri bu kuchni «oʻtin yorish» kabi ishlarga sarflamasligi lozimligini uqtiradi. Insonning ong-shuurini shakllantiruvchi, qalbiga sayqal berib, goʻzallik va ezgulikka undovchi noyob, bebaho manba bu – adabiyotdir.

Hayot inson uchun dunyoda eng aziz narsadir. Adabiyotda esa hayot goʻzalliklari, qahramonliklar, vatanparvarlik, kishilarning goʻzal hayot haqidagi tasavvurlari toʻla aks ettiriladi. Har qandaybadiiy asarga moʻjiza deb qarab boʻlmas, lekin har bir badiiy asar zaminida maʼlummaʼnoda goʻzallikka, ezgulik va fidoiylikka intilish yotadi. Badiiy asarlardan oʻzimiz uchun nimalarnidir topsak, quvonamiz. Topganimiz orzularimizga hamohang soʻz, qalbimizga nurbagʻishlovchiquvvat boʻlishi mumkin. Ana shunday ruhiy quvvatni anglay bilishimiz bizni badiiy adabiyotga oshufta qiladi. Zero, ***mutolaa – maʼnaviy yuksalishga undovchi ruhiy quvvatdir.***

Aziz talaba, zukko kitobxon sifatida taniqli olim va adib Ulugʻbek Hamdamning hayotiy tajribalari asosidagi ushbu fikrlarini muhim saboq sifatida doimo esda tuting: ***«Balandparvoz jaranglasa ham toʻgʻrisini aytaman: kitob men uchun hayot deb atalgan imoratni tutib turgan ustunlardan biridir».***

Adabiyotning taʼsir kuchi nimada? U nimalarga bogʻliq? Buning uchun yirik soʻz sanʼatkorlari yaratgan koʻplab durdona asarlarning xalq orasida

alohida hurmat va e'tibor qozonganligini eslash joiz.

Yusuf Xos Hojib XI asrda – 1069 – 70-yillarda «Qutadg'u bilig» dostonini yozib tugatadi va uni qoraxoniylar hukmdorlaridan Tabg'ach Bug'ro Qoraxon Abu Ali Hasan binni Arslonxonga taqdim etadi. Hukmdor adibga mamlakatdagi eng yuqori mansablardan biri – Xos Hojiblikni beradi. Xos Hojib «eshik og'asi» demakdir. Hozirgi tilimizda u «ish boshqaruvchi»ga to'g'ri keladi.

Yana bir misol. Alisher Navoiy «Xamsa» dostonini tugatgach, uni Husayn Boyqaroga sovg'a sifatida topshiradi. Husayn Boyqaro butun a'yonlari oldida Navoiyni o'z «pir»i deb e'lon qiladi va sho'irni otga mindirib, o'zi xalq oldida unga jilovdorlik qiladi. Bu mamlakat podshosining buyuk iste'dod egasiga, so'z san'atkoriga nisbatan hurmat va e'tirofi ramzi edi.

O'zbek xalqining ijodkorlarga nisbatan alohida hurmat va ehtiromi ham yaxshi ma'lumdir. Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit-turk» asarida «**Ardam bashi – til**» («Barcha fazilatlarining boshi tildir») degan maqol uchraydi. Demak, til va badiiy so'zning qudratiga qadim zamonlardayoq ajdodlarimiz alohida e'tibor berishgan.

XI asr sharoitida Yusuf Xos Hojib shoirlarni «**so'z teruvchilar**» deb ta'riflaydi. XIV asrda esa Sayfi Saroyi shoirlarni «**so'z bulbuli**» deydi. Navoiy shoirlarni «**ruh chamanining xushxon bulbullari**»ga o'xshatgan edi.

So'z adiblar nazarida ham alohida, mo'tabar mavqega ega. Yusuf Xos Hojib til va so'zga katta baho beradi. U tilni bilim va aql-idrok tarjimoni deb ataydi. Bu borada adibning ayrim fikrlarini eslatish mumkin:

Kishi so'z bila qo'pti, bo'ldi malik,

O'kush so'z bashig' yerka qildi kulik.

(Kishi so'z tufayli ko'tariladi, podshoh bo'ladi,

Ko'p so'z boshni yerga egadi.)

Kishidin kishika qumaru so'z ul,

Qumaru so'zi tutsa asg'i yuz ul.

(Kishidan kishiga qoladigan meros so'zdir,

Meros so'zni tutsang, nafi yuz-yuzdir.)

Bunday fikrlarni adib Ahmad Yugnakiy ijodida ham ko‘ramiz. U «adablar boshi til ko‘dazmak (saqlamoq)dir» deb Mahmud Koshg‘ariyning «Devon-u lug‘otit-turk» idagi maqolga hamohanglik bildiradi. Adib Ahmad so‘zni kasal ruh va dillarga shifo derkan, bunda badiiy so‘zni e’tiborga olganiga shubha yo‘q.

Sayfi Saroyi badiiy so‘z qudratini shoirlar iste’dodiga bog‘laydi. Shuning uchun u:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog‘,

Kimi bulbuldurur so‘zda, kimi zog‘,

– deya shoirlarni ikkiga ajratadi. «So‘zda bulbul» bo‘lganlarning «mavzunu shirin» ash’orlariga ta’rif-u tahsinlar aytadi.

Xorazmiy (XIV asr) nazarida o‘z ona tilida bitilgan kitob ajdodlarning avlodlarga qoldirgan armug‘onidir. Shoir «shakarteg til bila olamni» tutishi mumkin.

Alisher Navoiy so‘zga nihoyatda katta baho beradi. U:

So‘z kim, insonni judo ayladi hayvondin,

Bil kim, guhari sharifroq yo‘q andin,

– deb ta’kidlaydi. Adibning fikricha:

Jism bo‘stoniga shajar so‘zdur,

Ruh ash’origa samar so‘zdur.

Alisher Navoiy, ayniqsa, badiiy so‘z qudratini juda aniq ko‘rsatib berdi:

Nizomiy olsa Barda’ birla Ganja,

Qadam Rum ahlig‘a ham qilsa ranja.

Chekib Xusrav dog‘i tig‘i zabonni,

Yurub fath aylasa Hindustonni.

Yana Jomiy Ajamda ursa navbat,
Arabda dog‘i cholsa ko‘si shavkat.

Agar bir qavm, gar yuz, yo‘qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.

Olibmen taxti farmoning‘a oson.
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.

Ko‘ngul bermish so‘zumga turk jon ham,
Ne yolg‘uz turk, balkim turkmon ham.
Ne mulk ichraki bir farmon yibordim,
Aning zabtiga bir devon yibordim.

Turkiy yozma adabiyotning bizgacha yetib kelgan ilk namunalari
O‘rxun-Enasoy bitiklari bilan bog‘liq. Bu yodgorliklar eramizning

VI–VIII asrlarida yaratilgan. Ular ilk tarixiy-badiiy asarlar sifatida qimmatli. Keyingi asrlarga kelib adabiyotimiz boy tajriba to‘pladi. Bu davrda turkiy tilda yaratilgan ilk yirik yozma doston – Yusuf Xos Hojibning «Qutadg‘u bilig» («Saodatga yo‘llovchi bilim» 1069 – 1070-yil) asari yuzaga keldi. Yusuf Xos Hojib boshlab bergan dostonchilik an‘anasi keyinchalik Ahmad Yugnakiy, Sayfi Saroyi, Qutb Xorazmiy, Haydar Xorazmiy, Navoiy kabi shoirlar va adiblar ijodida davom ettirildi.

To‘rtlik, ruboiy, tuyuq, murabba‘, g‘azal, qasida, masnaviy, noma kabi janrlarning o‘zbek adabiyoti tarixida ancha qadimgi davrlardan shakllangani ma‘lum. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy, Xorazmiy, Sayfi Saroyi, Atoiy, Gadoiy, Sakkokiy, Lutfiy kabi shoirlarimiz bu janrlarning rivojlanishiga katta hissa qo‘shganlar.

O‘zbek nasrining tarixi ham qadimgi davrlardan boshlanadi. «Shiroq», «To‘maris» kabi rivoyatlarning asl matni saqlanib qolmagan. Ular yunon

tarixchilarining asarlari orqali bizgacha yetib kelgan.

Adabiyot ham olam hodisalari haqida bilim va ma'lumot beradi. Bu jihatdan u fanga, fanning turli tarmoqlari: falsafa, tabiatshunoslik, kimyo, fizika, tarix va boshqalarga o'xshaydi. Ammo ular hayot hodisalarini aks ettirish usuliga ko'ra o'zaro farqlanadi. Zero, fan ilmiy umumlashmalarga tayansa, adabiyot badiiy obrazlarga suyanadi.

Fan – jamiyatning muayyan qismi shug'ullanadigan soha. Masalan, kimyo fani bilan hamma shug'ullanmaydi, buning uchun muayyan qiziqish, malaka va tajriba, jiddiy ilmiy tayyorgarlik kerak. Fizika, matematika, botanika, tabiatshunoslik haqida ham shunday deyish mumkin. Badiiy adabiyot esa kishilarning yoshi va jinsi, kasbi va lavozimiga bog'liq emas. Uni hamma o'qishi mumkin va unga har bir inson qiziqadi.

Chinakam badiiy asarlar zamon va makonda sarhad bilmaydi. Boshqa yurt va mamlakatlarda yaratilgan badiiy asarlar ham sevib o'qilishi mumkin. Qadimgi yunon adabiyoti («Iliada», «Odisseya» va boshqalar), O'rxun-Enasoy obidalari, Firdavsiyning «Shohnoma»si, Navoiyning «Xamsa»si jahon xalqlari uchun go'zal ma'naviy mulkdir. Demak, adabiyot ko'pchilik uchun, xalq uchun xizmat qiladi. Adabiyotning ommaviyligi uning asosiy xususiyatlaridan biridir.

Adabiyotning og'zaki turi ko'pchilik tomonidan, xalq tomonidan ijod eliladi. Yozma adabiyot ma'lum shaxslar, alohida qobiliyat va iste'dod egalari tomonidan yaratiladi. Ammo asar bitilganidan keyin u xalq mulkiga aylanadi. Shuning uchun ham ayrim adiblar nomi xalq nomi bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Masalan, fors-tojik adabiyoti deganda Rudakiy, Firdavsiy, Hofiz, Sa'diy, Jomiylar; qozoq adabiyoti deganda Abay, Muxtor Avezovlar; qirg'iz adabiyoti deganda Chingiz Aytmatovlaresga olinadi. Yoki Navoiy, Bobur, Ogahiy, Mashrab, Muqimiy deganda jahon ahli o'zbek xalqini eslaydi.

Ko'rinib turganidek, o'zbek xalqi va uning ajdodlari yaratgan san'at asarlari juda qadim tarixga ega. Shunga ko'ra, xalqimizning jahon madaniyatiga ta'siri haqida gapirish mumkin.

Olimlar XIII–XIV asrlarda Yevropada «zersal» deb nomlangan janrning

yuzaga kclishida sharq didaktik adabiyotining ta'siri haqida gapirishadi. Nemis shoiri Gyotening «G'arb-u Sharq devoni» ning yuzaga kelishiga sharq she'riyati sabab bo'lgan. Ma'lumki, g'azal shakli sharq she'riyatigagina xos. Uning ta'sirida Yevropada ham shunday shakllar paydo bo'lganligi yaxshi ma'lum. To'rtlik, ruboiy shakli haqida ham shunday deyish mumkin. Qolaversa, Sharq adabiyotining eng nozik durdonalari juda qadim zamonlardan beri Yevropa xalqlari tillariga tarjima qilib kelinadi. Demak, Sharq adabiyoti jahon xalqlari madaniyatini boyitishga o'zining munosib hissasini qo'shib kelmoqda.

Badiiy adabiyot asarlarining g'oya va mazmuni, undagi badiiy tasvir, asar sujeti, obrazlarning ma'nolarini adabiyotshunoslik fani o'rganadi. Bu fan adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid va adabiyot tarixi qismlarini o'z ichiga oladi.

Adabiyot nazariyasi barcha zamonlarda bunyod etilgan hamma asarlar uchun umumiy bo'lgan asoslarni, badiiy asarning tarkibiy qismlarini, badiiyat qonun-qoidalarini o'rganadi.

Adabiyot tarixi esa muayyan mamlakatlar yoki xalqlar milliy adabiyotlarining rivojlanish bosqichlarini, biror xalq yoki jahon adabiyoti vakillari bo'lgan buyuk san'atkorlarning hayoti va ijodini o'rganadi.

Hozirgi adabiy jarayonda bunyod etilgan asarlarni baholash, ularning yutuq va kamchiliklarini, taraqqiyot yo'nalishlarini izohlash va ko'rsatish «**Adabiy tanqid**» ning zimmasidadir.

Adabiyotshunoslikning ushbu uch sohasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir, ular bir-birisiz yashay olmaydi, aksincha, bir-biriga oziq beradi, bir-birini boyitadi.

Forobiyning «She'r san'atlari haqida» risolasi Arastuning «Poetika» asariga sharh sifatida yozilgan. U adabiyot nazariyasiga oid ilk manbalardan biridir.

Beruniy, Ibn Sino, Muhammad Xorazmiy, Abu Nasr Forobiy, Saolibiy, Abu Abdulloh Xorazmiy kabi Sharq allomalari ham adabiyot tarixi va nazariyasiga doir

- A) adabiyotshunoslik
- B) adabiy tanqid
- C) adabiyot tarixi
- D) adabiyot nazariyasi

Savol va topshiriqlar:

1. Jahon ma'naviyati rivojiga salmoqli hissa qo'shgan adiblar va ularning asarlari nomini sanang.
2. Badiiy asarlarning dunyo miqyosida yuksak baholanishiga asos bo'ladigan tomoni nimada deb o'ylaysiz? fikringizni asoslashga harakat qiling.
3. «Kitob men uchun hayot deb atalgan imoratni tutib turgan ustunlardan biridir» satrlari kimga tegishli? Siz uchun kitobning ahamiyati qanday?
4. Siz bilan birgalikda kitob o'qiydigan do'stlaringiz bormi?
5. Sizga yoqqan asar bo'yicha birinchi bo'lib kimga aytishni xohlaysiz?
6. Sizning kitob va so'z jozibasiga munosabatingiz qanday? Misollar bilan izohlang.
7. Sizni to'qlantirgan asarlar ro'yxatini tuzing.

II BOB. 2-§ XALQ OG‘ZAKI IJODI. «ALPOMISH» DOSTONI

Xalq og‘zaki ijodi va «Alpomish» dostoni yuzasidan maktab darslarida o‘tilgan mavzularni takrorlash.

I. Adabiyot darsida olgan bilimlaringizga tayanib quyidagi savollarga javob bering.

1. Xalq og‘zaki ijodi va yozma adabiyotda «doston» so‘zi adabiy atama sifatida qanday asarlarni anglatadi?

2. Xalq dostonlarini do‘mbira yordamida ijro etuvchi, kuylovchi san‘atkor o‘zbeklarda kim deb atalgan?

3. Xorazmda dostonlar nima jo‘rligida aytiladi va bu xil aytuvchilar kim deb yuritiladi?

4. Baxshi va xalfalarning badiiy bisotida turli yo‘nalishlarda yaratilgan dostonlar bor. Ularning ilk bor qachon va kim tomonidan aytilganligini aniqlash deyarli mumkin emas. Baxshilar repertuaridagi asarlarning katta qismini qanday xarakterdagi dostonlar tashkil etadi?

5. Qaysi turkumdagi dostonlar turkman, qozoq, qoraqalpoq, tatar, turk, ozarbayjon, tojik, arman, gurji xalqlari orasida ham mashhur?

6. Qaysi dostonning varianti yuztadan oshadi?

7. Qaysi dostonda otashin va samimiy muhabbat kuylanib, islomiy e‘tiqod yo‘lida sobit tura oladigan iymonli kishilar madh qilinadi, ezgulik, mardlik va botirlik ulug‘lanadi, zulm va zo‘ravonlik, adolatsizlik qoralanadi?

8. Qaysi doston qahramoni g‘o‘rligi, tajribasizligi tufayli xatolar qiladi, aldanadi?

9. Qaysi dostonda Shirvon bozorining 145 misralik tasviri berilgan?

II. Quyidagi 1- 3- savollarni o‘qingva faqat bitta to‘g‘ri javobni tanlang.

xalq dostonlari bo'yicha maktab darsligi bo'yicha olgan bilimlaringizga tayanib savollarga javob bering.

1. Folklorshunos olim T. Mirzayevning ma'lumotlariga ko'ra dostonchilik taraqqiyotida nechanchi asrjuda rivojlangan davr bo'lgan?

A) XV–XVI asrlarda B) XIX–XX asrlar C) XX asr boshlari D) XIV asr

2. XX asrning 50- yillarida xalq dostonlari qatori qaysi dostonda mehnatkash xalq manfaatini emas, balki yuqori tabaqalar manfaatini aks ettiradi, shuning uchun ulami ommalashtirish zararlidir, degan mafkuraviy ayblar qo'yilgan?

A) «Ravshan» B) «Alpomish» C) «Kuntug'mish» D) «Rustamxon»

3. Qaysi doston o'zbek xalq dostonlari orasida g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk asarlardan bo'lib, ilgari baxshilarning iste'dodi ushbu dostonni qanday aytishiga qarab baho berilgan?

A) «Kuntug'mish» B) «Ravshan» C) «Alpomish» D) «Rustamxon»

«ALPOMISH» DOSTONI

«Alpomish» xalqimiz og'zaki ijodidagi eng qadimiy, badiiy jihatdan mukammal, olimlar tomonidan ko'p o'rganilgan dostonidir. Unda o'zbekning uzoq o'tmishi, rasm-rusumlari, hayot tajribasidan o'tgan an'analari, kurashlari, tashvishlari, quvonchlari o'zining badiiy ifodasini topgan. ***Baxshilar mahorati bu dostonni ijro etish darajasi bilan o'lchangan.*** Ustoz dostonchilar o'z san'atlarini ko'pincha «Alpomish»ni kuylash bilan ko'rsatganlar, hurmat topganlar. Muhimi shundaki, o'zbek millatining hayoti bir tekis ravnaq topgan paytda «Alpomish» dostonini kuylashga e'tibor katta bo'lgan. Dostonning ming yillik to'yida Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov: «Bizga «Alpomish» dostoni insonparvarlik fazilatlaridan saboq beradi. Odil va haqgo'y bo'lishga, o'z yurtimizni, oilamiz qo'rg'onini qo'riqlashga, do'st-u yorimizni, or-nomusimizni, ota-bobolarimizning muqaddas mozorlarini har qanday tajovuzdan himoya qilishga o'rgatadi», – degan edi. Bu fikrda dostonning mohiyati, g'oyasi,

badiiyati, millatimiz tarixida tutgan o'рни mujassam etilgan. O'zbekiston mustaqil bo'lganidan so'ng «Alpomish»ga bo'lgan munosabat ham o'zgardi.

Tantanalar arafasida «*Alpomish*» – *o'zbek xalq eposi*» nomli maqolalar to'plami va boshqa ilmiy kitoblar, o'nlab gazeta, jurnal maqolalari e'lon qilindi, ko'rsatuvlar tayyorlandi.

Dunyodagi qabila, urug', elat tarixda alohida xalq sifatida shakllanar ekan, bu jarayon, avvalo, qahramonlik eposi hisoblangan maxsus yirik, epik asarda badiiy ifodasini topadi. *Professor Bahodir Sarimsoqov dostonni o'zbekning birlashuvi, mustaqil xalq sifatida paydo bo'lishida qanday o'ringa ega ekanini ta'riflab, shunday deydi: «Dastlab qabila, so'ngra elat eposi sifatida vujudga kelgan «Alpomish» dostoni keyinchalik, o'zbek xalqining qahramonlik eposi sifatida tan olindi». Dostonda mifik dunyoqarash belgilaridan bir qator namunalar bor. Yoy, o'q, tush, qo'riq kabilar fetish (mif haqidagi mavzuni eslang), ot, tuya, g'oz kabi hayvon va qushlar totem tushunchalar ifodasi sifatida aks ettirilgan. Hakimbek bobosi Alpinbiydan qolgan yoy yordamida Alpomish nomini oldi. Qadim zamonlarda bolalarga ism qo'yish odati bo'lmagan. Farzand voyaga etib, bironta mardlik ko'rsatganidan keyin ism olgan.*

Dostonda Hakimbek qahramonimizning katta mardlik ko'rsatguniga qadar bo'lgan muddatdagi ismi bo'lib qolgan. Shuningdek, Qorajon tushida musulmonlikni qabul qiladi. Agar dostonni e'tibor bilan o'qisak, bunga o'xshash juda ko'p lavhalarga duch kelamiz. Jumladan, Alpomishga qo'riqqa tushgan ot ma'qul bo'lmaydi. Qayta-qayta qo'riq tashlashadi. Har safar bitta ot ilinadi. Alpomish taqdirga tan beradi. Keyinchalik bu ot (Boychibor) uni ko'p kulfatlardan asraydi. Alpomish Murodtepaning poyiga yetganida, shu tepaga otda to'xtamay chiqishni niyat qiladi. Tepaga chiqadi, niyati ham amalga oshadi. Ko'kaman Barchindan qimiz so'raydi. Agar Barchin qimiz bersa, unga uylanish niyati amalga oshishini o'ylaydi, Barchin qimiz bermaydi. Ko'kaman ham niyatiga yetmaydi. Dostonda bunday qadimiy irimlar ko'p uchraydi. Ular dostonning boshidan oxirigacha o'ziga xos fayz bag'ishlab turadi. Ammo

dostonning bosh g'oyasi, yaratilishidan nazarda tutilgan maqsad ancha yirik mezon bilan o'lchanadi.

Xususan, dostonda yosh avlod vakili Alpomish tomonidan qilingan taklif – zakot to'lash Qo'ng'iro't – Boysun elini bir-biridan ajralishga olib keladi.

Xalq ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlarni chuqur ilmiy tahlil asosida atroflicha izohlab o'tirmaydi. Shuning uchun uzoq kutilgan farzand – Alpomishning mulla bo'lishidagi bir belgi «zakot» tushunchasi bilan bog'lanadi. «Zakot»ni esa Islom dinidagi tushuncha deb qabul qilish to'g'ri emas. Uzoq o'tmishda, umuman, soliq yig'uvchilarni zakotchi deb atash odati bo'lganligini hisobga olsak, Alpomish taklif qilgan zakotning ma'nosi soliqqa yaqin ekani ravshanlashadi. Akasiga zakot berguncha o'zga yurtida yashagani ma'qulligini aytadi. Alpomish esa Barchin xati vositasida Qalmoq eliga borib, o'zi unashtirilgan qizni olib keldi. ***Alpomishning o'z yurtiga qaytishi va Qo'ng'iro't – Boysundagi adolatsizlikka chek qo'yishi tabiiy bir xulosa sifatida baholanishi mumkin.***

«Alpomish» dostonida juda ko'p lavhalar bir qarashda ahamiyatsizdek bo'lib qo'rinsa-da, aslida, xalq ular vositasida o'zining turmush tajribalarini ifodalagan bo'lib chiqadi. Masalan, Barchinoydan Alpomishga kelgan xatni Boybo'ri berkitib qo'yadi.

Dostondagi Barchinoy bilan bog'liq voqealar baxshilar tomonidan alohida mehr bilan tasvirlangan. U zukkoligi, tadbirkorligi jihatidan Alpomishdan qolishmaydi. Surhayil kampirning o'g'illari Barchinoyni zo'rlik bilan xotinlikka olmoqchi bo'lganlarida, qiz alplardan birini ko'tarib erga shunday uradi-ki, polvonning og'zidan ko'pik sachrab ketadi. Shundan so'nggina alplar Barchinoyga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur bo'ladilar.

Dostondagi Qorajon obraziga alohida e'tibor qilishimiz kerak. Chunki Qorajon makkor Surhayil kampirning o'g'li bo'lishiga qaramay, doston davomida haqiqatni himoya qiladi.

Dostondagi asosiy qahramonlardan biri Qaldirg'och edi. Avvalo, uning

ismiga diqqat qilish kerak. Qaldirg'och o'zbek xalqida bahorning elchisi, yurtga baxt keltiruvchi qush sifatida e'zozlanadi. Alpomishning singlisiga ism qo'yishda bu tushunchalar hisobga olingan bo'lsa, ajab emas. Qaldirg'och akasining har bir tadbirini qo'llab-quvvatlaydi, o'rni kelganda, akasidan faolroq harakat qiladi. «Alpomish» dostonining so'nggi qismlari alohida diqqatga sazovor. Alpomish o'z yurtiga qaytgach, darhol hammaga kelgani haqida jar solmaydi. O'zini tanitmagan tarzda butun tanish-bilishlari, qarindosh-urug'lari bilan birma-bir uchrashib chiqadi. Shu usul bilan ularning o'ziga nisbatan bo'lgan haqiqiy munosabatlarini bilib oladi. Alpomish birovlarining yolg'on-yashiq gaplaridan kelib chiqib, odamlarga baho berishni istamaydi. Shaxsan o'zining kuzatishlariga ishonib ish yuritadi.

Dostonda insonning ma'naviy qiyofasini belgilovchi ezgulik, haqiqiy odamlarga mehribonlik, diyonat, chidamlilik kabi oliy fazilatlar haqida xalqning fikrlari ifodalanganini ham his etamiz.

Dostonda ijobiy qahramonlarning fazilatlarini salbiy qahramonlar bilan munosabatga kirishganlarida, ularga qarshi kurashganlarida ravshanroq seziladi. Bu o'rinda Boybo'ri, Ko'kaldosh va Surhayilni alohida qayd etish lozim. ***Xalq tasavvurida yomon xususiyatga ega bo'lish uchun, albatta, birona odamga yomonlik qilish shart emas. Inson ba'zan o'zining hadiksirashi, cho'chishi, qo'rqqoqlik qilishi, o'z so'zida turmasligi bilan ham yomon odamlar qatoriga qo'shilib qoladi.***

«ALPOMISH» DOSTONINING BADIY XUSUSIYATLARI

«Alpomish» dostoni badiiy jihatdan ham xalqimiz og'zaki ijodidagi eng mukammal asarlardan biridir. Fozil Yo'ldosh o'g'li mohir va tajribali baxshi bo'lgani uchun asardagi voqealarni bayon qilishda shoshilmaydi, har bir lavha ishtirokchilarining tashqi qiyofasini, ichki dunyosi, atrofdagi tabiat manzaralarini, voqea-hodisalarni izchil ta'riflaydi. Tomoshabin ko'z oldida jonli voqea tasvirini hosil etadi. Qahramonning xatti-harakatlarini dalillashga alohida

e'tibor beradi, shuning uchun ham tinglovchi ko'nglida doston mazmuni bilan bog'liq yechilmagan jumboq qolmaydi.

«Alpomish» dostoni mubolag'a, o'xshatish, sifatlash kabi badiiy vositalarga juda boydir. Masalan, Alpomishning yoshligi bilan bog'liq mana bu lavhani olaylik: «Hakimbek yetti yoshga kirgan. Alpinbiy bobosidan qolgan o'n to'rt botmon birichdan bo'lgan parli yoyi bor edi. Ana shunda etti yashar bola Hakimbek o'n to'rt botmon yoyini qo'liga ushlab ko'tarib tortdi, tortib, qo'yib yubordi. Yoyning o'qi yashinday bo'lib ketdi, Asqar tog'ining katta cho'qqilarini yulib o'tdi, ovozasi olamga ketdi». Lug'atlarda og'irlik o'lchovi sifatida qayd etilgan «botmon» O'rta Osiyo xalqlari orasida 2 puddan pudgacha vaznga ega ekani ko'rsatilgan. Agar har bir pud kilogrammga teng ekanini nazarda tutsak, 14 botmon 224 kilogramm bo'ladi. 7 yoshli Hakimbekning turli xil metall-ma'danlardan quyilgan (birichdan bo'lgan) shu qadar og'ir yoyini ko'tara olishi, unga mos o'q joylashi va o'qni otib, katta tog'ning cho'qqisini uchirib yuborishi tinglovchida hayrat uyg'otadi. Ammo tinglovchi mazkur voqeaning sodir bo'lganiga mutlaqo shubha bildirmaydi. Chunki Hakimbekning dunyoga kelishini ilohiy kuchlar bashorat qilgandilar, Shohimardon pirining o'zi qalandar qiyofasida kelib, Boybo'rining yangi tug'ilgan o'g'liga Hakimbek deb nom qo'ygandi. Mubolag'ali o'rinlar Hakimbek, to'qson alplarning tog'dek gavdalari, Barchin, Qaldirg'ochning go'zalligi tasvirida, botirlarning kurashlarida, otlarning poygasida juda o'rinli yaratilgan. Dostonda ajoyib o'xshatishlarni ham uchratamiz:

Ostingda bedoving halloslar qushday,

Achchig'ing chillali muzlagan qishday.

Bu satrlarda uzoq masofani bir zumda bosib o'tadigan Boychibor qushga, Alpomishning g'azabi butun atrofni muzlatib yuboradigan qishga o'xshatilyapti.

Dostonda:

Davlat qo'nsa, bir chivinining boshiga,

Semurg' qushlar salom berar qoshiga.

Ot chopsa, gumburlar tog'ning darasi,

Urushda bilinar mardning sarasi – kabi hikmatli soʻzlar tez-tez uchraydi.

Maʼlum boʻladi-ki, «Alpomish» dostonining oʻta qiziqarli voqealardan tashkil topgan mazmuni soʻz sanʼatining goʻzal badiiy vositalari bilan bezatilgan holda tinglovchiga taqdim etilgan.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Quyidagi taʼrif «Alpomish» dostonidagi qaysi qahramonga aytilgan?

Ostingda bedoving halloslar qushday,

Achchigʻing chillali muzlagan qishday.

A) Qorajonga B) Koʻkaldoshga

C) Alpomishga D) Barchinga

2. Barchinoyni zoʻrlik bilan xotinlikka olmoqchi boʻlgan alplar qaysi voqeadan soʻnggina unga Alpomishni kutish uchun olti oy muhlat berishga majbur boʻladilar?

A) Qiz alplardan birini koʻtarib erga shunday uradiki, polvonning ogʻzidan koʻpik sachrab ketadi.

B) Barchinoy koʻrgan tushni Qorajon va Alpomish ham koʻrgan hamda uning taʼbirini aytib bergandan soʻng.

C) Barchinoy Alpomish bilan unashtirilganini, unga xabar yuborganini aytib, kutish uchun muhlat soʻraydi.

D) Boysari akasidan qattiq ranjiganligini, hozir toʻy koʻngliga sigʻmasligini aytadi.

3-6-savollar. Quyidagi 3-6- savollarni oʻqing. Har bir doston (1-3) uchun quyidagi jadvalda koʻrsatilgan mos gap yakunini (A- E) toping (7 – 9- sinfda olgan bilimlaringizga tayaning)

3-savol. «Ravshan» dostoni	A) Toʻyda barcha rasm-rusumlar, ayollarning «Kampir oʻldi», «It irillar», «Chach siypatar», «Qoʻl ushlatar» kabi marosimlari ham oʻtkaziladi.

4-savol. «Kuntug‘mish» dostoni	B) –Zamon kimning zamoni, Qalandarxonning zamoni,—deb ko‘cha-ko‘chalarga jar solib, qichqira berdilar.
3. «Alpomish» dostoni	C) «Bir qo‘rqqan yomon, bir quvongan yomon», —degan gap bor. Men ham quvonganimdan o‘lib qolmayin deb o‘n to‘rt yilga safarga otlanibdi D) «O‘limdan qo‘rqarmi, bilgil, mard kishi, Bundan qo‘rqib ketmoq nomardning ishi « E) «Yolg‘iz bola – yovdan yomon» deb o‘g‘liga ijozat beradi va unga nasihat qilib kuzatadi.

3-§ «ALPOMISH» DOSTONI YUZASIDAN AMALIY ISH

Dostonni o‘qib, tezis-reja asosida qayta hikoya qilishga tayyorlaning. Asar qahramonlari, voqealariga o‘z shaxsiy munosabatlaringizni bildirib bahs-munozara uyushtiring

Tezis – reja:

Dobonbiy, Alpinbiy, Boybo‘ri, Boysari—...

Shohimardon pir, «Boybo‘ri va Boysari Shohimardon pirning qabrida tunab, farzandtilaydi. Aka-ukalar farzand ko‘rib, qirq kecha-yu qirq kunduz to‘y berganda Pir qalandar qiyofasida kelib, chaqaloqlarga ot qo‘yadi va Hakimbek bilan Barchinni bir-biriga atashtirib duo qiladilar».

Qo‘ng‘irot eli...Hakimbek Boybo‘rining o‘g‘li. Yetti yoshida Alpinbiy bobosidan qolgan o‘n to‘rt botmon yoyni ko‘ tarib, Alpomish ataldi.

Qaldirg‘och va Barchin...

Qalmoq eli, to‘qson alp...

Murod tog‘i...

Boboxon tog‘i...

Ko‘kaldosh, Ko‘kaman...

Barchinning shartlari...

Boychibor, Do‘nan, Saman otlar...

Nazariy ma’lumot. «**Alpomish**» – xalqimizning qahramonlik eposi. Turkiy xalqlar orasida keng tarqalgan.

«Alpomish»ning qoraqalpoq, qozoq, oltoy versiyalari doston shaklida, tatar va boshqird versiyalari ertak va rivoyat shaklida bizgacha yetib kelgan. O‘zbeklar «Alpomish», qoraqalpoqlar «Alpamis», qozoqlar «Alpomish batir», oltoyliklar «Apip-Manash», qozon tatarlari «Alpamsha», boshqirdlar «Alpamisha va Barsin hiluu» deb nomlaganlar.

E’tirof. Aslida, xalqimizning qadimiy va shonli tarixi tuganmas bir doston bo‘lsa, «Alpomish» ana shu dostonning shohbaytidir.

Bu mumtoz asarda tarix to‘fonlaridan, hayot-mamot sinovlaridan omon chiqib, o‘zligini yo‘qotmagan xalqimizning bag‘rikenglik, matonat, olijanoblik kabi ezgu fazilatlari o‘z ifodasini topgan.

«Alpomish» dostoni yuzasidan maktab darslarida o‘tilgan mavzularni savol- javoblar asosida takrorlash.

1. Parchadagi so‘z qaysi personajga tegishli? «Bu to‘y o‘g‘illining o‘g‘lidan qaytadi, qizlining qizidan qaytadi, sening nimangdan qaytadi?! O‘zing o‘lsang, molingga har merosxo‘r chiqadi, og‘ziga odam kirib ketadi»
2. Quyidagi so‘zlar kimga tegishli? «Tortib olib bo‘lmasa, sotib olib bo‘lmasa, Xudo bermasa, qayoqdan qilamiz taraddi?!»
3. Kim: «Bola kunda tutadigan quyonchiq kasalim bor edi. Shul vaqt tutib qoldi», – dedi?
4. «Alpomish» dostonida kim Alpomishni otlantirib, ot-anjomini chog‘lab, yaxshi bor deb Barchin huzuriga yuboradi?

5. Kim kimga qarata: «Qayda borsang, Shohimardon yor bo‘lsin, O‘nikimom

2Chilton jilovdor bo‘lsin», - deydi?

6. Alpomish qayerda tush ko‘radi?

7. Qorajonning qo‘lin yechib, otning sag‘risini silagan kim?

8. Kim o‘zini «Suqsurni izlagan lochinman», – deb tanishtiradi?

9. «Alpomish» dostonidagi «Odam tushmas buning aytgan tiliga, Besh yuz quloch arqon yetmas beliga» ,– deya ta’riflangan kim?

10. «Alpomish» dostonida qaysi marosimlar o‘tkazilgan?

«Alpomish» dostoni asosidagi rasmlar ustida ishlash

«Alpomish» dostoni syujeti asosida quyidagi raqamlangan rasmlarni ketma- ketlikda to‘g‘ri joylashtiring. Timsollarga to‘g‘ri tavsif bering.

1-rasm

2-rasm

3-rasm

4- rasm

5-rasm

6-rasm

7-rasm

8- rasm

Namuna: 1. «Alpomish» dostonida Alpomish 7 yoshda Alpinbiy bobosidan qolgan 14 botmon birichdan bo‘lgan parli yoyini ko‘tarib tortadi. 6- rasm

«Alpomish» dostoni asosida test savollari

1. Xalq dostonlaridan biridagi qaysi qahramon qizini: «Ko‘kqamish ko‘lida qo‘y sog‘dirib, chorvachilik ilmini o‘rgatayin, qo‘y sog‘moqqa usta

bo‘lsin», – deb maktabdan chiqarib oladi?

A) Shoir vazir B) Buvraxon C) Qoraxon D) Boysari

2. ...Mast uyquda yotib edi bu shunqor, ko‘ziga ko‘rindi Rasul payg‘ambar.

Bu so‘zlarni rasul payg‘ambar aytdi:

Adashgan ummatim, shafqatdoringman,

Tanib qolgin: Rasul payg‘ambarangman,

Ummatlarni mudom yo‘lga solurman.

Ushbu parchada xalq dostonlaridan biridagi qaysi qahramonning tushi tasvirlangan?

A) Qorajon B) Ravshan C) Kuntug‘mish D) Alpomish

3. Boysariga: «Bu alplarni kuyov qilib olamiz, Mina elga toza erkin bo‘lamiz», – deya qalmoq alplariga qizini berishni maslahat bergan qahramon kim?

A) Qultoy B) Qo‘shquloq C) Yortiboy D) Ko‘sa sinchi

4. Qaysi javobda «Alpomish» dostoni qahramoni Oybachin haqida ma’lumot berilgan?

A) U o‘zining suratini qog‘ozga soldirib, bir sandiqcha tayyor qilib, o‘zining sochidan bir tola soch olib, to‘raning uzugini o‘zining suratiga o‘rab, ... sandiqni qulflab, daryoga oqizib yuboradi.

B) U yorining zolim xon qo‘lida bandi bo‘lib, qirq kun muhlat bilan zindonga solingani haqida maktub yozib mayna orqali yigitning ota-onasiga yo‘llaydi.

C) Otasi uni Ko‘kqamish ko‘lida qo‘y sog‘dirib, chorvachilik ilmini o‘rgatish maqsadida maktabdan chiqarib oladi.

D) U oshiq yigitga: «...menga qarab sen ham nobud bo‘lma, sen elga yetib, odamlarga qo‘shilsang, yurtingga borsang, men sendan roziman deya iltijo qiladi.

4 – 5 – § QADIMGI DAVR ADABIY YODGORLIKLARI.

O‘zbeklarning millat sifatida shakllanishi uzoq tarixga ega. O‘zbeklar qadimgi turkiylarning avlodlaridir. Turkiylar keyinchalik mustaqil millat va xalq sifatida shakllangan o‘zbek, qozoq, qirg‘iz, boshqird, qoraqalpoq, turkman, uyg‘ur, ozarbayjon, gagauz, usmonli turk, tatar, yoqut va boshqa xalqlarning ajdodlaridir. Demak, «turk» katta bir til oilasining umumiy nomidir. Xerodot Sharq qabilalari orasida turg‘itoylar yoki iskit yurtidagi turkiy (yurkey)lar haqida yozib qoldirgan. «Tavrot» da to‘lharmalar nomi zikr etilgan. Qadimgi Xitoy manbalarida tik, di, tukyu qabilalarining nomi qayd etilgan. Aslida bularning hammasi «turk» so‘zining turlicha shakllaridir.

Qadimgi turkiylar o‘z tili, madaniyatiga ega bo‘lishgan. Bu tilning eng qadimgi davrlardagi taraqqiyoti haqida aniq ma’lumotlar mavjud emas. Dastlabki yozma manbalar esa VI–VIII asrlarga tegishlidir. Ular O‘rxun-Enasoy obidalari nomi bilan mashhur bo‘lgan bitiklardir. Har holda turkiy tilning milodning ilk asrlaridan boshlanganini taxmin etish mumkin. Bu til

XII – XIII asrlargacha amalda bo‘lgan. 13 asrlik tarix silsilasida bu til namunalari shimoli-sharqda tabiatga ishonch sifatida O‘rxun-Enasoy obidalarida, shimoli-g‘arbda xristian dini shaklidagi nasorolar yozuvlarida, janubi-sharqda budda dinida so‘g‘d, uyg‘ur yozuvlarida, moniylik dinida moniy va uyg‘ur yozuvlarida, so‘ngroq islom dinida arab yozuvi bilan yozilgan.

Qadimgi turkiylar davlati eramizning V asridan boshlab ancha kuchaygan.

Birinchi Ko'kturk xoqonligi VI – VIII asrlarda hukmronlik qilgan. Uning tarkibiga to'lashlar, tardushlar, uyg'urlar, o'n o'qlar, basmillar, qirg'izlar, o'g'uzlar, kitan, tatabi, to'qqiztatar va boshqalar kirgan.

Xoqonlik 535-yilda paydo bo'lgan. 630 – 680-yillarda Ko'kturklar davlati inqirozga yuz tutadi. O'rxun-Enasoy obidalarida buning bir qator sabablari ochib berilgan. Jumladan, «Kultegin» bitiktoshida shunday omillar sanaladi:

1. Keyingi davrlardagi hukmdor va boshliqlarning layoqatsizligi. Taxtga tasodifiy odamlarning kelib qolishi:

«Undan so'ng inisi og'asiday ish tutmagan ekan, o'g'li otasiday ish tutmagan ekan. Taxtga johil xoqon o'tirgan ekan, badfe'l xoqon o'tirgan ekan. Vaziri ham bilimsiz ekan. Qo'rqqoq ekan... Turk beklari turkcha otini tashladi. Tabg'ach beklarining tabg'achcha otini qabul qilib, Tabg'ach xoqoniga qaram bo'ldi. Ellik yil mehnatini, kuchini sarf qilibdi».

2. Turkiy qavmlarning o'zaro noahilligi:

«Tarbiyat qilgan xoqonning so'zini olmayin har qayerga ketding. U yerlarda butunlay g'oyib bo'lding, nom-nishonsiz ketding».

3. Tabg'ach davlatining siyosati va ichdan yemiruvchi targ'ibot-tashviqoti:

«Oltin-kumush, ichkilik, ipakni shuncha hisobsiz berayotgari tabg'ach xalqi so'zi shirin, ipak kiyimi nafis ekan. Shirin so'zi, ipak kiyimi bilan aldab, yiroq xalqni shu xilda yaqinlashtirar ekan. Yaxshi qo'shni bo'lgandan keyin yovuz ilmni u yerda o'rganar ekan».

Turkiy-run yozuvining ham keng iste'molda bo'lganini O'rxun-Enasoy obidalari orqali yaxshi bilamiz.

Mazkur obidalarning topilishi O'rxun hamda Enasoy daryolarining havzalari bilan bog'liq. Garchi bunday qadimiy obidalar keyinchalik Sibir va Mo'g'ulistonning boshqa joylaridan, Sharqiy Turkiston, O'rta Osiyo, Kavkaz, Volgabo'yi, hatto Sharqiy Yevropadan ham topilgan bo'lsa-da, tarixda bu nom muqim o'rnatilib qoldi.

O'rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o'rganilishi XVIII asrdan

boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqda dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmidt yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar.

Dastlab, O'rxun, Selenga va To'li daryolari atrofidan – Shimoliy Mo'g'ulistondan toshga bitilgan obidalar topildi. Ular O'rxun yodgorliklari nomini oldi. Enasoy daryosi qirg'oqlarida topilgan yodgorliklar ham shu nom bilan ataladi.

Yodgorliklar topilganidan keyin ularni o'qish, o'rganish muammosi ko'ndalang bo'ldi. Ammo bu ish deyarli bir yarim asr mobaynida hech kimning qo'lidan kelmadi. Nihoyat, 1893-yildagina ularni o'qish uchun dastlabki qadam qo'yildi. Shu yili daniyalik olim Vilgelm Tomson va rus olimi V.Radlovlar yodgorliklardagi barcha harflarni o'qidilar.

Shundan so'ng ularni jiddiy o'rganish boshlandi. O'rxun-Enasoy obidalari «toshbitiklar» deb ham yuritiladi. Buning sababi ko'pgina yodgorliklarning qabr toshlariga o'yib yozilganidadir.

Qadimgi turkiy obidalarning asl manbalari topilgan joylar: O'rxun va Enasoy daryolari atroflari, Turfon (Sharqiy Turkiston), Osiyo va Yevropaning ko'pgina joylaridir. Shunga ko'ra ularning Mo'g'uliston, Germaniya (Berlin, Marburg, Mayns), Rossiya (Sankt-Peterburg), Xitoy (Turfon, Urumchi, Miran Suchjoy, Pekin), Buyuk Britaniya (London), Fransiya (Parij), Shvetsiya (Stokgolm), O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'izistonda saqlanishi kuzatiladi.

Ma'lumki, turkiy xalqlar o'z davlatiga ega bo'lgan eng qadimgi dunyo qavmlaridan biridir. O'rxun-Enasoy obidalari ana shu tarixni badiiy tarzda hikoya qiladi. Ular O'rta Osiyodan boshlab Dunaygacha bo'lgan ulkan hududda o'z davlatlarini idora qilishgan. Yodgorliklar, asosan, VI – VIII asr voqealarini aks ettiradi.

Turli qabila va elatlarning doimiy hukmronlikka intilishi odatdagi hol edi. Bundan dushmanlar ham foydalanishga harakat qiladilar. Tashqi dushmanga qarshi hamkorlikda kurashish qabila va elatlarning birlashishiga olib keldi va 545-yilda Turk xoqonligi yuzaga keldi. Bu xoqonlik VIII asrgacha hukmronlik

qildi.

Toshbitiklarning katta qismi ana shu xoqonlikning o'ziga xos badiiy solnomasidir. Ularning hajmi anchayin ulkan.

«Kultegin» bitiktoshi marmardan ishlangan, balandligi – 3m 15sm, qalinligi – 41sm, tub qismi 1m 24sm bo'lib, yuqoriga tomon torayib borgan. Yodgorlikni rus ziyolisi N.M.Yadrinsev (1842 – 1894) 1889-yili Mo'g'ulistonning Kosho Saydam vodiysidagi Ko'kshin-O'rxun daryosi qirg'og'idan topgan. U Ulan-Batordan 400km janubda, Qora Balg'asun shahri xarobalaridan 40km shimolda joylashgan. Yozuvlar o'ngdan chapga va yuqoridan pastga qarab bitilgan.

«Bilga xoqon» bitigini ham N.M.Yadrinsev topgan. U Kultegin bitiktoshidan 1 km janubi – g'arbga o'rnatilgan. Uning bo'yi 3m 45sm, eni 1m 72 sm, qalinligi 72 sm, bitiktosh ag'darilib, uchga bo'lingan va ayrim satrlari nurab, yozuvlari ham zarar ko'rgan. U 80 satrdan iborat. «Bilga xoqon» bitiktoshida «Kultegin» bitiktoshidagi 41satr takrorlangan.

Yodgorliklarni butun dunyo turkiyshunoslari ilmiy jihatdan o'rganmoqda. V.Tomson va V.Radlovlardan keyin S.E.Malov, S.G.Klyashtorniy, I.V.Stebleva, H.O'rxun, T.Tekin, Najib Osim, G.Aydarov, o'zbek olimlaridan A.Rustamov, G'.Abdurahmonov, N.Rahmonovlar o'rganishgan.

Yodgorliklar hozirgi o'zbek tiliga bir necha marotaba o'girilgan. A.P.Qayumov «Qadimiyat obidalarini» kitobida, G'.Abdurahmonov va A.Rustamovlar «Qadimgi turkiy til» kitoblarida o'sha yodgorliklardan namunalar keltirishgan.

Runiy yozuvdagi yodgorliklar faqat toshga bitilgan emas, ularning qog'ozga, turli buyumlarga yozilgan namunalari ham bor. Masalan, «Irq bitigi» («Ta'birnoma») qog'ozda yozilgan. Uni venger olimi A.Steyn Sharqiy Turkistondagi Dunxua manzilidan topgan (1907-yil).

Run yozuvlari Talas vodiysidan ham topilgan. U hozirgi Avliyoota va Tarozi shahri yaqinida bo'lgan qoyalardagi yozuvlardir.

Shuningdek, kumush ko'zachalarga yozilgan runiy yozuvlar Sibir

o'lkasidan ham topilgan. Ermitaj (Sankt-Peterburg)da saqlanayotgan 2ta ko'zacha shu haqda ma'lumot beradi.

Vena (Avstriya) muzeyida saqlanayotgan oltin idish-tovoqlarda ham runiy yozuvidagi yodgorliklar bo'lib, ular bajanaq (pecheneg) tilida yozilgan.

Yog'ochga yozilgan run bitiklari namunalari Ermitajda saqlanadi.

Yodgorliklar qaysi mavzularda bahs yuritadi? Bu mavzularning badiiy tahlili qay tarzda kechadi? Ularning ahamiyali nimada? Bu savollarga javob berish uchun bevosita obidalar matniga murojaat qilaylik.

So'zni «To'nyuquq» bitiktoshidan boshlaylik. To'nyuquq – shaxs nomi. U ikkinchi turk xoqonligiga asos solgan Eltarish xoqonining maslahatchisi va sarkardasi bo'lgan.

To'nyuquq: «Turk Bilga xoqon davlatida bu bitikni yozdirdim», – deydi. Bilga xoqon Eltarish xoqonning o'g'li edi.

Bitiktoshdagi voqealar To'nyuquq tilidan hikoya qilinadi: «Men – Dono To'nyuquq erurman. Tabg'ach davlatida tarbiyalandim. Turk xalqi Tabg'ach davlatiga bo'ysunar edi...»

So'ng turkiylarning o'z erkini qo'ldan berib qo'yishlarining sababi aytiladi: «Turk xalqi boshboshdoqlikka, o'zibo'larchilikka, beparvolikka yo'l qo'ydi... o'zining xoni bilan birga bo'lmadi».

Mustamlaka azobi, o'zga xalqlar yetkazgan zulm yodgorlikda qisqa va lo'nda, ammo nihoyatda ta'sirchan tarzda ifodalanadi:

«...Tabg'achga taslim bo'lganligi uchun Tangri, o'l degan, shekilli, turk xalqi o'ldi, yo'q bo'ldi, tugadi. Turk – Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi».

Ana shunday musibat xalqning birlashmog'ini, yakdillik bilan harakat qilmog'ini taqozo etar edi. Yodgorlikda To'nyuquq xalq yetakchisi, dono maslahatchisi, kuchli va botir sarkarda sifatida namoyon bo'ladi.

U yetti yuz kishini birlashtirib, «Shad» degan unvon oladi. Bu turk xoqonligidagi eng oliy darajadagi unvonlardan bin edi.

To'nyuquq Bo'gu Tarxon hamda Eltarish xoqonlar bilan birga mamlakat

mustaqilligi, el-yurt farovonligi, yurt osoyishtaligi, chegaralar daxlsizligi uchun tinimsiz kurash olib bordi. U bu kurashlarning oldingi safida edi. Ammo dushmanlar ham tinch o'tirmadi. Ular kuchlarni birlashtirish payiga tushishdi.

Tasvir davomida vaziyatning keskinlashib borishi, buning natijasida To'nyuquq shaxsiyatidagi kuchli nuqtalarning tobora kengroq ochilishini kuzatish mumkin. Xususan, buyuk sarkardalarga xos bo'lgan tavakkalchilik, dovyuraklik, jasorat, jur'at, ba'zan nihoyatda keskinlik, cho'rtkesarlik, ayni vaqtda bosiqlik, vazminlik xislatlari bu tasvirlarda aniq ko'rinib turadi. U katta tajriba egasi sifatida namoyon bo'ladi. («Xoqonim muvaffaqiyat qozongani uchun, men o'zim muvaffaqiyat qozonganim uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi, o'zim chol bo'ldim, ulg'aydim».)

To'nyuquq bahodir va jasoratli shaxsgina emas, ayni paytda o'z atrofidagilarning mustahkam jipsligini ta'minlaydigan, yagona maqsad yo'lida xalqni birlashtirishning uddasidan chiqadigan boshliq sifatida ham namoyon bo'ladi. U odamlarning ko'nglidan kechayotgan o'ylarni nozik darajada his etadi. Shu bilan birga, ularning qalblariga ta'sir etish yo'llarini ham yaxshi biladi. Shunga ko'ra, u Vatan va yurt taqdirini, xalqining kelajagini o'z qardoshlariga buyuk xavotir bilan yetkazganida oz sonli qo'shini harakatga keladi. Natijada, ko'p sonli dushman tor-mor bo'ladi.

To'nyuquq buyuk vatanparvar shaxs timsolidir. Uning o'z vatani, xoqoni, qo'shini, xalqi bilan faxrlanishi, ularning borligidan o'zini baxtiyor sezishi yodgorlik matniga puxta singdirilgan.

Hatto dushmanning «xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi donishmand ekan» degan bahosida ham shu ruh mavjud. To'nyuquqning xotirjamligi esa «xalqning tomog'i to'q edi» jumlasini orqali ifodalangan.

Dushmanning turkiylar ustiga hujum uyushtirish haqidagi yovuz niyatini eshitgan To'nyuquq «tun uxlagim kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi» deb nido qiladi. Bu o'rinda uning o'z taqdirini xalq va yurt taqdiri bilan yaxlit holda tasavvur qilishini yaqqol ko'ramiz.

To'nyuquq ma'naviyatidagi eng asosiy nuqta shunday ifodalanadi: «Bu

turk xalqiga qurolli dushmanni keltirmadim, yalovli otni yugurtirmadim».

To'nyuquq obidasi vatan haqidagi madhiyadir. U voqeiy yoki badiiy asar bo'lishiga qaramay, unda hayot haqiqati, tarixiy haqiqat o'z aksini topgan.

Turkiy qabila va elatlarning o'zaro talashib-tortishishlari ham, tashqi dushman bilan bo'lgan ayovsiz kurashlar ham aslida tarixiy haqiqatdir.

Eltarish, Bo'g'u, Bilga xoqonlar ham tarixiy shaxslardir. Asarda tilga olingan ko'plab qabila, urug'lar tarixda mavjud bo'lgan, ularning bir qismi hozir ham alohida xalqlar va millatlar tarkibida yashab kelmoqda.

«To'nyuquq» bitiktoshi – kompozitsion jihatdan yetuk asar. Unda o'ziga xos boshlanma, voqealar rivoji, xotima mavjud. Shu kompozitsiyaning o'zida ham katta badiiylilik bor. Bu maqsad to'laligicha amalga oshgan. Yodgorlikning til xususiyatlari e'tiborga loyiq. U VIII asrdagi adabiy til namunasi. Asar tilidagi ko'plab so'zlar hozirgi o'zbek tilida aynan qo'llaniladi. Bir qism so'zlarda ozgina tovush o'zgarishlari yuzaga kelgan, yana bir toifa so'zlar esa bugungi iste'moldan chiqib ketgan.

Yodgorlikda o'rni-o'rni bilan so'zlarning ko'chma ma'nolarda qo'llanishi seziladi. Shuningdek, majoz, matal, maqollardan foydalanish kuchli: «Tabg'ach, O'g'uz, Xitoy bu uchovi qamal qilsa, qamalda qolajakmiz. Unda vujudining ich-u tashini, mol-u jonini topshirgan kishiday bo'lamiz. Yupqa yig'in tor-mor qilishga oson emish, ingichka yig'in uzishga oson emish. Yupqa qalin bo'lsa, tor-mor qiladigan bahodir emish, ingichka yo'g'on bo'lsa, uzadigan bahodir emish».

Asarda oltinga «sariq», kumushga «oq», tuyaga «egri» singari epitetlar–sifatlashlar qo'llangan. Undagi asosiy tasvir vositasi alliteratsiyadir.

Alliteratsiya – tovushlar uyg'unligi, asosan, bir xil tovushlarning takrorlanishi natijasida yuzaga keladigan ohangdorlikdir. Unda unli va undosh tovushlar takrorlanishi mumkin.

O'ngra qitaynyig' O'lurtachi terman,

Bani O'g'uzug' O'lurtachi— o'q terman.

So'z takrori ham yodgorlikda ko'p uchraydi:

Tabg‘ach qag‘an yag‘imiz erti

O‘n o‘q qag‘ani yag‘imiz erti.

Asardagi o‘ziga xos tasvir usullaridan yana biri voqea-hodisalarga muayyan yondashish bilan izohlanadi. Ko‘pincha bir necha voqea-hodisalar yoki ular bilan bog‘liq detallar ketma-ket sanaladi:

«Turk budun o‘lti, alqinti, yo‘q bo‘ldi». Bu yerdagi ketma-ket sanoq voqea zamiridagi dahshatli musibatni, kuchli fojiani juda yorqin namoyon etadi. Yoki:

«Tabg‘ach, bardanayin teg. Qitayn, o‘ngdalayin teg. Ban yirdantayin tegayin». (Tabg‘ach, sen o‘ngdan hujum qil! Xitoy, oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay!)

Bu o‘g‘uzlar orasidan kelgan kuzatuvchi nutqidan parcha. U o‘g‘uzlar fikrini ifodalamoqda. Bu yerdagi sanoq dushman tomonidan solinayotgan tahdid va xavf-xatar doirasining nechog‘li kattaligini tasavvur etishga imkon beradi.

Mavzu yuzasidan berilgan test topshiriqlarini bajaring.

1-3. Quyidagi ma’lumotlar (A-E) qaysi bitiktoshga (1-3) tegishli?

Ma’lumotlarni moslang. 2 tasi ortiqcha.

1-savol. «To‘nyuquq» bitiktoshi	A) bitiktosh marmardan ishlangan, balandligi 3 m 15 sm, qalinligi 41 sm, tub qismi 1 m 24 sm bo‘lib, yuqoriga tomon torayib borgan. Yodgorlikni rus ziyolisi N.M.Yadrinsev topgan.
2-savol. «Kultegin» bitiktoshi	B) Uning bo‘yi 3 m 45 sm, eni 1 m 72 sm, qalinligi 72 sm, bitiktosh ag‘darilib, uchga bo‘lingan va ayrim satrlari nurab, yozuvlari ham zarar ko‘rgan. U 80 satrdan iborat.
3-savol. «Bilga xoqon» bitiktoshi	C) Bitiktosh 2 ta ustunga yozilgan. Ularning biri 170, ikkinchisi 0 sm dan iborat. Bu

Savol va topshiriqlar:

- 1..Turkiy xalqlar yashagan joylar qanday nomlar bilan yuritiladi?
- 2.“Kultegin” bitiklarining tuzilishi.
- 3.“Bilga Xoqon” bitigi topilgan joy qayer?
- 4 Yodgorliklarning til xususiyatlari haqida so‘zlang.
- 5.Sizning vatanparvarlik xususidagi fikrlaringiz qanday?

	yodgorlikni Yelizaveta Klemens 1897-yili Shimoliy Mo‘g‘ulistonda eri Dmitriy Klemens bilan birgalikda izlab topgan. D) Bitiktosh nurab, bo‘linib ketganligi uchun umuman o‘qib bo‘lmaydi. E) Bitiktoshda «Bilga xoqon» bitiktoshining 41 satri takrorlangan, uni V.Tomson va V.Radlovlar topgan.

3. «To‘nyuquq» bitiktoshida keltirilgan «Shad» atamasi necha kishini uyushtirgan boshliqqa nisbatan qo‘llangan?

A) *Ming* B. *O‘n ming*

C) *Yetti yuz* D.*Oltmish*

- 5.Qaysi bitiktosh 732-yilda Yo‘llug‘ Tigin tomonidan yozilgan?

A) *Kul Tigin* B) *Eltarish xoqon*

D)*To‘nyuquq* E).*Bilga xoqon*

Topshiriq: “*Turk*”, “*Turon*”, O‘rxun-Enasoy obidalari, *Kushonlar*, *Tabg‘ach davlati*, *oromiy*, *yunon yuzuvlari*, “*To‘nyuquq*”, “*Kultegin*”, “*Bilga xoqon*” so‘zlarining izohini bilib oling

Savol va topshiriqlar:

To'nyuquq bitiktoshi

(Matn mazmuni)

Men Bilga To'nyuquqman. O'zim Tabg'ach elida voyaga yetdim. O'sha kezlar turk xalqi Tabg'achga qaram edi. Turk xalqi xonini topolmay ko'p sarson bo'ldi. Avvaliga, Tabg'achdan ayrildi, o'z xoniga ega bo'ldi, keyin yana xonini qo'yib, Tabg'achga qayta qo'shildi. Tangri shunday degan, shekilli: Xon berdim, «Xoningni qo'yib taslim bo'lding». Taslim bo'lgani uchun Tangri o'l, degan, ya'ni qarg'agan, shekilli, turk xalqi o'ldi, tugadi, yo'q bo'ldi,

Turk – Sir xalqi yerida birorta ham urug' qolmadi, to'qayda, tog'-u toshda qolgani to'planib, yetti yuz kishi bo'ldi, uning ikki qismi otliq, bir qismi yayov edi. Yetti yuz kishini uyushtiradigan ulug'i shad edi. «Yig'il», dedi. Yig'uvchisi men edim – Bilga To'nyuquq. Xoqonni ham qistayin, so'ng o'ylab qoldim: (birov) oriq buqa bilan semiz buqani tezagidan bilsa, birov bu semiz buqa, bu oriq buqa deb bilmas ya'ni ajrata olmas)emish, deb o'yladim.

O'shandan so'ng, Tangri bilim bergani uchun, faqat o'zim xoqonni qistadim. Eltarish xoqon bilan topishib birlashdim, Bilimdoni, chabusi mening o'zim edim. Chug'ay quzini, Qoraqumni manzil qilib turar edik. Kiyik yeb, tovushqon yeb kun kechirar edik. Xalqning qorni to'q edi. Dushmanimiz atrofga qanotini yoydi, biz shay edik. Shunday yashar erk eli. O'g'uzdan (sir bilish uchun jo'natilgan) kuzatuvchi (qaytib) keldi. Kuzatuvchining xabari shunday: «To'qquz o'g'uz xalqi ustidan bir xoqon taxtga o'tirdi, – der. Tabg'achga Qo'ni Sangunni yuboribdi, Qitanga To'ngra Semni yuboribdi. (Ulardan) shunday xabar aytib yuboribdi: «Ozgina turk xalqi yurgan emish, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan. O'sha ikki kishi bor bo'lsa, seni – Tabg'achni o'ldirajak, derman, shimolda qitanni o'ldirajak, derman, meni – o'g'uzni ham o'ldiradi,

deyman. Tabg'ach, sen o'ngdan hujum qil! Qitan, sen oldindan hujum qil! Men chapdan hujum qilay. **Turk – sir xalqi yerida ega yurmasin. Uddalansa, egasini yo'q qilaylik, derman. O'sha xabarni eshitib, tun uyqum kelmadi, kunduz o'tirgim kelmadi.** Shundan keyin xoqonimga o'tindim. Shunday o'tindim: «**Tabg'ach, O'g'uz, Qitan – bu uchchovi qamal qilsa, qurshovda qolajakmiz, (xuddi) vujudining ich-u tashini tutgandek bo'lamiz. Yupqa narsa yengishga arzimas emish, ingichka narsa uzishga arzimas, ingichka yo'g'on tortsa, uzadigan alp emish.** Sharqda Qitandan, janubda Tabg'achdan, g'arbdagi Qurdandan, shimolda O'g'uzdan ikki-uch ming urush qilib keladigan qo'shinimiz bormidi, nima?», – shunday o'tindim. Xoqonim men o'zim Bilga To'nyuquqning o'tinmish o'tinchimini eshitib turdi, (keyin): «Ko'nglingga qarab ish tut», – dedi. Qo'shini uch ming ekan, biz ikki ming edik, urushdik. Tangri yorliqadi, qochirdik, daryoga tushdi. Qochgan yo'lida yana o'ldi, chog'i. Shundan so'ng o'g'uz butunlay (taslim bo'lib) keldi. Men o'zim Bilga To'nyuquq turk xalqini ham O'tukan yerga keltirdim. O'tukan yerga qo'nibdi, deb eshitib, janubdagi xalq, g'arbdagi, shimoldagi, sharqdagi xalq keldi. Biz ikki ming edik, ikki (to'da) qo'shin bo'ldi. Turk xalqi el bo'libdiki, Turk xoqoni taxtga kelibdiki, Shantung shahriga, dengiz-u daryolarga (katta suvlarga) yetmagan edi. Xoqonimga o'tinib, lashkar tortdim. Shantung shahriga, dengiz-u daryolar (katta suvlar)gacha yetkazib bordim.

Yigirma uch shahar mag'lub bo'ldi. Uyqusini buzib, yurtida yengilib qolar edi. Tabg'ach xoqon yovimiz edi. Buning ustiga, qirg'izning qudratli xoqoni ham yovimiz bo'ldi. O'sha uch xoqon maslahatlashib, «Altun yish ustiga bostirib boraylik, – debti, shunday maslahat qilishibdi. – Sharqqa, Turk xoqoniga qo'shin tortaylik, – dedi. Unga qo'shin lashkar tortilmasa, g'azablangan chog'da, u bizni yengadi, xoqoni alp ekan, kengashchisi dono ekan, g'azablangudek bo'lsa, o'ldiradigan ko'rinadi. Uchovlon yopirilib, qo'shin tortaylik, uni yo'q qilaylik», debdi. Turgash xoqoni shunday debdi: «Mening xalqim u yerda, – debdi. Turk xalqi ham sarosimadadir, – debdi. – O'g'uzi ham tarqoqdir», – debdi. O'sha xabarini eshitib, tunlari uyqum kelmas edi,

kunduzlari o'tirgim kelmas edi. Shunday o'yladim: bu turk xalqiga qurolli yovni keltirmadim, yalovli otini yugurtirmadim.

Eltarish xoqon muvaffaqiyat qozonmasa, uning bilan mening o'zim zafar qozonmaganimda, yurt ham, xalq ham yo'q bo'lar edi. (Xoqon) zafar qozongani uchun, men o'zim zafar qozonganim uchun davlat ham davlat bo'ldi, xalq ham xalq bo'ldi. O'zim qaridim, ulg'aydim. Har yerdagi xoqonli xalqqa (Ushbu bitigni) Turk Bilga xoqon elida yozdirdim men – Bilga To'nyuquq.

Eltarish xoqon, bilga To'nyuquq zafar qozongani uchun Qapag'an xoqon turk – sir xalqi yurgan bu... **Turk Bilga xoqon turk sir xalqini, o'g'uz xalqini boshqarib turibdi.**

Lug'at¹

To' n y u q u q – shaxs nomi.

Ta n g r i – tosh bitiklardagi «ko'k Tangri», ya'ni osmon tangrisini anglatadi.

A l t a r i s (E l t a r i s h) – qadimgi turk xoqonining nomi.

Ch a b u s i – obro'si, mashhuri.

O'rxun-Enasoy obidalarining adabiy-badiiy qimmati

Bularning hammasi To'nyuquq bitiktoshining yuksak vatanparvarlik ruhi bilan sug'orilgan qadimiy nodir badiiy asar ekanligini yana bir marta tasdiqlab turadi. Yodgorlikda turli-tuman joy, qabila nomlari tilga olingan. Bular matnga haqqoniylik, rostgo'ylik ruhini singdirib turadi, so'zlovchining fikrlarini dalillaydi. Matnda olti chub sug'dak xalqi, tabg'ach, basmil, idiqut, chik xalqi, qirg'iz, qorluq, to'qqiz o'g'uz, turk tatabi-turgash kabi qabila va urug' nomlari; Bo'luchi, Beshbaliq, Tamg'uduk bosh, To'g'u baliq, Antarg'u, Chush, Azganti

Lug'at

To' n y u q u q – shaxs nomi.

Ta n g r i – tosh bitiklardagi «ko'k Tangri», ya'ni osmon tangrisini anglatadi.

A l t a r i s (E l t a r i s h) – qadimgi turk xoqonining nomi.

Ch a b u s i – obro'si, mashhuri.

kadaz, Mag‘i Qo‘rg‘on, Idarbosh, Ko‘gman yish, So‘nga yish, Oltin yish singari joy nomlari; Kam, Irtish, Tug‘la (To‘li) singari daryo nomlari uchraydi.

Bular aslida tarixan mavjud nomlardir. Ana shu holat yodgorlikni tarixiy uslubda yaratilgan asarlar sirasiga kiritish mumkinligiga dalolat beradi.

Nazorat savollari:

1 Toshga bitilgan bitiklarning O‘rxun-Enasoy obidalari nomini olishiga sabab nima?

2.Toshbitiklarning qimmatini nimada?

3.Ularni o‘rganish bilan shug‘ullangan olimlar nomini bilasizmi?

4 To‘nyuquq qanday obraz?

5. «**Bitiktoshlarda aks etgan yurtsevarlik**» mavzusidatezis ma’lumot tayyorlang. Erkin fikr va mulohazalaringizni bildiring

Mavzu yuzasidan berilgan test topshiriqlarni bajaring.

1. «Kul Tigin» bitiktoshi haqidagi noto‘g‘ri ma’lumotni belgilang.

A) Ushbu bitiktosh Yadrensev tomonidan topilgan

B) Mazkur bitiktosh Kul Tigin hayotligida yozilgan

C) Bitiktosh balandligi 3m. 15 sm, qalinligi esa 41 sm.ni tashkil qiladi

D) Bitiktosh yozuvlari o‘ngdan chapga va yuqoridan pastga qarab bitilgan

2. «To‘nyuquq» bitiktoshini kim topgan?

A) V. Tomson B)N. M. Yadrinsev

C) Yelizaveta va Dmitriy Klemenslar D) V. Radlov

3. «Uning bo‘yi 3 m. 45 sm, enilm. 72 sm, qalinligi 72 sm, bitiktoshag‘darilib, uchga bo‘lingan».Ushbu ma’lumotlarqaysibitiktoshgategishli?

A) Kul Tigin C) To‘nyuquq

B) Bilga xoqo D) Eltarish xoqon

4.Qadimgi bitiktoshlarni o‘rgangano‘zbek olimlari to‘g‘ri va to‘liq berilgan qatorni toping.

A) A.Rustamov, G‘. Abdurahmonov, N. Rahmonov

B) Najib Osim, G. Aydarov, N. Rahmonov

C) X. Orxun, A. Qayum, M. Is'hoqov

D) V.Radlov, V, Tomson, Melioranskiy

Topshiriq:

«Toshbitiklarda vatan tarixi» mavzusida esse yozish.

6 – , 7 – § MAHMUD KOSHG‘ARIY

Mahmud ibn-ul-Husayn ibn Muhammad Mahmud Koshg‘ariy XI asr boshlarida Bolasog‘unda (hozirgi Qirg‘izistonning To‘qmoq shahri yaqinida) tug‘ilgan. Uning bobosi qoshg‘arlik bo‘lib, Bolasog‘unga ko‘chib kelib, turg‘un bo‘lib qolgan. Mahmud Qoshg‘ariy yoshligidanoq qunt va ishtiyoq bilan o‘qidi, turli ilmlar bilan, xususan, arab filologiyasi bilan shug‘ullandi. U turkiy xalqlarning tiliga, turli qabila va urug‘larning urf-odatiga, og‘zaki badiiy ijodiyotiga qiziqdi. Yuqori Chindan boshlab Movarounnahr, Xorazm, Farg‘ona, Buxoroga qadar cho‘zilgan keng va katta hududlarni birma-bir kezib chiqdi; urug‘, qabila va xalqlarning turmushini, ularning kasb-korini, urf-odatlarini, xususan, tili va og‘zaki ijodiyot boyliklarini o‘rganib ma‘lumot to‘pladi, oddiy xalq ommasi vakillari bilan, olimlar va shoirlar bilan suhbatlashdi. Bu haqda Mahmud Koshg‘ariyning o‘zi bunday deydi:

«Men turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chigillar, yag‘molar, qirgiz (qirg‘iz) larning shaharlarini, qishloq va yaylovlarini ko‘p yillar kezib chiqdim, lug‘atlarini to‘pladim, turli xil so‘z xususiyatlarini o‘rganib, aniqlab chiqdim. Men bu ishlarni til bilmaganligim uchun emas, balki bu tillardagi har bir kichik farqlarni ham aniqlash uchun qildim. Bo‘lmasa, men tilda ularning eng yetuklaridan, eng katta mutaxassislaridan, xushfahmlaridan, eski qabilalaridan, jang ishlarida usta nayzadorlaridan edim. Ularga shuncha diqqat qildimki, turklar, turkmanlar, o‘g‘uzlar, chig‘illar, yag‘molar va qirgiz qabilalarining tillari butunlay dilimga jo bo‘ldi. Ularni har tomonlama puxta bir asosda tartibga soldim»,

Davrining eng iste‘dodli va atoqli olimlaridan biri bo‘lg‘an Mahmud

Koshg'ariy tilshunoslikka doir ikki nodir asar – «Javohir-un-nahv fi lug'otit turk» («Turkiy tillarning nahv (sintaksis) durdonalari, qoidalari»), «Devonu lug'otit turk» («Turkiy so'zlar to'plami») asarlarini yaratdi. Afsuski, Mahmud Koshg'ariyning birinchi asari bizgacha yetib kelmagan yoki hanuzgacha noma'lum bo'lib kelmoqda. Ikkinchi asari – «Devonu lug'otit turk» esa XX asr boshlarida Istambulda topildi. Bu qo'lyozmani ko'chirgan kotib Muhammad binni Abu Bakr Damashqiyning ma'lumotiga ko'ra, u nusxani Mahmud Koshg'ariyning o'z dastxati (avtografi) dan olgan. «Devonu lug'otit turk» ilmiy fan ahllarining diqqat-e'tiborini o'ziga jalb etib kelmoqda.

Bu asar 1915–1917-yillarda uch tomlik kitob shaklida Istambulda nashr etildi. Sharqshunos Brokkelman bu asarni nemis tiliga (Leypsig, 1928), Basim Atalay usmonli turk tiliga (Anqara, 1939) tarjima qildi. Yaqinda «Devon-u lug'otit turk» ni tilshunos olim S. Mutallibov aslidan o'zbek tiliga tarjima qildi.

«Devonu lug'otit turk» ni yaratish uchun ko'p yillar davomida muntazam ish olib borgan Mahmud Koshg'ariy uni 1076/77 (hijriy 469) yillarda yozib tugatdi. «Devon» yaratilgan davrda ilmiy asarlarni arab tilida yozish kuchli bir an'anaga aylanib qolgan edi. Mahmud Koshg'ariy ham o'z asarini arab tilida yozdi: «Devon» ikki qismdan: muqaddima va lug'at qismidan iborat. Muqaddimada muallif «Devon»ni yaratish sabablari, uni yozish uchun ko'p yillar davomida material to'plagani, o'z ish usuli, «Devon»ning qurilishi, «turkcha so'zlarning tuzilishida qo'llaniladigan so'zlar», «so'zlarning tuzilishi», «turk tabaqalari va qabilalari» va boshqa masalalar haqida batafsil to'xtab, boy asosli ma'lumotlarni keltiradi va ilmiy-nazariy xulosalar chiqaradi. «Devon» ning asosi bo'lgan lug'at qismida muallif olti mingdan ziyodroq turkiy so'zlarning lug'aviy ma'nosini arabcha izohlab beradi. Bu so'zlar turli turkiy qabila va xalqlarning hududiy sheva va lahjaga oid so'zlaridir. «Devon»dagi so'zlar va ularning grammatik xususiyatlari boshqa turkiy tillarga aloqador bo'lgani kabi, hozirgi zamon o'zbek tiliga ham aloqador bo'lib, bizni tilning qadimgi negizlari bilan tanishtiradi.

«Devon-u lug'otit turk» oddiy lug'at kitobi bo'lmay, balki tilshunoslik ilmi

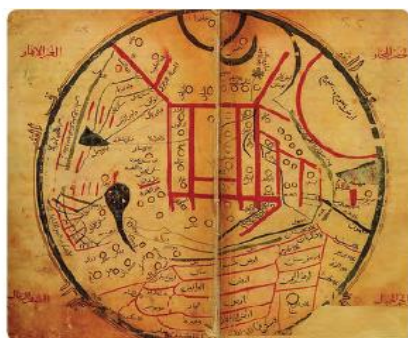
taraqqiyotiga juda katta hissa bo'lib qo'shilgan asardir. Kitob muallifi donishmandona kuzatishlari va boy faktik material asosida turli qabila va xalqlarning tilini, hududiy lahjalarni atroflicha tekshirib yoritadi, til hodisalari va faktlarini bir-biriga chog'ishtiradi, leksika, fonetika, morfologiya va dialektologiya masalalari yuzasidan qimmatli nazariy xulosalar chiqaradi. Shunga ko'ra, bu asar hozirgi kunga qadar tilshunoslikning muhim manbalaridan biri bo'lib kelmoqda. ***U til tarixini yoritishda o'z qimmatini saqlab kelmoqda va qadimgi adabiy yodgorliklar tilini o'rganishga xizmat qilmoqda. Chunonchi, shu asar topilganidan keyin «Qutadg'u bilik»ni o'qish va uni tarjima qilishda sodir bo'lgan kamchiliklar aniqlandi va tugatildi.*** «Devonu lugotit turk»ning vujudga kelishi turkiy tillarning o'sib-rivojlanganini, ularning madaniy hayotda, jumladan, ilm-fanda keng o'rin egallaganini ko'rsatuvchi katta bir hujjat – asosdir. ***«Devonu lug'otit turk» dagi ilmiy an'analar Abulqosim Muhammad Zamaxshariy, Ibn-Muhanna va nihoyat Alisher Navoiy kabi buyuk olimlarning tilshunoslikka doir asarlarida davom ettirildi va rivojlantirildi.***

«Devon-u lug'otit turk» faqat tilshunoslik asarigina bo'lib qolmasdan, balki o'z davrining bir qomusi – ensiklopediyasidir. Bu asarda turli qabila va xalqlarning tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, urf-odati va boshqalar haqida hamda joylarning geografik va tabiiy xususiyatlariga doir ko'p ma'lumotlar beriladi. Bu «Devonu lug'otit turk»ning qimmatini yana-da oshiradi.

«Devonu lug'otit turk» ning adabiy qimmatini ham benihoya kattadir. Unda uch yuzga yaqin she'riy parcha va juda ko'p maqol hamda hikmatli so'zlar bo'lib, muallif ulardan so'zlarning lug'aviy ma'nosini izohlashda bir ko'rgazma sifatida foydalanadi. Bu haqda Mahmud Koshg'ariyning o'zi: ***«Men bu kitobni maxsus alifbe tartibida hikmatli so'zlar, saj'lar, maqollar, qo'shiqlar, rajaz va nasr deb atalgan adabiy parchalar bilan bezadim»,*** – deydi. Mahmud Koshg'ariy Alp Ertunga (Afrosiyob), Iskandar va boshqalar haqida xalq orasida mavjud bo'lgan ayrim afsona va rivoyatlarni ham bayon qiladi. Shu bilan birga, Mahmud Koshg'ariy, yo'l-yo'lakay bo'lsa ham, ba'zi

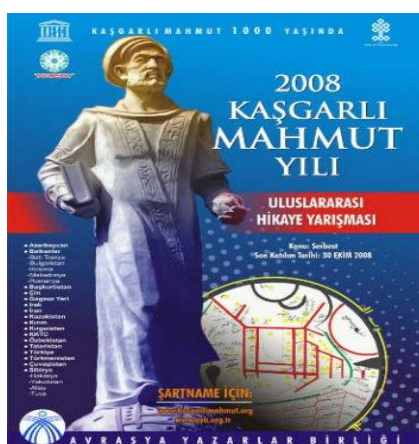

adabiy janrlar haqida, vazn, istiora, o‘xshatish va boshqa nazariy masalalar haqida ma’lumot beradi. Bu, boshlang‘ich tarzda bo‘lsa ham, o‘sha davrlarda adabiyot nazariyasiga doir ayrim masalalarning ilmiy asosda o‘rganilgani va ma’lum qoidalar yaratilganini ko‘rsatadi. Garchi «Devonu lug‘otit turk»dagi adabiy asarlarning vujudga kelish davriyligi qat’iy belgilab bo‘lmasa ham, lekin ularning mazmuni, tili va uslubiga qarab yaratilgan davrini faraz qilish mumkin. Ko‘pgina adabiy parchalarda qabilalarning juda qadimgi patriarxal hayoti, ibtidoiy jamoa qoldiqlari, tabiat hodisalariga nisbatan o‘ziga xos qarash (masalan, animizm) ifodalanadi hamda ularda islom dini aqidalarining izi ko‘rinmaydi, arabcha so‘zlar ishlatilmaydi. Bunday asarlar Mahmud Koshg‘ariy davridan ancha ilgari vujudga kelib, og‘izdan-og‘izga, avloddan-avlodga o‘tib saqlanib qolgan. «*Ardam boshi til* — adab va fazilatning boshi til. Bu yerda til yaxshi demakdir»;

«Devonu lug‘otit turk» asaridagi xarita

Nazariy ma’lumot. «Devonu lug‘otit turk» faqat tilshunoslik asarigina bo‘lib qolmasdan, balki o‘z davrining bir qomusi – ensiklopediyasidir.

BMT o‘zining maxsus qarori bilan 2008 – yilni «Mahmud Koshg‘ariy yili» deb e’lon qildi

«Devonu lug‘otit-turk» («Turkiy tillar lug‘atlari») asari Abulqosim Abdulloh binni Muhammad al-Muqtadoga bag‘ishlanadi.

Mahmud Koshg‘ariy turk tilining nozik bilimdoni va tolmas targ‘ibotchisidir. U «arab tili bilan ikki uloqchi ot singari teng poyga qilib, o‘zib

borayotgan turk tilini» ko'klarga ko'taradi, uning o'ziga xos xususiyatlarini mahorat bilan ko'rsatib beradi.

«Devon» sahifalari orqali tanishish ko'z oldimizda Mahmud Koshg'ariyni geograf, botanik, zoolog, tilshunos, folklorshunos, adabiyotshunos, tarixchi olim sifatida namoyon qiladi. Shuning uchun ham uni qomusiy olim yoki buyuk alloma deb ataymiz.

«Devon»da adabiyotshunoslikka doir anchagina atamalar bor. Jumladan:

«Yir – kuy, maqom... Ko'pincha bu so'z she'rga nisbatan qo'llanadi. Bu so'z ir tarzida ham talaffuz qilinadi».

«Qo'shug' – she'r, qasida, qo'shiq».

«Devon»ga kirgan adabiy shakllarning asosiy qismini to'rtliklar tashkil qiladi. O'zbek adabiyotida to'rtlik shakliga tayanadigan bir qator she'riy janrlar rivojlangani ma'lum. Bular orasida to'rtlik, ruboiy, murabba', ayniqsa, mashhurdir. Mahmud Koshg'ariy ularni, asosan, «qo'shug'» yoki «she'r» deb nomlagan.

Ularda nihoyatda xilma-xil mavzular tilga olinadi. Vatan va yurt muhabbati, xalq uchun jang qilgan bahodirlar bilan faxrlanish, tabiat manzaralari, go'zalligi, mehnat shavqi, turli insoniy kechinmalar talqini asardagi yetakchi mavzulardir.

To'rtliklar, asosan, *a-a-a-b* shaklidagi qofiyadoshlikka ega. Ular orasida *a-b-d-b* turidagi qofiyalar ham uchraydi.

Qo'shni-qo'nim ag'ishqa,	a
Qilg'il angar ag'irlik,	b
Artut alib anung'il,	d
Ezgu tavar o'g'urluk.	b

(Qo'ni-qo'shnilaringga yaxshilik qil,

Ularni hurmatla.

Ulardan biror sovg'a olsang,

Undan yaxshiroq mukofot hozirla.)

To'rtliklarning to'rtala misrasi o'zaro qofiyadosh bo'lgan (*a-a-a-a*)

namunalar ham mavjud.

Murabba' shakli ham (*a-a-a-b*) asarda keng qo'llangan. «Alp Er To'nga marsiyasi», «Qish va Yoz» munozarasi shu shakldadir.

«Devon»dagi she'riy parchalar – xalq qo'shiqlari barmoq vaznidadir. «Devon»da sakkiz bo'g'inli misralardan tuzilgan she'rlar ham uchraydi.

She'rlarda qofiyalarga katta e'tibor berilgan. «Alp Er To'nga o'ldimu?» to'rtligida she'rning ta'sir kuchini ta'minlagan unsurlardan biri ham qofiyadir. Undagi *o'ldimu-qaldimu-aldimu* so'zlari to'liq jarangdorligi va ohangdoshligi bilan ajralib turadi.

Bular qadimgi xalq qo'shiqlarining takrorlanmas badiiyatini yuzaga chiqargan omillardir. Bu an'analar keyingi asrlarda yana-da takomillashgan, rivojlangan holda davom etadi.

«Devonu lug'otit-turk» asari qahramonlik qo'shiqlari jamlangani bilan ham alohida e'tiborga molik. Unda Vatan himoyasi, yurt taqdiri, xalq birligi va chegaralarning daxlsizligi uchun kurash g'oyalari kuylangan ko'plab she'riy va nasriy parchalar bor. «Tangutlar bilan jang», «Yaboqular bilan jang» kabi parchalar shular jumlasidandir. Ularda jang manzarasi, dushman lashkarining qiyofasi va holati, botirlarning ularga qarshi shiddatli va matonatli kurashlari juda yorqin, badiiy ta'sirchan tarzda ifodalangan. Bu silsilada Alp et To'nga haqidagi marsiya ham mavjud.

ALP ER TO'NGA

Alp Er To'nga – turklarning qadimiy qahramoni.

Yusuf Xos Hojibning yozishicha, tojiklar uni Afrosiyob deb atashgan. Mahmud Koshg'ariy Afrosiyobni Qashqarda – O'rdukent shahrida turar edi, deb ko'rsatadi. «To'nga Alp Er» yo'lbars kabi kuchli, bahodir demakdir. Shuningdek, uning Barman, Barsg'an degan o'g'illari hamda Qaz ismli qizi haqida «Devon»da ma'lumotlar bor:

«Qaz Afrosiyob qizining nomidir. Qazvin shahrini shu qurgandir. Bu so'zning asli qaz o'yini— g'oz o'ynaladigan joy demakdir. Chunki u shu yerda turar va shu yerda o'ynar edi. Shuning uchun ba'zi turklar Qazvinni turk shaharlaridan hisoblaganlar. Shuningdek, Qum shahri ham chegara hisoblanadi. Chunki qum turkcha so'zdir. Afrosiyobning qizi u yerda ov qilar va o'ynar edi. Ba'zilar turk shaharlari chegarasi Marvash — Shohijondan boshlanishini so'zlaydilar. Chunki Qazning otasi To'nga Alp Er Afrosiyobdir. U Tahmuraspdan uch yuz yil keyin Marvni bino qilgan. Ba'zilar butun Movarounnahrni turklar o'lkalaridan deb bilganlar. U Yankanddan boshlanadi. Uning bir oti Dizro'yindir. U sariqligiga ko'ra mis shahri demakdir. Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi Qazning eri Siyovush o'ldirilgan. Ma'jusiyyotashparastlar har yili bir kuni bu yerga kelib, Siyovush o'lgan joy

atrofida yig'laydilar. Mollar so'yib, qurbonlik qiladilar. So'yilgan mol qonini uning mozori tepasiga to'kadilar. Ularning odatlari shunday».

Shuningdek, Mahmud Koshg'ariy Afrosiyobning bolalari xoqon, xon deb atalganini eslatadi.

«Devon»da ana shu buyuk tarixiy shaxs – Alp Er To'nga haqidagi bir necha to'rtliklar saqlanib qolgan. Ular, asosan, Alp Er To'nga – Afrosiyobning vafotiga bag'ishlangan. U tom ma'nodagi marsiya namunasidir. Marsiyada Afrosiyob – Alp Er To'nganing o'limi achchiq qismat, dahshatli fojia, o'rnini to'ldirib bo'lmaydigan yo'qotish sifatida baholanadi:

Alp Er To'nga o'ldimu?

Esiz ajun qaldimu?

O'dlak o'chin aldimu?

Emdi yurak yirtilur.

Bu yerda *esiz* (yomon, yaramas, manfur), *ajun* (olam, dunyo), *o'dlak* (vaqt, zamon, taqdir) so'zlarigina biroz eskirgan. Boshqa so'zlar bugungi tilimizda ham faol qo'llanmoqda.

Marsiyada xalq orasidagi birdamlik, hamjihatlik, ahillik, ezgulik Afrosiyob nomi bilan bog'lab izohlanadi. Aksincha, uning o'limi yovuz va yaramaslarning bosh ko'tarishiga, ezgu ishlarning kamayishiga, bilimdonlarning ezilib, axloq-odobning zaiflashuviga sabab bo'lganligi ta'kidlanadi.

Alp Er To'nga – xalq sevgan qahramon. Shunga ko'ra uning oradan ketishi beklarning oti charchashiga, ularning g'am ostida qolishiga, yuzlarining sarg'ayishiga sabab bo'ladi. Mana bu misralar bevosita motam marosimini yodga soladi:

Bo'ri bo'lib ul(i)dilar,

Yoqa yirtib turdilar.

Yig'lab-siqtab yurdilar,

Ko'z yoshlari mo'l bo'ldi.

Biror kishining vafoti munosabati bilan yozilgan, g'am-alam, hasrat va qayg'uni ifodalagan lirik she'r yoki qo'shiq **marsiya** deb ataladi.

Alp Er To'nga haqidagi marsiya bizgacha yetib kelgan eng qadimiy marsiya namunalaridan biridir.

Afrosiyob faqat bek emas, balki «beklar begi». Uning qahramonligi, botirligi, shijoati va mardligi alohida tilga olingan. Zero, qahramondagi bu xususiyatlar xalq taqdiriga kuchli ta'sir qilgan. Uning sharofati bilan dushman xalq erkiga daxl qila olmagan. Ana shunday oliyjanob insondan ayrilish haqiqatda ham musibatdir.

Maqtanchoqlik doimo butun insoniyat tomonidan qoralanib kelingan salbiy xislatlardan biridir. Qadimda ham maqtanchoqlikni yomon ko'rishgan. Mahmud Koshg'ariy bu borada bir maqol mavjudligini aytadi:

«Ashuch aytur tubum altun, qamich aytur men qaydaman» — (*Qozon aytur: tubim oltin, cho'mich aytur: men qaydaman?*)

Muhimi, olim bu maqolning qo'llanish o'rnini ham izohlaydi: «*Bu masal o'zining kimligini biladigan tanish kishilar oldida maqtanuvchi kishiga nisbatan aytiladi*».

«Qiz kishi savi yo'rig'li bo'lmas» — (*Baxil odamning ovozi chiqmaydi, shuhratlanmaydi*) maqoli bejiz emas. Bu maqol odamlarni yaxshi nom chiqarishga, saxiy bo'lishga undaydi. Bularning hammasi faqat o'z zamoni uchungina emas, bizning zamondoshlarimiz uchun ham katta tarbiyaviy va badiiy ahamiyat kasb etadi.

E'tirof. Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'atit turk» asari turk tili rivojlanishiga muhim hissa qo'shgan manbadir

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Quyidagi ma'lumotlarni o'qing hamda to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini belgilang.

*Biror kishining vafoti munosabati bilan yozilgan, g'am-alam, hasrat va qayg'uni ifodalagan lirik she'r yoki qo'shiq **nima** deb ataladi?*

A) qasida B) bag'ishlov

B) marsiya D) madhiya

2. Nuqtalar oʻrniga quyida berilgan soʻzlarni qoʻyib, jummalarni toʻgʻrilab oʻqing.

«....Baʼzilar butun ni turklar oʻlkalaridan deb bilganlar. U Yankanddan boshlanadi. Uning bir oti Dizroʻyindir. U sariqligiga koʻra shahri demakdir. Buxoroga yaqindir. Bu yerda Afrosiyobning qizi Qazning eri Siyovush oʻldirilgan. har yili bir kuni bu yerga kelib, Siyovush oʻlgan joy atrofida yigʻlaydilar. Mollar soʻyib, qurbonlik qiladilar. Soʻyilgan mol qonini uning tepasiga toʻkadilar. Ularning odatlari shunday»
Soʻzlar: oltin, Movaraunnahr, mis, maʼjusiyyotashparastlar, uyi, mozori, qasri, musulmonlar, xalqi.

3. Faqat bitta toʻgʻri javobni belgilang. Quyidagi maqolning maʼnosi toʻgʻri berilgan qatorni toping.

«Qiz kishi saviy oʻrigʻli boʻlmas» (Baxil odamning ovozi chiqmaydi, shuhratlanmaydi).

A) Qizgʻanchiq kishi hech kimga yor boʻlmas.

B) Baxilning bogʻi koʻkarmas.

C) Qiz bola hayosiz boʻlmas

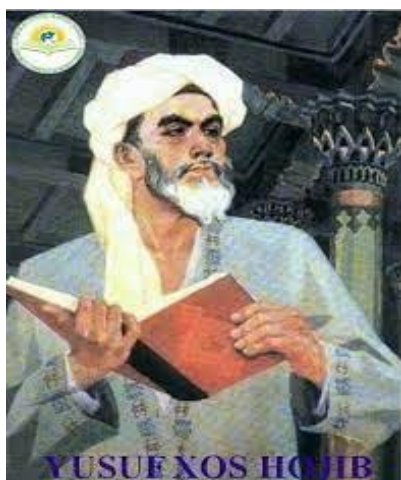

Savol va topshiriqlar:

1. «Devonu lug‘otit-turk» nima uchun qomusiy asar hisoblanadi?
2. U qachon yozilgan? «Devon»dagi badiiy parchalar qaysi davrga mansub?
3. «Devon»dagi she‘riy parchalarning mavzu ko‘lami haqida ma‘lumot bering. Misollar bilan izohlang.
4. Tabiat manzaralari tasviridagi o‘ziga xosliklar nimalardan iborat? Ulardagi badiiy tasvir vosilalariga e‘tibor bering.
5. «Devon»da Alp Er To‘nga haqida qanday ma‘lumotlar berilgan? U kim edi? Kitobdagi marsiyada bu qahramonning qaysi sifatlari alohida tasvirlangan?
6. «Devon»dagi maqollarning hozir ham o‘zgarishsiz yoki qisman o‘zgarishlar bilan qo‘llanilayotgan muqobillarini toping.
7. «Devon»da ilm-fan, axloq-odob haqida keltirilgan she‘riy parchalarning ma‘rifiy ahamiyati haqida gapirib bering.

8-§ YUSUF XOS HOJIB VA UNING «QUTADG‘U BILIG» ASARI

**Uquv qayda bo‘lsa, ulug‘lik bo‘lar,
Bilim qayda bo‘lsa, buyuklik bo‘lar.
(Yusuf Xos Hojib)**

Yusuf Xos Hojib Quz O‘rdu – Bolasog‘un shahrida dunyoga kelgan. Zamonasining yetakchi fanlaridan yaxshi bilim olgan.

Taassufki, bu buyuk alloma haqida uning o‘z asaridan boshqa biror yerda

ma'lumot saqlangan emas.

Kitob muqaddimasida adib o'z tug'ilgan yurtini eslatib o'tadi:

Munuqi turug'laq Quz O'rdu eli,

Tub – asli, nasabidan yurumish tili.

(Buning tug'ilgan eli, Quz O'rdudir,

Tub – asli, nasl – nasabidan tili so'z ochdi)

Quz O'rdu turkiylar istiqomat qiladigan qadimiy shaharlardan biridir. U Bolasog'un nomi bilan ham mashhur bo'lgan. Bu shahar

XI asrda yaratilgan yana bir muhtasham obida – Mahmud Koshg'ariyning «Devon-u lug'otit – turk» asarida bir necha marta tilga olinadi. Jumladan, bu shaharning arg'un lahjasida Quz ulus, O'g'iz lahjasida esa Quz O'rdu deb yuritilishini Mahmud Koshg'ariy maxsus qayd etadi.

Yusuf Xos Hojib ham Mahmud Koshg'ariyga o'xshab, ko'pgina o'lkalarni kezib chiqqan, talaygina sayr-u sayohatlarda bo'lgan. Uning quyidagi misralari buni isbotlaydi:

Bu tug'mush elindin chiqib barg'ani,

Kitabni qo'shuban tugak qilg'ani.

(Bu o'z tug'ilgan elidan chiqib borgani,

Kitobini jamlab tugal qilgani (haqida gapiradi).

Adib asarini yozishga bir yarim yil vaqt sarflaydi.

Tugal o'n sakkiz ayda aydim bu so'z,

O'durdum, adirdim so'z evdim tera.

(Bu so'zlarni tugal o'n sakkiz oyda aytib bo'ldim,

Tanladim, farqladim, terib so'z yig'ib (to'pladim)

O'n sakkiz oy, tabiiyki, asarni bevosita yozish uchun sarflangan muddat. Adibning unga katta tayyorgarlik ko'rgani va ko'p kuch sarflagani aniq. Har holda Qashqarda tugatilgani maxsus qayd etiladi:

Barusi bitilmish, eturmish nizam,

Bu Qashgar elinda qo'shulmish tamam.

(Borini yozdim, tartib berdim,

Bu kitob Qashgar elida tamom yozildi.)

«Qutadgʻu bilig»da dostonning yozilishi sanasi ham qayd etilgan:

Yil altmish eki toʻrt yuz bila,

Bu soʻz soʻzladim me tutib jan sura.

(Toʻrt yuz oltmish ikkinchi yil edi,

Men jonni koyitib shu soʻzni yozdim)

Toʻrt yuz oltmish ikkinchi – hijriy yili. Uni milodga aylantirsak,
1060 – 1070-yillarga toʻgʻri keladi.

Adibning ismi Yusuf ekanligi asar soʻngida qasidalaridan birida oʻqiymiz:

E Yusuf, kerak soʻzni soʻzla koʻni,

Keraksiz soʻzni kezla, qilga koʻr-a.

(Ey Yusuf, kerak soʻzni roʻyirostsoʻzla,

Keraksiz soʻzni yashir, (chunki u) ziyon qiladi)

«Qutadgʻu bilig» asarining nomi haqida

«Qutadgʻu bilig» – qutga, yaʼni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim demakdir.

Mazkur kitob shoirning oʻzi aytganidek:

Boshdan oxirigacha donolar soʻzi,

Goʻyoki tizilgan marjondek oʻzi.

Oʻn sakkizoy– bir yarim yilda yozib tugatilgan ushbu asarni yaratish uchun shoir uzoq vaqt tayyorlangan koʻrinadi.

Shoir oʻz tugʻilgan shahridan chiqib, turli oʻlkalarga safar qiladi, madaniy yodgorliklar bilan tanishadi. Fikrning isboti sifatida quyidagi misralarni keltiraman:

Chiniylar «Adabul-muluk», deb atar,

Mochinlar «Anisul-mamolik» deyar.

Bu Mashriq elining donishmandlari,

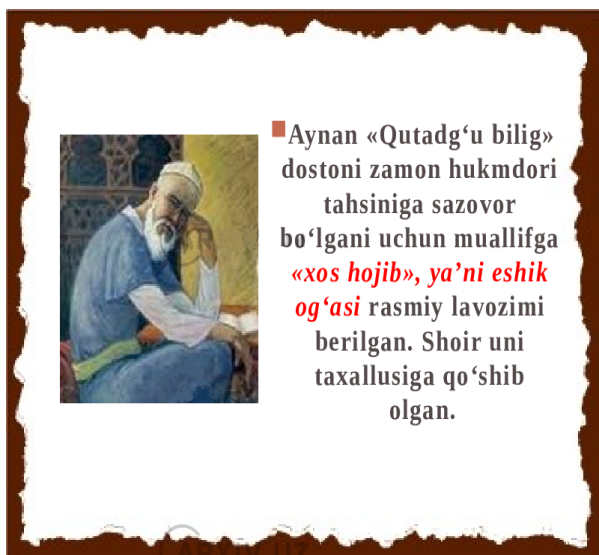
«Ziynatul-umaro» deyishdi bari.

Yusuf Xos Hojib zamonamizning eng muhim fanlari: tarix, badiiy adabiyot, astronomiya, geometriya, matematika, tabiiy geografiya va boshqa fanlar hamda fors-tojik va arab tillarini chuqur oʻrgangan

Eronlik «Shohnoma» dedi belgilig,
Turonlik nom qo'ydi: «Qutadg'u bilig».

Bular shoirning Chin (Xitoy), Mochin (Sharqiy Turkiston), Eron va Turon (Turkiston va umuman, turkiy xalqlar yashaydigan o'lkalar)da bo'lganihamdau yerlardamavjud bo'lgan adabiy an'analardanyaxshixabardorligniko'rsatdi.

Umumiy hajmi olti ming olti yuz baytdan ortiq bo'lgan dostonning bir yarim yilda yozilishi adibning juda kata tajribasi va ulkan mahoratidan dalolatdir.

Adib asarni yozib tugatgach, zamon hukmdori Tavg'ach Ulug' Bug'ra Qoraxonga taqdim etadi.

Buning evaziga esa u Xos Hojiblik lavozimi bilan taqdirlanadi. Bular asardagi nasriy muqaddimasida o'z aksini topgan.

Asosiy qism mazmuni va mundarijasiga ko'ra «Qutadg'u bilig» dostoni mintaqa adabiyotining birinchi bosqichida yaratilgan turkiy tildagi islom ma'naviyatining badiiy-falsafiy, ijtimoiy-axloqiy qomusi deb baholash mumkin.

Firdavsiy «Shohnoma»si mintaqa xalqlarining o'tmish tarixini badiiy aks ettirsa, Yusuf Xos Hojib asari uning yangi davrdagi holatini badiiy tafakkur qonuniyatlari asosida mujassam etgan.

Hukmdorlar odobiga bag'ishlangan ushbu doston shu qadar mashhur bo'lganki, uning turli hududlarda ko'chirilgan 3 ta nusxasi bizgacha yetib kelgan.

Asarning asl mohiyati va mazmuni

Asarda tilga olingan masalalarning ko'lami shunchalik kengki, ularni oddiygina sanashning o'zi ham bir necha sahifalarni tashkil etadi. Tasavvurlarimizning aniqlanishi uchun ularning ayrimlarini eslataylik:

Yetti sayyora va o'n ikki burj.

Inson farzandlarining qadri-bilim va tafakkurda.

Tilning fazilati va manfaatlari.

Kitob egasining uzri.

Bilim va aql-idrokning farqi to'g'risida.

Bahor madhi.

Kuntug'di elig haqida..

Oyto'ldining baxt haqidagi hikoyasi.

Kuntug'dining adolat haqidagi aytganlari.

O'gdulmish eligga bek (lashkarboshi, oshpaz, xazinachi, eshikog'asi, elchi, dasturxonchi...) qanday bo'lishi kerakligini so'zlaydi.

O'gdulmish O'zg'urmishga olimlar(shoirlar, tabiblar, ta'burchilar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar, turli tabaqadagi kishilar) bilan muomalada bo'lish sirlarini o'rgatadi.

O'g'il va qizlar tug'il saqanday tarbiyalash lozimligini aytadi.

Mehmonga borganda o'zini qanday tutish lozimligini so'zlaydi.

Ko'rinib turibdiki, Qutadg'u bilig'da tilga olingan mavzularning qamrovi juda keng. Ammo unda bitta nuqta borki, u butun asardan qizil ip bo'lib o'tadi. Bu INSON masalasidir.

Inson qadri bilimda

Yana bir hikmat bor: Hazrati odam.

Bilim, aql-u idroksababmuhtaram.

Odamzod naslining ulug'ligi bilimdan. U aql-idrok tufayli ne-ne tugunlarni yechishga qodir.

O'quv-idrok va bilim egasi bo'lgan har qanday odam sharaflidir.

Bilimni buyuk bil, uquvni ulug',

Shu ikkov ulug'lar kishini to'liq.

Bunga asos bo'ladigan boshqa so'zlar bor. Ularni eshitib yo'l-yo'riq tuzsa bo'ladi. Mana:

«Oquv qayda bo'lsa, ulug'lik bo'lar.

Bilim kimda bo'lsa, buyuklik bo'lar.

Uquv liuqar-u bilimli bilar,

Bilimli, uquvli shodlikka to'lar».

Bilim haqida aytilgan fikrlarga quloq tutilsa, ularda shunday hikmat mavjud: «Bilimdonga balo yoq».Bilimga intilmagan kishida:

Bilimsiz kishida kasallik bo'lar,

Kasal emlanmasa, yashamas, o'lar!

Shuning uchun ham:

Kel-u kasalliging tuzatgin, nodon,

Bilimsiz tubandir, bilimdon, shodon.

Bilim, oylab ko'rilsa, misoli bir jilov. U barcha yomon, yaramas ishlardan tiyib turadi. Bilim egasi o'z tilaklarini topadi, orzu-maqсадlariga erishadi.

Aql-idrok egalarining nafi har doim ko'pchilikka tegib turadi.Bilim egalari esa elda aziz bo'ladi, hurmat qozonadi. Butun ishlar uquv-idrok bilan amalga oshadi.Barcha murakkab ishlar bilim bilan hal etiladi.

Adib bilimning kuch-u qudratini ulug'lar ekan, shu o'rinda ushbu fikrni joiz deb topdim: «Yusufning dunyoqarashida, falsafasida Forobiy va Ibn Sinolar dunyoqarashi, falsafalarining ta'siri yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Dunyoni tushunish va tushuntirishda Yusufularning ta'limotlariga ergashadi. Moddiy dunyoning yaralishini ruhiy kuchga bog'lagani holda, uning ob'ektiv qonuniyatlarini e'tirof qiladi. Uning bunday dunyoqarashi butun asar davomida ko'zga tashlanadi. U yeti planeta va o'n ikki burj haqida gapirar ekan, olam va undagi barcha jonli-jonsiz mavjudot xudo tomonidan yaratilganligini qayd qilgani holda, borliqning doim harakatda ekanligini, jumladan, planeta va yulduzlar doim aylanib turishini, bir-biriga ro'baro' kelishini, biri yuqori, boshqa biri pastroq masofada harakatlanishini alohida ta'kidlab o'tadi:

Yaratti ko'r avran tuchi evrulur,

Aning birla tezgin chema tezginur.

Mazmuni: ***(Yaratdi falakni doim aylanar,***

U birla bucharxham doim tebranar).

«Qutadg'u bilig» sahifalarini varaqlar ekansiz, goh moziyning ko'z

ilg'amas sarhadlariga, goh Yusuf Xos Hojib davri madaniyatlariga, goh turkiylarning qadim bahodir o'g'loni Alp Er To'nga, ulug' Firdavsiyning «Shohnoma» siqahramonlari davriga borib qolgandek bo'lasiz.

Asardagi shoir fikri go'zal obrazlar, hayotiy o'xshatish va lo'nda istioralar, ta'sirchan tamsil hamdam o'jaz ramzlar bilan ziynatlangan. Yusuf Xos Hojib so'z qudratini, ona tilining imkoniyatlarini nozik his etadi. Uning o'zi: «Men turkcha so'zlarni yovvoyi tog' kiyigi kabi bildim. Shunga qarama yularni avaylab-asrab qo'lga o'rgatdim», deb yozadi.

DOSTONNING ASOSIY QAHRAMONLARI

Asardagi asosiy qahramonlar to'rt timsoldan tashkil topgan. Shoir tasavvuri dagi badiiy olam shu to'rt timsol asosida aks ettiriladi. Ularning har bir ramziy tarzda adolat, davlat, aql va qanoatni ifodalaydi. Bular orqali muallif davlat tepasida qanday fazilatga ega kishilar turishi kerakligiga alohida urg'u beradi.

Insonning ijtimoiy mohiti, hayotdagi o'rni, ijtimoiy vazifasi shoir tomonidan turli yo'nalishlarda tahlil qilinadi.

Asarda oddiy xalq, mehnatkash inson alohida ehtirom bilan tasvirlangan. Ayniqsa, dehqonlar,

chorvadorlar, hunarmandlar haqidagi boblariliq mehr bilan yo'g'rilgandir .

Dostondagi turli-tuman kasblarning sanog'i, bu kasb-hunar egalarida bo'lishi kerak bo'lgan xislat-fazilatlarining bayoni ayni paytda o'sha kasb-hunarlariga bo'lgan hurmat va e'tiborning e'tirofi hamdir.

Mavzu yuzasidan berilgan test topshiriqlarni bajaring.

1. «Qutadgʻu bilig»ni kimlar qanday nomlaganini aniqlang.
1) chinliklar 2) mochinliklar 3) sharqliklar
4) eronliklar 5) turonliklar
a) «Anis ul-mamolik» b) «Shohnoma» c) «Adab ul-muluk»
d) «Qutadgʻu bilig» e) «Ziynat ul-umaro»
A) 1-a, 2-b, 3-c, 4-d, 5-e B) 1-b, 2-a, 3-e, 4-c, 5-d
C) 1-c, 2-a, 3-e, 4-b, 5-d D) 1-c, 2-a, 3-d, 4-b, 5-e
2. Yusuf Xos Hojib qanday kishilarda kasallik boʻlishi, agar u emlanmasa, oʻlishi mumkinligi aytilgan?
A) axloqsiz kishida B) bilimsiz kishida
C) sport bilan shugʻullanmaydigan kishida
D) koʻp yeydigan kishida
3. «Men yovvoyi togʻ kiyigi kabi bildim. Shunga qaramay ularni avaylab-asrab qoʻlga oʻrgatdim»,– deb yozadi adib.
Nuqtalar oʻrniga mos soʻzni topib, toʻgʻri javobni aniqlang.
A) sheʼriyatni B) turkcha soʻzlarni
C) forscha soʻzlarni D) sheʼriy sanʼatlarni
4. Kim eligga bek (lashkarboshi, oshpaz, xazinachi, eshik ogʻasi, elchi, dasturxonchi...) qanday boʻlishi kerakligini soʻzlaydi?
A) Kuntugʻdi B) Oytoʻdi C) Oʻzgʻurmish D) Oʻgdulmish

Savol va topshiriqlar:

1. Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻ bilig» asarining siz uchun qay darajada qimmatli? Shu haqda daliliy faktlar asosida maʼlumot berishga harakat qiling.
2. «Qutadgʻ u bilig» dostonini nima uchun «Turkiy shohnoma» nomini olgan?
3. Yusuf Xos Hojib bilan zamondosh boʻlgan qaysi adiblarni bilasiz?
4. «Qutadgʻ u bilig» dostonining yozilish tarixi, sabablari, unga omil boʻlgan haqiqiy omillar va uning kimga tortiq qilinishi haqida nimalarni bilasiz?
5. Asar nusxalari va ularning qayerda saqlanayotgani haqida gapiring.
6. Dostonni yaratishda adibning asosiy maqsadi nima ekanligini izohlang.
7. «Qutadgʻ u bilig» dostonida olam va uning yaratilishi haqida nimalar aytilgan?
8. Bilimning kuchi va qudratining bugungi kundagi ahamiyatini sharhlab bering.
9. Dostondagi asosiy qahramonlar, ularning ramziy maʼnolari, ularga yuklatilgan badiiy vazifalarni izohlang.

«QUTADG‘U BILIG» DOSTONI

So‘z bashi Kuntug‘di elig uza

Beg erdi ajunda bo‘gu, bilga bash,
Bu beglik uzala ajun bo‘ldi yash.
Qilinch ko‘ni erdi, qilqi o‘ngay,
Tili chin, butun ham ko‘zi, ko‘ngli
bay.

Biliglig beg erdi, uqushlug‘, udug‘,
Esizka o‘t erdi, yag‘iqa yudug‘.
Yana kur, kuvaz erdi, qilqi ko‘ni,
Kuninga ko‘turdi bu qilqi ani.
O‘zi etti, tuzdi, ko‘r, el-kun ishi,
Taqi ma tilar erdi o‘drum kishi...

Ayto‘ldi haqida so‘z

Eligka to‘sulsun bu erdamlarim,
Achilsun, mening ketsu emgaklarim.
Uqushlug‘, biliglig beg ermish, amul,
Tilar ermish erdam adablarin ul.

Ayto‘ldi eligka ko‘runmishi

Bu Ayto‘ldi kirdi, ko‘rundi cho‘kub,
Achildi elig ko‘ngli, ul ko‘z yarub.
Elig aydi: Kimsen, neku-ul ating,
Qayudin kelirsan neku-ul yating?
Bu Ayto‘ldi aydi: Ey elig quti,
Tapug‘ birla xush bo‘ldi qulluq ati.
Senga keldim o‘g‘pab uzun yo‘l

yurub,

Tilakka bu kun tegdim arzum qanib...
Eshitti bu so‘z, ko‘r, sevindi elig
Tilak-teg bululdi, sinadi erig...

O‘zbekcha tabdili

So‘zboshi Kuntug‘di elig to‘g‘risida
Jahonda bilag‘on, dono bek boshliq
bo‘lgan edi,
U(ning) beglig(i) davrida olam
yasharib ketdi.
Qilmishlari to‘g‘ri va fe‘l-u raftori
rost,
Tili chin, yetuk hamda ko‘zi va ko‘ngli
boy (edi).
Bilimli, zakovatli va hushyor bek edi,
Yomonlarga (misli bir) olov, yovga
ofat edi.
Yana bahodir, g‘ururli, qilmishlari rost
edi,
Bu fe‘l-raftorlari uni kundan kunga
yuksaltirdi...
El va zamona ishlarini o‘zi bajo
keltirdi va tuzdi,
U yana sara kishilarni istar edi.

Oyto‘ldi haqida so‘z

Eligga yarasin bu san’at-hunarlarim,
(Elig) xursand bo‘lsin, mening
tashvishlarim ketsin.
Zakovatli, bilimli, yumshoq fe’lli bek
emish,
San’at-hunarli va odobli (kishi)larni
orzu qilayotgan emish.

Oyto‘ldining eligga ko‘rinishi

Oyto‘ldi kirdi, cho‘k tushib ta’zim
bilan ko‘rindi,
Eligning ko‘zi ravshanlashib, ko‘ngli
yozildi.
Elig so‘radi: Kimsan, oting nima?
Qayerga kelyapsan, g‘aribliging nima
tufayli?
Oyto‘ldi aytdi: Ey baxtli elig,
Qullik oti bu xizmat bilan yarashiq
bo‘ladi.
Uzoq yo‘l yurib sening dargohingga
ahd qilib keldim,
Orzu-umidlarim qonib, endi (bugun)
tilakka yetdim...
Ko‘rgin, bu so‘zlarni eshitgach, elig
sevindi,
Tilagidagicha sanalgan kishini topdi...
Ayto‘ldi o‘zi davlat erdukin ayur
Elig bir kun o‘ldrub o‘zi yalnguzun,
O‘qib kirdi Ayto‘ldi, sevnur uzun.

Kirib turdi Ayto‘ldi o‘tru o‘ru,
Elig imladi: Kelgil, oldur beru.
Chiqardi to‘biq, qodti Ayto‘ldi, ko‘r,
Ani yastanib o‘tru oldurdi, ko‘r,
Ayitti elig tegma turlug bilig
Yanut berdi Ayto‘ldi, achti tilig.
Sevindi elig, ko‘r, yarutti yuzin,
Ani ko‘rdi Ayto‘ldi, yumdi ko‘zin.
So‘zin kesti elig, hech undamadi
Ko‘zin yumdi Ayto‘ldi, hech achmadi.
Yana aytu kirdi elig o‘z so‘zin,
Yanut berdi Ayto‘ldi, tugdi yuzin.
Seva baqti elig, avitti o‘zin,
Bu Ayto‘ldi terkin evurdi yuzin.
Elig bushti, artuq qarartti mengiz,
Ayur: ey, evaklik kishika esiz.
Kuntug‘di so‘zi
Tapug‘suz ag‘irlab achindim seni,
O‘run berdim ersa basinding meni.
To‘biq yastading emdi o‘ldurg‘uqa,
Na o‘ldurg‘ yeri bu, ayu ber menga.
Senga so‘zladim men, so‘zung
tingladim,
Ko‘zung yumdung ersa o‘zum
tangladim.
Kechurdum, yana so‘zladim so‘z
senga,
Nelug yuz evurdung, ayu ber menga.
Eshitmaz-mu erding bo‘gudin bu so‘z:

Yaqin bo'lsa begka ko'dazgu kad o'z.
Ayu bermadimu atang ya anang:
Ey o'g'lum, begingga o'zung qilma
teng.

Oyto'ldi o'zi davlat ekanligini aytadi

Elig bir kuni o'zi yolg'iz o'ltirib,
Oyto'ldini chorladi, u juda xursand
edi.
Oyto'ldi kirib qarshisida tik turdi,
Elig imladi: Kelgin, o'tirgin, – dedi.
Oyto'ldi (yonidan) to'p chiqardi,
(ostiga) qo'ydi, ko'rgin,
Uni bosib ro'paraga o'ltirdi, ko'rgin.
Elig turli-tuman bilimlar sohasidan
savol qildi,
Oyto'ldi so'zga til ochdi, javob berdi.
Elig sevindi, ko'rgin, uning chehrasi
ochildi,
Uni ko'rgan Oyto'ldi ko'zlarini yumib
oldi.
Elig so'zdan to'xtadi, hech indamadi,
Oyto'ldi ham ko'zini yumdi, hech
ochmadi.
Elig o'z so'zini davom qildirib yana
so'ray boshladi,
Oyto'ldi javob berdi, u yuzini tumurib
oldi.
Elig iltifot bilan boqdi, o'zini mamnun
qildi,

Oyto'ldi tezlikda yuzini o'girdi.

Eligning juda qahri keldi, yuzidan
g'azab yog'di,

Dedi: Ey, shoshqaloqlik kishi uchun
yaramasdir.

Kuntug'dining so'zi

Hali sendan xizmat ko'rmasdan iltifot
qildim,
Senga (iltifot bilan) joy bersam, meni
oyoq osti qilding.
Sen to'p qo'yib darhol o'ltirishga
hozirlanding,
Bu sen uchun o'ltiradigan joymi,
menga (shuni) aytib ber?
Men senga so'zladim va sening
so'zlaringni tingladim,
Sen ko'zingni yumgach, o'zim
hayratda qoldim.
Seni kechirdim va yana senga
so'zladim,
Nima uchun sen yuz o'girding? Menga
aytib ber.
Donodan ushbu so'zlarni eshitmagan
edingmiki,
Agar bekka yaqin bo'lsang, o'zingga
juda ehtiyot bo'l, (degan).
Otang yoki onang senga aytmagan
edimi,

Ey o'g'lim, o'zingni begingga teng
qilma, (deb).

Yeturmadimu, ko'r, senga xayl

bashing:

Basinma begingni, ko'dazgil bashing...

Ayto'ldi eligka davlat sifatini

ko'rgitur

Kula aydi Ayto'ldi: Uqti o'zum,
Ayitting muni sen, eshitgil so'zum,
Uqub qoytum emdi bu ishlarni men,
Kerak erdi sen ma muni uqsa sen.
Munu men ma emdi senga keldugum,
Mening qilqim erdi bu ko'rguttugum.
O'run berding ashnu, men
o'ldurmadim,
O'run yo'q menga, sen muni uq tedim.
To'biq yerda urdum bu so'z berkitu,
O'zum yangzag'ini senga ko'rgitu.
Ne-teg kim o'runsuz to'biq yuvlinur,
Aning-teg ma davlat o'zum tezginur.
Seva baqting ersa ko'zum yumdugum,
Senga ko'rgiturmen neku erdugum.
Bu kun men ma davlat qarag'u sani,
Menga kim ilinsa tutarmen ani.
Yana so'zlading sen, yema so'zladim,
Seva baqting ersa, yuzum kekladim.
O'zum ko'rgitur o'z qilinchin senga,
Ayur qilqim irsal, inanma menga...
Aqar suv, yo'riq til, bu qut turmadi,

Ajun tezginurlar yurib tinmadi.

Inanchsiz turur qut, vafasiz, yayig',

Yurirda uchar tark, adaqi tayig'.

Elig aydi: uqtum, achildi so'zing,

Yazuq uzri quldung, qutuldi o'zing.

* * *

Elig aydi: Uqtum munung, erdaming,

Bu Ayto'ldi ating ne-ul bu sening?

Bu Ayto'ldi aydi: Mening atimi,

Bo'gu mengzatur ayqa bu qilqimi.

Xaylboshing (toifa ulug'i) senga

tushuntirmagan edimi,

Begingni oyoq osti qilma, o'zingni
ehtiyot qil, deb.

Oyto'ldi eligga davlat sifatini

ko'rsatadi

Oyto'ldi kulib aytdi: Men bu so'zlarni
tushundim,
Sen mendan bularni so'rading, endi
so'zlarimni eshit.
Men bu ishlarni endi tushunib oldim,
Sen ham endi mana bularni tushunib
olishing kerak bo'ladi.
Mana, endi mening sening huzuringga
kelishim(ning sababi),
Mening senga namoyish qilganlarim
mening odatim edi.
Sen o'rin berding, avvaliga men
o'ltirmadim,

Chunki menga o‘rin yo‘q, sen buni
tushunib ol, demoqchi bo‘ldim.
Yerga to‘p (koptok) qo‘yishimda shu
mazmunning siri bor ediki,
O‘zimning nimaga o‘xshashligimni
senga ko‘rsatmoqchi edim.
To‘p (koptok) (bir barqaror) o‘rinsiz
dumalab yurgani kabi,
Men [ya‘ni davlat] ham uning kabi
(o‘rinsiz) kezaman.
Iltifot bilan boqqaningda ko‘zimni
yumganim (sababi),
Senga o‘zimning qandayligimni
ko‘rsatmoqchi edim.
Bu kunlarda men [ya‘ni davlat] ham
bir ko‘r kishi kabiman,
Kim menga ilashib qolsa, unga qattiq
yopishib olaman.
Sen yana so‘zlading, men ham
so‘zladim,
Sen iltifot bilan boqqach, men yuzimni
yashirdim.
(Bu bilan) men senga o‘z qiliqlarimni
ko‘rsatdim,
Mening barcha qilmishlarim jafo,
menga ishonma, dedim...
Oqar suv, ravon til, baxt-davlat bir
yerda turmaydi.
Jahon kezuvchilar yurib tinmaydi.

Baxt-davlat ishonchsiz, bevafo,
qo‘nimsizdir,
Yurib ketayotib to‘satdan uchadi,
uning oyog‘i tayg‘anchiqdir.
Elig aytdi: Tushundim, so‘zlaring
ravshanlashdi,
Gunohlaringga uzr so‘rading, o‘zing
xalos bo‘lding.

* * *

Elig aytdi: Nuqson va fazilatlarini
tushundim,
Oyto‘ldi deb atalishingning boisi
nimada?..
Oyto‘ldi aytdi: Mening otimni,
Dono (kishi) qiliqlarimni oyga nisbat
berib atagan.
Bu ay tug‘sa, ashnu edi az tug‘ar,
Kuninga beduyur, yuqaru ag‘ar.
To‘lun bo‘lsa, to‘lsa, ajunda yarur,
Ajun xalqi andin yaruqluq bulur.
Tugal bo‘lsa, ko‘r, ay bu ag‘sa adiz,
Yana erlu to‘rchir, ketar ko‘rk mengiz.
Yaruqluqi aksur, yana yo‘q bo‘lur,
Tug‘ar kecha azin yana-o‘q to‘lur.
Mening bu o‘zum ma bu yanglig‘
turur,
Ara bar bo‘lur-men, ara yo‘q bo‘lur...

Kuntug'di elig Ayto'ldiqa adl sifatini aytur

Elig bir kun o'ldrub o'zi yalinguzun,
Evin qildi hali, irikti uzun.
O'qidi, ko'r, Ayto'ldiqa qildi yo'l,
Bu Ayto'ldi kirdi, qavushturdi qo'l.
Elig o'tru turdi adaqin o'ru,
Elig so'zlamadi bir ancha turu.
Baqib ko'rdi elig, ko'zin imladi,
Isharat bila kelgil, o'ldur, tedi.
Bu Ayto'ldi o'ldurdi aqru, amul,
Ko'zin yerka tikdi, tarutti ko'ngul.
Eligka baqa ko'rdi yashru ko'zun:
Qashi-ko'zi tugmish, achitmish yuzin.
Kumush kursi urmish, uza o'lturur,
Bu kursi adaqi uch adri turur.
Bedug bir bichakig aligda tutar,
So'lindin urag'un, o'ngindin shakar.
Elig aydi: Keldur menga, ay so'zung,
Nekuni tangirqadi emdi o'zung?
Bu Ayto'ldi aydi: Tangim bu mening,
Kumush kursi o'rnung na-ul bu
sening?
Ne o'ldurg' ne kursi yeri-ul senga?
Nema'ni uqayin? Ayu ber menga.
Ekinchi, eligda ne-ul bu bichak?
Muni ma o'zum yetru bilgu kerak.
Uchunchi, o'ngungdin neku-ul shakar,
So'lungdin urag'un, ne-ul bu sengar?

Oy tug'(il)ganda, dastlab, u juda
kichik tug'(il)adi,
So'ng kundan kunga ulg'ayadi, yuqori
ko'tariladi.
Oy to'lin bo'lsa, to'lishsa olamni
yoritadi,
Jahon xalqi undan ro'shnolik topadi.
Oy tugal to'lishib eng balandga
ko'tarilgach, ko'rgin,
Yana yemirila, kamaya boradi, yuz
chiroyi ketadi.
Yorug'ligi kamayadi va yana mahv
(yo'q) bo'ladi,
Qayta tug'(il)gan kechasidan boshlab
oz-ozidan yana to'lishadi.
Mening o'zim ham shu (oy)
sifatlidirman,
Goho paydo bo'laman, goho mahv
bo'laman.

Kuntug'di elig Oyto'ldiga adl sifatlarini aytadi

Elig bir kuni yolg'iz o'zi o'ltirib,
Uyini (barchadan) xoli qildi, uzoq vaqt
(yolg'izlikda) siqildi.
Ko'rgin, u Oyto'ldini chaqirdi, unga
(kirishga) yo'l berdi.
Oyto'ldi kirdi, qo'l qovushtirib turdi.
U elig qarshisiga kelib tik turdi.
Elig bir muddat so'zlamay turdi.

Elig unga qarab, ko‘zi bilan imladi,
Ishorat bilan kelgin, o‘tirgin, dedi.
Oyto‘ldi ohista, ehtiyot bilan o‘tirdi.
Ko‘zini yerga tikdi, yuragi siqildi.
Ko‘z qiri bilan eligga qarab ko‘rdi,
(Elig) qosh-qovog‘ini solgan, yuzini
burishtirgan (edi).
Kumush kursi qo‘yib ustida o‘ltirardi.
Bu kursining oyog‘i uch ayrilik edi.
Qo‘lida ulkan bir pichoq tutgan,
So‘l tomonida – urog‘un (dori),
o‘ngida esa shakar (sharbat).
Elig aytdi: Qani, menga o‘z
so‘zlaringni ayt,
Nima uchun sen ajablanib tong
qolding?
Oyto‘ldi aytdi: Mening ajablanishim
shuki,
Sening kumush kursi qo‘yishingning
sababi nima?
Bu qanday o‘tirish, qanday kursi, sen
uchun o‘tirish joyi bo‘ldi?
Buning ma’nisi nima? Aytib ber, men
uqayin!
Ikkinchidan, qo‘lingdagi bu pichoq
nima uchun?
Buni ham men tugal tushunishim
kerak.
Uchinchidan, o‘ng tomoningdagi bu
shakar nima uchun?

So‘l tomoningdagi urog‘un
(bir xil dori) nima uchun?

Savol va topshiriqlar:

1. Kuntug‘di va Oyto‘ldi timsollaridagi o‘xshash va farqli jihatlarni aytib bering. Bunda darslikdagi matndan foydalaning.
2. Oyto‘ldi nima uchun Kuntug‘di xizmatiga kirdi?
3. Davlat va boylikning abadiy emasligi Oyto‘ldi tomonidan qanday tushuntirilgan? Matndan o‘sha joylarni topib o‘qing, so‘ng ularni izohlab bering.
4. Oy bilan Davlat orasida qanday o‘xshashliklar mavjud? Bundan qanday xulosa chiqarish lozim? Mulohazalaringizni matn asosida tushuntirib bering.
5. O‘gdulmishning nomi va xatti-harakatlari orasidagi bog‘lanishlarni aniqlang. Ular qanday shakllarda namoyon bo‘ladi?
6. Kuntug‘di – Oyto‘ldi – O‘gdulmish uchligida ochiq ko‘rinib turadigan o‘xshashliklar nimalardan iborat? Tafovutlar-chi?
7. O‘zg‘urmish timsolining asar sujeti va kompozitsiyasida tutgan mavqeyini belgilang. Adib bu timsol asosida qanday g‘o yalarni ilgari surmoqda?
8. «Tanni emas, ruhni boyitish lozim» degan fikrni sharhlashga, izohlashga harakat qiling.
9. Asarda qanday g‘oyalar targ‘ib qilingan?
10. Bu g‘oyalarning zamonamiz uchun qanday ahamiyati bor?
11. Masnaviylar tarkibida to‘rtliklar ham uchraydi. Ularning mavzulari haqida nimalarni ayta olasiz?
12. To‘rtliklarning o‘zidan oldingi baytlar bilan mazmunan aloqadorligini kuzating. Bu haqdagi mulohazalaringizni ayting.
13. Bir yerda qo‘nim topmaydigan narsalar haqidagi misralarni toping. Ularni o‘qing, ma‘nosini izohlang.
15. «Qutadg‘u bilig» asaridagi asosiy qahramonlar qanday ramziy ma‘nolarni bildiradi?
16. Asar qahramonlarining lug‘aviy hamda ramziy ma‘nolari orasida qanday bog‘lanish bor?

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Berilgan ma'lumotlarni moslang.

Kuntug'di	(aqlga to'lgan) vazirning o'g'li. U aql va zakovat ramzi yanglig' tasvirlangan.
Oyto'ldi	(uyg'ongan) vazirning qarindoshi. U asarda qanoat, ofiyat, ya'ni sog'lomlik ramzi sifatida qalamga olingan.
O'gdulmish	(to'lgan oy) vazir. Baxt va davlat ramzi hisoblanadi.
O'zg'urmish	(chiqqan quyosh) elig, ya'ni hukmdor. U adolat ramzi bo'lib kelgan.

2. Nuqtalar o'rniga quyida berilgan so'zlardan mosini qo'ying va jumalarni to'g'rilab o'qing.

..... kursi qo'yib ustida o'ltirardi.

Bu kursining oyog'i ayrilik edi.

Qo'lida ulkan bir tutgan,

So'l tomonida –.....o'ngida esa

So'zlar: urog'un (dori), shakar (sharbat), zaqqum, asal, oltin, kumush, xanjar, pichoq, uch, ikki.

3. Ushbu jumla kimning tilidan aytilgan?

To'p (koptok) (bir beqaror) o'rinsiz dumalab yurgani kabi,

Men [ya'ni davlat] ham uning kabi (o'rinsiz) kezaman.

A) Kuntug'di B) Oyto'ldi C) O'gdulmish D) O'zg'urmish

9 – § AHMAD YUGNAKIY

Ahmad Yugnakiy

*Aya do'st, biliklik yizin izlagil,
Qali so'zlasang so'z, bilib so'zlagil.
(Ey do'st, bilimli kishi izidan yur,
Agar so'zlasang, o'ylab so'zlagin.)*

Ahmad Yugnakiy

Ahmad Yugnakiyning hayoti va ijodiy faoliyati.

Adib Ahmadning otasi Mahmud bo'lib, u Yugnakda istiqomat qilgan. Adib Ahmad haqida Alisher Navoiy o'zining «Nasoyim ul-muhabbat» asarida juda muhim ma'lumotlarni beradi:

«Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida g'arib (ajoyib, qiziqarli) nimalar manquldur (naql qilingan). Derlarki, ko'zlari butov (bitgan, yopiq) ermishki, aslo zohir ermas ermish. Basir (ko'rmaydigan) bo'lub, o'zga basirlardek andoq emas ermishki, ko'z bo'lay. Ammo ba'yat ziyrak va zakiy va zoid va muttaqiy (taqvodor, parhezkor) kishi ermish. ...haq subhonahu taolo agarchi zohir ko'zin yopuq yaratqondur, ammo ko'ngli ko'zin ba'yat yoruq qilondur»².

Alisher Navoiy aytgan fikrlar, shuningdek, asarning uyg'ur va arab harflari bilan ko'chirilgan nusxalarining ko'plab tarqalishi asarning Navoiy yashagan davrda ham ancha mashhur bo'lganini ko'rsatadi. Kitob Dod Sipohsolorbekka bag'ishlangan. Adib uning «qashqarcha til» bilan yozilganini ta'kidlaydi:

Tamomi erur qashqariy til bila,
Ayitmish adib riqqati dil bila.
Agar bilsa qashqar tilin har kishi,

² Alisher Navoiy «Nasoyim ul-muhabbat» 218-bet. www.ziyouz.com

Bilur ul adibning nekim aymishi.

***To'raligicha qashqariy til bilan yozildi,
Adib (asarni) tushunarli til bilan yozgan.***

***Kimki qashqar tilini biladigan bo'lsa,
Adibning nima demoqchi bo'lganini bilib oladi.***

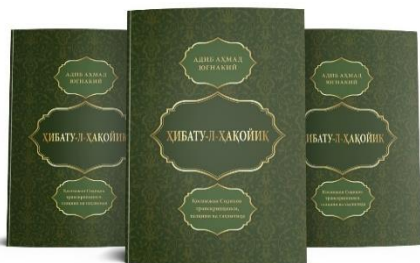
«Hibat ul-haqoyiq» «Haqiqat sovg'alari» demakdir. U o'zidan oldingi didaktik adabiyot an'analari izchil va ijodiy davom ettiradi. Asarda ma'rifat g'oyalari tashviqi yetakchi o'rin tutadi.

12-asrda yashagan mashhur muarrix Abulkarim as-Sam'oni «Al-Ansob» («Nasabnoma») kitobida yozadi: «Bu nisba (taxallus) «Yug'anak»dan va bu (joy) Samarqand qishloqlaridan. Bu nisba bilan Abuhomid Ahmad ibn Abu Ahmad al-Yug'anakiy mashhurdirlar».

Shoir «Hibat ul-haqoyiq»ni tugatib, uni hukmdori Dod Sipohsolorbekka taqdim etadi. Mashhur sharqshunos olim Bertels bu asar qadimiy o'zbek adabiy tilidan mumtoz o'zbek adabiy tiliga o'tishda bir ko'prik bo'lganini aytadi. Asar tilida qadimiy turkiy so'zlardan ko'ra, arab va fors so'zlarining ko'p qo'llangani shundan dalolat beradi. Yugnakiy bu asari bilan o'zbek adabiy tili va adabiyoti rivojiga katta hissa qo'shgan.

«Hibat ul-haqoyiq» Asar 14 bobdan iborat. U 254 baytni tashkil qiladi.

Dostonning 1-bobi Allohga hamd, 2-bobi Muhammad (sav) na'ti va choryorlar

ta'rifiga, 3-bobi Dod Sipohsolorbek madhiga bag'ishlangan. 4-bobda kitobning yozilish sabablari bayon qilingan. Dastlabki 4 muqaddima bobdan so'ng asosiy qismga o'tiladi. 5-bob – ma'rifatning foydasi-yu, jaholatning zarari,

6-bob – til odobi, 7-bob – dunyoning o'tkinchiligi, 8-bob – saxiylik va baxillik, 9 va 10-boblar turli masalalarga bag'ishlangan bo'lib, 11-bob – kitobning xotimasi.³

³ (asarning 1480 yil Istanbulda Abdurazzoq Baxshi tomonidan ko'chirilgan nusxasida 11 bob mavjud — 3 bob yo tushib qolgan, yo boshqalariga qo'shilib ketgan).

«HIBATUL-HAQOYIQ»

Ulugʻ Amir dod siphsolorbek tangri yorlaqagurning madhi haqida

Ayo til turat madh, oʻtungil qani.
Men artut qilayin shohimga ani.
Shohim madhi birla bezadim kitob,
Oʻqugʻli kishining sevunsun joni.

Ey til, madh qil, qani bayon et, men uni shohimga sovgʻa qilayin. Oʻqimishli kishining ruhi sevinsin (deb) shohim madhi uchun kitob bezadim (yozdim).

Oʻga bilmas erga oʻga ogratur,
Aning birri judi badi ehsoni.
Ul aql, uqush, xush xiradqa makon,
Bilik maʼdani ham fazilat koni.

Yoʻl-yoʻriq bilmas kishiga bilim oʻrgatadi, yoʻl koʻrsatadi, uning vujudi ehsonga toʻla, himmati balanddir. U aql, hush, yaxshi xislat makonidir, bilim manbai ham fazilat konidir.

Bu kitobning yozilish sababi va zarurati haqida

Dod Siphsolorbek uchun bu kitob,
Chiqartim ochundaʼ oti qolsu(n) tep.
Kitobimni koʻrgan, eshitgan kishi,
Shohimgʻa duo birla yod qilsu(n) tep.

Kedingi keligli kishilar aro,
Aning, zikri tongsuq ediz qolsu tep.
Aning, vuddi birla koʻngullar toʻlub,
Aning yodi birla ochun toʻlsu tep.

Bezadim kitobi mavoizʼ masal,
Boqigʻli, oʻqugʻli osigʻ2 olsu(n) tep.

Belak ettim ani shohimga men-o‘k,
Havodorlig‘imni tugal bilsu tep.

Dunyoda nomi qolsin deb, Sipohsolorbek uchun bu kitobni yozdim. Kitobimni o‘qigan, ko‘rgan, eshitgan kishi shohimni duo bilan yod qilsin deb (yozdim). Kelgusi avlodlar uchun uning nomi mangu esdalik bo‘lsin deb (yozdim). Uning muhabbati bilan ko‘ngillar to‘lib, yodi bilan dunyo to‘lsin deb (yozdim). O‘qimishli, savodli (kishilar) undan foydalansin, deb qo‘llanma uchun kitob bezadim (yozdim). Men buni muhabbatimni yaxshi (tugal) bilsin deb shohimga tortiq qildim.

Birinchi bo‘lim: ilm manfaati, jaholatning zarari haqida

Biliktin ayurmon so‘zumga ula,
Biliklikka, yo do‘st o‘zungni ula.

Bilik birla bil(i)nur saodat yo‘li,
Bilik bil saodat yo‘lini bula.

Baholik dinar ul biliklik kishi,
Bu johil bilksiz bahosiz bishi.

Biliklik biliksiz qachon teng bo‘lur,
Biliklik tishi er johil er tishi.

So‘ngakka tek eranga bilik,
Eran ko‘rki aql o‘l, so‘ng‘akning yilik.

Biliksiz yiliksiz so‘ngak tek xoli,
Yiliksiz so‘ngakka sunulmas elik.

Bilik bilti bo‘lti eran belguluk,
Biliksiz tirik-la yituk ko‘rguluk.

Biliklik er o‘lti oti o‘lmatu,
Biliksiz eson erkan oti o‘luk.

Biliklik biringa biliksiz mingin,
Tengakli tengadi bilikning tengin.
Boqa ko‘rgil emti uqa sinayu,
Ne neng bor biliktin osig‘liq o‘ngin.

Bilik birla olim yuqor yo‘qladi,
Biliksizlik erni cho‘kardi qo‘di.

Bilik bil o‘sanma bil ul haq rasul,
Bilik kimda ersa siz arqang tedi.

Bilim haqida so‘zlayman, so‘zimga quloq sol, ilimli kishiga o‘zingni yaqin tut.
Bilim bilan saodat yoli ochiladi, shunga ko‘ra, ilimli bo‘l, baxt yollini izla.

Bilimli kishi (qimmat) baholik dinordir, ilmsiz, johil kishi qimmatsiz yemishdir (mevadir).

Bilimlik kishi bilan bilimsiz odam qachon teng bo‘ladi, bilimlik xotin kishi er kishidir, bilimsiz erkak - xotin kishidir.

So‘ngakda ilik bo‘lishi lozim ekanligi kabi er kishiga bilim kerakdir, er kishining ko‘rki aqlidir, so‘ngakning ko‘rki esa ilikdir.

Ilmsiz iliksiz so‘ngak kabi bo‘shdir, iliksiz so‘ngakka esa qo‘l urilmaydi.

Ilimli kishilarning (nomi) mashhur bo‘ldi, bilimsiz (kishilar) esa tiriklayin o‘ldi hisob va bu unga ko‘rgulikdir.

Bilimli kishi o‘lsa ham, uning nomi o‘chmaydi, ilmsiz kishining o‘zi hayot bo‘lsa ham, oti o‘likdir.

Bilimlining biri bilimsizning mingiga teng, ilmi kishilar ilmning qadriga yetadi. Endi o‘zing sinab, o‘qib, boqib ko‘r, bilimdan foydaliroq qanday narsa bor.

Bilim bilan olim ko‘tarildi, ilmsizlik esa kishini tubanlashtirdi.

Bilimli bo‘l, hesh qachon erinma, haq rasuli (payg‘ambar) kim ilmi bo‘lsa, uni siz maqtang, deb aytdi.

Ilm o‘rganish haqida

Biliklik bilikni adragan bo‘lur,
Bilik tatg‘in, ey do‘st, biliklik bilur.
Bilik bildirur erga bilik qadrini,
Bilikni biliksiz udun ne qilur.

Bilimli kishi ilmni farqlaydi, ey do‘st, bilim qadrini bilimli odam biladi. Bilimning qadrini kishiga ilm bildiradi, bilimni nodon, tuban kishi nima qiladi.

Biliksizga haq so‘z tatiqsiz erur,
Anga pand-nasihath osig‘siz erur.
Ne turluk ariqsiz arir, yuv desa,
Johil yub arimas arig‘siz erur.

Ilmsizga to‘g‘ri so‘z ma‘nosizdir, unga o‘git-nasihath foydasizdir. Bir qancha yuviqsizlarga yuvinish uchun buyurilsa toza bo‘lur, ammo johil qancha yuvinmasin, po‘k bo‘lmaydi.

Biliklik keraklik so‘zin so‘zlayur,
Keraksiz so‘zini ko‘mub kezlayur.
Biliksiz ne aysa ayur uqmayin,
Aning o‘z tili o‘z bashini yeyur.

Bilimli kishi kerakli so‘zni so‘zlaydi, keraksiz so‘zni ko‘mib yashiradi. Bilimsiz kishi nima gapirsa, nodonligi sababli so‘zlaydi, shuning uchun uning tili o‘z boshini yeydi.

Bilik birla bil(a)nur to‘ratkan idi,

Biliksizlik ichra xayr yo‘q tedi.
Bilik bilmagandin bir ancha budun,
O‘z elgin but etib idim bu tedi.

Yaratgan tangri ilm bilan taniladi, ilmsizlik yaxshilik keltirmaydi, degan.
Ilmsizlikdan ko‘p kishilar o‘z qo‘lini but qilib, tangrim bu dedi.

Biliklik so‘zi pand-nasihat, adab,
Biliklikni o‘gdi Ajam ham Arab.
Tavorsizg‘a bilgi tuganmas tavor,
Hisobsizg‘a bilgi yorilmas hisob.

Bilimli kishining so‘zi o‘git-nasihat, adabdir, shuning uchun ilmlilarni Arab, Ajam olqishladi. Molsiz faqir kishiga uning ilmi tuganmas boylikdir, hisobsizga uning bilimi yechilmas (ochilmas)hisobdir.

Ikkinchi bo‘lim: tilni tiyish va adab-axloq haqida

Eshitgil biliklik negu deb ayur,
Adablar boshi til kudazmak turur.
Tiling bekta tutg‘il tishing sinmasun,
Qali chiqsa bekta tishingni siyur.

Bilimli kishi nimalarni so‘zlaydi, sen unga quloq sol, adablar boshi tildir, uni tiymoq zarur. Tilingni tiy, tishing sinmasin, agar (so‘zlab yuborsang) (tiling) chiqib qolsa, tishingni sindiradi.

Sonip so‘zlagan er so‘zi so‘z sog‘i,
O‘kush yangshag‘on til ay olmas yog‘i
So‘zung bushlug‘ esma yig‘a tut tiling,
Yetar boshqa bir kun bu til bo‘shlug‘i.

O‘ylab so‘zlagan kishining so‘zi to‘g‘ridir, o‘rinsiz ko‘p vaysagan til shafqatsiz yovdir.

So‘zingni bo‘sh qo‘yma, tilingni tiyib tut, erk berilgan til bir kun boshingga yetadi.

Xiradliqmu(v) bo‘lur tili bo‘sh kishi,

Telim boshni yedi bu til so‘z bushi.

O‘chukturma erni tilin bil bu til,

Boshoq tursa butmas butar o‘q boshi.

Tili bo‘sh, zahar kishi yetuk bo‘ladimi? Til va so‘z bo‘shi ko‘p kishilarning boshini yedi. Kishini o‘chakishtirma (o‘chashtirma), (uning) tilini bil, bu til yaralansa (buzilsa) tuzalmaydi, yarasi esa bitib ketadi.

O‘q yarasi, aqldan ozish, til jarohati va uni tiyish haqida

Safih er tili o‘z boshi dushmani,

Tilindin to‘kuldi telim er qani.

O‘kush so‘zlaganda o‘kungan telim,

Tilin beklaganda o‘kungan qani.

Ahmoq kishining tili o‘ziga dushman, ko‘p kishilarning qoni tili tufayli to‘kildi. Ko‘p so‘zlaganlar ichida o‘kingan ko‘pdir, tilni tiyganlar orasida o‘kingan bormi, qani?

Nekim kelsa erga tilitin kelur,

Bu tiltin kim edgu, kim aqir bo‘lur.

Eshit but bu so‘zga qamug‘ teng-da teng,

Qo‘dub tilga yuk(a)nub tazarru qilur.

Kishi boshiga tushgan har qanday ish uning tili tufayli sodir bo‘ladi, bu til sababli ayrimlar yaxshilik, ayrimlar yomonlik ko‘radi. Bu so‘z (o‘git-nasihat) barchaga teng, (ular so‘zni) tilga jo qilib sig‘inadilar.

Iki neng biriksa bir erdi qoli,

Bukandi ul erga muruvvat yo‘li.

Bir ul yangshar ersa keraksiz so‘zin,

Ikkinch yalg‘on ersa ul erning tili.

Bir kishida ikki narsa bo‘lsa, u kishiga muruvvat yo‘li yopildi. Birinchidan, behuda so‘zlar bilan vaysasa, ikkinchidan, bu kishining so‘zlari yolg‘on bo‘lsa... (unday).

Tili yalg‘on ertin yiroq tur teza,

Kechur sen-ma umrung ko‘nilik uza.

Og‘iz til bezagi ko‘ni so‘z turur,

Ko‘ni so‘z-la so‘zni, dilingni beza.

Yolg‘onchi kishidan o‘zingni uzoq tut, umringni sen to‘g‘rilik bilan kechir. Og‘iz va tilning bezagi to‘g‘ri so‘zdir, so‘zni to‘g‘ri so‘zla, dilingni beza.

Ko‘ni so‘z asal tek, bu yalg‘on basal,

Basal yeb achitma ag‘iz, ye asal.

Yo yalg‘on so‘z yigtek, ko‘ni so‘z shifo,

Bu bir so‘z o‘zag‘i urulmish masal.

To‘g‘ri so‘z asal kabidir, yolg‘on (so‘z) sarimsoq piyozdir, sarimsoq piyoz yeb, og‘izni achitma, asal yegin. Yolg‘on so‘z kasallik kabidir, shirin so‘z shifodir, bu so‘z to‘g‘risida shunday masal to qilgan:

Ko‘ni bo‘l, ko‘ni qil, otin ko‘ni,

Ko‘ni teyu bilsun xaloyiq seni.

Ko‘nilik to‘nin kiy, qo‘yub egrilik,

Kedim to‘n to‘lusi ko‘nilik to‘ni.

To‘g‘ri bo‘l, to‘g‘ri ish qil, to‘g‘ri deb nom chiqar; xaloyiq seni to‘g‘ri deb bilsin. To‘g‘rilik to‘nini kiy, egrilik to‘nini yech, kiyadigan (kiyim) to‘nning yaxshisi to‘g‘rilik to‘nidi.

Eshim teb inonil sir ayma saqin,

Necha ma inonchliq esh ersa yaqin.

Serib senda rozing singib turmasa,

Serurmu eshingda muni ked saqin.

Do‘stim deb, ishonib sir aytma, ehtiyot bo‘l, garchi qanchalik yaqin, ishonchli do‘sting bo‘lsa ham. Siring (rozing) o‘zingda saqlanib, singib turmagach, u do‘stingda saqlanmaydi, buni yaxshi o‘ylab ko‘r.

Uchinchi bo‘lim: dunyoning o‘zgarib turishi haqida

Bu ochun rabot ul tushub ko‘shguluk,

Rabotqa tushukli tushar ko‘shguluk.

O'ng arkish uzadi qo'pup yo'l tutub,
O'ngi qo'pmish arqish necha ko'shguyluk.

Bu dunyo qo'nib yana ketadigan rabotdir, bu rabotga tushib o'tuvchilar qo'nib keta beradi. Oldingi karvon yo'l bosib o'zib ketdi, (shu) oldingi karvon necha manzilni (bosib) o'tdi.

Bu dunyo so'ngida yugurmak necha,
Xasis nengtin o'tru(v) tep o'zung kusha.
Neluk molg'a muncha ko'ngul bog'lamoq,
Bu mol kelsa arta borur boz kecha.

Bu dunyo (boyligi) orqasidan qancha (kishilar) yugurmoqda, xasis ham narsa (boylik) foydali deb o'zini qiynaydi (o'ziga zo'r beradi). Buncha ham moyaga ko'ngil qo'ymoq ne kerak. Bu boylik kelsa ko'payadi, ozayadi va yo'q bo'ladi.

Bu dunyo nengitin yegu kedguluk,
O'l ortuq tilama vabal yutguluk.
Toriqliq tep aydi ochunni rasul,
Toriqliqda qot(i)lan tori edguluk.

Bu dunyo boyligidan yegulik, kiygulik bo'lsa yetarli, ortiqcha tilama, uning oshiqchasi ziyon va ofat keltiradi. (Rasul dunyoni ekinzor deb atadi. Ekinzordan pishgan yaxshilik urug'ini ter.) Dehqonchilik bilan shug'ullangan kishilarning ozuqasi yaxshilanadi, deb aytdi.

Necha yer bor erdi sig'ishmaz eri,
Eri bardi, qoldi qurug' tek yeri.
Necha dono erdi neshay faylasuf,
Qani bu kun anlar minginda biri.

Qancha obod yerlar bor edi, xalqi sig'ishmas edi, xalqi yo'q bo'ldi, joylari bo'sh, egasiz bo'lib qoldi.

Qanchadan qancha dono, faylasuflar bor edi endi ularning mingdan biri yo'q.

Ochun kulsherar boz elin qosh chetar,

Bir elkin tutib shahd biri zahar qotar.

Asal tatrub elkin tamog‘ tatirtib,

Kedingi qadahqa sunub zahr qotar.

Dunyo kulib boqadi yana, qosh va manglayi bilan xo‘mrayadi; bir qo‘li bilan bol tutsa, ikkinchi qo‘li bilan zahar qo‘shadi. Qo‘li bilan asal yedirib, taomni lazzatli qilib, keyingi qadahga esa zahar qo‘shib beradi.

Yilontek bu ochun yilon o‘g‘lag‘u,

Yo‘moqqa yumshoq ishi bo‘r og‘u.

Yilon yumshoq erkan yovuz fe‘l tutar,

Yiroq turg‘u, yumshoq teb inonmag‘u.

Bu dunyo avraydigan ilon kabidir, (uni) yuvosh, yumshoq deb yo‘ysang, ichi achchiq ichimlik kabi og‘udir. Ilon yumshoq, yuvosh bo‘lib ko‘rinsa ham, yomon fe‘llidir: yuvosh deb inonmasdan, undan uzoq turish kerak.

Bu ochun ko‘r erga ko‘rumluk toshi,

Va lekin ichinda hazor noxushi.

Boqip tosh bezakin ko‘rup sen munga,

Ko‘ngul bog‘lamoq bil xatolar boshi.

Ko‘rgin, bu dunyo sirtan kishiga juda ko‘rkamdir, ichki tomoni esa minglab yoqimsiz narsalardan iborat. Dunyoning ko‘rkli tashqi go‘zalligini ko‘rib, unga ko‘ngil qo‘ymoq (senga) xatoliklarning boshlanishidir.

Dunyoga muhabbat qo‘yish xatolarning boshi ekanligi haqida

Niqob ko‘trur ochun birar yuz ochar,

Yozar qo‘l quchar tek yana terk qochar.

Yoring‘i buluttek yo tushtek xoli,

Darangsiz kechar baxt yo qushtek uchar.

Niqob ko‘tariladi, dunyo yuzini bir oz ochib ko‘rsatadi, go‘yo quchmoqchi bo‘lib qo‘llarini ochadi va yana qochadi. O‘tkinchi ko‘klam bulutidek yo tushdek quruqdir, baxt to‘xtovsiz o‘tadi yoki qushdek uchib yuradi.

To'rtinchi bo'lim: saxovat va baxillik oqibati haqida

Ayo do'st, biliklik izin izlagil,
Qali so'zlasang so'z, bilib so'zlagil.
Axi erni o'ggil o'gar ersa sen,
Baxilg'a qatig' yo o'qun kezlagil.

E do'st, bilimli kishi izidan bor, agar so'zlasang, o'ylab, bilib so'zlagin.
Maqtasang, saxiy kishini maqtagin, baxil kishiga qattiq yoy o'qini saqlab qo'ygin.

Qamug' til axi er sanosin ayur,
Axiliq qamug' ayp kirini yuyur.
Axi bo'l senga so'z so'kunch kelmasun,
So'kunch kelgu yo'lni axiliq tiyur.

Hammaning tili saxovatli kishining madhini qiladi, saxiylik kishilamning barcha kamchiliklarini yuvib ketadi. Saxiy bo'l, senga la'nat kelmasin, la'nat keltiradigan yo'lni saxovat berkitib qo'yadi.

Ayo mol idisi, axi edgu er,
Bayot berdi ersa senga, senda ber.
Yirilgan, so'kulgan terip bermagan.
Alol berur ersang necha tersa ter.

Ey, yaxshi, saxovatli mol egasi, senga tangri bergan bo'lsa, sen ham ber. Mol yig'ib birovlariga in'om bermaganlar, la'nat va so'kishga sazovordirlar, agar sen in'om qilib tursang, qancha mol-dunyo yig'sang yig'aver.

Baxilliq o'talap o'ngalmas yig ul,
Berimdin baxil elgi ked berklik ul.
Yig'ip ko'ngli to'ymaz ko'zi suq baxil,
Qul ul molg'a moli angar erklik ul.

Baxillik dori bilan davolab bo'lmas kasallikdir. Baxilning qo'li saxovat, hadya uchun yopiqdir.

Ko'zi och baxil kishi qancha mol to'plasa ham, ko'ngli to'lmas, u mol-dunyoning

quli, davlati uning ustidan hukmrondir.

Bu budun to'lusi axi er turur,
Axilik sharaf, jox, jamol ortturur.
Sevulmak tilasang, kishilar aro,
Axi bo'l, axiliq seni sevdurur.

Xalqning yetugi saxiy kishidir, saxiylik sharaf, martaba va kamolotingni orttiradi.
Kishilarning muhabbatini o'zingga jalb qilmoqchi bo'lsang, saxiy bo'l, saxovat
seni sevikli qiladi.

**Beshinchi bo'lim: tavorzelilik manfaati, kibrilik va harislikning zarari
to'g'risida**

Yana bir keraklik so'zum bor senga,
Ayoyin men ani, quloq tut menga.
So'z uldur takabburni boshtin solip,
Tavozeni berk tut yopush ket anga.

Yana bir senga keraklik so'zim bor, men uni aytayin, so'zimga quloq sol.
Takabburlikni boshdan oshirib tashla, tavezega qattiq amal qil, unga o'zingni
yaqinlashtir.

Tavorzelilikni oshirish va kibrilikni tashlash to'g'risida

Tavor birla ersa ulug'sindug'ung,
Ulug'lug' tavoru elik sundug'ung.
Tavor osig' nemish borursan yaling,
Qolur bunda kelsang, sapat sondug'ung.

Kibrilik qilishing mol-dunyo tufayli bo'lsa, kibrga qo'l cho'zishing (ham mol-
dunyo) tufaylidir. Mol-dunyoning foydasi nimaga arziydi, (o'lganda) yalang'och
ketasan, hamyoning, to'rvang, sandig'ing qolib ketadi.

Agar kibr idisi asilman desa,
Ayoyin men aning javobin kesa.
Ota bir, ona bir uyalar bu xalq,
Tafovutlari yo'q o'ta o't tesa.

Takabbur asilman deb aytsa, men unga keskin javob berayin.

Bu xalq naslining ota, onasi bir, u dunyoda zotan oralarida farq bo'lmaydi.

Odam Ato va Momo Havodan ibrat olish haqida

Yima pandim olg'il uzatma amal,

Amal asrasin-da pusuqli ajal.

Amal temishim, do'st, uzun sonmoq ul,

Uzun sonma soqish o'kish qil amai.

Yana o'git-nasihatimni olgin, uzoq amal (o'ylov)g'a botma, amal (o'ylov) zaminida ajal yashiringan bo'ladi. Amal (o'ylov) deb aytgan narsam, ey do'st, bu ko'p o'ylashdir, sen ko'p o'ylanib o'tirma, ko'proq (ish) qil.

Ayursan kedim, to'n, sharob, osh kerak,

Telim mol, o'kush qul qarovosh kerak.

Agar yig'ding ersa umurluq tavor,

Burun boshqa bo'rkni kiyar bosh kerak.

Kiyim, to'n, sharob, osh, ko'p mol-dunyo, xizmatkor, qul kerak deb aytasan.

Agar bir umrga yetadigan mol-dunyo yiqqan bo'lsang, eng avval bo'rk kiyuvchi bosh kerak.

So'nggi bo'lim: axloqning karomati, harislikni tashlash haqida

Butun qilg'i fe'lin o'ta irtagil,

Karam kimda bo'lsa, ani er tegil.

Yemishsiz yig'ochtek karamsiz kishi,

Yemishsiz yig'ochni kesip o'rtagil.

(Kishilarning) hamma fe'lini tugal kuzatgin, kim karamli, shafqatli bo'lsa, uni er kishi deb hisoblagin.

Karamsiz, shafqatsiz kishi mevasiz daraxt kabidir. Mevasiz yog'ochni kesib yondirgin.

Musulmong'a mushfiq bo'lub mehrubon,

Senga sondug‘ungni musulmonga son.

Musulmonga shafqatli va mehribon bo‘lib, o‘zingga o‘xshagan kishilarni musulmon sana.

Lug‘at bilan ishlash

mavoiz – o‘git, nasihat

osig‘ – naf, foyda

ochun – olam, dunyo

aya do‘st– ey do‘st

bilik – bilim

yizin – izini

yig‘och – yog‘och

irta – kuzat

edgu – ezgu

budun – xalq

ko‘ni – to‘g‘ri

basal – sarimsoq piyoz

saqin – ehtiyot

esh(ing) – do‘st(ing)

qamug‘ – barcha

qatig‘ kizla – mahkam tut

Savol va topshiriqlar:

1. Ahmad Yugnakiy haqidagi ma’lumotlar Alisher Navoiy qaysi asarida berilgan?
2. «Hibat ul-haqoyiq» asari mazmuni nimadan iborat?
3. Ahmad Yugnakiy asarida berilgan sizga yoqqan hikmatli fikrlaridan 5tasini daftaringizga yozing va izohlang.
4. Adib Ahmad Yugnakiy haqida internet saytlaridan yangi ma’lumotlar yig‘ishga harakat qiling.
5. Butun qilg‘i fe’lin o‘ta irtagil,
Karam kimda bo‘lsa, ani er tegil.
Yemishsiz yig‘ochtek karamsiz kishi,
Yemishsiz yig‘ochni kesip o‘rtagil.
Ushbu fikrlarga munosabatingizni og‘zaki bidiring.

«Hibat ul haqiqiy» haqida bilib oldim...	
Ulug' Amir dod siph-solorbek tangri yorlaqagurning madhi haqida	
Bu kitobning yozilish sababi va zarurati haqida	
Birinchi bo'lim: ilm manfaati, jaholatning zarari haqida	
Ikkinchi bo'lim: tilni tiyish va adab-axloq haqida	
Uchinchi bo'lim: dunyoning o'zgarib turishi haqida	
To'rtinchi bo'lim: saxovat va baxillik oqibati haqida	
Beshinchi bo'lim: tavezililik manfaati, kibrlik va harislikning zarari to'g'risida	
So'nggi bo'lim: axloqning karomati, harislikni tashlash haqida	

Ma'lumotlarning to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligini toping.

1 Adib Ahmadning otasi Mahmud bo'lib, u Yugnakda istiqomat qilgan.

A) To'g'ri

B) Noto'g'ri

2.. Adib Ahmad haqida Alisher Navoiy o'zining «Mahbub ul-qulub» asarida juda muhim ma'lumotlarni beradi:

A) To'g'ri

B) Noto'g'ri

3. Alisher Navoiy aytgan fikrlar, shuningdek, asarning uygʻur va arab harflari bilan koʻchirilgan nusxalarining koʻplab tarqalishi asarning Navoiy yashagan davrda ham ancha mashhur boʻlganini koʻrsatadi.

A)Toʻgʻri

B) Notoʻgʻri

4.. «Hibat ul haqoyiq» asarini «qashqarcha til» bilan yozilgan.

A)Toʻgʻri

B) Notoʻgʻri

5. Shoir «Hibat ul-haqoyiq»ni tugatib, uni hukmdori Dod Sipohsolorbekka taqdim etadi.

A)Toʻgʻri

B) Notoʻgʻri

6. Alisher Navoiy aytgan fikri:

Tamomi erur qashqariy til bila,

Ayitmish adib riqqati dil bila.

Agar bilsa qashqar tilin har kishi,

Bilur ul adibning nekim aymishi.

A)Toʻgʻri

B) Notoʻgʻri

Fkrlar kimga tegishli?

Alisher Navoiy

«Bu nisba (taxallus) «Yugʻanak»dan va bu (joy) Samarqand qishloqlaridan. Bu nisba bilan Abuhomid Ahmad ibn Abu Ahmad al-Yugʻanakiy mashhurdirlar.

Abulkarim as-Samʻoniy

Adib Ahmad ham turk elidin ermish. Aning ishida gʻarib (ajoyib, qiziqarli) nimalar manquldur (naql qilingan). Derlarki, koʻzlari butov (bitgan,

Bertels

asar qadimiy oʻzbek adabiy tilidan mumtoz oʻzbek adabiy tiliga oʻtishda bir koʻprik boʻlgan.

10 – § AHMAD YASSAVIY. «DEVONI HIKMAT»ASARI

Xo‘ja Ahmad Yassaviy – tasavvufning mashhur namoyandalaridan biri, turkiy xalqlarning buyuk shoiri. Otasi Shayx Ibrohim javonmardlik tariqatiga mansub nufuzli zotlardan bo‘lgan. Yassaviy chig‘atoy tilida ijod qilgan.

Yassaviy tug‘ilgach, ko‘p o‘tmay onasi – Muso Shayxning qizi Oysha xotun vafot etadi. 7 yoshida otasidan ham ajraladi. Yassaviy tarbiyasi bilan opasi Gavhari Shahnoz mashg‘ul bo‘ladi. Yassaviy opasi bilan Yassiga ko‘chib borgach, ustozi Arslonbob (**«bob»**, **«bobo»** – **ulug‘ mashoyix, shayx, pir, valiy**) bilan uchrashadi va undan tahsil oladi (**«Yeti yoshda Arslon bobom izlab topdim...»**).

Rivoyat qilinishicha, payg‘ambarimiz sahobalari bilan xurmo yeb, suhbatlashib o‘tirganlarida ularga qarab: «Qay biringiz mana bu omonatimni kelgusi izdoshlarimizga yetkazgaysiz?» deb so‘raydilar. Bu vazifani bajarishni Arslonbobo‘z zimmasiga olishini bildiribdi. Shunda payg‘ambar alayhissalom unga bir xurmo beribdilar va: «Mendan keyin Ahmad ismli bir bola dunyoga keladi. Siz, albatta, uni izlab toping va unga bu xurmoni bering, u ummatimda islom dinini quvvatlantiruvchi eng yetuk kishi bo‘ladi», degan ekanlar. Hazrati payg‘ambarning duoyi barokati ila Arslonbob uzoq umr ko‘ribdi va omonatni topshirish uchun ko‘p yurtlarni kezib chiqibdi.

Ahmadning otasi vafot etgan yili Turkistonga kelib, payg‘ambarimiz tavsiflagan bolani ko‘ribdi va unga salom beribdi. Salomga alik olgach, bola Arslonbobga qarab: «Bobo, omonatimni bering», deb so‘rabdi. Arslonbob nogahoniy savoldan shoshib qolib, undan: «Ey valiy, sen buni qaydin bilursan», deb so‘rabdi. «Olloh bildirdi», deb javob beribdi bola. Payg‘ambar alayhissalom omonatlarini egasiga topshirgach, Arslonbob Olloh huzuriga rixlat qilgan ekanlar. Bundan ko‘rinib turibdiki, Ahmad Yassaviy har kimga ham nasib qilmaydigan karomat sohibi bo‘lgan.

Yetti yoshda Arslonbobg'a qildim salom:

Haq Mustafo omonatin qiling in'om.

O'shal vaqtda ming bir zikrin qildim tamom,

Nafsim o'lub lomakonga oshdim mano.(A. Yassaviy)

O'sha zamonlarda ilm-ma'rifatning Movarounnahrda bo'lgan Buxoroda Turkistonning turli tomonlaridan tolibi ilmlar yig'ilishgan. Arslonbob ko'rsatmasi bilan Yassaviy ham Buxoroga boradi. Davrning eng peshqadam olimi va so'fiysi Shayx Yusuf Hamadoniy bilan uchrashib, unga murid tushadi. Buxoroda u arab tili bilan bir qatorda fors tilini ham chuqur o'rganadi. Forsiyda yaratilgan tasavvufiy adabiyot bilan tanishadi

Alisher Navoiy Yassaviy to'g'risida: **«Maqomati oliy va mashhur, murid va as'hobi g'oyatsiz va shoh-u gado aning irodat va ixlosi ostonida nihoyatsiz ermish»**, – deydi. Ahmad Yassaviy «Turkiston mulkining shayx ul-mashoyixi» bo'lgan. Otasi kabi ma'rifat va javonmardlikka ixlosi baland bo'lgan. Bu fikr Yassaviyning Yassiga qaytib kelib, yangi bir tariqatga asos solgan murshid sifatida shuhrat topgan davrlariga tegishlidir.

Yassaviy turkiy xalqlarni islomga yanada kengroq jalb qilish va tasavvuf g'oyalarini omma ko'ngliga chuqur singdirish maqsadida she'riyatdan ham foydalangan. Abdurauf Fitratning ta'kidlashicha, Yassaviyning **«adabiyotda tutgan yo'li sodda xalq shoirlarimizning tutg'on yo'lidir... Uning hikmatlari vaznda, qofiyada, uslubda xalq adabiyoti atalgan she'rlar bilan barobar»**

Nazariy ma'lumot.

Hikmatlarda qo'llanilgan lirik qahramonlar:

1.Oshiq 2.Ma'shuqa 3.Orif 4.Pir 5.Murshid

«Devoni hikmat»ning yaratilishi

«Devoni hikmat»da Yassaviy Qur'oni Karim, Hadisi sharif va tasavvuf ta'limotidan ilhomlanadi. O'zi yashagan davrdagi urush-taloshlar, zulm-

zo‘ravonliklar, jaholat va munofiqlik sabablarini zamondoshlarining iymoni, e‘tiqodi sustligida deb biladi. «Devoni hikmat»ning qo‘lyozma va toshbosma nusxalarini chuqur tekshirgan turkiyalik olim Kamal Eraslon 1983-yil Anqarada «Devoni hikmat sochmalari» kitobini nashr ettirdi. Shu asosda bizda I.Haqqulov 1991-yil «Hikmatlar» nomi bilan nashr ettirdi.

«Devoni hikmat»da 240 ga yaqin she‘r – hikmatlar jamlangan. Asarning bir necha qo‘lyozma nusxalari bor. O‘n to‘qqizinchi asrning ikkinchi yarmidan boshlab Toshkent, Qozon, Istanbulda toshbosma nusxalari nashr etilgan.Unda Yassaviy nomi Qul Xoja, Ahmad ibn Ibrohim, Miskin Ahmad, Sulton Xoja Ahmad Yassaviy, Ahmad, Ahmadiy tarzida keltirilgan

«Devoni hikmat» kitobida ilohiy ishq g‘oyasi va ma‘rifiy mazmun yetakchilik qiladi. Hikmatlar ma‘no va mohiyat e‘tibori bilan Qur‘oni Karim va Muhammad alayhissalom hadislariga chuqur bog‘langan.

Asar qo‘lyozmalaridan eng qadimgisi XVII asrga tegishli.»Devoni hikmat»da ilohiy ishq va oshiqlik, ma‘rifat va oriflik saodati, fanodan baqoga yetishish tushunchalari nihoyatda samimiy va ta‘sirli ohanglarda yoritib berilgan.

Yassaviyning faqat ijodiyoti emas, qancha umr ko‘rib, qachon vafot etganligi ham bahsli. U hikmatlaridan birida «Yuz yigirma beshga kirdim, bilolmadim», deydi, bu so‘zlar tarixiy haqiqatdan ko‘ra, manoqibiy mazmunga ega. Bundan tashqari, 125 yillik uzoq bir umrning yarmidan ko‘pini «yer osti»da («Oltmish uchda yer ostiga kirdim mano», deydi Yassaviy) o‘tkazish aql bovar etmas hodisadir.

ataladi.

Qabri Qozog‘istonning Turkiston shahrida, XIV asrda Amir Temur tomonidan ta‘mirlangan. Turkistonda Ahmad Yassaviy nomidagi turk-qozoq universiteti mavjud. O‘zbekistondagi bir qancha ko‘cha va mahalla Yassaviy nomi bilan

Badiiy ijodda ham Yassaviy obrazini yaratish bo‘yicha izlanishlar olib

borilmoqda. Yozuvchi Sa'dulla Siyoyev «Yassaviyning so'nggi safari» romanining 1-kitobini (1994) chop ettirdi. Ahmad Yassaviy shariat, tariqat, ma'rifat, haqiqat bosqichlarining xususiyatlaridan kelib chiqib o'z hikmatlarida takabburlikka qarshi «**xokisorlik**» falsafasini ilgari suradi, mutafakkir nazdida takabburlik adolatning dushmanidir.

Ahmad Yassaviyning falsafiy talqinicha, podsho va amaldorlarning adolatsizliklari hayotga qattiq ziyon-zahmat yetkazadi. Bu odamlar o'rtasida hurmatsizlik, oqibatsizlik, shafqatsizlik kabi hissiyotlarni kuchaytiradi. Bu xil ijtimoiy muhitda riyo va makkorliklar qariyb qonuniyatga aylanadi. Vaholanki, Yassaviy boy-badavlat kimsalarga, mansabdorlarga, umuman, ahli mo'minga qarata:

*G'arib, faqir, yetimlarni qilg'il shodmon,
Haqlar qilib aziz joning ayla qurbon,
Taom topsang, joning bila qilg'il ehson,
Haqdin eshit bu so'zlarni aydim mano.*

Bular bejiz aytilmagan, Yassaviy ijtimoiy nohaqlikni chuqur anglaydi, uning mohiyatini teran fahmlaydi. Zotan, tasavvufning o'zi bir paytlar mavjud, tuzum adolatsizliklariga norozilik kayfiyatlari ifodasi sifatida maydonga kelgan edi.

Ahmad Yassaviy dunyoparast, molparast, xasis, ochko'z kimsalarni qattiq tanqid tig'i ostiga oladi:

Dunyoparast nojinslardan bo'yun tovla,
Bo'yun tovlab daryo bo'lib toshdim mano.

Umuman, dunyodorlik, ahli havo, manmanlik, takabburlik, nafs balosiga bandalik, mansabparastlik, kibr, xudbinlik, fuqaroga nopisand qarash, zulm-zo'rlik, behuda xusumat, adovat, g'iybat, kishilar moliga ko'z tikish, ko'rolmaslik, fisq-u fujur, amal otiga minib olib o'zgalarni nazarga ilmaslik kabi illatlar takror-takror eslatilib, Yassaviy hikmatlarining asl g'oyasini belgilaydi:

Munofiqlar yururlar fisq-u fujur qilurlar,
Harom, shubha yeyurlar, qo'rqub yig'lar Xo'ja Ahmad.

Yassaviy hikmatlarida «Qur'oni karim» oyatlari, rivoyatlari, suralari tajassum topgan, hadis bitiklarining mazmuniy mohiyati she'rga singdirilib, ularda Odam Ato, Yusuf, Yunus, Ya'qub va boshqa payg'barlarhaqidagirivoyatlarga ishoralar bor: Yunusdek daryo ichra baliq bo'lsam,

Yusufdek quduq ichra vatan qilsam

Yoqubdek Yusuf uchun ko'p yig'lasam.

Bu ish birla yorab, seni topgaymumen?

Yassaviy tasavvuf yo'lini tutgan barcha so'fiylar bir xil emasligini, ularning yaxshilari va yomonlari mavjudligini yaxshi anglab yetadi va yomonlarini ochiq-oydin yomonlaydi, tanqid qiladi:

Darveshman deb toat qilur xalq ichinda,

Riyo qilib yugurib yurar anda-munda

Oллоh uchun toat qilg'on darvesh qanda.

Chin darveshlar tog'-u cho'lni makon qilur.

Yassaviy devonidagi hikmatlar xalq og'zaki ijodi yo'lida yozilib, goho ertaklarga xos va mos **saj-ichki qofiya** usuli qo'llanadi va u she'rning ta'sir kuchini ta'minlashga qo'l keladi:

Ishqqa tushding, o'tqa tushding, kuyib o'lding,

Parvonadek jondin kechib, axgar bo'lding.

Dardga to'lding, g'amga so'lding, telba bo'lding,

Ishq dardini so'rsang hargiz darmoni yo'q.³

Yassaviy hikmatlari, asosan, to'rtlik yo'lida bitilib, ular xalq qo'shiqlariga hamohang, tili sodda, uslubi ravon, esda saqlash, yodlash oson. Darhaqiqat, to'rtliklar xalq tiliga xos, uning diliga mos va ma'lum bir kuyga muvofiq yaratilgan.

Ahmad Yassaviy hikmatlarida «**tuproq**» so'zi tez-tez uchraydi, bu so'z aslida badiiy obraz sifatida qo'llanadi va chuqur g'oyaviy mazmun, mohiyat kasb etadi:

Tufroq bo'lg'il, olam sani bosib o'tsin...

Ishq bobini Mavlon ochgach, manga tegdi.
Tufroq qilib, hozir bo‘l deb bo‘ynim egdi.

Takabburni yerga urib bosib oldim,
O‘n to‘rtimda tufroqsifat bo‘ldim mano.

Boshim tufroq, o‘zim tufroq, jismim tufroq,
Haq vasliga yetarman deb ruhim mushtoq.

Qizil yuzing qaro yerda so‘lgan yaxshi,
Tufroqsifat yer ostida bo‘lgan yaxshi.

Odam uldur faqir bo‘lur yo‘lda yotsa,
Tufroqsifat olam ani bosib o‘tsa.

Tasavvufda, tuproq, Ollohning munavvar nuri suv uning yorug‘ hayoti, havo buyukligi, olov uning g‘azabi timsoli. Tuproq va suv-jannat mulki, shamol va olov-do‘zax ichidagi narsalar. Demak, tuproq Yassaviy talqinida inson, u shu tuproqda, yerda, zaminda yashaydi, undan o‘z rizqini undiradi, tuproq –maskan, tuproq – vatan, odam tuproqdan bino bo‘lgan va u yana tuproqqa aylanadi, unga qaytadi, o‘zligini topadi. Tuproq – ko‘p ma’nolarga ega, u badiiy obraz shaklida Yassaviy hikmatlarining g‘oyaviy mazmunini belgilaydi.

Ahmad Yassaviy she’rlarida insoniy g‘oyalar, axloq, odob, poklik, to‘g‘rilik, islom dini qoidalari va hadislarda ilgari surilgan ma’rifiy fikrlar, sodda, ravon tilda bayon qilib beriladi. Hikmatlarda axloqiy-ta’limiy qarashlar, ilm-ma’rifat targ‘iboti, axloq-odob tashviqoti, yaxshilik oqibati, yomonlik qabohati. Nafs illati, nodonlik kasofati, ishq xosiyati, ilm fazilati, insoniylik ziynati, yer saxovati, zamin muruvvati, xudo ne’mati, dinsizlik qismati, xudojo‘ylik diyonati, loqaydlik

zahmati kabi tushunchalar limmo-lim.

Hikmatlardan namunalar

Ishq dardini talab qildim darmoni yo‘q,
Ishq yo‘lida jon berganni armoni yo‘q,
Bu yo‘llarda jon bermasang imkoni yo‘q,
Har ne qilsang, oshiq qilg‘il, parvardigor!

Qaydin topay ishqing tushdi qarorim yo‘q,
Ishq sadosin tun-u kun-u qo‘yorim yo‘q,
Dargohingdan o‘zga yerga bororim yo‘q,
Har ne qilsang, oshiq qilg‘il, parvardigor!

Ishq bozori ulug‘ bozor, savdo harom,
Oshiqlarga sendin o‘zga g‘avg‘o harom,
Ishq yo‘lig‘a kirganlarga dunyo harom,
Har ne qilsang, oshiq qilg‘il, parvardigor!

Oshqlikni davo qilib yurolmadim,
Nafsdin kechib, Haq amrini qilolmadim,
Nodonlikda Haq amrini bilolmadim,
Har ne qilsang, oshiq qilg‘il, parvardigor!

Beshak biliig, bu dunyo barcha eldan o‘taro,
Inonmagil molingga, bir kun qo‘ldan ketaro.
Ota-ona, qarindosh qayon ketdi, fikr qil,
To‘rt oyoqli cho‘bin ot¹ bir kun senga yetaro.

¹ To‘rt oyoqli cho‘bin ot – tobut

Dunyo uchun g'am yema, haqdin o'zgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.
Qul Hoji Ahmad toat qil, umring bilmam necha yil,
Asling bilsang, obi gil¹, yana gilga ketaro.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Faqat bitta to'g'ri javobni belgilang.

So'fiy atamalarda mayxona qanday joy?

- A) Kamolga yetgan kishining qalbi
- B) Olloh nomi muttasil zikr etiladigan joy
- D) Ollohnning inson bag'ridagi uyi D) AvaC

2. *Tasavvufning eng yuqori bosqichi qanday ataladi?*

- A) Ma'rifat B) Tariqat S) Shariat D) Haqiqat

3. So'fiylikda inson fe'lining eng katta qusurlaridan biri nima?

- A) Kibr-u havo, manmanlik B) Ochko'zlik, yebto'ymaslik
- C) Baxillik, xasislik D) Hasadgo'ylik, ko'rolmaslik

4. Yassaviy hikmatlarida berilgan «**g'arib**» so'zining ma'nodoshi to'g'ri berilgan javobni toping.

- A) Vatanidan yiroqda, g'urbatda qolgan
- B) Munofiq, makkor
- C) Faqir, yetim
- D) Xasis, ochko'z

5. Quyidagi so'zlardan qaysi biri «**xokisorlik**» so'ziga antonim (zid ma'noli) bo'la oladi.

- A) kamtarlik, o'zini yuqori tutmaslik
- B) takabburlik, manmanlik
- C) hurmat qilmaslik

¹ Obi gil – suv bilan tuproq

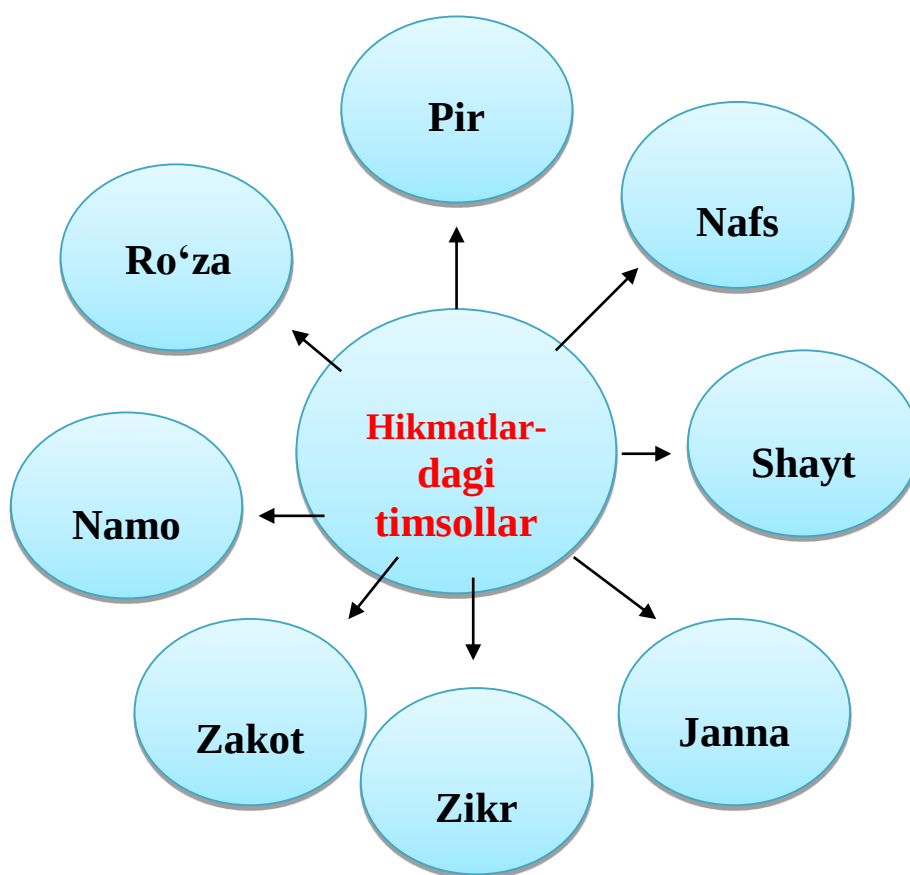
D) boshqalarni ulug‘lash, o‘zini past tutish

Savol va topshiriqlar:

1. Adibning hayoti haqidagi o‘ziga xosliklar to‘g‘risida fikr bildiring.
2. Ahmad Yassaviy hikmatlarida «**tuproq**» so‘zi tez-tez uchraydi, bu so‘z qanday xislatga nisbatan qo‘llangan?
3. «Hikmatlar»ning yetakchig‘oyasimalardaniborat?
4. Yassaviy qandayezguinsoniyfazilatlarniulug‘lagan?
5. Yassaviy ijodining ko‘lami qancha?
6. «Devoni hikmat» qanday yaratilgan?
7. «Devon»da qanday axloqiy masalalar ko‘tarilgan?
8. Hikmatlar vaznini aniqlang.

Ahmad Yassaviy ijodi bo'yicha esse yozing.

Savol va topshiriqlar:

1. Adibning hayoti haqidagi o'ziga xosliklar to'g'risida fikr bildiring.
2. Ahmad Yassaviy hikmatlarida «**tuproq**» so'zi tez-tez uchraydi, bu so'z qanday xislatga nisbatan qo'llangan?
3. «Hikmatlar»da ilgari surilgan g'oyalarning bugungi kunda ahamiyati qay darajada deb o'ylaysiz ?
4. Yassaviy insondagi qaysi fazilatlarni ulug'lagan?
5. Dunyo uchun g'am yema, haqdin o'zgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro... misralaridan qanday xulosa chiqardingiz?
9. Hikmatlardagi tasviriy vositalarni tahlil qiling.
10. "Hikmatlar"ning qo'lyozma nusxalari qancha?

11-§ Jaloliddin Rumiy — jahon adabiyotining muazzam siymolaridan

(1207-1273)

Sevgida quyosh kabi bo‘l.

Do‘stlik va qardoshlikda oqar suv kabi bo‘l.

Birovlarning xatolarini yopishda kecha kabi bo‘l.

Tavozeda tuproq kabi bo‘l.

G‘azab onida o‘lik kabi bo‘l.

**Har ne bo‘lsang bo‘l – yo asling kabi ko‘rin,
yo ko‘ringaning kabi bo‘l.**

(Jaloliddin Rumiy)

Jaloliddin Rumiy o‘zidan keyingi Sharq va G‘arb so‘z san‘atiga katta ta’sir o‘tkazdi. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Mirzo Abdulqodir Bedil kabi buyuk so‘z ustalari Mavlononi o‘zlariga ustoz deb bilishgan. Buyuk Hyote Abulqosim Firdavsiy, Shayx Sa’diy, Xo‘ja Hofizlar qatorida Jaloliddin Rumiy ijodini ham «Xizr chashmasi» deb atagan. Mashhurlikda Firdavsiyning «Shohnoma»si, Sa’diyning «Guliston»i, Hofizning «Devon»i bilan bir qatorda turgan, «Forsiy Qur’on»nomi bilan shuhrat qozongan. «Masnaviyi ma’naviy»ni inson ma’naviy hayotining qomusi sifatida, nafaqat, Sharqda, balki, G‘arbda ham ixlos bilan o‘rganishgan.

Mavlono 1207-yilda qadimgi Balx shahrida o‘z davrining mashhur mutasavvuf donishmandi, yirik xatib va voizi bo‘lgan Bahovuddin Valad oilasida dunyoga keladi. Bahovuddin Valad aslida Shayx Najmiddin Kubro (1135 – 1221) ning Majididdin Bag‘dodiy, Sa‘duddin Hamaviy, Sayfuddin Boxarziy, Bobo Kamol Jandiy kabi 300 ga yaqin zabardast shogirdlaridan biri hisoblanardi. Jaloliddin 12 yoshida uning ota-onasi ham mo‘g‘ul bosqini xataridan qochish, ham haj farzini ado etish niyatida Balxni tark etadilar.

1230-yildan bu oila Ko‘niyada qo‘nim topadi. Yosh Jaloliddin Shom, Halab, Damashq, Qaysariya va boshqa yirik ilm markazlarida 7 yil ta‘lim oladi, o‘z davrining yetuk donishmandi bo‘lib yetishadi. Taniqli rumiyshunos Zarrinkub ta‘biri bilan aytganda, «Mavlononing 68 yillik ajoyib umri boshdan oyoq bir she‘r, go‘zal, betakror, tug‘yonli ash‘or jarayoni, sadosi va bongi bilan yo‘g‘rilib o‘tdi».

Mavlono Rumiy o‘zidan keyingi avlodlarga 5 muhim va qimmatbaho asar qoldirdi:

1. **«Devoni kabir»**, **«Devoni shamsi tabriziy»**, **«Devoni shamsul haqoyiq»** degan nomlar bilan mashhur devon. Devon g‘azal va ruboiylardan iborat.

2. **«Masnaviyi ma‘naviy»** – 25700 baytdan iborat bebaho tasavvufiy-ishqiy asar.

So‘nggi yillarda taniqli o‘zbek shoiri Jamol Kamol tomonidan I – II jildlari, shoir Asqar Mahkam tomonidan I jildi o‘zbek tilida nashr etildi.

3. **«Fihi ma fihi» («Ichindagi ichingdadir»)** – Mavlononing suhbatlaridan iborat falsafiy kitob. 1998-yilda Toshkentda o‘zbek tilida nashr etildi.

4. **«Mavoizi majolisi sab‘a»** – bu asar Rumiyning etti o‘git va pand-nasihatlaridan iborat.

5. **«Maktubot»** – Mavlononing turli davrlarda zamondoshlariga yozgan xatlari.

Jaloliddin Rumiy ijodi usmonli turk adabiyotining sarchashmasi hisoblanadi. Zero, shoirning millati – turk, kelib chiqishi – xorazmlik. Uning buvisi Alouddin Muhammad Xorazmshohning qizi bo‘lgan. Mavlono tavallud topgan Balx shahri u davrda Xorazmshohlar davlatiga qarar edi. Hozirda Afg‘oniston hududida bo‘lgan bu qadimiy va dongdor shahar aslida uzoq asrlar mobaynida Turon mulkining mashhur shaharlaridan biri sanalib kelgan.

Jaloliddin Rumiy she‘riyatini, asosan, ilohiy ishq bilan bog‘lashadi. Bu bejiz emas. Zero, Mavlono o‘zining 53 mingdan ortiq misrani o‘z ichiga olgan **«Masnaviyi ma‘naviy»**si, 84 ming misradan iborat **«Devoni Kabir» («Ulug‘ devon»)**jida yer-u ko‘kning sarvari bo‘lmish Ollohi karimni va uning zamindagi xalifasi Hazrati insonni ulug‘laydi.

Ma‘lumki, Jaloliddin Rumiy o‘z davrining an‘naviy adabiy tili bo‘lmish

forsiyda ijod qilgan. Bizda shoir ijodini o‘rganish va targ‘ib etish **Radiy Fishning «Jaloliddin Rumiy»** deb nomlangan tarixiy-biografik romanini tarjima qilish bilan boshlandi (ruschadan J. Kamol tarjimasi). Shundan keyin Sh. Shomuhamedov Rumiy g‘azallari, ruboiylari va masnaviylaridan bir nechtasini o‘zbekchaga o‘girib, fors-tojik mumtoz shoirlari asarlaridan tashkil topgan “Injular ummoni” kitobida e‘lon qildi. J.Kamol esa, avval, Rumiy ruboiylari va masnaviylaridan namunalar tarjima qilib, **«Uchmoqqa qanot yo‘q vale uchgayman»** nomi bilan alohida kitobcha holida nashr ettirgan bo‘lsa, yaqinda buyuk «Masnaviyi ma’naviy” tarjimasini nihoyasiga yetkazdi. Jami olti kitobdan iborat bu ulug‘ asarning 4 tasi bosmadan chiqdi. A.Mahkam «Masnaviy”ning birinchi kitobi bir qismini sharhlari bilan o‘zbekchalashtirib, nashr qildirdi.

Hazrat Alisher Navoiy **«Ustozlar ustoz»** deb sharaflagan, Abdurahmon Jomiy esa **«U payg‘ambar emas, ammo payg‘ambarlik kitobi bor»** deb ulug‘lagan Mavlono Jaloliddin Balxiy – Rumiy 1273-yilning izg‘irinli qish kunlarining birida vafot etgan.

Rumiyni g‘azal va ruboiylari ham o‘ta maroqli. Uning ruboiylari nafaqat falsafiy qarashlarni, balki samimiy his-tuyg‘ularni bayon etadi. O‘qigan kishi ko‘nglini go‘zallikka oshno qiladi. U insonni o‘ziga tanishtiradi.

Jaloliddin uchun muhabbat butun borliqni harakatga keltiruvchi kuch edi. Uning fikricha, don ham, maysa ham, jonivor ham seva oladi. Lekin faqat tana va terisi bilan. Insongina ham jismi, ham aql-idroki, ham xayoli, ham xotirasi ila sevishtiradi.

Rumiy ayolga muhabbatni olqishlaydi. Zero, inson o‘ziga o‘xshagan insonga muhabbat qo‘yish bilan o‘z ruhiyatini, umuman, insonlik mohiyatini anglab yetadi:

Ayo g‘uncha, qizil qonlar aro sen o‘zni tark etding,

Ayon etgil, nadir sevgi, nadir ul o‘zni tark etmoq!

Rumiy tiyrak va hushyor ko‘z bilan dunyoga nazar soladi, insonni qanday bo‘lsa, shunday olib o‘rganadi. Inson qalbi to‘ridagi eng nozik, eng yashirin sirlarini oshkor etadi, ruhiyat qatlaridagi qonuniyat va zarurlarni ko‘rsatib beradi.

Uning asarlarini o‘z-o‘zini, o‘zlikni tanish kitobi deb aytish mumkin.

Rumiy asarlarining bu darajada maroq va hayrat bilan o‘qilishiga, jozibadorligiga yana bir sabab – iste’dodli shoir Jamol Kamolning tarjimonlik mahorati, ruboiylarni aruz vazniga solib o‘zbek tiliga o‘giranidadir

Rumiy ijodidan namunalar

RUBOIYLAR

Lutf etsang tosh ham jonona bo‘lg‘ay,
O‘shal dam shevasi mastona bo‘lg‘ay.
Zulfingning zanjiri gar bo‘lsa zohir,
Luqmoni Hakim ham devona bo‘lg‘ay.

Ay dil, ko‘zingni och, jahon o‘tgusidir,
Umring bu jahonda roygon o‘tgusidir,
Tan manzilida mahbusu g‘ofil qolma,
Manzil osha manzil karvon o‘tgusidir...

Ey do‘sti azizlarim, judolik etmang,
Ko‘p ho-yu havas birla xatolik etmang.
Bir jumlada so‘zlar kabi mardona turing,
Amr o‘ldi vafoki, bevafoqlik etmang...

Masnaviy

Gar tikan botsa oyoqqa, begumon
Tizzaga olgung oyoqni shul zamon.
Igna birla chiqmasa ul bir yo‘la,
Lab bosib, olmoq bo‘lursan tish ila.
Bas, tikan botsa oyoqqa, bul azob,
Dilga sanchilsa, ne bo‘lg‘ay, ber javob?

Ilm agar ko'ngilga singsa, yor erur,
Gar badanga singsa ul, bekor erur.

Ilm Hudan kelmasa bevosita,
Bir bo'yoqdirkim, ketar bilvosita.

Sen bu yukni yaxshilik birlan tashi,
Yukdan ajralganda shod bo'lgay kishi.

Ilm yukin eltma havoyi nafs uchun,
Ilm tulporiga mingaysen u kun.

Ilm tulporiga sen bo'lgach suvor,
Qolmagay yelkangda ul yukdin g'ubor...

HIKMATLAR

Ey ko'ngil, ibrat ol, boq har tushgan yaproqqa,
U ham avval ko'kdan boqardi tuproqqa

Dedilar : Ko'zdan yiroq bo'lgan ko'ngildan ham yiroq bo'ladi,
Dedimki: Ko'ngilga kirgan ko'zdan yiroq bo'lsa nima bo'ladi.

Insonning qanoti g'ayratdir.

Yaxshini izla, to'g'rini izla, go'zallikni izla, aslo qusur izlama

Tilingni tarbiya etmakdan avval yurakni tarbiyat et .
Chunki so'z yurakdan kelib, tildan chiqadi .

Hojat emas, hammasini soʻz-la bayon qilmoqqa,
Bir boqmoq ming soʻzdan yaxshidir anglaganga.

Oʻylaring soʻzlaringga, soʻzlaring feʻlingga,
feʻling taqdiringga nuqs etadi. Goʻzal oʻyla, goʻzal yasha.
Insonga qoʻl-qanot aqlidir.

Odamning aqli boʻlmasa oʻziga boshqa bir aqlni yoʻlboshlovchi qilishi kerak.
Yo ustun boʻl, yo ustunlik izla, yo fikr sohibi boʻl, yo fikr sohibini izla.

Lugʻat

Zulf – soch, soch oʻrimi, mahbuba sevgili sochi

Lutf et – yaxshilik qilmoq, mehribonlik qilmoq, marhamat etmoq

Zohir – Koʻrinib turgan ochiq, oshkora ayon

Roygon – qaram, boʻysungan

Gʻofil – gʻaflatda qolgan, bilmagan, bexabar.

Suvor – suvori, otga mingan, ulov ustidagi kishi

Gʻubor – 1.chang, toʻzon. 2.xafalik, xiralik. 3.notichlik, gʻavgʻo.

Nuqs – kamchilik yetishmovchilik, nuqson

Qusur – ayb, kamchilik, ahamiyatsizlik

Savol va topshiriqlar:

1. Rumiyning «Forsiy Qur'on » nomi bilan shuhrat qozongan asari qaysi?
2. «Mavlononing 68 yillik ajoyib umri boshdan oyoq bir she'r, go'zal, betakror, tug'yonli ash'or jarayoni, sadosi va bongi bilan yo'g'rilib o'tdi ». Ushbu fikrlar kimga tegishli?
3. Rumiya muhabbat va borliq harakati o'rtasidagi aloqadorlikni qanday tasvirlaydi?
4. «Jaloliddin Rumiya» deb nomlangan tarixiy-biografik romanning muallifi kim?
5. Rumiya hikmatlaridan qaysi biri sizga ko'proq ma'qul bo'ldi? Fikringizni bayon eting.
6. Har ne bo'lsang bo'l – yo asling kabi ko'rin, yo ko'rin- ganing kabi bo'l. Bu hikmatga munosabatingizni bildiring?
7. Ilm tulporiga sen bo'lgach suvor, Qolmagay yelkangda ul yukdin g'ubor... Ushbu misralarda shoir nima demoqchi?
8. Rumiya hikmatlarining bugungi kunga mosligi darajasi. Rumiya yashagan davr va bugungi kun o'rtasidagi masofa nuqtayi nazaridan fikr bildiring.
9. Inson sifatida kamolotga erishish uchun o'quvchining vazifasi nimalardan iborat bo'ladi? (O'zingiz misolida tushuntiring, bayon eting).

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Jaloliddin Manguberdi butun borliqni harakatga keltiruvchi kuch sifatida nimani taqlqin etadi.
A) muhabbatni B) yovuzlikni
C) inson xotirasini D) nafsni
2. «Jaloliddin Rumiya» deb nomlangan tarixiy-biografik romani tarjimoni kim?

A) Radiy Fish B) Jamol Kamol C) Sh. Shomuhamedov D) A. Mahkam

3. Sen bu yukni yaxshilik birlan tashi, Yukdan ajralganda shod bo'lgay kishi.

Shoir ushbu she'rda "yuk" deganda nimani nazarda tutgan?

A) Nafs B) og'irlikka ega bo'lgan predmet C) ilm D) bo'yoq

Fikrlar kimga tegishli?

Alisher Navoiy

U payg'ambar emas, ammo
payg'ambarlik kitobi bor

Abdurahmon Jomiy

Xizr chashmasi

Hyote

Ustozlar ustози

Ushbu g'azalni o'qing va savollarga javob bering:

Gar tikan botsa oyoqqa, begumon

Tizzaga olgung oyoqni shul zamon.

Igna birla chiqmasa ul bir yo'la,

Lab bosib, olmoq bo'lursan tish ila.

Bas, tikan botsa oyoqqa, bul azob,

Dilga sanchilsa, ne bo'lg'ay, ber javob?

G'azalda ifodalangan fikrga mos bo'lgan javobni aniqlang:

A) To'g'riso'z bo'lish lozim.

B) Butun dunyoni qidirib, go'zal xulqdan yaxshiroq layoqatni topmadim.

C) Yaxshini izla, to'g'rini izla, go'zallikni izla, aslo qusur izlama

D) Kimsaning dilini ogʻritmoq Kaʼbani vayron qilmoq bilan tengdir.

Gʻazal xulosasiga mos maqolni belgilang:

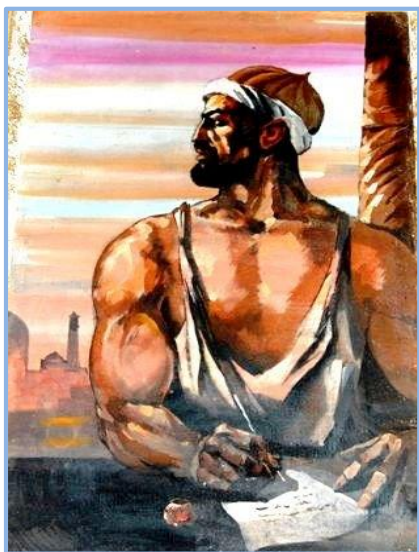
A) Dilozordan xudo bezor

B) Ilm aql chirogʻi

C) Mol achchigʻi-jon achchigʻi

D) Doʻst achitib gapirar, dushman kuldirib.

Pahlavon Mahmud (1247-1326) – ulug‘ shoir, mutafakkir, faylasuf. Xivada tug‘ilgan. Shamsiddin Somiyning «**Qomus-ul-a’lam**», Lutf Alibek Ozarning «**Otashkadayi Ozariy**», Kamoliddin Husayn Fanoyniing «**Majolis ul-ushshoq**» singari asarlarida, qator lug‘atlarda keltirilishicha, adibning «**Pahlavon**» unvoni bilan shuhrat qozonishiga Mahmudning jismoniy jihatdan baquvvatligi, sharqona kurashning katta vakiliga aylangani sabab bo‘lgandir”. Pahlavon Mahmud olim, shoir, kuragi yerga tegmagan pahlavon bo‘lishi bilan bir qatorda, po‘stindo‘z va telpakdo‘z usta bo‘lgan. Uning «**Kanz ul-haqoyiq**» («**Haqiqatlar xazinasini**») nomli masnaviy ham yozganligi haqida ma’lumot bor. Pahlavon Mahmudning ruboiylari fors-tojik tilida yozilgan bo‘lib, o‘ziga xos xususiyatga ega. Ruboiylari insoniy fazilatlarning ulug‘lanishi hamda illatlarning qoralanishida badiiy vositalarning qo‘llanilishi va ta’sirchanligi bilan ajralib turadi.

«Tarixda Pahlavon Abusaid Rumi (XV asr), Pahlavon Mahmud Ushshoq (XV asr) kabi allomalar nomi ham ma’lumdir. Har ikkala Pahlavon musiqashunos, hofiz, bastakor sifatida dong taratgan. Pahlavon Mahmud Xorazmiy esa ruboiylari bilan tarixda qolgan. Har uchulasi ham maydonlarda kurash tushgani uchun Pahlavon degan nom olganlar». To‘xtasin Jalolovning yozishicha, Pahlavon Mahmud ruboiylarining Muhammad Rahimxon Feruz, shuningdek, Hasan Murod Qori va boshqa xattotlar tomonidan ko‘chirilgan nusxalari ham bo‘lgan. «**Hazrat Pahlavon hikoyatlari**», «**Manoqibi Pahlavon Mahmud**» kabi risolalar alloma hayoti haqida xabar beradi.

Uni Xorazmda Pahlavon Mahmud, Polvon pir desalar, kitob-u tazkiralarda

Hazrat Pahlavon, Mahmud Piryoyvaliy, Mahmud Puryorvaliy deb tilga olganlar. «Otashkadayi Ozariy» va «Qomus-ul-a'lam»da ta'kidlanishicha, Pahlavon Mahmudning jangovarligini, jasurligini bildiruvchi **«Qitoliy»** taxallusi ham bo'lgan. Chunonchi:

Daste namerasad chu Qitoli ba zulfi yor,

Quvvat zi po-u zo'r bozu nihodasi.

Mazmuni: Qitoli kabi qo'limiz yor zulfiga yetmas, garchi bor quvvat bilan harakat etamiz.

“G'iyos-ul lug'at”da: «Puryoyvaliy – Mahmud Xorazmiyning laqabi. Ba'zan bu so'z majoziy ma'noda pahlavonlar boshlig'i hisoblanadigan kekxa polvonga ham berilgan», deb yozilgandir. **«Puryoyvaliy»– «aziz» va «mukarram»** degan ma'noni ham bildiradi.

Eron olimi Said Nasafiy: «Futuvvat – javonmardlik guruhining peshvolaridan biri mashhur shoir Pahlavon Mahmud Xorazmiydir», – deydi.

O'z nafsiga kim bo'lsa amir, uldir – mard.

Ham o'zgaga bo'lmasa haqir, uldir – mard.

O'tmak sira mag'lubni tepib mardlik emas,

Tutsa qo'lidan zabunni er, uldur – mard. (E. Ochilov tarjimasi)

«Haft-iqlim» (A. Roziy) nomli asarida xabar berilishicha, Pahlavon Mahmud

«Kanz ul-haqoyiq», («Haqiqatlar xazinasini», 1303 – 04-yillar) nomli masnaviy ham yozgan, lekin asar hali topilmagan. Xorazmda yozilgan qo'lyozma manoqibda shoir hayoti haqida ma'lumotlar bor. Uning vasiyatiga ko'ra, jasad o'zining po'stindo'zlik ustaxonasiga dafn etilgan.

Vaqt o'tishi bilan maqbara atrofida Pahlavon Mahmud majmuasi vujudga kelgan.

Pahlavon Mahmud maqbarasi

Xivadagi me'moriy yodgorlik

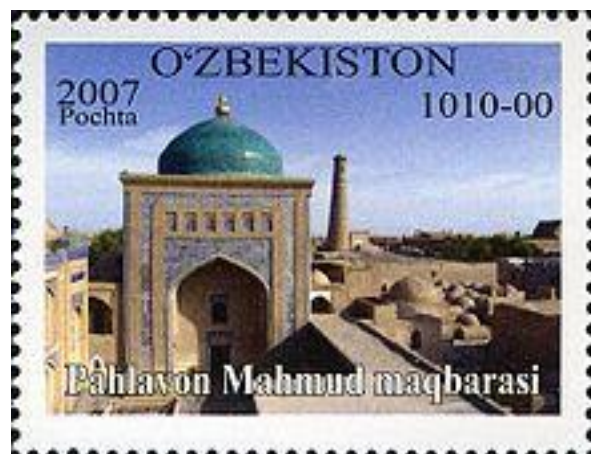

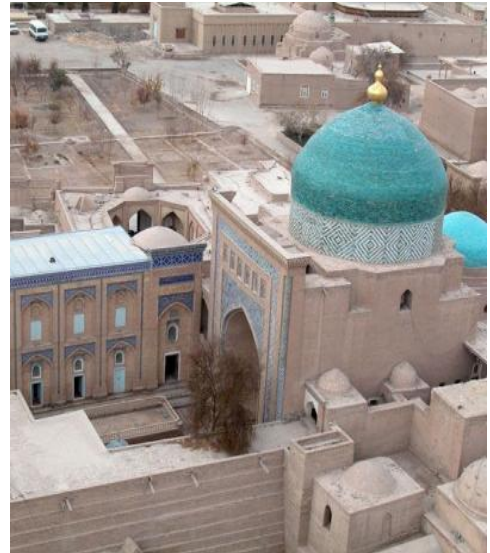
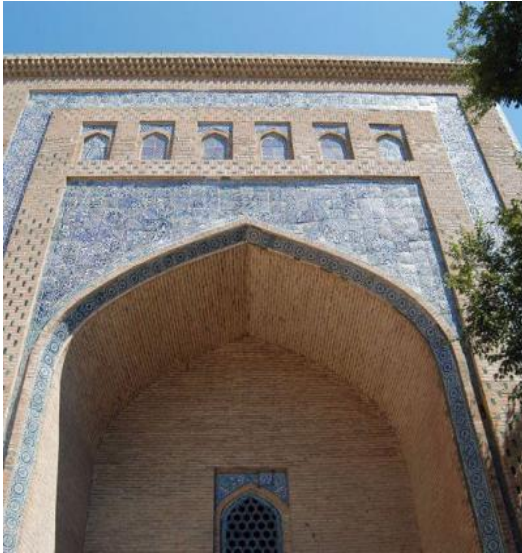
Pahlavon Mahmud haqida ko'plab rivoyatlar saqlanib qolgan. Shulardan biri: bir zamonlar Xivani o'rnida suvsiz dasht bo'lgan. Ko'hna Urganch vayron qilinganidan so'ng mo'g'ullar istilosidan keyin, uning aholisi har tomonga tarqalib

ketgan. Shu jumladan, Pahlavon Mahmudning onasi ham homilador holida Xiva atrofiga yetib kelib, hozirgi Qiyot qishlog'ida ko'zi yoradi. Bu bola 15 yoshga yetgach, mard kurashchi, mashhur pahlavon bo'lib nom chiqargan. U uzoq mamlakatdagi bir podshoni zo'r pahlavonlarini yenggan. Podsho xivalik pahlavonning kuchiga qoyil qolib, unga «Senga nima kerak bo'lsa, so'ragin», – debdi.

Pahlavon Mahmud podshoga: «Menga bir ho'kizning xomiga (ho'kiz terisiga) sig'adigan vatandoshlarimni ozod qilib bering» – deb javob qilibdi. Podsho rozi bo'libdi va ho'kiz terisini keltirishni buyuribdi. Pahlavon Mahmud teridan ingichka tasmalar qirqib olgan va ularni bir-biriga ulab, uzun kamar (qo'ra) qilib, shunga sig'gan odamlarni olib Xivaga jo'nagan. U bilan kelgan odamlarni shahar tashqarisidagi Shixlar qishlog'iga joylashtirgan, hozirgi vaqtgacha qishloq aholisining ko'pchiligi bu rivoyat haqiqat ekanligini, inqilobgacha bo'lgan davrda qishloq aholisi Pahlavon Mahmud maqbarasida xizmatda bo'lganliklarini aytishadi.

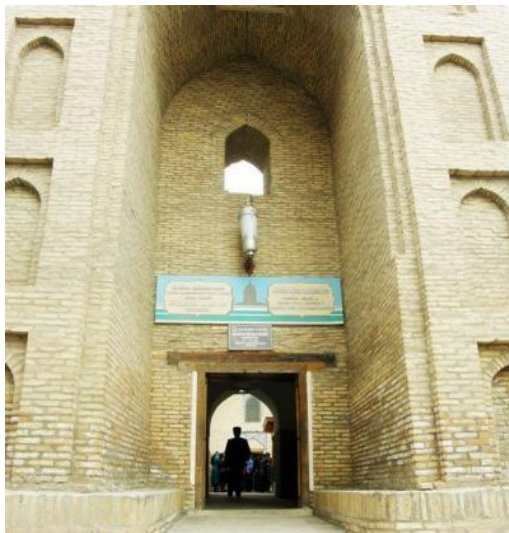
Mazkur afsona Pahlavon Mahmudning naqadar donishmand, buyuk xalqparvar inson bo'lganini namoyon etadi.

Katta xonaqoninig (balandligi 25 metrlik) tepasiga ustalar islmiy naqshlar bilan birga, bezaklar orasiga Pahlavon Mahmudning 22 ta ruboiysini, ustalarning ismlarini, hadislarni fors tilida bitganlar. Bundan tashqari qabrxonaga kiraverishdagi eshik tepasiga shoirning ushbu ruboiysi fors tilida bitilgan:

Uch yuz Ko‘hi Qofni kelida tuymoq,
Dil qonidan bermiq falakka bo‘yoq.
Yoinki bir asr zindonda yotmoq,
Nodon suhbatidan ko‘ra yaxshiroq.

Pahlavon Mahmudning ijodiy faoliyati. Ruboiylari

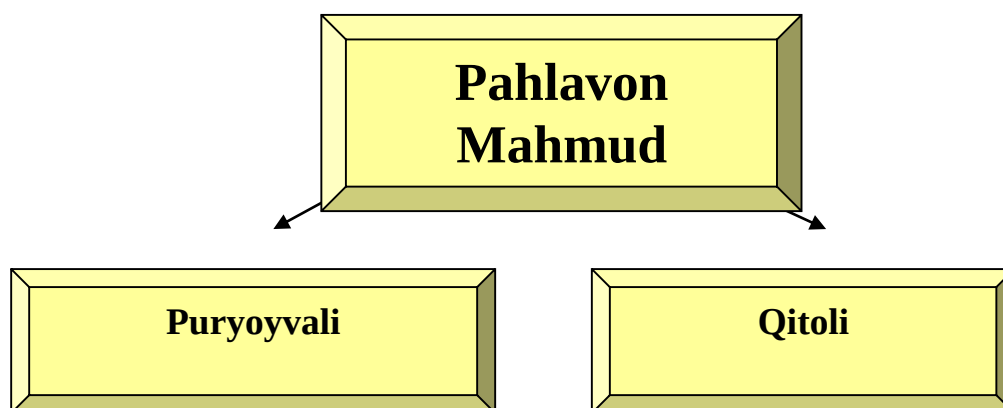
Pahlavon Mahmud Hindiston va Eronda polvonlikda dong taratgan. Shunga ko‘ra Pahlavon Mahmud deb atalgan. Fors va turkiy xalqlar adabiyotida Umar Xayyomdan so‘ng faqat ruboiy yozgan shoir Pahlavon Mahmuddir. U Umar Xayyomning oddiy taqlidchisi bo‘lmay, mushohada kuchi jihatidan u bilan barobar turgan.

Pahlavon Mahmud shahar hunarmand-kosiblarining futuvvat-javonmardlik harakati (13 – 14-asrlar) tashkilotchisi, ma'naviy rahnamosi bo'lgan. Ko'pchilik ruboiylari mardlik, marhamat va shafqat, saxovat va olijanoblik kabi javonmardlik qoidalari asosida yozilgan. Ruboiylari fikrning ravshanligi, mazmunning teranligi, obrazlarning rang-barangligi bilan ajralib turadi. Ularda «yor», «do'st», «ma'shuqa», «jonona» kabi so'zlar turli ma'nolarda, so'fiyona she'rlarida «Olloh» ma'nosida keladi. Pahlavon Mahmudga nisbat beriladigan «**Hazrati Pahlavon ruboiylari**»ning qo'lyozma nusxalari O'zbekiston FA Sharqshunoslik institutida saqlanadi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, Pahlavon Mahmud ruboiylarida Qur'oni karim va Hadisi sharif ta'siri kuchli. Zero, Sharqdagi deyarli barcha shoirlar bu ikki ulug' manbadan bahramand bo'lib, ijod qilganlari sir emas.

Pahlavon Mahmud ruboiylari Imomiddin Qosimov (Ulfat), Omonulla Valixonov (Boqir), Shoislom Shomammedov, To'xtasin Jalolov, Muinzoda, Vasfiy, Matnazar Abdulhakim, Ergash Ochilovlar tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

RUBOIYLAR

Umrimiz daraxtin past qilma, Rabbiy,
Borliq sharobidan mast qilma, Rabbiy.
O'zing karam birla mard yigitlarni
Nokaslarga zeri dast qilma, Rabbiy.

Jahon chehra – rang-u ro‘yi o‘zingsan,
Aql, daryo – uning suyi o‘zingsan.

Gul bargida shabnamdayin o‘tirma,
Bu bog‘chaning rang-u bo‘yi o‘zingsan.

(To‘xtasin Jalolov tarjimasi)

Ey do‘st, qani ayt, jonmi kerak, jon berayin men
Har ne eng aziz, sen so‘ra, shul on berayin men
Ey kofiri shaddod, manim qoshima bir kel,
Zunnoring olib, o‘rniga iymon berayin men.

Qalbingdagi shak-shubha, gumon ketmishdir,
Ruh quvvati ham bir kun, inon, ketmishdir.
Topdim deb aniq nishonni mag‘rurlanma,
Topgan u nishoning benishon ketmishdir.

Gar haq deya jim tortsa fig‘on do‘st – chin do‘st.
Qilguvchi ibodatni nihon – chin do‘st.
Ko‘z-ko‘zlama hech bergan-u olgan noning,
Non do‘sti emas, aslida jon do‘st – chin do‘st.

Bog‘man-u, bag‘rimda chaman – nolalarim,
Dardimni bilib, bosh egdi lol lolalarim.
Ikki ko‘zim ikki ulug‘ daryodir,
Qolgan bari daryolar esa bolalarim.

(Matnazar Abdulhakim tarjimasi)

Dunyo binokori tuzar qasr – ayvon,
Tuzib bo‘ladi-yu, qiladi vayron.
Falakka yetkazib bugun toqini,

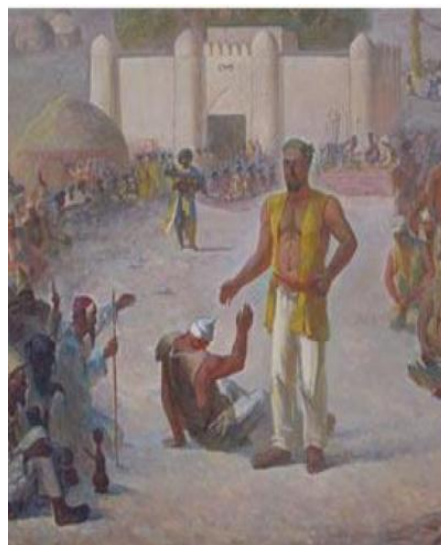
Ertaga etadi yer bilan yakson.

Ko'zgunga berardim kechqurun sayqal,
Boqdim unga tiniq bo'lgan bir mahal.
Shuncha ko'p ko'rindi o'z aybimki, men
O'zgalar aybini unutdim tugal.

Dunyo bamisoli bir zarrin ko'za,
Suvi goh shirin-u, goh achchiq bo'za.
E g'ofil, umringga bino qo'yma ko'p,
Qazoyi muallaq turar bosh uzra.

Bunday satrlarni o'qigan kishi shoir
dunyoqarashining yuksakligini, uning
insonparvarlik tuyg'ularini ham sezadi.
Pahlavon Mahmud insonning aqliy va ijodiy
imkoniyatlariga yuksak baho beradi.

Olam fili qaytarolmas jur'atimiz,
Charxdan zor'roq qudratimiz, shavkatimiz.
Gar chumoli kirib qolsa, safimizga,
Sher etajak uni darhol davlatimiz.

Dedim: ayt, umrning ma'nosi nima?
Dedi: chaqmoq, yo sham, yoki parvona.
Dedim: bu dunyoga bino qo'ygan kim?
Dedi: yo go'l, yo mast, yoki devona.

Qora tosh sira ham bo'lmas lojuvard,
Toza qalbga yuqmas also chang-u gard.
Quloq solgin Puryoyvaliy so'ziga,

Qo‘rqoqlardan biron chiqqanmidi mard.

Toki bor mardlik-u g‘ayratdan asar,

Ahl-u ayolingni etma darbadar.

Meva shoxi agar devordan oshsa,

Yo‘lovchilar unga beshak qo‘l cho‘zar.

Pahlavon Mahmud umrning o‘tkinchiligini bir chaqmoq chaqishiga yoki yonib tugaydigan shamga qiyoslab, unga go‘l yoki ahmoq insongina mehr qo‘yishini aytadi.

Adib yana bir ruboiysida oddiy qora tosh hech qachon qimmatbaho tosh kabi tovlanib, ko‘zlarni quvontirmaganidek, qo‘rqoqlardan ham hech qachon mard chiqmasligini ta’kidlaydi.

Haqiqiy mard, g‘ayratli kishi o‘z ahli ayolini ko‘chada darbadar qilib qo‘ymasligini uqtirib, uning oqibati yaxshi bo‘lmasligini aytadi va yuksak badiiy mahorat bilan ifoda etadi.

Pahlavon Mahmud hayoti va ijodidan o‘rnak olsak, arziydi. Uning ruboiylari yuksak ma’naviyatli, o‘tkir mushohadali asar sifatida yoshlarni tarbiyalab kelmoqda.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Pahlavon Mahmud haqidagi rivoyat bilan tanishdingizmi? Rivoyatga ko‘ra polvonga tan bergan shohdan nimani so‘radi?

- A) Odamlariga Shixlar qishlog‘idan joy berishi B) Ho‘kiz terisini
C) Tutqinlikdagi vatandoshlarini ozod qilishishini D) Mansab berishini

2. Pahlavon Mahmudning taxalluslaridan biri bo‘lgan “Qitoliy» so‘zining ma’nosi ? «aziz», «mukarram» degan ma’noni anglatadi.

- A) chodirdo‘z, po‘stindo‘z B) aziz, mukarram C) ravshan, nurli D) aniq, tez

3. Savolni o‘qing va faqat bitta to‘g‘ri javobni toping.

Shoir umrning o‘tkinchiligini nimaga qiyoslaydi?

A) oqar suvga B) chaqmoq chaqishiga C) yonib turgan shamga D) chaqmoqqa, shamga

4. Pahlavon Mahmudning quyidagi ruboiysi qanday g'oyaviy mazmunni ifodalaydi?

Dunyo bamisoli bir zarrin ko'za,

Suvi goh shirinu, goh achchiq bo'za.

E g'ofil, umringga bino qo'yma ko'p,

Qazoyi muallaq turar bosh uzra.

A) Bu dunyo gohida shirin, goh esa mast qiluvchi achchiq ichimligi bo'lgan chiroyli zarrin ko'zaga o'xshaydi. Ey g'aflatda yotgan inson, bu o'tkinchi umringga ko'p bino qo'yma, chunki boshing ustida o'lim muqarrar turibdi.

B) Bu dunyo ichiga ba'zan shirin suv, ba'zan achchiq suv solingan oltin ko'za kabidir. Ey inson, bosh uzra ajal qarab turibdi, ehtiyotingni qil.

C) Dunyo – goh shirin suv, goh zahar solingan ko'za. E g'ofil, ajal senga zahar ichirguncha tezroq yaxshi amallar qil, binolar qur.

D) Dunyo – shirin va achchiq suvli ko'za. Ey do'stim, umr qisqa, unga ko'p berilma, bosh uzra muallaq turgan o'limni esla.

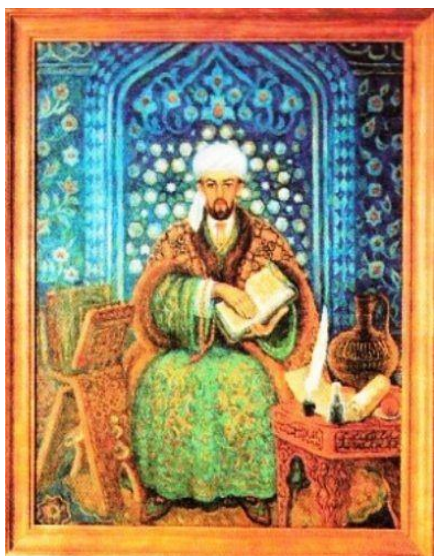

Savol va topshiriqlar:

- 1. Pahlavon Mahmud ijodining o'ziga xos xususiyatlarini ayting;**
- 2. Pahlavon Mahmud qanday taxalluslarda ijod qildi?**
- 3. Shoir hayotiga doir qanday rivoyatlarni bilasiz?**
- 4. Ruboiylar qaysi tilda yozilgan?**
- 5. Pahlavon Mahmud ruboiy janri ijodkori sifatida qaysi shoir ijodini davomchisi hisoblanadi?**
- 6. Javonmardlik harakati tushunchasini izohlang.**
- 7. Pahlavon Mahmud ruboiylari mavzusi to'g'risida ma'lumot bering .**
- 8. Ruboiylarda ilm-ma'rifat targ'ibi haqidagi o'rinlarni toping.**
- 9. Ruboiy janrida yana kimlar ijod qilgan ?**

13-§ SAYFI SAROYINING HAYOTI VA IJODI

Sayfi Saroyi

Oqil ul soʻzni oʻrinda soʻzlagay,
Ham javobini munosib koʻzlagay.

Sayfi Saroyi XIV asrda yashab ijod qilgan turkiy adabiyot vakillaridan biridir. U adabiyotimizda shoir va tarjimon sifatida oʻz oʻrniga ega.

Manbalardan maʼlum boʻlishicha, Sayfi Saroyi 1321-yilda Qamishli yurtida tugʻilgan. Qamishli – Xorazmdagi qishloqlardan birining nomi. Ammo u nom Volga boʻyida ham koʻp uchraydi. U Qamishlidan

bilimini oshirish uchun Saroyga keladi. Saroy Oltin Oʻrda davlatining poytaxtidir. Muhammad ibn Arabshohning yozishicha, “Saroy tutgan oʻrni va xalqining juda koʻp boʻlishi bilan eng katta shaharlarning birisi edi. U fan markaziga aylandi. Oz vaqti ichida bu yerda koʻplab atoqli, mashhur kishilar toʻplandi”. Ular orasida Qutbiddin ar-Roziy, Maʼsud Taftazoniy, Kamoliddin at-Turkmaniy, Hofiz ibn Bazzoziylar bor edi. Shuningdek, mashhur shoir Kamoliddin Xoʻjandiyning ham XIV asr oxirlarida Saroyda yashab ijod etganligi yaxshi maʼlum. Shoir shu yerda yashab turgan davrida «Saroyi» degan taxallusini olgan. Sayfi uning ismi boʻlib, « **Qilich**» degan maʼnoni bildiradi.

Sayfi Saroyining yashab ijod qilib oʻtgan davri tarixda Oʻzbekxon oʻgʻli Tinibek va Jonibeklarning hukmronligi davriga toʻgʻri keladi. XIII asrdagi moʻgʻullar istilosi mamlakatni izdan chiqargan edi. Bu bosqin tufayli koʻplab kishilar qirildi. Koʻplab shoirlar oʻzga yurtlarga ketib qoldi. Sayfi Saroyi ham shulardan biri edi. U shunday yozadi:

Oʻsib tuprogʻim uzra nayzalar, men evdin ayrildim,

Vatandin benishon oʻldim-da, oʻzga yurtga evrildim.

Nechun menga falak javr ayladi, qanday gunohim bor?

Iloho, ayla kam jabring, men elga sodiq ul erdim.

Demak, Sayfi Saroyi Movarounnahrda, Oltin O'rda davlatining poytaxti Saroyda yashab ijod qilgan. Misr va Turkiyada ham yashagan. «Guliston bit-turkiy» kitobidagi quyidagi misralar shoirning Misr maliklaridan birining xizmatida bo'lganligi, qarib qolganligi tufayli o'z vataniga ketish uchun malikdan ruxsat so'raganidan dalolat beradi:

Ilohiy bu qari miskin qulingni,

Bag'ishla ko'rguzub to'g'ri yo'lingni.

Maliklar rasmidir dilshod qilmoq,

Qarisa, qullarin ozod qilmoq.

Qari yorli quling Sayfi Saroyi,

Faqir-u benavo lutfing gadoyi.

Ani lutfing bilan dilshod qilg'il,

Bag'ishlab yozuqin ozod qilg'il.

Adib taxminan 1396-yilda vafot etgan. Sayfi Saroyining o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bebahodir. Undan bizgacha, bir qancha g'azal, qasida, qit'a, ruboiylar, «Suhayl va Guldursun» dostoni, «Sinbondnoma», Sa'diyning «Guliston» kabi asarlarining erkin tarjimalari yetib kelgan. Bulardan tashqari, Sa'diy «Guliston»i tarjimasiga kiritilgan original she'riy parchalar, masnaviylar ham Sayfi Saroyi qalamiga mansubdir. Shoir g'azallarida shakl va mazmun birligini birinchi o'ringa qo'yadi. Shoirning «Shoirlar ta'rifida»degan masnaviysida ijodkorlarga talabchan munosabatda bo'ladi:

Jahon shoirlari, ey gulshani bog',

Kimi bulbuldurur so'zda, kimi zog'.

Kimi to'ti tegin chaynar shakarni,

Kimi lafzi bilan o'rtar durarni

Kimining so'zlari mavzunu shirin,

Kimining loyiqli ta'rifi tahsin.

Kimi o'zganing ash'orin menim der,
Kimi hayvon kabi shalg'am cho'pin yer.
Kimi ma'ni tuzub vaznin tuzotur,
Kimi vaznin buzub, san'at kuzotur¹.

Sayfi Saroyining lirik she'rlari miqdor jihatdan juda oz. Devon tariqasida tartib berilmagan. Bizgacha undan faqat, «Guliston bit-turkiy» asarining kirish qismidagi va so'nggi varaqlaridagi, «Ko'ngul», «Topilmas», «Ko'zlaring», «Ul yuzi oy», «Yangi oy», «Qamar yuzingdin», «Erur», «Tutar», «Meningtek nechalar hayron», «Ko'rinur» kabi g'azallari va bir, «Bahor tasviri» she'ri yetib kelgan. Shu she'rlar ham shoir she'riyati haqida ma'lum tasavvur uyg'otadi.

Sayfi Saroyi she'rlariga nazar solsak, mavzu jihatdan turlicha ekanligini ko'ramiz. Ishq-muhabbat, vafodorlik va sadoqat mavzulari yetakchilik qilgani holda, odamiylik, inson qadr-qimmat, ijtimoiy mavzular ham uchraydi. Shoir so'z o'yinlaridan mahorat bilan foydalanadi. «Erur» radifli g'azali bu jihatdan xarakterlidir:

Dilbarimning zulfi sunbul, chehrasi gulzor erur,
Bo'yina oshiq sanuvbar, yuzina gul, zor erur.
Og'zi fistuq, ko'rki tangsuq, o'zi mushfiq yor erur,
Husnining chovi Xito-u Chin ichinda bor erur.
Asli alchin, so'zlari chin, ko'zlari totor erur,
Ming yashar har kim dudog'i sharbatin totor erur...
Vasfina Sayfi Saroyining ishi ash'or erur,
Andin o'zga birla oshiqqa yemak osh, or erur.

Sayfi Saroyi g'azallari o'zining ohangdorligi, sodda va o'ynoqiligi bilan ham ajralib turadi.

Yangi oydur qoshing, ey ko'rka boyim,
Qilur ta'zim yuzungni ko'rsa oyim.

¹ san'at kuzatur – san'atni ko'zlaydi, san'atbozlik qiladi

Su ichkanda dudog‘ingdan su tomsa,
Bitar qand-u shakar ul yerda doyim...
Shoir yaxshilikni ilgari suradi. Yomonlik qilganga ham yaxshilik qil deydi:
Yamonlik qilgan erga, ezgulik qil,
Qopar it og‘zini luqma otadur.
Sayfi Saroyining bunday qarashlari “Guliston bit-turkiy”da keltirilgan baytlarda ham ko‘rinadi.

Yetganicha kuching ko‘ngul yopqil,
Kim xaloyiq senga duo qilg‘ay.
Tushgan er hojatin ravo qilsang,
Haq sening hojating ravo qilg‘ay.

Yoki:

Sindirur bo‘lsa urib oltin qadahni katta tosh,
Sinmas oltin qiymati, ortmas bahosi toshning.

Sayfi Saroyi shoir Xorazmiyning tabiat go‘zalligini madh qilgan bir g‘azaliga nazira tariqasida yigirma to‘rt baytlik qasida ham yozgan. Uning bu qasidasi Iskandariya hokimiga bag‘ishlangan. U bizgacha yetib kelgan o‘zbek tilida yozilgan XIV asr qasidasining ilk namunasi.

Sayfi Saroyining, «Suhayl va Guldursun» dostoni ham xarakterlidir. Bu doston haqida manbalarda ma’lumot yo‘q edi. 1966 – 67-yillarda farg‘onalik Kamolxon Sultonov degan kishining qo‘lida saqlangan qo‘lyozma asosida topildi. Bu qo‘lyozmada Sayfi Saroyiga zamondosh Tug‘lixoja Xorazmiy, Mavlono Is‘hoq Xorazmiy, Mavlono Ahmad Urganjiy kabi shoirlarning bir qancha g‘azallari berilgan. So‘nggida Sayfi

«Suhayl va Guldursun» dostoni 82 bayt – 4 misradan iborat. Bu liro-epik asardir. Doston asosida dunyoviy ishq yotadi. Sevgida vafodorlik, mardlik tarannum etiladi. Manbalarda qayd etilishicha, doston 1394-yilda yozilgan. Asar Nizomiyni «Xisrav va Shirin», Navoiyni «Mehr va Suhayl» asarlarini eslatadi.

Saroyining dostoni berilgan.

Asarning qisqacha syujeti shunday: Amir Temur Urganchga hujum qiladi. Ko‘p kishi asir olinadi. Ular orasida Suhayl ham bor edi. Temurning qizi Guldursun Suhaylni ko‘rib sevib qoladi. Guldursun qorovullarni mast qilib, Suhaylni banddan ozod qiladi. Ular qochadilar. Sahroda ochlik va suvsizlikdan Guldursun holsizlanib qoladi. Uzoq qishloqqa suv izlab ketgan Suhayl qaytib kelganda Guldursun vafot etgan bo‘ladi. Dahshatga tushgan Suhayl shunday qarorga keladi:

Menga yaxshi bukun yor birla o‘lmak,

Na lozim g‘am bilan dunyoda qolmak.

U o‘ziga tig‘ sanchadi va halok bo‘ladi. Shamol bo‘lib, ularning jasadini qumlar bilan ko‘madi.

Suhayl oh urdi, shu dam qo‘pdi bo‘ron,

Aningtekkim, buzuldi charxi davron.

Alar uzra to‘kildi, ko‘mdi tuproq,

Bu sirni tanho sahro bildi ko‘proq.

Sayfi Saroyining bulardan tashqari, Sa‘diyning, «Guliston» asarini tarjimasi hisoblangan, «Gulistoni bit-turkiy» asari ham yetib kelgan. Olimlarimizning qayd etishicha, hijriy 793, milodiy 1390 – 1391-yillarda tarjima qilingan bu asar fors-tojik shoiri Sa‘diy Sheroziyning, «Guliston» asarining o‘zbek tilidagi eng birinchi ijodiy tarjimasidir. Sa‘diy bu asarni 1258-yilda yozgan edi.

Sayfi Saroyi «Guliston bit-turkiy» asarining jahon bo‘yicha birdan bir nusxasi Leyden universitetining kutubxonasida saqlanmoqda. Bu qo‘lyozmaning fotonusxasi Moskva va Toshkentda ham saqlanmoqda. Sayfi Saroyi «Guliston»ning asosiy mag‘zini olib uni o‘z zamonasi ruhini aks ettiruvchi yangi hikoyatlar, qit‘a va baytlar bilan to‘ldirib, ona tilida xalqiga taqdim etadi. Sayfi Saroyi, «Guliston»idagi hikoyatlar quyidagi boblarga bo‘lingan:

Har hikoyatning oxirida masal yoki falsafiy chekinishlar mavjud. Masallar, to‘rtlik, baytlar shoirning mulohazalarini tasdiqlash uchun xizmat qilgan. Asardagi

hikoyatlar mavzulari rang-barang bo'lganidek, obrazlar ham xilma-xildir. Shohlar, vazirlar, amaldorlar, ruhoniylar, olimlar, hunarmandlar, dehqonlar, darveshlar, o'g'rilar, pahlavonlar, savdogarlar va boshqalar. Shartli tarzda nomlanuvi, «Asir, podsho va vazir» haqidagi (asir podshoni so'kishi, ikki vazir ikki xil talqin etishi), («Podsho va uch o'g'li») kichik o'g'ilning ko'rimsiz, ammo jasurligi), «Malik, qul va kema», «No'shiravon va kiyik ovlash», «Tosh bilan bog'liq hikoyat», «Pahlavon va shogirdi» (shogirdning xiyonati va 360 usul), «Pahlavon va so'kish», «O'g'ri, shoir va itlar» kabi hikoyatlar mavzusi dolzarbligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Umuman, «Gulistoni bit-turkiy»dagi hikoyatlarni o'qish, undagi mazmun va mohiyatni anglash, hikoyatlardagi qiziqarli tasvirlar har bir o'quvchini o'ziga rom eta oladi.

SAYFI SAROYI G'AZALLARIDAN NAMUNALAR

Ul yuzi oykim ...

Ul yuzi oykim, jahonning jonidur,
Bu zamona xo'blarining xonidur.

Yosuman tan, qomati sarvi ravon,
Zulfi jannat bog'ining rayhonidur.

G'amzasining oltina olam asir,
Ko'zlari davri qamar fattonidur.

Kirpugining o'qina jonlar nishon,
Qoshi yosining jahon qurbonidur.

Shams aning har kun yoqosindan tug'ar,
Ul sababdan bu jahon nuroniydur.

Beslasin ushshoq jonin, chun bukun
Ko‘z qamar, yuz husnining davronidur.

Ko‘rgali Sayfi Saroyi qul ani
Haq taolo sun’ining hayronidur.

Ey ko‘rklilar xayoli bilan muhtalo ko‘ngul ...

Ey ko‘rklilar xayoli bilan muhtalo ko‘ngul,
Ko‘zi bilan keturgan o‘zina balo ko‘ngul.

Ne yerda bir qamar kibi yuz ko‘riyak ravon,
Ko‘z o‘ng yumub tusharsan oning o‘tino, ko‘ngul.

Bir gul yangoqli jodu qaraqlig‘a ug‘rasang,
Jonning fido qilursen o‘shul dam ango, ko‘ngul.

Sultonlar o‘g‘li zulfina gustox qo‘l sunan,
Sensan, elinda bir yo‘li yo‘q benavo, ko‘ngul.

Ul kim seni jafo bila o‘lturmaga tilar,
Ming jon bilan qilursen anga xush duo, ko‘ngul.

Tortib zamona xo‘blarining javrini mudom,
Ko‘rdungmi hech birinda bulardin vafo, ko‘ngul.

Kuydum sening bila necha kez furqat o‘tina,
Yillar chekib sening bila javru jafo, ko‘ngul.

Qozi evi ne yerda, ajab mufti qaydadur.
Qilg'ay edim sening bila xush mojaro, ko'ngul.

Sayfi Saroyini bu qaro qinda bog'lasang.
Xo'blar jafosi birla bo'lursen fano, ko'ngul.

«GULISTONI BIT-TURKIY»dan

Hikoyat

Shayx Sa'diy aytur: bir boy kishining o'g'lin ko'rdum: otasi qabri uza o'turub, bir faqir o'g'li bilan munozara qilib aytur edi: «Otam turbatining sanduqi uza alvon naqsh qazilmish dag'i oltun bilan xatlar yozilmish, farshi – ko'k marmar, kirpichlari – firuza dag'i sening otangning go'ri bir necha jik kirpichdan dag'i bir necha ovich tubroq ustuna to'kub tururlar». Ul faqir o'g'li bu so'zni eshitib aytti: «Tek o'turkim, sening otang og'ir tosh ostindan tebranguncha, kerak menim otam jannatga kirmish bo'lg'ay ».

She'r

Eshakningkim yuki bo'lsa yungulrak,
Yurur rohat bila doyim bilo-shak.

Hikoyat

Bir kurashchi pahlavon uch yuz oltmish turli kurash ilmin bilur erdi. Tekma bir kun bir turli ilm bilan kurashur edi. Shogirdlaridan bir sohibjamol o'g'lon bilan xotiri mutaalliq bo'lub, uch yuz elli to'qquz turli kurash ilmin anga o'rgatti; o'g'lon ul g'oyatqa yettikim, bu viloyatda ne qadar kurashchi bor edi, barchasin bosti. Bir kun sulton xizmatina kelib, yer o'pub aytti: «Ustodimning menim uza tarbiyat haqqi bor, yo'qsa quvvatda va san'atda men andan ortuqman». Bu so'z sultonga xush kelmadi. Buyurdikim kurashsunlar. Maqom tartib qildilar. Arkoni davlat va a'yon hazrat umaro va vuzaro hozir bo'ldilar.

O'g'lon usruk fil kabi maydona kirib, tasavvur ettikim, temurdan tog' bo'lsa,

yerindan qo‘porg‘ayman. Ustodi dag‘i bildikim, o‘zindan ortuq turur. Ul bir ilmnikim mundane kizlab edi, ani amalga keturdi. O‘g‘lon dav eta bilmadi. O‘g‘lonni ko‘tarib, havodan yerga urdi. Xalqdan g‘irev qo‘pti.

Sulton buyurdi: Ustodina xil‘at va ne‘mat berdilar. Dag‘i o‘g‘lonni malomat qildilarkim, sen o‘z ustoding bilan da‘vo qilding, da‘vong botil bo‘ldi.

O‘g‘lon aytti: «Ula menim uza quvvat bilan g‘olib bo‘lmadi, balki kurash ta‘limindan bir daqiqani kizlamish, ani bila g‘olib bo‘ldi».

Ustodi aytti: «Bali, ul daqiqani bukun uchun kizlab edim». Oqillar masali turur: «Do‘stqa ul qadar yori qilg‘ilkim, dushman bo‘lsa zafar topmag‘ay”.

She‘r

Yo vafo yo‘q turur bu olamda,
Yo kishi qilmadi jahonda ani.
Mendan o‘q ilmin o‘granib ketkan,
Oqibat qildi ul nishona mani.

Hikoyat

Sulton Mahmud qullarindan bir nechasini kelib, Xoja Hasan Maymandiyga so‘rdilarkim: «Bu kun sulton senga ne aytti, falon maslahatda? » Aytti: «Ul sizga dag‘i o‘rtukli qolmag‘ay, eshitgaysiz». Onlar aytti: «Sen vaziri mamlakatsan, ul so‘znikim, sulton senga aytqay, ani bizing tekinlarga aytmoq ravo degul”. Xoja Hasan aytti: «Ul e‘tiqod bilankim bilursiz, kishiga aytmoq kerakmas, bas nechun so‘rarsiz? »

She‘r

Qilmadi rozin bilikli yor, fosh,
Ketmasun deb shoh sirri birla bosh.

Hikmat

Imom G‘azzoliydan so‘rdilarkim: «Bu manzilga ne bilan yettingiz?” Aytti: «O‘nikim, bilmas edim, so‘rmag‘a or qilmas edim”.

She‘r

Or koʻrma bilmaganin soʻrmagʻa,
 Soʻrmayincha ilm oʻrganmas kishi
 Ilm oʻqub har kim amal qildi esa,
 Jannat ichinda tafarrujdur ishi.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Shoirning «Ey koʻrklilar xayoli bilan muhtalo koʻngul ...» gʻazalini tahlil qiling. Gʻazaldagi qofiya, raviy va radifni toping va jadvalga joylashtiring.

Bayt	Qofiya	Raviy	Radif
1-bayt			
2-bayt			
3-bayt			
4-bayt			
5-bayt			
6-bayt			
7-bayt			
8-bayt			
9-bayt			

2. «Gulistoni bit-turkiy» asari hikoyatlari asosida topshiriq. Moslashtiring va ortiqchasini aniqlang:

Or koʻrma bilmaganin soʻrmagʻa, Soʻrmayincha ilm oʻrganmas kishi Ilm oʻqub har kim amal qildi esa, Jannat ichinda tafarrujdur ishi.	«Rustam onasining koʻnglini ogʻritganligi»

Yo vafo yo‘q turur bu olamda, Yo kishi qilmadi jahonda ani. Mendan o‘q ilmin o‘granib ketkan, Oqibat qildi ul nishona mani.	«Sulton Mahmud quliing sadoqati»
Qilmadi rozin bilikli yor, fosh, Ketmasun deb shoh sirri birla bosh.	«Imom G‘azzoliyning ilm o‘rganishi»
Eshakningkim yuki bo‘lsa yungulrak, Yurur rohat bila doyim bilo-shak.	«Pahlavon va shogird»
	«Boy va faqir munozarasi»
	«No‘shirvonning kiyik ovlashi»

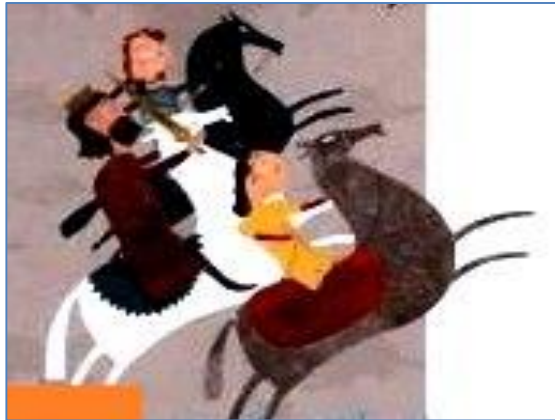
Savol va topshiriqlar:

1. Sayfi Saroyi haqida qanday ma’lumotlarga ega bo‘ldingiz?
2. Ijodkor yashagan davr va adabiy muhiti haqida fikringiz?
3. «Suhayl va Guldursun» dostonining qisqacha mazmunini so‘zlab bering.
4. G‘azallardagi she’riy san’atlarni toping va tahlil qiling.
5. Nedur ul kim so‘qub tartib bungalmas,
Boshi zaxmi davo birlan o‘ngalmas. Qit’ada qanday g‘oya ilgari surilgan?
6. Qit’a janri haqida ma’lumot bering ?
7. So‘zung durru javohirdur ko‘ngullar ganjina loyiq. Hikmat ma’nosini sharhlang. Lug‘at bilan ishlang.
8. Sayfi Saroyining tarjima asari sizga yoqdimi? Asar hayot uchun qay darajada muhim.
9. «Hunar o‘rganmoq haqida» hikoyatining alqissasini bugungi kun bilan bog‘lang.
10. «Gulistoni bit-turkiy» – ma’naviyat sarchashmasi mavzusida matn yarating.

Mustaqil o‘qish uchun.

«SUHAYL VA GULDURSUN» dostoni

Emas afsona chin ushbu bitilmish,
Bu chin afsonatek ishqda yetilmish.
Ayittim og‘labon davrim jafosin,
Bir erning qissayi ahdu vafosin.

Temur Urganja tortib keldi lashkar,
Ko‘rub ko‘z – ko‘r, bo‘lib qoldi
quloq – kar.

Qo‘zutti jang bilan olamda to‘fon,
Oqitti suv tekin yer uzra ko‘p qon.

Ekinchi evlari yoqildi o‘tqa,
Buday sovruldi, tuproq bo‘ldi bo‘tqa.

O‘lib katti so‘g‘ishda To‘xtamishxon,
Tiri ayrildi tuvg‘ondin tug‘ushg‘on.

Suhayli alpni eltilar asirga,
Hama qoldi bo‘lub ojiz bu sirga.

Sipohiylar qilolmay qoldi chora,
Faqat qondirdi bu g‘am dilda yora.

Suhayl husni erur Yusufdin oliy,
Etar mot olmani yuzining oli.

Biyik aramlari bor, so‘zi shirin,
Bo‘lur oshiq ani ko‘rganda Shirin.

Vale javr toshi yog‘ib boshi uzra,
Etipti boshini xam qoshi uzra.

Una yo‘qtur zulmkorlarda parvo,
Kima mung‘aysin etib darda davo?

Faqat holini ko‘rganlar etur oh,
Uchar atrofda qushlar – dardli
hamroh.

Bo‘lub mutrib gulistonlarda bulbul,
Qilur ming turli nag‘ma birla
g‘ul-g‘ul.

Boshin egmish yetib oltin boshhoqlar,
Boshhoqlarni ekinchilar mashhoqlar.

Yig‘or don el uchun shundan ekinchi,
Erur bor ekmagidindur ilinji.

Suhayl shu yo‘l uzar bormoqda
g‘amgin,

Sevinchi qora kiygan, ko‘zi namgin.

Uning ko‘nglinda so‘lg‘inliq hamisha,
Ko‘rinmas unga gulzor-u na besha.

Suhaylning chohda yotmishi

Poy-u ilkin etib zanjir bilan band,
Og‘ochnida anga ettilar poband.
Va oni tashladilar katta chohga,
Sira osmay alar go‘sh ohu vohga.
Gunash¹ dunyo yuzindin chohg‘a
botti,
Uzulgan gul tekin tuproqda yotti.
U yotgan choh ichi yo‘q shu‘layi nur,
O‘langamas tiriga erdi bir go‘r.
Va lekin erdami bor, suv o‘lmas,
Qavilarg‘a hech anda qo‘rquv
bo‘lmas.
Falak aylanmasi-la davr yetgay,
Adolat urlug‘undin baxt bitgay.

Suhaylning tush ko‘rmishi

Azob ichra yotib zindonda Suhayl,
Etardi horg‘onida uyquni mayl.
Ko‘rub uyquda ham qo‘rquvli
tushdin,
Qolurdi ayrilib har damda hushdin.
Bu tushda: bir pari bog‘da yurarmish,
Yurub bog‘ ichra u gullar terarmish.
Deyub anga Suhayl: «Ne gul
terursen?
O‘zing gulshanda ko‘rkli gul erursen.

¹ Gunash-quyosh

Nedur zoting, pari yo odamizod?
Manga ayt, odingi doim etay yod,
Shukurlar etoyin allog‘a ming bor,
Ki yetkurdi manga sentek gunash
yor».
Javob kutti bo‘lub u ishq aro mast,
Vale taqdir kulub tez bermadi dast.
G‘azoldek silkinib qochti parivash,
Suhayl ko‘nglig‘a tashlab katta otash.
Suhayl yurdi pari qochg‘an sorig‘a,
Yetay deb mahvashi – dilkash parig‘a.
Yetolmay ko‘rgoni ruxsori mohg‘a,
Yiqildi yugrubon poy uzra chohg‘a.
Uyonib² bildi shunda tush ekonin,
Va sezdi botg‘anin anduh tikonin.

Shoh qizi Guldursun Suhaylni ko‘rgoni va uni sevib qolg‘anin bayoni

O‘lan uzra qurulg‘an xaymada shoh,
Zafardan shod bo‘lub yotmishdi ogoh.
Bor erdi shoh qizi, Guldursun oti,
Tilim evrilmas aytmog‘a sifoti(n).
Emas gul yuzi Guldursundin ortuq,
Aning ko‘nglinda ishq tengizdin
ortuq.
Eturdi fasli gul sayri xiyobon,
Necha mahramlari birlan xiromon.
Shu on kelturdilar chohga Suhaylni,
Guldursun boqibon to‘xtatti saylni.

² Uyonib- uyg‘onib

Suhaylni ko‘rdi-yu, aylandi birtek
Kunash girdinda yurgan misli –
yertek.

O‘zin gul bildiyu, bulbul – Suhaylni,
Uni sevdi-yu, taslim etti maylni.

Va ne chora qisin bulbul qafasda,
Kerak gul g‘unchasi ozod nafasda.

Sevar bulbul gulin, gul bulbulin ham,
Nechun gul aylasin bulbul ko‘zin
nam?

Kelib Guldursun ko‘nglina bu so‘zlar,
Kejib kunlarki, bunga chora izlar.

U izlab chora, yaxshi chora topti,
Solib ichina g‘urniq evi yopti.

Evini istadi posbong‘a bermak,
Kechin borib Suhaylni o‘ldi ko‘rmak.

***Guldursunning chohg‘a tushub Suhayl
bilan so‘zlashg‘oni***

Kechin bo‘lg‘ach, borib posbong‘a
o‘tru,

O‘zin xohishin aytti anda o‘tru.

Epi yeb, isrigach bir onda posbon,
Choh ichra boqti tez xurshidi tobon.

Ne ko‘rsunkim, bo‘lub tuproqda
behol,

Suhayl yotur, toptolmish yang‘li gul
ol.

Ko‘rub Guldursun og‘lab holig‘a yuz,
Choh ichra kirdi, qo‘ydi yuzina yuz.

Suhayl boshin ko‘torib ko‘rdi qizni,
Qul ermas, podshoh deb sezdi o‘zni.

O‘nginda tushdakin ko‘rganga u shod,
Alam toshi sinib, dil bo‘ldi ozod.

Alar yuz qo‘yishib bir-bir yuzina,
Uzoq boqishtilar bir-bir ko‘zina.

Guldursun aytti anga: Men fidoying.
Suhayl aytti anga: O‘ldim gadoying.

Seningsiz manga olamdur qarong‘u,
O‘limda solmag‘ay bizlara g‘ulg‘u.

Agar ming jonim o‘lsa senga tortiq,
Bo‘lurmu do‘st-u yorliq shundan
ortiq?

***Suhayl bilan Guldursunning chohdin
chiqib qochg‘onlari bayoni***

Bu kech senga-yu menga keldi bir
gez,

Dedi Suhaylg‘a Guldursun: “Turub
tez

Chiqib chohdin uzoqlarg‘a qochaylik,
Bu yerda ag‘lamay ko‘ngil ochaylik”.

Suhayl kiydi turub arvad qumoshin,
Chiqarsa kimsa yo‘q, chohdin u
boshin.

Alar qo‘ydi ikkisi yo‘l sari poy,
Boqib turg‘onda yo‘lg‘a zar sochib
oy.

Birikib ketti oshiqlar uzoqqa,
Ilinmay yo‘l uza qo‘yg‘on tuzoqqa.

Alar ko‘p yurdi-yu sahrog‘a kirdi,
 Gunashdin sahro ichra do‘zax erdi.
 Yo‘q erdi suv, yemakka anda o‘tmak,
 Agar bo‘lganda ham aqchasi lak-lak.
 Uchib kelmas edi qushlar bu yerga,
 Topilmas erdi suv, tashna har erg‘a.
 Yiqildi tashna Guldursun ochindin,
 Ko‘mak kimdin kelur, cho‘l ichra
 kimdin?!
 Suhayl bordi topurg‘a suvg‘a, dong‘a,
 Vale darmon berolmay qoldi jong‘a,
 U yolg‘iz sahro ichra qoldi yolg‘iz,
 Bo‘lub tashna, qurub qolg‘ontek ildiz.
 Menga yaxshi dedi yor birla o‘lmak,
 Na lozim g‘am bilan dunyoda
 qolmak!
 Shu so‘zni aytti, tig‘ urdi o‘zig‘a,
 Ko‘rinmay qoldi keng olam ko‘zig‘a.
 Suhayl ohidin shu dam qo‘pti bo‘ron,
 Aningtekkim, buzuldi charxi davron.
 Alar uzra to‘kildi, ko‘mdi tuproq,
 Bu sirni tanho sahro bildi ko‘proq.
 Anga keldi sharaf mard o‘lmagindin,
 Na kelgay erdi qo‘rqub qolmagindin?!
 O‘lurmu sevgi ham bil, shundin ortuq,
 Ki ikkisi qilur jonini tortuq.
 Xotin sodiq, ani sevgil, aziz er,
 Har og‘ir ishda ham doim seni der.

Unga do‘st bo‘l, uni sevgil, ko‘ngul
 ber,
 Uning so‘z bahridan gavharlarin ter!
 Kelib ko‘nglima Majnun, Layli yodi,
 Dafotir ustina so‘z seli yog‘di.
 Bo‘lur bu bitikkim, tarixga yodgor,
 Bu yodgorimda yolg‘on yo‘g‘u chin
 bor.
 Bitilgan nomani ellar o‘qug‘ay,
 Suhaylning tarixini toza bilg‘ay.
 Iloho, asragin Sayfi Saroying,
 Xalos aylab zulmdin keng saroying.
 Edi yuz to‘qson olti, navro‘z oyi,
 Xatm etti buni Sayfi Saroyi.

QIT‘ALAR

Nedur ul kim so‘qub tartib
 bungalmas,
 Boshi zaxmi davo birlan o‘ngalmas.

* * *

Kim keldi esa jahong‘a, shak yo‘qki,
 ketar,
 Oqil kelibon bu yerda ko‘p xayr etar,
 Sen eguluk et dag‘i tengizga solg‘il,
 Yozida sanga yaqin bil ul xayr yetar.

Asarlaridan hikmatlar

Yomon birla umrni zoye etma,
 Quru naydan kishi shakkar yemish

yo‘q.

* * *

Qil hazar dushman so‘zindin, ey rafiq,
Nekim ul aytsa, aning aksin et.

* * *

So‘zung durru javohirdur ko‘ngullar
ganjina loyiq.

* * *

Haqiqiy do‘stung yoringdur ulkim,
Qo‘lung tutsa oyoqdin tushganingda.

* * *

Ulug‘lik tilasang saxiy bo‘l, saxiy,
Saxiyni sevar Haq taolo, axiy.

* * *

Ichirib elga qoshuq birla shurba,
Cho‘much sopi bilan ko‘zini
chiqarma.

* * *

Nafsin o‘lturgan er bo‘lur g‘oziy,
Er esang hosil et aning bikin ot.

* * *

Xotin sodiq, ani sevgil, aziz er,
Har og‘ir ishda ham doim seni der.
Unga do‘st bo‘lgil, uni sevgil, ko‘ngul

Lug‘at

mukarrar – takror-takror

musaxxar – taslim

farah – shodlik, quvonch

musavvar – mujassam, tasvir etilgan

ber.

Uning so‘z bahridan gavharlarin ter.

elinda – qo‘lida

dafotir – daftarlar

mufassar – tafsir, sharh

<i>zog' – qarg'a</i>	<i>o'tmak – yemaklik, ovqat</i>
<i>bekin – kabi, day</i>	<i>oqitti – oqizdi</i>
<i>durar – durlar, marvaridlar</i>	<i>tekin – kabi</i>
<i>mavzun – vaznli</i>	<i>ekinchi – dehqon</i>
<i>san'at kuzatur – san'atni ko'zlaydi,</i>	<i>buday – bug'doy</i>
<i>san'atbozlik qiladi</i>	<i>so'g'ish – jang</i>
<i>xoki poyi – oyoqlari ostining tuprog'i</i>	<i>tiri – tirik</i>
<i>mushtari – talabgor</i>	<i>yora – yara, jarohat</i>
<i>og'labon – yig'lab, achinib</i>	<i>oli – qizil</i>
<i>uyonib – uyg'onib</i>	<i>ardam – fazilat, oliy xislatlari</i>
<i>xayma – chodir, o'tov</i>	<i>una – unga</i>
<i>evrilmas – aylanmas</i>	<i>mutrib – kuychi, ashulachi</i>
<i>sifoti(n) – sifatlarini</i>	<i>yetib – pishib yetilib</i>
<i>tengiz – dengiz</i>	<i>mashoqlar – yig'ib oladilar, xirmon</i>
<i>mahram – dugonalari, kanizaklari</i>	<i>qiladilar</i>
<i>aylandi birtek – hayron bo'lib</i>	<i>og'ochlar – daraxtlar, (mevali</i>
<i>aylanaverdi</i>	<i>daraxtlar)</i>
<i>qisin – qilsin</i>	<i>yemishlar – mevalar</i>
<i>kejib – kechib</i>	<i>ellari – xalqi, odamlari</i>
<i>g'urniq – qulf, zanjir</i>	<i>ujmoh – jannat</i>
<i>o'ldi ko'rmak – ko'rmoqchi bo'ldi</i>	<i>besha – o'rmon</i>
<i>kechin – kech</i>	<i>poyu – oyoq</i>
<i>o'tru – 1) o'tirib va 2) qarshisida</i>	<i>og'ochnida – yog'och taxtakachda</i>
<i>epi – sharob, bo'za</i>	<i>choh – quduq</i>
<i>isrigach – mast bo'lgach</i>	<i>go'sh – quloq</i>
<i>g'ulg'u – judolik</i>	<i>gunash – quyosh</i>
<i>gez – vaqt, kez, payt</i>	<i>o'langamas – o'lganga emas</i>
<i>arvad – badan</i>	<i>urlug' – urug'</i>
<i>qumosh – tovar, kiyim</i>	<i>olingi – otingni</i>

gʻazol (gʻizol) – oʻhu, jayron
ruxsori moh – oy yuzli, yuzi oyday
yugrib-on – yugurib borib
oʻlurmu – boʻladimi

bitik – yozuv, asar
yodi – etti
xatm etti – tugatti, tamomladi

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1-topshiriq: «Suhayl va Guldursun» dostoni asosida

Quyidagi baytlar va mos keladigan izohlarni joylashtiring

Diqqat! Javob variantlarida ortiqcha maʼlumotlar mavjud.

1-savol. Poy-u ilkin etib zanjir bilan band, Ogʻochnida anga ettilar poband	Guldursunning Suhaylni koʻrib sevib qolgani
2-savol. «Ne gul terursen? Oʻzing gulshanda koʻrkli gul erursen. Nedur zoting, pari yo odamizod? Manga ayt, odingi doim etay yod,	Suhayl va Guldursunning chohdan chiqib qochgani
3-savol. Suhayl yurdi pari qochgʻan sorigʻa, Yetay deb mahvashi — dilkash parigʻa. Yetolmay koʻrgoni ruxsori mohgʻa, Yiqildi yugrubon poy uzra chohgʻa.	Suhayl va Guldursunning sahrodan qutulib chiqqani
4-savol. Va ne chora qisin bulbul qafasda, Kerak gul gʻunchasi ozod nafasda. Sevar bulbul gulin, gul bulbulin ham, Nechun gul aylasin bulbul koʻzin nam?	Suhayning Guldursunga yeta olmay tush koʻrayotganini anglagani

5-savol. Alar qo'ydi ikkisi yo'l sari poy, Boqib turg'onda yo'lg'a zar sohib oy. Birikib ketdi oshiqlar uzoqqa, Ilinmay yo'l uza qo'yg'on tuzoqqa.	Suhayl tushida Guldursunni ko'rib sevib qolgani
6-savol. Alar ko'p yurdi-yu sahrog'a kirdi, Gunashdin sahro ichra do'zax erdi.	Suhaylning chohga tashlangani

2-topshiriq: «Suhayl va Guldursun» dostoni obrazlariga tavsif bering.

Suhayl	Guldursun

14-§ ATOYI – O‘ZBEK MUMTOZ SHE’RIYATINING YETUK NAMOYONDASI

Atoyi siymosi va merosining adabiyotshunoslikda o'rganilishi. Mavlono Atoyi XV asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan. Biz Atoyi nomini Alisher Navoiyning «Majolis un-nafois» va «Muhokamat ul-lug'atayn» asarlari orqali bilardik. Atoyiga zamondosh bo'lgan Yusuf Amiriy ham uning nomini «O'q va yoy» munozarasida tilga olib o'tgan. 1927-yil rus sharqshunos olimi A.N. Samaylovich Atoyi devonini topib, uni qanday qo'lga kiritilganligi, devonning tavsifi, tili va ijodiyotining boshqa xususiyatlari haqida muxtasar tarzda ma'lumot beradi. U maqolaga ilova qilib, Atoyi g'azallaridan 17 tasini birinchi bo'lib, arab yozuvida chop ettiradi Ana

shundan keyin shoir ijodiga qiziqish va uni tadqiq etish kuchayadi. Hozirga qadar Atoyining hayoti va ijodi yuzasidan bir qancha ishlar qilingan. A. Fitrat, H. Zarif, E.Rustamov, Oybek, N.Mallaev, E.Ahmadxo‘jaev, A.Hayitmetov, N.Davronov, I.Haqqulov, H.Rasulov kabi olimlar qatorida S.Rafiddinov keng ilmiy tadqiqotlari ishlarini amalga oshirgan. Mavlono Atoyidan bizgacha 260 ta turkiy g‘azalni o‘z ichiga olgan yagona devon yetib kelgan. Bu devon hozir Sankt-Petrburgdagi Sharqshunoslik institutining Sharq qo‘lyozmalari bo‘limida saqlanadi. Atoyi tarjimai holi va adabiy faoliyati haqida yetarli ma’lumotga ega emasmiz. Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug‘atayn» asarida Shohruh Sulton zamonining oxirigacha turk tilida yuzaga kelgan she’riyatning mashhur vakillari qatorida mavlono Atoyining nomini ham tilga oladi. Navoiy «Majolisun-nafois» tazkirasida Atoyi haqida quyidagi ma’lumotlarni yozib qoldirgan: «Mavlono Atoyi Balxda bo‘lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq va munbasit (ochiq ko‘ngil, xushhol, shod-xandon) kishi erdi. Turkigo‘y erdi. O‘z zamonida she’ri atrok (turklar.) orasida ko‘b shuhrat tutti va bu matla’ aningdurkim:

Ul sanamkim, suv qirog‘inda paridek o‘lturur,

G‘oyati nozukligidin suv bila yutsa bo‘lur

Faxriddin Ali ibni Husayn Voiz Koshifiy «Rashaxot» asarida: «Ismoil ota Sayyid otaning, Sayyid ota Zangi otaning ikkinchi xalifasi, Zangi ota Hakim otaning, Hakim ota Xoja Ahmad Yassaviyning to‘rtinchi xalifasi bo‘lgan. Atoyi nasl-u nasab jihatidan bir-ikki avlod orqali Ahmad Yassaviyga yaqin turgan va mashhur shayxlar – otalar avlodidan bo‘lganligi uchun ham o‘ziga Atoyi taxallusini tanlagan». Akademik Oybek esa Atoyini Turkiston atrofidagi qishloqlardan birida tug‘ilgan, deydi. Shoir G‘.G‘ulom Atoyi hayoti haqida: «Otoyining tarjimayi holidan shu narsa ma’lumki, shoirning ota-bobolari nasab jihatidan bir-ikki bo‘g‘in orqali Ahmad Yassaviyga borib tutashadi; shoirning otasi Ismoil ota; amakisi Ibrohim otalarning mozori Toshkentning shimolidadir. Bu mozorlar hali ham bor». Shoirning so‘zidagi o‘ta tiniq o‘zbeklik shimoliy Turkiston o‘zbeklarining shevasini eslatadi. Uning 260 lirik g‘azalidan 109 tasi

aruz vaznlariga mos tushadigan xalq qo‘shiqlari vaznlari bilan yozilgandir. Asarlariga shoir Ahmad Yassaviyning til tomonidan kuchli ta’siri bor»

Chu siflalar nasibi bo‘lubtur Hirot-u to‘n uchun

Kel, xirqa kiy, Atoyi, ravon bo‘l Hirottin

Shoirning baytda «xirqa»so‘zini ishlatishi ham Navoiy ta’biri bilan aytganda, uning «darveshvash» ekanligini bir jihatdan tasdiqlab turibdi.

Atoyi hayoti haqidagi ma’lumotlarni umumlashtirib quyidagicha xulosaga kelish mumkin:

1. Atoyi qachon, qayerda tug‘ilganligi, asl ismi noma’lum.
2. Nasl-nasabi A. Yassaviyga borib taqaladi.
3. XIV asrning oxiri – XV asrning 1-yarmida temuriylar hukmronligi davrida yashab o‘tgan.

Atoyi g‘azallarining mavzu ko‘lami.

A. N. Samoylovich Atoyi devoni haqida Tabrizlik beglar begi Fath Alixondan 1818-yil 12-iyunda knyaz Vasiliy Bebutovga sovg‘a qilingani, bu asarga “Devoni Shayxzoda” deb yozilgani, 1-varaqda Fath Alixonning muhri bosilgani, qo‘lyozmada 3 miniatura borligini ayatdi. Uning o‘rtasida oltin suvi bilan “Devoni Shayxzoda Atoyi” deb yozilgan. Ushbu sahifa Sarqda an’anaviy hamd va shoirning diniy-falsafiy qarashlarini ifodalovchi II baytli g‘azalning quyidagi bayti bilan boshlanadi:

ای که خوبلا رکوز کوسینده اوزین اطهار ایلاکان
ہم اوزی اول کوز کوکا باقیب مینی زارا یلاکان

Eyki, xo‘blar ko‘zgusinda o‘zin izhor aylagan,

Ham o‘zi ul ko‘zguga boqib meni zor aylagan.

Odatda, XV asr qo‘lyozmalarida «hamd»dan keyin «na’t» uchraydi, Atoyi devoni qo‘lyozmasida esa «hamd»dan keyin navbatdagi alohida «na’t» xususiyatiga ega bo‘lgan g‘azal kelmaydi. Shoir lirik merosining umumiy hajmi 1718 bayt, (3436 misra)ni tashkil etib, 5 baytli g‘azallar 58 ta, 6 baytlilari

6 ta, 7 baytlisi 187 ta, 9 baytlisi 8 ta, 11 baytli g'azal 1 tadir.

Atoyi ijodiga birinchi bo'lib Alisher Navoiy xolis baho beradi. U»Majolis un-nafois»da «Ul sanamkim, suv qirog'inda paridek o'lturur, G'oyati nozukligidin suv birla yutsa bo'lur», baytini keltirib, «...qofiyasida aybg'inasi bor. Ammo mavlono ko'p turkona aytur erdi, deydi. Atoyi devoni, asosan, mustaqil baytlardan tuzilgan g'azallardan tashkil topgan. Lekin **«Bu elda bordur iki moh paykar»**, **«Alminnatu lilloh, ki yana yorni ko'rdum»**, **«Kirding tushuma subhidam, alminnatu lilloh»**, **«Bu subh yo'luqti manga bir ko'zlari cho'lpon»**, **«Ey begim, iyd o'ldi, kel, bir lahza sayron qilg'ali»**, **«Qachonkim o'ynasa ul podshoh go'y»** misralari bilan boshlanadigan g'azallar biror voqea munosabati bilan yozilganga o'xshaydi. Shuning uchun ham ularni shartli ravishda **voqeaband g'azallar** desa bo'ladi.

Atoyi g'azallarining g'oyaviy mavzusi asosan:

a) oshiqona; b) diniy-tasavvufiy; d) peyzaj xarakteridadir.

Sharq lirikasida ishq-u muhabbatni kuylash asosiy mavzulardan biri bo'lib kelgan. Atoyi g'azallarining ham bosh g'oyasi va asosiy ohanglarini ishq va u bilan bog'liq fikr-u tuyg'ular tashkil etadi. Shoir ta'biricha, ishq «gavhari qimmatbaho», «azaliy hidoyat»dir. Ishq tuyg'ularga vobasta bo'lib, aql hukmini rad etadi. «Muhabbat mushkuloti»ning yagona chorasi «dardi dil»dir. Xullas, ishq bilan bog'liq har qanday holat mushkul ishlardan-da mushkulroq:

Zinhor ishq ishini o'sal tutma, ey ko'ngul.

Osoni mushkul erur aning mushkulottin.

Shoir she'rlaridagi majoziy ishq tasviri haqiqiy ishq talqini bilan uyg'undir. Navoiy ta'biri bilan aytganda Atoyi ham «majoz tariqi bila haqiqat asrori»ni kuylagan shoirdir. Atoyi **ilohiy ishqni** kuylaganda **go'zallik, hayot, koinot, inson** haqida fikr yuritib, ularni ta'riflaydi va ulug'laydi. **Majoziy ishq** haqida yozganida **ma'shuq, yor-do'stlar, go'zallikni ta'rif-tavsif** etib, o'zida Haq sun'ini mujassam etgan inson orqali yaratuvchining san'ati, qudrati va mo'jizakorligini tarannum etadi. Hayot, umrning o'tkinchi, g'animatligini ta'kidlaydi. Obrazli qilib aytganda, shoir g'azallarida **naqsh vositasida naqqoshni yoki naqqosh vositasida naqsh**

mohiyatini tasvirlaydi.

Atoyi diniy va tasavvufiy qarashlarini isbotlash va ta'sirini oshirish uchun shariat qonunlaridan, ulug' payg'ambarlar va avliyolarning hayot tarzlari, ilohiy fazilatlarini she'rga mahorat bilan singdirib, fikrini yana-da teran ifodalaydi. Ma'lumki, ba'zi darvesh, so'fiylar jundan to'qilgan kiyim – xirqa kiyib yurganlar.

Haqiqatda libosi zohiriyga e'tibor o'lsa,

Nega Muxtori akramning libosin eski shol aylar.

Shoir ushbu bayt bilan tashqi ko'rinishni emas, ruhni va botiniy olamni poklashga chaqiradi. Mazkur baytdan uch narsa anglashilmoqda:

1. Muhammad sallollohu alayhissalomni eski sholdan libos kiygani;
2. So'fiylarning u kishiga taqlid qilgani;
3. Shol kiyimning o'ziga xos kamtarona libos ekanligi.

Shoir sevgan fasli bahor ko'rkini g'azallarida qayta-qayta qalamga oladi. Bahorda tabiatning jonlanishi uni ham shavqlantirib, visolga ishtiyoq uyg'otadi. Bulbul gul qoshida afg'on cheksa, lirik qahramon ham o'z yori birlan sirlashmoq, unga dil dardlarini izhor qilmoqqa oshiqadi:

Kel, ey dilbar, ki bo'ston vaqti bo'ldi,

Gul ochildi, guliston vaqti bo'ldi.

Qilay nola, boqib guldek yuzungga,

Chu bulbullarga afg'on vaqti bo'ldi.

E'tibor berilsa, bu g'azalning u yoki bu satrida «gul va bulbul» so'zlari iltizom san'atini hosil qilib, go'zal bir fikriy mutanosiblikni vujudga keltirgan

G'AZALLAR

Kishi bilmas anikim, qoldi qanda.

«**Jamoling vasfini...**»

Jamoling vasfini qildim chamanda,

Chu jonimdin aziz jonona sensen,

Qizordi gul uyottin anjumanda.

Kerakmas jon manga sensiz badanda.

Tamanno⁹ qilg'ali la'lingni¹⁰ ko'nglum,

Manga ul dunyoda jannat ne hojat,

Eshiking tuprog'i basdur kafanda.

⁹ orzu

¹⁰ lab

Solib borma meni, ey Yusufi husn,
Bukun Yaqubtek bayt ul-hazanda ¹¹.

Uzun sochingdin uzmasmen ko- ngulni,
Ayog'ing qayda bo lsa, boshim anda.

Tilar el mansabi oliy, va lekin
Atoyi sarvi ozodingg'a¹² banda.

«Qon bo'ldi ko'ngul»

Qon bo'ldi ko'ngul firoqi¹³ birla,
Kuydi jonim ishtiyoqi birla.

Zulfung cheriki¹⁴ jamol mulkin¹⁵
Oldi ko'zung ittifoqi birla.

G'uncha sevunub to'nig a sig'mas,
O xshatmas o'qung bashoqi birla ¹⁶.

Majlisda chog'irdin¹⁷ el usursa ,
Men jomi jamoli soqi¹⁸ birla.

To squ¹⁹ tilamakka haddimiz yo q,

¹¹ g'am uyi

¹² baland qad

¹³ ayriliq

¹⁴ lashkar, qo'shin

¹⁵ Mulk, mamlakat, yurt

¹⁶ o'q-kiprik, boshq-kiprikning uchi.

¹⁷ may, bo'za

¹⁸ jomi jamoli soqiy soqiy jamolining jomi, ya ni
piri komil yoki ma shuqa yuzini ko rib, shavqidan
mast bo'laman

¹⁹ boshqa, ortiqcha

Sog'in²⁰ bore davr²¹ oyoqi ²² birla.

Ishqinda qaro boshim oqardi,
Bir boqmadi ko'z qaroqi birla.

Ko'z o ynatib uttilar²³ ko'ngulni,
Ikki qoshi juft-u toqi birla.

Oshiqqa jafo qilding, va lekin
Asr-u²⁴ dag'i²⁵ yo q, yiroqi birla.

Xo'blardin Atoyi lutf istar,
Xonlarg'a ne ish yasoqi²⁶ birla1.

TUYUQLAR

Telbaman shahlo ko'zung olusidin,
Uzmadim bog'ingda vasl olusidin.
Hajr dashtida yugurmog'lig' bila,
Yetmadim vaslingga yo'l olusidin.²⁷

* * *

²⁰ qadah, sog'inmoq; o'ylamoq

²¹ davra ma'nosida va g'am, falak

²² qadah, soqiy va oyoq ma'nolarida kelgan

²³ yutdilar, oldilar

²⁴ Juda ko'p, ortiq

²⁵ Yana, tag'in

²⁶ Nizom , qoida

²⁷ Uzoq,

Gar desam, bog‘i visoling nori bor,
Olma deb achchig‘lab aytur: Nori bor!
Ishq naxli ko‘z yoshimdin suv ichib,
Bargu borini shararlig‘ nori bor.²⁸

* * *

Ey ko‘ngul, bu kecha ul oy sori bor,
Oh o‘tin yorutmakim, ag‘yori bor.
Tuxmi mehr etkim muhabbat bog‘ida,
Dard barg ochti-yu g‘am kelturdi bor.

* * *

Sham’ yanglig‘ yonadur boshimda o‘t,
Ko‘z yoshimdin yer yuzinda undi o‘t.
Qon yoshim qildi yo‘lungni lolazor,
Muncha taqsir ayladim, qonimdan o‘t

* * *

Bodasiz betobmen bu kecha men,
La’ling istab emdi jondin kechamen.
Sohili maqsadg‘a yetgaymanmu deb,
Ko‘z yoshim daryosida suv kechamen.

* * *

Jilva aylab sakraturda sarkash ot,
Noz o‘qin javlon etib jonimg‘a ot.
Itlaring xaylig‘a xizmat ayladim,
Qo‘ydilar ahli vafo deb manga ot,

* * *

Ka’ba azmidin manga san muddao,
Bo‘lmasang, albatta, andin yonamen.

²⁸ Do‘st, oshna

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Atoyining qaysi gʻazali voqeaband gʻazal namunasi hisoblanadi?

- A) «Jamoling vasfini...» B) «Qon boʻldi koʻngil»
C) «Bu subh yoʻluqti manga bir koʻzlari choʻlpon»
D) «Ul sanamkim suv yaqosinda paritek oʻlturur»

2-5-savollar. «Qon boʻldi koʻngil»gʻazali asosida berilgan topshiriqni bajaring.

Gʻazal baytlarini (2-5) izohlari (A-E) bilan moslashtiring. Ortiqchasini aniqlang.

1-savol. 1-bayt	A. Bu baytda yorning sochi askarlarga yaʼni qoʻshinga qiyos etilgan.
3-savol. 2-bayt	B. Bu baytdagi misralar a-a tarzida qofiyalangan.
4-savol. 3-bayt	C. Bu baytda shoir oʻziga murojaat etib, xondan, yaxshilardan marhamat istagan.
5-savol. 4-bayt	D. Bu baytda shoir yor kiprigini oʻqqa qiyos etadi, shu oʻqni esa gʻunchaga oʻxshatadi natijada gʻuncha toʻniga sigʻmay xursand boʻladi, yaʼni ochilib ketadi.
	E. Bu baytda majlis ahli maydan mast boʻlgani, oshiq esa soqiy jamolining jomi, yaʼni piri komil yoki maʼshuqa yuzini koʻrib, shavqidan mast boʻlgani aytiladi

Savol va topshiriqlar:

1. Atoyi haqida ma'lumotlar dastlab kimlarning asarlarida uchraydi?
2. Qaysi voqeadan so'ng Atoyi ga'zallariga qiziqish ortib ketdi?
3. Atoiy qaysi buyuk tarixiy shaxs avlodidan ?
4. Atoyi devonlari haqida qanday ma'lumotlarga egasiz?
5. Shoir ilohiy ishq va majoziy ishqni kuylaganda nimalarni ta'riflaydi? Ularni farqlang.
6. Shoir lirikasining asosiy mavzusi haqida misollar orqali sharhlab bering.
7. Tuyuqning boshqa janrlardn farqi va xususiyati haqida gapiring.

15-§ TEMURIYLAR DAVRI ADABIYOTI.

ALISHER NAVOIY HAYOTI VA IJODI

Bir yarim asr davom etgan mo'g'ul istilosidan so'ng Turkiston yana o'z mustaqilligini qo'lga oldi. Tarix bu gal istiqloq kurashchisi sifatida sahnaga sohibqiron **Amir Temurni** olib chiqdi. Amir Temur (1336–1405) Turonzaminning eng qadim shaharlaridan Kesh (Shahrisabz)da dunyoga keldi. Qadim yunon tarixchisi Ksennipa deb atagan,

XIV asrgacha Kesh nomi bilan shuhrat topgan bu shahar XIV asrning eng muhim siyosiy, madaniy markazlaridan edi. Temur 1370-yilda Turkistonni mo'g'illar asoratidan to'la ozod qildi. XIV asrning oxiri XV asrning boshlarida g'arbdan Misrgacha, shimoldan Rusgacha, sharqdan Xitoygacha, janubdan Hindgacha, cho'zilgan ulkan hududda saltanat o'rnatdi. Uning avlodlari – temuriy shahzodalar Turkistonda XVI asrning

boshlarigacha hukmronlik qildilar. Ular orasidan **Shohruh Mirzo, Mirzo Ulug‘bek, Husayin Boyqaro** kabi ko‘plab davlat va madaniyat arboblari yetishib chiqdilar. XVI asrdan so‘ng bu sulola Hindistonda Bobur va boburiylar timsolida XIX asrning o‘rtalarigacha hukmronlik qildilar.

XIV-XVII turkiy xalqlar madaniy harakatchiligi **Oltin O‘rda, Samarqand, Hirot, Buxoro, Xorazm** singari mintaqalarda markazlashdi.

XV asrning birinchi yarmida **Samarqand** dunyoning eng go‘zal shaharlaridan biriga aylandi. Buyuk Navoiy Samarqandni «firdavsmonand» («jannatmisol») deb ataydi. Jahongir Temur ona shahri **Keshda** qurdirgan balandligi 70 metrlik muazzam **Oqsaroy** peshtoqiga “ Sen bizning shuhratimizga shubha qilsang, imoratlarimizga nazar sol” deb yozdirganini naql qiladilar. Darhaqiqat, u qurilishga, bunyodgorlikka katta e‘tibor berdi. Samarqandga dunyoning turli tarafidan ilm va hunar ahlini olib keldi. O‘nlab madrasalar, ilm uylari bunyod etildi. Amir Temurning suyukli nabirasi **Mirzo**

Ulug‘bek (1394-1449) qurdirgan madrasalar ilm-fan o‘choqlariga aylandi.

Husayn Boyqaro davrida Hirot muhim madaniy-adabiy markazga aylandi. «Ahli fazl va benazr eldin Xuroson, bataxis (xususan) Hiri (Hirot) shahri mamlu (to‘lgan) edi». (Z.M.Bobur. «Boburnoma» Birgina Alisher Navoiyning o‘zi Ixlosiya, Nizomiya, Xusraviya kabi madrasalar, Xalosiya, Shifoia, Fanoiya kabi xonaqohlar, o‘nlab masjidlar, shuningdek, 52 rabot, 20 hovuz, ko‘prik va 9 hammom qurdirgani ma’lum. Samarqand, Marv shaharlarida ham me’morchilik va obodonchilik ishlariga alohida e‘tibor

berildi.

Temuriylar o‘z ona tillari – turkiy til ravnaqida alohida o‘rin tutdilar. Temuriy shahzodalarning ko‘pchikigi ilm-fan bilan yohud badiiy ijod bilan shug‘ullandilar. Amir Temurning o‘zi ham she‘rdan zavq olgan, turli munosabatlar bilan baytlar bitgan. Husayn Boyqaro va Zahiriddin Bobur zamonasining sultonlarigina emas, yetuk shoirlari ham edilar.

Tarix va adabiyotshunoslik sohasida ijod qilgan adiblar:

№	Asar muallifi	Asar nomi	Asar mavzusi
1.	Mirxond (1433–1498)	«Ravzat us-safo» («Poklik bog‘i»)	Temuriylar tarixiga oid asar
2.	Xondamir	«Makorim ul-axloq» («Yaxshi xulqlar»)	Alisher Navoiyga bag‘ishlangan asar.
3.	Davlatshoh Samarqandiy	«Tazkirat ush-shuaro» («Shoirlar to‘plami»)	Yuz ellikdan ortiq shoirlar haqida ma’lumot beruvchi asar
4.	Zayniddin Vosifiy	«Badoye‘ ul-aqoye» («Go‘zal voqealar»)	XV asrning oxiri XVI asrning birinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda yashab o‘tgan mashhur fan, madaniyat arboblari hayoti hamda faoliyati bilan bog‘liq ibratli hikoyalardan tashkil topgan asar
5.	Ahmad Taroziy	«Funun ul-balog‘a»	(«Badiiylik ilmi»)

6.	Hasanxoja Nisoriy	«Muzakkir ul-ahbob»	Otasi Abdulvahhob Xojaga bag'ishlangan

Adabiyotshunoslik sohasida tarozlik Ahmad Taroziy turkiy tilda she'r ilmiga bag'ishlangan «Funun ul-balog'a» («Badiiylik ilmi») nomli asar yozdi. Turkiy tilda she'riyat qoidalari haqidagi kitob yaratildi. O'zga mamlakatlarda mumtoz she'riyatning nazariyasi va amaliyatiga doir kitoblar

XI asrdan ma'lum edi. Masalan, Muhammad Roduyoniyning «Tarjimon ul-balog'a» («So'zamonlik tilmochi»), Ahmad Mansur Samarqandiyning «Kanzul g'aroyib» («G'alati gaplar xazinasini»), XII asrda yashagan Rashiddin Vatvotning «Hadoyiq us-sehr fi daqoyiq ush-she'r» («She'rning

nozikligida sehr bog'lari»), ayniqsa, Muhammad bin Qays Roziyning (XIII asr) «Al mo'jam fi mag'oiril ash'oril – Ajam» («Ajam she'rining me'yorlari majmuasi») kabi. Bu asarlarda she'riyat ilmi uch yo'nalishda ishlab chiqildi:

1. She'rni vazniga ko'ra tekshirish va baholash: ilmi aruz.
2. Qofiyasini tadqiq etish: ilmi qofiya.
3. She'rda ta'sirchanlikni ta'minlovchi poetik obraz va ifoda vositalarini o'rganish: ilmi bade'.

Bu uch ilmni Eron olimlari «Ilmhoyi segona» («Bilimlar uchligi») deb ataganlar. Lekin XV asrning birinchi yarmiga qadar bu ilmlarga oid kitoblarning hammasi faqat fors tilida edi. Ahmad Taroziy esa birinchi marta turk tilida shu xildagi asarni yaratdi.

Temuriylar davri adabiyotida Alisher Navoiyning o'rni alohida ahamiyatga egadir.

Hazrati Alisher Navoiyning ijodi turkiy adabiyotning eng yuksak cho‘qqisidir. Chunki hech kim unga qadar bu tilda bunchalik «ko‘p va xo‘b» (Bobur) yozmagan edi. Aytish mumkinki, undan keyin salkam olti yuz yil ichida ham hech kim u kabi ko‘p va yaxshi yoza olgani yo‘q. Navoiy barcha turkiy xalqlarning eng buyuk shoiridir. U o‘zini «Xitodin to Xuroson»gacha yoyilgan turkiy «qavm»larning shoiri, deb bildi. Ularni bir adabiy til bayrog‘i ostida birlashtirdi – «Yaqqalam» qildi. Buyuk shoir Xurosonda, uning poytaxti Hirotida yashab ijod qilgan. Navoiy yashagan davrda Xuroson va Movarounnahr bir mamlakat bo‘lib, bir taxt egasi ixtiyorida kelganligi va aholisining asosiy nufuzini turk xalqlari tashkil etganligi ma’lum. Zahiriddin Bobur Navoiy asarlarining tili “Andijon shevasi bila rost” (to‘g‘ri)ligini aytadi. Bu davrda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ijodi jahon adabiotining eng porloq namunalari sifatida e’tirof etildi.

Badiiy ijodning ikki tilda yaratilishi ham shu davrning muhim xususiyatlaridan edi. Navoiy, Bobur Mirzo, Husayn Boyqaro, Sulton Ahmad mirzo (1451–1494) singari ijodkorlar ikki tilda she’rlar yaratgan. Zullisonaynlik an’anasi ham Navoiy timsolida o‘zining oliy cho‘qqisiga ko‘tarildi. Alisher Navoiy boshchiligidagi harakat turkiy til mavqeyi uchun qattiq kurash olib bordi va bu borada olamshumul g‘alabalarni qo‘lga kiritdi. Alisher Navoiy faqat o‘zbek emas, butun turkiy xalqlar adabiyoti, jahon xalqlari adabiyoti tarixidagi eng noyob hodisalar silsilasiga mansub bo‘lgan buyuk shaxsdir. U qoldirgan merosning soni va hajmigagina emas, balki mazmun va yuksak badiiyatiga ko‘ra tengsiz adibdir. Navoiyning kichik

zamondoshi Zahiriddin Muhammad Bobur buni juda muxtasar tarzda ifodalab bergan.

«Alisherbek naziri yo‘q kishi erdi. Turkiy til bila to she‘r aytibturlar, hech kim oncha ko‘p va xo‘b aytqon emas. Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi «Xamsa»javobida, yana biri «Mantiq ut- tayr» vaznida «Lison ut- tayr» otliq. To‘rt g‘azaliyot evoni tartib qilibtur: «G‘aroyib us-sig‘ar» , «Navodir ush-shabob», «Badoyi ul -vasat», Favoyid ul-kibar» otliq. Yaxshi ruboiyoti ham bor. Yana «Mezon ul-avzon» otliq ruz bitibtur...Forsiy nazmga «Foniy» taxallus qilibtur. Yana musiqiyda yaxshi imalar bog‘labtur. Yaxshi nnaqshlari, yaxshi peshravlari bordur».
(«Boburnoma»dan)

Navoiy adabiyotshunos sifatida o‘zbek adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qiladigan ko‘plab ilmiy asarlar muallifidir. Xususan, uning o‘zbek adabiyoti va madaniyati tarixi uchun noyob manba sifatida katta ahamiyatga ega. «Majolis un-nafois» asrida 459 ta shoir, yozuvchi, ijodkor haqidagi ma’lumotlar jamlangan. «Bu aziz kitob hazrati xoqon Shohrux mirzo podshologi davridan boshlab, shu zamonga yer yuzinin ravshan vujudlari bilan bezagan va bezab turgan olim va shoirlardan ko‘plarining ba’zi sifatlaridan va ahvollaridan bayon qiladi», – deb bildiradi Xondamir.

Asar 8 majlisdan iborat: dastlabki majlislar xronologik tartibda, ya’ni vaqtning qadimdan shoirning zamonigacha bo‘lgan yo‘nalishi qamrovida olingan. Keyingi majlislarda ijodkorlarning yashash joylariga ko‘ra tuzilgan, ya’ni bunda mintaqaviy (geografik) tamoyil amal qilgan. Yettinchi Temur va temuriylarga, sakkizinchi majlis esa birgina Husayn Boyqaroga atalgan.

Asar faqat adiblarning hayoti va ijodiga oid materiallar bilan cheklanib qolmagan. Unda adabiyot nazariyasi, she‘r san’atlari, madaniyat hayot voqealari ham o‘ziga xos tarzda aks etgan. Ayrim maqolalarda adiblarning shaxsiy fazilatlarini, alohida xususiyatlari ham ochib berilgan. Masalan, mashhur shoir Yahyo Sebak haqida shunday deydi: «Xuroson mulkining

rangin fozili erdi, ko‘p ulum va fununda mohir erdi. Sano‘ va aruz fanida barcha el ani musallam tutar erdi... Bu faqir aruz fanida vosita bila Mavlononing shogirdimen». Biz Navoiyning aruz ilmini Darvesh Mansuridan o‘rganganligini yaxshi bilamiz. Darvesh Mansur esa Yahyo Sebakdan tahsil olgan. Bu yerda mana shu«vosita» nazarga olingan.

Asarda Navoiyning shaxsiy hayotiga, tarjimai holiga aloqador ko‘plab fakt va voqealar ham aks etgan. Jumladan, ikkinchi majlisda Mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy haqida gapirib turib, o‘zi bilan bevosita bog‘liq bir hodisani ham qayd etadi. Taqdir taqozosi bilan (Xurosondagi nomunosib shart-sharoit tufayli) Alisherlarning oilasi ham o‘z yaqinlari bilan Iroqqa yo‘l olishadi. Ular Taft shahrida bir muddat dam olish uchun to‘xtashadi. Bu shaharda mashhur tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy yashar erdi. Tasodifan, jamoa shu olim yashaydigan joy yaqinida to‘xtagan ekan. U kishi o‘ynab yurgan bolalardan birini chaqiradi. Bu bola yosh Alisher edi. «Faqir alar sari borurg‘a muvaffaq bo‘ldum. Har neki so‘radilar javob aytim. Tabassum qilib tahsin qildilar, dag‘i so‘rdilarkim, maktabg‘a boribmusen? Dedimkim: boribmen. Dedilarki, ne yergacha o‘qibsen? Dedimkim, «taborak» surasig‘acha. Dedilarkim: bu jamoa atfoli (bolalari)din biz tilaganda, sen kelib biz bila oshno bo‘ldung. Sening uchun fotiha o‘quli (o‘qiylik) deb o‘z fothalarig‘a musharraf qildilar. Hamul zamon faqirning volidi (otasi) va ul xayl ulug‘lari kelib, Mavlono xizmatida anvoyi niyozmandlig‘lar (iltijo va iltifotlar) qilg‘ondin so‘ngra, faqirg‘a andoq shuur hosil bo‘ldi angakim, «ne kishi erkandurlar».

Navoiy aruz ilmiga bag‘ishlab «Mezon ul-avzon» degan asar ham yozgan. Unda aruz vazning mohiyati, tuzilishi, bu vaznning turlari, juzv va ruknlari, bahrlari haqida ma‘lumot beradi. Bu asarida *tuyuq*, *qo‘shiq*, *chinga* (yor-yor), *muhabbatnoma*, *aruzvorii*, *turkiy* singari she‘riy shakl va janrlar haqida ham ma‘lumot beradi.

Xondamir qayd etganiday: «Haqiqatan, ul hazratning she‘r nozikliklari to‘g‘risida mahoratlarining ko‘pligi bu risoladan anglanadi. Chunki

o'tmishdagi shoirlar sezgilarining nuri tushmagan bir qancha maqbul bahrni aruz doirasiga qo'shganlarki, u qimmatli nusxa mutolaa qilinsa, bu nukta ma'lum bo'ladi».

Navoiy muammo haqida «Mufradot» nomli bir asar ham yozgan.

Alisher Navoiy yirik va hassos tilshunos olim hamdir. Uning 1498-yilda yaratilgan «Muhokamat ul-lug'atayn» asari tilshunosligimiz xazinasidagi bebaho gavhardir. Unda alloma adib, o'z tili bilan aytganda «nazm gulistonining andalibi nag'asaroyi» sifatida eski o'zbek tilini, uning badiiy uslubini ilmiy-nazariy jihatdan har tomonlama asosladi, turkiy til imkoniyatlarini amaliy jihatdan isbotlab ko'rsata oldi.

Alisher Navoiy tilning ijtimoiy hodisa ekanligiga alohida urg'u qaratadi. O'zbek tilidagi ifoda imkoniyatlarining boyligini namoyish qiladi. Har bir so'zdagi ma'no nozikliklarini juda ishonchli tarzda, mantiqiy dalillar bilan ko'rsatib beradi. U arab, fors, hindiy tillari qatorida o'zbek tilining ham eng qadimiy tillardan biri ekanligini alohida ta'kidlaydi.

Fikrlarini qiyoslash usulidan foydalangan holda bayon etadi. Buning uchun u fors-tojik tilini jalb etadi. Biroq biror o'rinda ham u xolislikdan chekinmaydi. Adib turkiy tildagi yuzta fe'lni keltirib, ularning ma'nosini anglatadigan so'zlarning fors tilida mavjud emasligini ko'rsatadi. Yoki so'z ma'nolari orasidagi tafovutlarga alohida urg'u beradi.

Asarda **yig'lamoq** fe'lining eng baland va doimiy ma'nosi qayd etiladi. Uning yonidagi **yig'lamsinmoq** fe'lida esa ma'noning ozayishi hisobiga yangilanishi aks etadi. **Ingramoq** va **singramak** ham yig'lash ma'nosini beradi. Faqat ularda «dard bila yashurun ohista yig'lamoq» ma'nosi ustunroq. **Siqtamoq** esa «yig'lamoqda mubolag'adur». Turkiylarda «biyik un bila», ya'ni qattiq tovush chiqarib yig'lash ham bor. Bunga **o'kurmak** deyiladi. Adib fikrini davom ettirib shunday yozadi:

«Chun o'kurmak muqobalasida forsiy tilda lafz yo'qtur».

Bunday fikrlar keltirilar ekan, adib ularni ko'pincha she'riy misralar vositasida tasdiqlaydigan misollarni ham keltiradi. Jumladan, **qabog'**

soʻzining maʼnosi koʻz va qoshlar orasini bildirishi bilan izohlanib, bu maʼnoni ifodalaydigan alohida soʻzning fors tilida mavjud emasligini aytarkan, quyidagi baytni dalillovchi misol sifatida keltiradi.

Mengizlari gul-gul, mijalari xor,

Qaboqlari keng-keng, ogʻizlari tor.

Alisher Navoiy ona tilidagi soʻzlarning barcha imkoniyatlaridan imkoni boricha toʻliqroq foydalanishga harakat qildi. Zamondoshlari tilidagi faol va nafaol soʻzlarni oʻz asarlariga kiritib, ularning bizning zamonamizgacha yetib kelishini taʼminladi. Oʻzi koʻplab yangi soʻzlarni yaratdi, oldindan qoʻllanib kelayotgan soʻzlarning yangicha maʼno tovlanishlarini kashf qildi, tilning ifoda imkoniyatlarini amaliy jihatdan ham juda kengaytirdi.

Olimning sinonimlar, omonimlar, atamashunoslik borasidagi fikrlari ham qadrlidir. Asarda **it, tush, yoq, bor, sogʻin, tuz** singari soʻzlarning bir necha maʼnolarni ifodalay olish imkonini koʻrsatuvchi misollar keltirilgan. Jumladan, **koʻk** soʻzining **osmon, kuy, kuylamoq, qadoq, sabza – oʻt-oʻlan** maʼnolarida qoʻllanilishi koʻrsatiladi. Ayrim soʻzlarning toʻrt, besh, olti maʼnoda qoʻllanishiga misollar keltiradi.

Alisher Navoiy hassos tilshunos sifatida forsiy til amaliyotida turkiy tildan oʻtgan soʻzlarga ham eʼtibor qaratadi. Masalan, **tubichoq, argʻumoq, yaka, yobu, totu** singari ot turlarini, **dastor, qalpoq, toʻppi, shirdogʻ, yogʻligʻ** singari bosh kiyimlarini, **qoʻrchi, suvchi, qushchi, qoʻruqchi, kiyikchi, kemachi, qoʻychi** singari kasb va hunarlarning nomlarini forsiylar ham turkiycha soʻzlar bilan yuritishi koʻrsatiladi.

Shundan soʻng adib «bu xalq orasida paydo boʻlgʻon taʼb ahli salohiyat va taʼblarin oʻz tillari turgʻoch oʻzga til bila zohir qilmasa erdi» degan istakni bildiradi. Yana qoʻshib qoʻyadiki, «agar ikala til bila aytur qobiliyatlari boʻlsa, oʻz tillari bila koʻprak aytsalar erdi... agar mubolagʻa qilsalar, ikala til bila teng aytsalar erdi».

Garchi asar ona tilining imkoniyatlari va qonuniyatlari borasida bahs yuritsa-da, unda adabiyotshunoslikka oid koʻplab fikr va mulohazalarni ham

ko‘rish mumkin. Xususan, so‘z ma’nolari orasidagi tafovutlar, qofiya, vazn, she‘r tuzilishiga oid qaydlar shular jumlasiga kiradi. Unda Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Sa’diy, Hofiz Sheroziy singari ko‘plab buyuk so‘z ustalarining ijodlariga oid qaydlar ham mavjud. Asarda Husayn Boyqaroning turkiy tilga alohida e’tibor bergani, uning rivojini ko‘zda tutib maxsus farmonlar chiqargani ham aytib o‘tiladi: «Va iltifot va ehtimom yuzidin ba’zi ma’nilar topib, nazm qilurg‘a hukmlar ham joriy bo‘ldi».

Olim «**Sab‘at abhur**» («Yetti dengiz») nomli bir lug‘at ham tuzgan. U arab tilining izohli lug‘atidir.

Navoiy 1485–1488-yillarda «**Tarixi anbiyo va hukamo**» («Payg‘ambarlar va hakimlar tarixi») kitobini yozadi. Bu kitobda payg‘ambarlar tarixi Odam Atodan boshlab yoritilgan. Ikkinchi qism obidlar (Allohg‘a toat-ibodat qiluvchilar), uchinchi qism esa hakimlar haqida. Bu qismda Luqmoni hakim, Fishog‘urs (Pifagor), Jomosb, Buqrot (Gippokrat), Suqrot, Jolinus (Galen), Batlimus (Ptolemey), Buzurjmehr va boshqalar haqida ma’lumotlar berilgan. Muhimi, ular haqida o‘quvchilarda dastlabki tasavvurni uyg‘otish uchun ularga xos bo‘lgan eng muhim fazilatlar, xususiyatlar sanab o‘tiladi.

1488-yilda «**Tarixi muluki ajam**» («Ajam shohlari tarixi») yaratiladi. Bu asarlar adibning tarix ilmini juda chuqur bilganligining yorqin nishonasi. Unda tarixiy shaxslarning, hakimlarning hikmatlaridan namunalar ham keltiriladi: Buqrot hakim «debturkim, umr qisqadur, ish uzun. Oqil uldurkim, bu qisqa umrni bir nimaga sarf qilg‘aykim, zaruratroqdur, ya’ni oxirat maslahati va Tengri taolo rizosi». Yoki, «Aristotilis hakim Aflotunning shogirdidir, Iskandarning vaziri erdi. Aning so‘zlaridin budurkim, podshoh ulug‘ rud (soy, daryo)ga o‘xshar va atboi (tobelari, tarafdorlari, izdoshlari) arig‘larg‘akim, ul ruddin ayrildilarkim, ud rud suyig‘a har hol bo‘lsa, arig‘larg‘a hamul holdur. Ul chuchuk bo‘lsa, bular chuchuk; ul achig‘ bo‘lsa, bular achig‘; ul sof bo‘lsa, bular sof; ul loy bo‘lsa, bular loy. Pas, podshohg‘a vojibdur – g‘oyat hikmat va e’tidol (o‘rtachalik, yarashliqlilik, to‘g‘rilik) bila,

to mulk barqaror bo'lg'ay. Yo'qki, barchag'a nima bergay bee'tidolliq (nomavzunlik, yarashiqsizlik) bila, to mulk buzulg'ay».

Navoiyning diniy mavzularda qalam tebratgani ham yaxshi ma'lum. «**Siroj ul-muslimin**» («Musulmonlik chirog'i»), «**Arba'in**» («Qirq hadis»), «**Munojot**» («Tavba-tazarru») shular jumlasidan. Navoiyning «**Nasoyim**

ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat» («Ulug'lik xushbo'yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari») asari tasavvuf tarixiga bag'ishlangan. Bu kitob, aslida, Abdurahmon Jomiyning «**Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds**» («Pok zotlar huzuridan esgan do'stlikning xush ishlari») kitobining erkin tarjimasidir. Bu kitobda tasavvuf tarixi, uning nazariyasi, buyuk so'fiylarning hayoti va faoliyati yoritib berilgan. Xoja Ahmad Yassaviy, Adib Ahmad (Yugnakiy), Shayx Fariduddin Attor, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Shayx Kamol Xo'jandiy, Nosir Xusrav, Mavlono Lutfiy, Mavlono Ashraf, Sayyid Nasimiy, Shamsuddin Muhammad Hofiz She'roziy singari buyuk adiblarning hayoti va ijodiga oid lavhalar ham shu kitobdan o'rin olgan. Kitob tasavvufga oid hikmatli so'z va o'gitlarni ham jamlagan. Ularning ayrim namunalari bilan tanishishimiz mumkin:

«Har bir narsaning zangi bo'ladi, qalb nurining zangi esa, to'yib ovqatlanishdir». (*Abu Sulaymon Doroniy*)

«Igna bila tog'ni qozmoq takabburni ko'ngullardin chiqarmoqdin osonroqdur». (*Abuhoshim So'fiy*)

«**Nazm ul-javohir**» («Gavharlar tizmasi») ham axloqiy-didaktik g'oyalar targ'ibiga bag'ishlangan. U ayrim hadisi shariflarning she'riy talqinidir. Unda hadislardagi asosiy tushuncha va tamoyillar nihoyatda sodda va tushunarli, ta'sirchan tilda, she'riy shaklda talqin qilinadi.

Navoiy – tarixiy-memuar ruhidagi qator asarlarning ham muallifi. Bu silsilaga «**Vaqfiya**», «**Xamsat ul-mutahayyirin**», «**Holoti Sayyid Hasan Ardasher**», «**Holoti Pahlavon Muhammad**» asarlari kiradi.

Alisher Navoiy ichki intizomga muntazam rioya qilar edi. Shuning uchun u hatto o'z maktublarini ham tartib bilan saqlab qo'ygan. Natijada,

1499-yilda «**Munshaot**» («Maktublar») degan kitobi tuzilgan edi. Maktublar turli kishilarga yozilgan. Xususan, Husayn Boyqaroning katta o'g'li Badiuzzamon mirzoga, o'g'ilxoni Mir Ibrohimga yozilgan maktublar yuksak saviyasi, go'zal badiiyati va katta tarbiyaviy jihatlari bilan e'tiborlidir.

Alisher Navoiy haqida uning zamondoshlari

Abdurahmon Jomiy: «Kel, Jomiy, umr bo'yi mashaqqat tortib, ko'nglingdan shu «besh ganj»ni dunyoga chiqarding. Sening bu «Besh»ing («Xamsa»ng) shunday kuchli panja bo'ldiki, daryokaflar qo'li buralib ketdi... Biroq har xazina o'lchovchi (ya'ni yetuk shoir) qalamidan bu o'tar dunyo «Besh xazina» bilan boyigandir. U «Besh»liklarga sening

«Besh»ing qachon tenglashardi? Ularning bir xazinasini sening yuz xazinangdan yaxshidir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpanja urganda Sher kabi o'z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo'shiq kuyladiki, jodu nafaslilar og'zi muhrlandi. Bu qalamga falakdan ofarinlar yog'ilsin! Chunki bu yoqimli naqshni o'sha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forsha nazm durlarini tuzuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda boshqalarga so'z aytishga majol qolmasdi. Bu mo'jizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kim-u, Xusrav kim bo'ldi? U boshqa tilda so'z yuritganidan aqlga oradagi farqni ajratish uchun yo'l qolmadi. Ey (Navoiy), sening tab'ing so'z ustodidir. Qalaming ochqichi bilan so'z eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o'rin olgan (turkiy) so'zga sen yangidan obro' berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U sening ra'ying nuridan safoli bo'ldi, lutfing navosi (boyligi)dan navoli (bahramand) bo'ldi».

Rashidiy: «U (Alisher Navoiy)ning kelib chiqishi baxshilarga borib taqaladi. Otasini «Kichkina baxshi» deyishgan, u saroyda amaldor bo'lgan. Mir Alisher bolalikdan Sulton Husayn mirzo bilan do'stlashgan. Sulton Husayn mirzo podshoh bo'lgach, Alisher Navoiy uning xizmatiga kelgan, mirzo uni behad qadrlab, g'amxo'rliklar ko'rsatgan, Mir Alisher esa

xalqqa xuddi shunday g'amxo'rlik qilgan».

Hakimshoh Qazviniiy: «Hech kim turkiy sheʼrni undan yaxshiroq ayta olmagan va nazm durlarini undan yaxshiroq socha olmagan».

Xondamir: «874-yilning boshlarida Mirzo Yodgor Muhammad Hasanbek turkman yordami bilan Xurosonni qoʻlga kiritish payiga tushdi. Sultoni Sohibqiron (Husayn Boyqaro) esa bir toʻda amir va qoʻshinni dushmanga qarshi yuborib, ular orqasidan oʻzi ham joʻnadi. Nusrat nishonli bayroqlar Mashhaddan oʻtganda, dushmanning yaqinlashgan xabari ilgʻor askar boshliqlariga ketma-ket eshitildi. Shu sababdan zafar bayroqli podsho dushman tomonga tezlik bilan harakat qilish xohishini bildirdi. Ammo uning muborak tiliga vaqt belgilash uchun munajjim chaqirilsin degan soʻz keldi. Bu vaqtda ulugʻ martaba egasi va hazrat sultonning yaqin doʻsti (Alisher Navoiy) arz qildiki, munajjim chaqirib, paytning yaxshi-yomonligini hozirda tekshirishning foydasi yoʻq. Chunki payt muvofiq boʻlsa yo boʻlmasa ham ishini kechiktirish mumkin emas va tezlik bilan harakat qilish lozim»... Biroz yurilgandan keyin ishni boshlash uchun otlanib chiqishning maqsadga gʻoyatda muvofiq ekanligi aniq maʼlum boʻldi».

«Garchi oliy hazratga oʻzidagi tabʼ quvvati va qobiliyati koʻpligi jihatidan har ikki nav, yaʼni turkiy va forsiy sheʼrlar muyassar boʻlsa-da, uning oʻtkir taʼbi (ning moyilligi) forsiychadan koʻra turkiychaga ortiqroq edi».

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1.»Alisherbek naziri yoʻq kishi erdi. Turkiy til bila to sheʼr aytibturlar, hech kim oncha koʻp va xoʻb aytqon emas».

Alisher Navoiyga ushbu taʼrif kim tomonidan berilgan?

- A) Xondamir B) Zahiriddin Muhammad Bobur
C) Husayn Boyqaro D) Yahyo Sebak

2. Alisher Navoiy aruz ilmini kimdan oʻrgangan?

- A) Darvesh Mansur B) Abdurahmon Jomiy

C) Xusrav Dehlaviy D) Yahyo Sebak

3. Asar 8 majlisdan iborat: dastlabki majlislar xronologik tartibda, ya'ni vaqtning qadimdan shoirning zamonasigacha bo'lgan yo'nalishi qamrovida olingan. Keyingi majlislarda ijodkorlarning yashash joylariga ko'ra tuzilgan, ya'ni bunda mintaqaviy (geografik) tamoyil amal qilgan. Yettinchi majlis Temur va temuriylarga, sakkizinchi majlis esa birgina Husayn Boyqaroga atalgan. Ushbu ma'lumot qaysi asar haqida?

A) «G'aroyib us-sig'ar» B) «Lison ut-tayr»

C) «Majolis un-nafois» D) «Tarixi anbiyo va hukamo»

4. «Unda aruz vazning mohiyati, tuzilishi, bu vaznning turlari, juzv va ruknlari, bahrlari haqida ma'lumot beradi. Bu asarida *tuyuq*, *qo'shiq*, *chinga* (yor-yor), *muhabbatnoma*, *aruzvoriy*, *turkiy* singari she'riy shakl va janrlar haqida ham ma'lumot beradi?» Yuqoridagi fikrlar qaysi asar haqida?

A) «Mezon ul-avzon» B) «Navodir ush-shabob»

C) «Mufassal» D) «Majolis un-nafois»

5. Javoblar orasidan Jomiyning Navoi haqidagi fikrlarini toping?

A) «...turkiy va forsiy she'rlar muyassar bo'lsa-da, uning o'tkir ta'bi (ning moyilligi) forsiychadan ko'ra turkiychaga ortiqroq edi». B) «...Sher kabi o'z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo'shiq kuyladiki, jodu nafaslilar og'zi muhrlandi». C) «U (Alisher Navoiy)ning kelib chiqishi baxshilarga borib taqaladi. Otasini «Kichkina baxshi» deyishgan, u saroyda amaldor bo'lgan». D) «Hech kim turkiy she'rni undan yaxshiroq ayta olmagan va nazm durlarini undan yaxshiroq socha olmagan».

6. Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds» («Pok zotlar huzuridan esgan do'stlikning xush ishlari») kitobining erkin tarjimasi hisoblangan Navoiy asarini toping.

A) «Munojot» B) «Nasoyim ul-muhabbat»

C) «Arba'in» D) «Siroj ul-muslimin»

7. «Nasoyim ul-muhabbat» asaridan olingan *Abuhoshim So'fiy qalamiga mansub hikmatli so'zni toping.*

A)»Har bir narsaning zangi bo‘ladi, qalb nurining zangi esa, to‘yib ovqatlanishdir».

B) « Igna bila tog‘ni qozmoq takabburni ko‘ngullardin chiqarmoqdin osonroqdur».

C) «Hech kim turkiy she’rni undan yaxshiroq ayta olmagan va nazm durlarini undan yaxshiroq socha olmagan».

D)To‘g‘ri javob yo‘q

Topshiriq: Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug‘atayn» asaridan olingan ushbu so‘zlarni moslashtiring.

<i>tubichoq, arg‘umoq, yaka, yobu, totu</i>	Bosh kiyimlari
<i>dastor, qalpoq, to‘ppi, shirdog‘, yog‘lig‘</i>	Ot turlari
<i>qo‘rchi, suvchi, qushchi, qo‘ruqchi, kiyikchi, kemachi, qo‘ychi</i>	Kasb-hunar so‘zlari

Savol va topshiriqlar:

1. Alisher Navoiy zamonidagi tarixiy, ijtimoiy va madaniy hayot haqida nimalarni ayta olasiz?
2. «Alisher Navoiy – qomusiy bilimlar egasi» degan hukmni qanday izohlaysiz ?
3. Alisher Navoiyning adabiyot faniga qo‘shgan hissalarini nimalarda o‘z aksini topgan?
4. Alisher Navoiyning tilshunoslik sohasidagi qanday asarlarini bilasiz?
5. Alisher Navoiyning qanday tarixiy asarlarini bilasiz?
6. Buyuk allomaning diniy mavzularda yaratgan asarlarini ayting.
7. «Bu aziz kitob hazrati xoqon Shohrux mirzo podsholigi davridan boshlab, shu zamonga vujudlari qadar yer yuzini ravshan vujudlari bilan bezagan va bezab turgan olim va shoirlaridan ba`zi sifatlaridan bayon qiladi», ushbu fikr Navoiyning qaysi asari haqida?
8. Bobur Navoiy haqida «Olti masnaviy kitob nazm qilibdur» deganda qaysi asarlarini aytgan edi?
9. Bobur «To‘rt g‘azaliyot devoni tartib qilibdur», deganda Navoiyning qaysi asarlarni nazarda tutgan edi?

16-17-§ ALISHER NAVOIY LIRIKASI

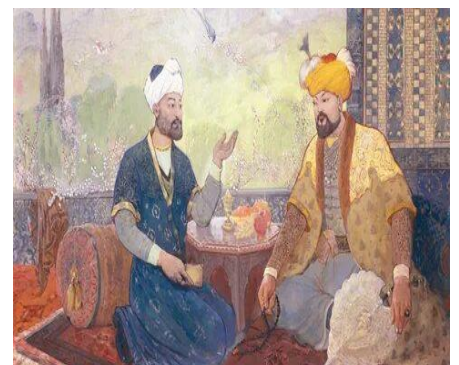

Ozbek she'riyati tarixida Navoiy lirik merosining o'ziga xos o'rnini bor. Shoirning lirik merosi ungacha bo'lgan **o'zbek** she'riyatining davomi bo'lishi bilan birga fors-tojik she'riyatining an'alarini ham o'zida mujassamlashtirgan. Navoiy lirikasi janrlar xilma-xilligi va badiiy mukammalligi, poetik mazmunning keng va chuqurligi, badiiy imkoniyatlarning rang-barangligi bilan turkiy she'riyatning eng yorqin namunalaridandir. Zero, Navoiy lirik she'rlari shoir hayotligidayoq keng shuhrat qozonishi bejiz emas edi

Alisher Navoiy bolalik yillaridanoq she'rlar yoza boshlagan va umrining oxirigacha lirika sohasida ijod qilgan. U 10-11 yoshlarida Mavlono Lutfiydek so'z san'atkorining nazariga tushib, uning yuksak tahsiniga sazovor bo'lgan.

12 – 13 yoshlarida esa o'zining dastlabki g'azalini yozgan. Alisher Navoiy 23 – 24 yoshlarida shoir sifatida tanilib, uning she'rlari Movarounnahr va Xurosonda shuhrat qozonadi. Bu shoirga g'oyatda katta mas'uliyatni yuklab, u tinimsiz o'z ustida ijodiy ishlab, she'riy salohiyatini takomillashtirib boradi.

Navoiyning sakkizta devoni mavjud bo'lib, uning yettitasi shoirning o'zi tomonidan tuzilgan rasmiy devonlardir. Bu devonlar devon tuzish an'anasining yuksak namunalaridir. Dastlabki devoni shoirning muxlislari tomonidan tuzilgan (1465-1466). Devonga maxsus nom berilmaganligi sababli keyinchalik bu borada tadqiqotlar olib borgan adabiyotshunos Hamid Sulaymon uni shartli ravishda «Ilk devon» deb nomlaydi. 391 ta g'azal, 41 ta ruboiy, 1 ta muxammas va 1 ta mustazod jami 434 ta she'rdan tashkil topgan bu devon Alisher Navoiyning ilk ijodiga mansub turkiy she'rlarining asosiy qismini (ya'ni devon tuzuvchiga ma'lum bo'lgan qismini) qamrab olgan bo'lib,

ulug‘ adib ijodiy yo‘lining dastlabki bosqichini o‘rganishda asosiy manba hisoblanadi.

«Badoye’ ul-bidoya» («Badiiylik ibtidosi») (1470-1476) Alisher Navoiyning o‘zi tomonidan tuzilgan birinchi rasmiy devoni bo‘lib, shoir uni Husayn Boyqaroning taklifi bilan tuzadi. «Badoye’ ul-bidoya» XV asr adabiy muhitida katta hodisa bo‘ldi. Devonda debocha ham mavjud bo‘lib, unda shoir devonining tartib berilish sabablari va o‘ziga xos xususiyatlari haqida ma’lumot beradi.

Bu devon bir qancha xususiyatlariga ko‘ra shoirning o‘zigacha yaratilgan va zamondoshlari devonlaridan farq qilar edi. Navoiy ushbu devonda dastlab g‘azallarni, keyin esa boshqa janrdagi she‘rlarni, radif yoki qofiyadagi oxirgi harfiga qarab qat’iy izchillikda joylashtiradi. Shuningdek, shoir she‘rlarning mavzusi, g‘oyaviy yo‘nalishiga ham ahamiyat beradi. Shoir har bir harfda kelgan g‘azallarning dastlabkilari Alloh hamdi va Muhammad alayhissalom na’tiga bag‘ishlanishi, shundan so‘nggina boshqa mavzulardagi she‘rlar joylashtirilishiga urg‘u beradi. «Badoye’ ul-bidoya» dan jami o‘n bir janrga doir 842 ta she‘r o‘rin olgan. Shundan g‘azal 585 ta, mustazod 3 ta, muxammas 5 ta, musaddas 2 ta, tarje‘band 3 ta, qit‘a 46 ta, ruboiy 85 ta, lug‘z 10 ta, muammo 52 ta, tuyuq 10 ta, fard 53 ta. Unga «Ilk devon» dagi ayrim she‘rlar ham kiritilgan. Keyinchalik bular «Xazoyin ul-maoniy» tarkibidan o‘rin olgan. Umuman, «Badoye’ ul-bidoya»dagi she‘rlar o‘z hajmi, janrlarining boyligi, mavzu yo‘nalishiining chuqur va xilma-xilligi, badiiyatining betakrorligi bilan shoir ijodining yuksak kamolot bosqichiga ko‘tarilganligidan dalolat beradi. Alisher Navoiyning o‘zi tomonidan tuzilgan ikkinchi devon «Navodir un-nihoya» («Behad nodirliklar» 1476-1483) deb ataladi. Devonning Abdujamil kotib va Sulton Ali Mashhadiy tomonidan ko‘chirilgan nusxasi bizgacha yetib kelgan. «Navodir un-nihoya» da 862 ta she‘r mavjud bo‘lib, bular «Badoye’ ul-bidoya» tartib berilgandan keyin yozilgan. Keyinchalik, bu she‘rlar ham «Xazoyin ul-maoniy»devoniga kiritilgan.

«Xazoyin ul-maoniy»ning adabiyotimiz tarixida tutgan o‘rni. Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» («Ma’nolar xazinasini») devoni uning turkiy tildagi 3132 she‘rini o‘z ichiga olgan. Navoiyshunoslar tomonidan keltirilishicha,

1492 – 1498-yillar orasida tuzilgan. Ushbu devon «Chor devon» deb ham yuritilib, unda shoirning lirik janrga mansub bo‘lgan turkiy she‘rlari jamlangan.

«Xazoyin ul-maoniy» devon tuzishning yuksak va mukammal namunasi bo‘lib, u mundarijasi, tarkibiy tuzilishi, nomlanishi jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Alisher Navoiy devondagi she‘rlarni davrlashtirishda va ularni tasnif etishda do‘sti va ustoz Abdurahmon Jomiy maslahatiga binoan ish ko‘radi. Devonning har birini inson umrining muayyan davriga mos keladigan nom bilan ataydi.

Birinchi devonni «G‘aroyib us-sig‘ar» («Yoshlik ajoyibotlari») deb nomlab, bunga tufuliyat (yoshlik) 8-20 yoshgacha bo‘lgan she‘rlarini kiritadi. 20-35 yoshlar umrining shabob (yigitlik) ayyomi bo‘lib, bu davr devonini shoir «Navodir ush-shabob» («Yigitlik nodirliklari») deb ataydi. «Badoye’ ul-vasat» («O‘rta yosh go‘zalliklari») devoniga 35-45 yoshlarda yozilgan she‘rlar jamlangan. 45-60 yoshlar keksalik davri hisoblanib, shoir bu davrdagi she‘rlarini «Favoid ul-kibar» («Keksalik foydalari») devoniga kiritilgan.

«Xazoyin ul-maoniy»debocha, 2600 ta g‘azal (har bir devonda 650 tadan), 133 ta ruboiy, 10 ta muxammas, 4 ta mustazod, 5 ta musaddas, 4 ta tarje‘band, 210 ta qit‘a, 10 ta lug‘z, 52 ta muammo, 13 ta tuyuq, 86 ta fard, 1 ta masnaviy, shuningdek, qasida, musamman, tarkiband, soqiynoma singari lirik janrlardan tarkib topgan. Devon debochasi har jihatdan puxta ilmiy risola bo‘lib, Navoiy lirik ijodiyotining eng muhim jihatlarini to‘g‘ri mushohada qilishga imkon yaratadi.

Navoiy devonga yozgan debochada har bir devonni o‘z umrining ayni bosqichlaridan birining mahsuli deb ta’kidlaydi. Shundan kelib chiqqan holda, devonlarga maxsus nomlar qo‘yadi, ma’no va mazmun jihatidan bir-biridan farqlaydi, qat’iy xronologik chegaralarini belgilaydi. Biroq tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, «Xazoyin ul-maoniy» devonlari xronologiyasi nisbiy xarakterga ega bo‘lib, shoir umrining turli davrlariga oid she‘rlar devonlarda aralash holda

berilgan o‘rinlar ham uchraydi.

Ko‘rinadiki, «Xazoyin ul-maoniy»da she‘rlarning devonlarga taqsimlanishi va ularning nomlanishi shartli bo‘lib, ramziy xarakterdadir.

Alisher Navoiyning o‘zbek tilidagi lirik she‘rlari, asosan, «Xazoyin ul-maoniy»da mujassam bo‘lgan. Ammo devonga 1498-yilgacha bo‘lgan she‘rlar kirgan. Demak, Navoiy hayotining so‘nggi ikki yili davomida yaratgan lirik she‘rlari bu majmuaga kirmay qolgan. 1498- yildan keyin yaratilgan va turli sabablarga ko‘ra «Xazoyin ul-maoniy»ga kirmay qolgan she‘rlar adabiyotshunos H. Sulaymon tomonidan nashr ettirilgan. Keyinchalik bu she‘rlar yangi topilganlari bilan to‘ldirilib, F.Sulaymonova «Ayyomi visol o‘ldi yana» (Toshkent, 1996) nomi bilan to‘plam holida e‘lon qilgan.

Navoiyning forsiy merosi. Navoiy forsiy tilda ham mahorat bilan ijod qilgan bo‘lib, bu tilda yozilgan she‘rlariga Foniylar taxallusini qo‘llagan. Shoir umrining oxirlarida forsiy she‘rlarini to‘plab alohida devon tuzadi. O‘n ikki mingdan ortiq misrani o‘z ichiga olgan bu noyob manba «Devoni Foniylar» («Foniylar devoni») deb nomlangan. Devonda jami 1109 ta she‘r jamlangan bo‘lib, ular lirik turning qasida, g‘azal, musaddas, marsiya, qit‘a, ruboiy, ta‘rix, muammo, lug‘z singari janrlariga mansubdir. Devondagi g‘azallar an‘anaga ko‘ra alifbo tartibida joylashtirilgan. «Devoni Foniylar»da 554 g‘azal mavjud bo‘lib, Alisher Navoiy ularni fors-tojik shoirlari: Hofiz Sheroziy, Sa‘diy Sheroziy, Amir Xisrav Dehlaviy, Kamol Xo‘jandiy, Shayxim Suhayliy, Abdurahmon Jomiy g‘azallariga tatabbu‘ qilgan.. Shuningdek, devonga Navoiyning «Tuhfat ul-afkor»qasidasi, Jomiy vafotiga bag‘ishlangan marsiyasi ham kiritilgan.

Navoiy lirikasining o‘ziga xos xususiyatlari. Navoiy she‘riyati o‘zbek lirikasining eng go‘zal namunalari bo‘lib, unda turkiy va forsiy she‘riyat an‘analari mujassamlashgan. Betakror iste‘dod egasi o‘zining nafis va yuksak san‘atkorlik bilan yozilgan she‘rlari bilan turkiy adabiyotni olamga mashhur qildi. U o‘zigacha bo‘lgan turkiy she‘riyatni mahorat bilan takomillashtirdi.

Alisher Navoiyning o‘zbek mumtoz she‘riyati tarixidagi muhim xizmatlaridan biri shundaki, u o‘ziga qadar bo‘lgan lirik janrlarda ijod qilib, ularni

rivojlantiribgina qolmadi, ayni zamonda, ungacha ijod etgan o‘zbek shoirlari ijodida deyarli qo‘llanmagan yoki juda oz ishlatilgan lirik janrlarda ham samarali ijod qildi, ularning imkoniyat doirasini yana-da keng namoyish qildi.

Navoiydan oldingi o‘zbek she‘riyatida, asosan, g‘azal, masnaviy, qasida, tuyuq, qit‘a va qisman ruboiy kabi janrlar qo‘llanilgan. Navoiy esa lirikaning o‘n oltita janrida unumli ijod qilib, “Xazoyin ul-maoniy” devonida ularning yuksak namunalarini berdi. Uning devonlarida g‘azal asosiy o‘rin tutsa ham, yuzlab qit‘a va ruboiylar qatorida xilma-xil mavzularda yozilgan mustazod va muxammas, musaddas va tarjiband, soqiynoma va masnaviy, muammo va chiston, tuyuq va fardlar ham bor. Binobarin, Navoiy lirikasi, eng avvalo, janrlarining xilma-xil va mukammalligi bilan o‘zbek she‘riyati tarixida alohida o‘rin tutadi.

Navoiyning xizmati faqat o‘zbek she‘riyatiga ko‘plab lirik janrlarni keng joriy qilishidagina emas. U ana shu janrlardan muhim fikr va g‘oyalarning badiiy in‘ikosi uchun foydalandi; o‘zining hayotiy masalalarga munosabati, falsafiy-ijtimoiy, diniy-tasavvufiy va axloqiy qarashlarini ifodalash uchun har bir janrning mavjud imkoniyatlarini ishga soldi, ularning imkoniyat doirasini yana-da kengaytirdi.

Alisher Navoiy g‘azalnavis sifatidagi faoliyatini milliy g‘azalchilikning boy tajribalari zaminida boshladi. U faqat turkiy tildagi she‘riyat tajribalarigagina suyanib qolmasdan, balki Sharq adabiyoti va birinchi navbatda, fors she‘riyatining eng muhim fazilat va yutuqlarini ham qunt bilan o‘rganib, ularni o‘zbek g‘azali taraqqiyotiga xizmat qildirdi. G‘azalchilikdagi an‘analarni yangi zaminda rivojlantirib, yuqori bosqichga olib chiqdi, ularning imkoniyat doirasini kengaytirdi.

Alisher Navoiy g‘azalliyotining mavzu doirasi g‘oyatda keng va rang-barangdir. Bu meros ko‘laminin kengligi, xilma-xil mavzularni o‘zida mujassamlashtirgani bilan alohida ahamiyatga egadir. Shoir she‘rlarida hayotning murakkab jihatlarini, zamondoshlarning tuyg‘u-kechinmalari, orzu-niyatlari, ruhiy-ma‘naviy olami nozik tasvir etilgan. Shoir ijodida hamd, na‘t yo‘nalishidagi she‘rlar alohida o‘rin tutadi, ishq-muhabbat mavzusi g‘azallarining tayanch

yoʻnalishini tashkil etadi. Navoiy gʻazallarida ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy, diniy-irfoniy qarashlari oʻziga xos tarzda ifodalandi va bu shoir sheʼrlarining mavzular olamini boyitdi.

Navoiy gʻazallarining asosiy mavzusi ishq boʻlib, bu mavzu turfa xil maʼno-mohiyat kasb etadi. Bunda insonning insonga, Yaratganga, hayotga, tabiatga boʻlgan samimiy sevgisi ifodalanadi. Shoirning ishq masalasidagi qarashlari uning umumiy dunyoqarashi, falsafiy-ijtimoiy qarashlari bilan chambarchas bogʻlangan. Navoiy sheʼriyatida bu tushuncha majoziy va haqiqiy ishq tarzida talqin etiladi. Shoir majoziy ishq ishq haqiqiyning bir koʻrinishi yoki haqiqiy ishq yoʻlidagi oʻziga xos bosqich sifatida taʼriflaydi. Ruhan pok, maʼnaviy komil inson uchun majozning oʻzi ayni haqiqatdir:

Gar Navoiy yigʻlasa, ishqing majoziydur dema,
Kim nazar pok aylagach, ayni haqiqatdur majoz.

Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq,
Nedinki, ahli haqiqatgʻa bu tariqat erur.

Majozdin chu haqiqatgʻa yoʻl topar oshiq,
Qilur majozni naf ulki behaqiqat erur.

Ushbu sheʼrda shoir majoziy ishqni poklik va halollik bilan haqiqiy ishq maqomiga koʻtarilishini aytadi. Majozdan maqsad haqiqiy ishq haqida oʻylash, fikr yuritishdir. Bu yoʻlda ahli haqiqatga tariqat madadkoridir. Oshiq majozdan haqiqatga yoʻl topadi, agar u majozdan foyda, manfaat koʻzlasa, haqiqatga erisha olmaydi. Koʻrinadiki, shoir ushbu oʻrinda majoziy va haqiqiy ishqning bir-biri bilan bogʻliqligini tasvirlash bilan birga ishqda poklik, toʻgʻrilik, halollik muhim ekanligini ham keltirib oʻtadi.

Navoiyning ishqiy lirikasida lirik qahramon yaʼni oshiq yuksak fazilatlarga ega boʻlgan olijanob qalb egasi sifatida gavdalanadi. Vafodorlik, ishqda sobitlik oshiq maʼnaviy qiyofasining asosiy fazilati hisoblanadi.

Shoir lirikasida oshiq xarakteri, uning murakkab tuyg‘u va kechinmalari tasviriga alohida ahamiyat berilgan. Ishq mavzusidagi she‘rlarda oshiq ichki dunyosi, uning shirin orzu va achchiq izzitoblari, hatto xayoliy visol og‘ushida topgan bir lahzali farog‘ati ham xilma-xil tarzda o‘z ifodasini topgan. Shoirning «Gar jaf o qil, gar vafokim, dilistonim sen mening», «Ko‘rgali husnangni zor-u muhtalo bo‘ldim sango», «Bizning shaydo ko‘ngul bechora bo‘lmish», «Vaslidin noumid ekan chog‘da firoqi kuydurur» deb boshlanadigan va boshqa qator g‘azallari bunga misol bo‘la oladi. Bunday she‘rlarda shoir lirik qahramoni ayriliq izzitoblari uchun chidamli, sabr-qanoatli, sinovlarga bardoshli kishi sifatida gavdalanadi. Shuni ham unutmaslik kerakki, shoirning ishqiy mavzudagi she‘rlarining ko‘pchiligi zohiriy va botiniy mohiyatga ega bo‘lib, ularning zohiriy ma‘nosida oshiqning sevgilisiga muhabbati aks ettirilgan. Botinida esa ishq yo‘liga kirgan solikning Allohga bo‘lgan cheksiz muhabbati va bu yo‘ldagi izzitoblari o‘z ifodasini topgan.

G‘AZALLAR

Ko‘zung ne balo qaro bo‘lubtur
Kim, jong‘a qaro balo bo‘lubtur.

Majmu‘i davoni dard qildi,
Dardingki, manga davo bo‘lubtur.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,
Har jonki, sango fido bo‘lubtur.

Begona bo‘lubtur oshnodin,
Begonag‘a oshno bo‘lubtur.

To qildi yuzung havosi jonim,
Yuz sari anga havo bo‘lubtur.

Boqiy topar ulki, bo'ldi foniy,
Rahrag'a baqo fano bo'lubtur.

To tuzdi Navoyi oyati ishq,
Ishq ahli aro navo bo'lubtur.

-- V / V - V - / V --

maf'uvlu / mafoilun / faiylun

Hazaji musaddasi axrabi maqbuzi mahzuf

Navoiyning qalami ostidan chiqqan so'z shunchalik ma'no tovlanishlari bilan namoyon bo'ladiki, ularni o'qib hayratingiz ortadi, qalbingiz huzur topadi. «Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur» deb boshlanadigan g'azaldagi so'zlar ham shu xilda:

Ko'zung ne balo qaro bo'lubtur

Kim, jong'a qaro balo bo'lubtur.

Oddiygina ko'z tasviriga bag'ishlangan shu misralarda so'zlarning jilvasini ko'rish mumkin. Gap birinchi misrada ko'zning qoraligi haqida, keyingisida shu qoralikdan ko'ngilga (aniqrog'i, jonga) tushgan g'ulg'ula ustida ketmoqda.

«Ne balo», «ko'z ko'rib, quloq eshitmagan», «hayrat va taajjub uyg'otadigan darajada» degan ma'nolarga ega. Keyingi misrada «balo» va «qora» so'zlarining o'zni almashib qo'llangan. Shu almashish natijasida esa mutlaqo boshqa – yangi ma'no yuzaga chiqqan. «Qaro balo» balolarning haddi a'losidir.

Ko'rinib turibdiki, birinchi misradagi ikki so'z keyingi misrada o'rinlari almashingan holda qo'llanmoqda. Mazkur g'azal boshdan oyoq shu san'atga tayanadi. Uning nomi tardi aksdir. Ayni paytda, keyingi «qaro»ning fe'l so'z turkumiga oid «qara» o'rnida qo'llangani ham seziladi (bunday holatda iyhom san'ati yuzaga keladi). Bunda u «qaragin», «ko'rgin» ma'nolarini anglatadi («qaragin, jonga balo bo'lubdi»).

Majmu'i davoni dard qildi,

Dardingki, manga davo bo'lubtur.

Bu yerda soʻzlarning oʻrni oddiygina tarzda almashib kelayotgani yoʻq. Bu almashishlar natijasida yangi soʻz oʻyinlari hosil boʻlmoqda. Dastlabki misrada «davo» va «dard» soʻzlari shu ketma-ketlikda qoʻllangan edi. Dard qilmoq, qiyinchilikka roʻpara kelmoq, qiyinchilikni roʻpara qilmoq maʼnolarini beradi. Bunda muayyan qiyinchilikning kuchayishi nazarda tutiladi. «Dard ustiga dard boʻldi», «Dard ustiga chipqon» singari iboralarni ham esga olish mumkin. Ularda shu maʼno yana-da kuchaytirilgan holda namoyon boʻladi. Keyingi misrada ularning oʻrni almashgan holda kelmoqda. Garchi shaklan «dard» soʻzi oʻzgarishsiz qoʻllanayotgan boʻlsa-da, bu yerda u ishq, oʻy, orzu singari maʼnolarni anglatib turibdi.

Ishq ichra oning fidosi yuz jon,

Har jonki, sango fido bo'lubtur.

Baytda yana soʻz oʻyinlari koʻzni qamashtiradi. Ayniqsa, «yuz jon» ifodasiga eʼtibor bering. U metonimiya sifatida yuzta odam, yaʼni oshiqni anglatadi. Albatta, uning «oshiqning barcha joni» shakli ifodalaydigan maʼnosi ham mavjud.

Begona bo'lubtur oshnodin,

Begonag'a oshno bo'lubtur.

Mumtoz adabiyotdagi maʼshuqa qahri qattiqligi va vafosizligi bilan «mashhur». Baytda shu maʼnoga urgʻu berilgan. Ular ham yana oʻsha soʻzlarning oʻrnini almashtirish evaziga hosil qilingan.

To qildi yuzung havosi jonim,

Yuz sari anga havo bo'lubtur.

Birinchi misra maʼshuqa ishqiga muhtalolik dardining eʼtirofdan iborat. Buning uchun «yuzung havosi» ifodasi imkon bergan. Ayni paytda u «yuzungning havasi» tarzida ham tushunilishi mumkin. Keyingi misrada esa «yuz»ning «havo»soʻzidan oldinga oʻtkazilishi bilan yangi-yangi maʼnolar paydo boʻlgan. Unda «yorning yuzi tomon», «yana-da» («borgan sari» degan ifodani eslang) kabi maʼnolar koʻzga tashlanadi.

Boqiy topar ulki, bo'ldi foniy,

Rahravg'a baqo fano bo'lubtur.

Endi gal zid ma'noli so'zlarni qo'llashga keladi. «Boqiy» va «foniy»so'zlari sof tasavvufiy ma'noga ega. Moddiy dunyo orzu havasidan ustun kelsagina, inson haqiqiy olam sirlarini anglash imkoniga ega bo'ladi. Bu yerdagi «rahrav» obrazi ham e'tiborlidir. U «yo'l yuruvchi», ya'ni «solik» demakdir. Solikning asl maqsadi baqo-boqiylik, mangulikdir. Mangulik esa fanoda, ya'ni yo'qlikdadir. Bu, albatta, moddiy olam hoy-u havaslarini emas, ma'naviyatning o'ziga xos qadriyatlarini nazarda tutadi.

To tuzdi Navoiy oyati ishq,

Ishq ahli aro navo bo'lubtur.

Yakunlovchi bayt ham tardi aksni saqlab qolgan. Endi navo va ishq so'zlariga urg'u beriladi. Keyingi misradagi so'zlarning ma'no tovlanishi diqqatga sazovor. «Ishq ahli aro navo bo'lubtur» degandagi «navo» ko'p ma'noli. Uning «ovoza», «shon-shuhrat», «boylik», «navo bo'lmoq» – ovozasi yoyilmoq, «Navo» kuyi vositasida kuylamoq» singari ma'nolari ko'zga tashlanadi.

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,
Chu ulkim, bahrayi andin tilarmen, bahramand etmas.

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimg'a
Ayon ul zahr chashm aylab, nihon bu no'shxand etmas.

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohatdin
Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Kerak o'z chobuki qotilvashi majnun shiorimkim,
Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javloni samand etmas.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yemakim, oxir
Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,
Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

V --- / V --- / V --- / V ---

mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun / mafoiylun

Hazaji musammani solim

Ushbu g'azal «Badoye' ul-vasat» devoniga kiritilgan bo'lib, Navoiyning falsafy-didaktik qarashlarini ancha yorqin ifodalashi bilan ajralib turadi. Olam turfa hodisotlarga boy. Shulardan biri kishi ko'nglining nozikligi bilan bog'liq. Jumladan, hammaga hamma har doim yoqavermaydi, ma'qul kelavermaydi.

Meni men istagan o'z suhbatig'a arjumand etmas,

Meni istar kishining suhbatin ko'nglum pisand etmas.

Navoiy nihoyatda hayotiy muammoni, yechimi og'ir, qiyinmasalalarni kun tartibiga qo'yar ekan, ularning poetik ifodasini juda sodda va yengil tarzda hal qiladi. Mazkur baytda biz so'zlar takrori zimmasidagi vazifalarni ko'rib turibmiz. Baytda «men» olmoshi uch marta, «istamoq» fe'li ikki marta, ot so'zturkumidagi «suhbat» ikki marta, «etmas» yordamchi fe'li ikki marta qo'llangan. Ammo bu yerda so'zlar takrori emas, balki ma'nolarning ajoyib tovlanishi kishini mahliyo etadi. So'zlar takrori ma'nolar jilvasinig yuzaga chiqishi uchun imkon hozirlab beradi. hamda i unlilarining faolligi, radifning ishtiroki bayt ohangdorligiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shib turibdi.

Nega kishi o'ziga ma'qul kishilar bilan hamsuhbat bo'lish uchun ham ko'p qiyinchiliklarga duch kelishi kerak? Buning sabablari ko'p. Shulardan biri, inson o'ziga ma'naviy oziq berishi mumkin bo'lganlarga intiladi. Ammo intiltiruvchining imkoniyatlari intiluvchi istagan darajada bo'lmasligi mumkin.

Ne bahra topqamen andinki, mendin istagay bahra,

Chu ulkim, bahrayi andin tilarmen, bahramand etmas.

Boshqalarga bahra yetkazish imkoniga ega bo'lmagan kishiga ko'z tutish o'rinli bo'lmaydi, imkoni borning esa menga nisbatan rag'bat mavjud emas, demoqda shoir. So'zlar takrori bu yerda ham asosiy mavqeni egallab turibdi. Shunga ko'ra, lirik qahramonni hur-u parilarning bazmlari ham o'ziga tortmaydi, qiziqitirmaydi:

Netay hur-u pari bazminki, qatlim yo hayotimg'a

Ayon ul zahr chashm aylab, nihon bu no'shxand etmas.

Bu yerda jam'u taqsim degan she'riy san'atning san'atkorona tatbiqi ko'zga tashlanadi. U «hur-u pari» so'zlari hamda «ul» va «bu» olmoshlari ishtirokida sodir bo'lmoqda. Olmoshlar ularning barchasiga ham daxldor. Buni shunday ifodalashimiz ham mumkin:

Ayon ul (hur) zahr chashm aylab, nihon bu (pari) no'shxand etmas.

Yoki:

Ayon ul (pari) zahr chashm aylab,

nihon bu (hur) no'shxand etmas.

Ayni paytda “qatlim yo hayotimg'a”ning hurga ham, pariga ham bir xil darajada aloqadorligini e'tirof etish joiz. Jam'u taqsim san'ati navbatdagi bayt uchun ham xosdir:

Kerakmas oy ila kun shaklikim, husn-u malohatdin

Ichim ul chok-chok etmas, tanim bu band-band etmas.

Bu yerda istiora, jam'u taqsim, ta'did va takroriy so'zlar shoir ko'zda tutgan ma'nolarning yuzaga chiqishida asosiy vosita vazifasini ado etmoqda.

Demak, hozirgacha mavjud sharoit va shaxslar orasida munosib do'st topilmadi. Yoki bunday do'stning o'zi yo'qmi? Bunday emas, bunday shaxs bor. U – yordir. Ammo u ham ancha-muncha «xislatlarga» ega. Xususan, u qotilvash, majnunshior, shuning uchun ham uning joyi lirik qahramonning “buzug' ko'ngli”dir:

Kerak o'z chobuki qotilvashi majnun shiorimkim,

Buzug' ko'nglumdin o'zga yerda javloni samand etmas.

Bularning barchasi ko'ngil tufayli sodir bo'ladi.

Ko'ngul uz charx zolidin, firibin yema kim, oxir

Ajal sarishtasidin o'zga bo'ynung'a kamand etmas.

Kunlardan bir kun yorning iliq mehr ko'rsatib qolishi ehtimoli («Ul oy o'tlug' yuzin ochsa») ham yo'q emas. Ana shunda ko'z tegmasligi uchun lirik qaramon isiriq solishga tayyor. Ammo bu isiriq donachalari muhabbat urug'lari bo'lishi shart:

Ul oy o'tlug' yuzin ochsa, Navoiy, tegmasin deb ko'z,

Muhabbat tuxmidin o'zga ul o't uzra sipand etmas.

Ushbu g'azal faqat mazmuni bilangina emas, balki shu mazmunga xos va muvofiq bo'lgan shakliy jihatlari, tasvir vositalari bilan ham e'tiborga molik. Xuddi shuning uchun ham mazkur g'azal hozir ham barchamizning e'tiborimizni tortadi, ko'ngillarga zavq-u huzur beraveradi:

«Ey sabo... «

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg'a ayt,

Yig'larimning shiddatin gulbargi xandonimg'a ayt.

Buki aning ahd-u paymonida men o'lsam dag'i

Yaxshi fursat topsang, ul bad ahd-u paymonimg'a ayt.

Buki aning zulf zunnorida dinim hosili

Kufr ila bo'lmish mubaddal, nomusulmonimg'a ayt.

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,

Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg'a ayt.

Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo'lmag'um,

Vaslig'a bir va'da qilg'andin pushaymonimg'a ayt.

Buki yuz ming fitnako'zluk bo'lsa paydo onsizin

Qilmag‘um nazzora hargiz ko‘zi fattonimg‘a ayt.

Buki chok aylab yoqa, usruk²⁹ chiqar el qasdig‘a,
Men o‘lub el jon topar, beboki³⁰ nodonimg‘a ayt.

Dahr bog‘i³¹ gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzy gul, jismi suman³², ko‘yi³³ gulistonimg‘a ayt.

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo
Bulbuli yo‘q erkanin shohi suxandonimg‘a³⁴ ayt.

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

foilotun / foilotun / foilotun / foilon

Ramali musammani maqsur

Alisher Navoiyning «Ey sabo, ... » g‘azalida bir qarashda oshiqning dil izhoriga oid tuyg‘ular ifodasi aks etayotganday ko‘rinsa-da, aslida, ob‘yektiv voqelikka bo‘lgan estetik munosabat ifodasi bosh o‘rinda turganligini payqash qiyin emas. Oshiq saboga murojaat qiladi:

Ey sabo, holim borib sarvi xiromonimg‘a ayt,

Yig‘larimning shiddatin gulbargi xandonimg‘a ayt.

Sabodan kutilayotgan iltifot bitta: oshiqning holatini, chekayotgan iztiroblarini ma’shuqaga yetkazish. Ammo ma’shuqa oddiylar qatorida turmaydi. Uning birinchi belgisi – «sarvi xiromon»ligida. Oshiqning «holi» uning «yig‘larimning shiddati» ifodasida ochiq ko‘rsatilgan. Ma’shuqa «gulbargi xandon» sifatida buni anglasa, oshiq ko‘ngli tasalli topadi. Yorning ezgu xislatlar bilan yodga olinishi tasodify emas. Buning real asoslari bor. Eng muhimi, dastlab, yorning o‘zi ham oshiqqa beparvo va loqayd munosabatda bo‘lgan emas, balki ahd-u paymon qilishga imkon yaratgan. Faqat bugun bu ahddan qaytgan

²⁹ U s r u k – mast, sarxush.

³⁰ B e b o k – qo‘rqmaydigan, hayiqmaydigan, tortinmaydigan; hayosiz, parvosiz, be vosh.

³¹ D a h r – dunyo, olam, zamon, davr; d a h r b o g‘ i – ko‘chma ma’noda olam, dunyo, tabiat.

³² S u m a n – yasmin so‘zining qisqargani: oq, sariq rangli xush isli gul.

³³ K o‘ y – ko‘cha, yo‘l; qishloq, mahalla.

³⁴ S u x a n d o n – so‘z ustasi, go‘zal va o‘rinli so‘zlashni uddalay oladigan.

holda namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun ham yor «bad ahd-u paymon» sifatiga «musharraf» bo'lgan:

Buki aning ahd-u paymonida men o'lsam dag'i

Yaxshi fursat topsang, ul bad ahd-u paymonimg'a ayt.

Yorning-ku ahd-u paymondan qaytganligi aniq. Oshiqda o'lmakdan boshqa imkon yo'q. Bu xabarni yorga yetkazish lozim bo'ladi. Saboning yelkasiga yuklanayotgan vazifalardan biri ham shu. Ammo buni bajarish uchun istagan harakatni qilish mumkin emas. Buning uchun tegishli fursat topilishi kerak. Bu fursatning esa, albatta, «yaxshi» bo'lishi shartdir. Shundagina yomon («bad») ahd-u paymon egasining ko'ngliga ozor yetmaydi. Shaxs kayfiyatidagi foje holatning bunday tiniq ifodasi, albatta, o'quvchiga ta'sirsiz qolmaydi:

Buki aning zulf zunnorida dinim hosili,

Kufr ila bo'lmish mubaddal, nomusulmonimg'a ayt.

Ya'ni «Ey sabo, yorning zulf zunnorida dinim hosili kufrga almashganini nomusulmonimga ayt». Oshiq aytmoqchiki, yor ko'yida men beliga zunnor bog'lab but (xoch)ga topinuvchi (nasroniy)lar kabi ishlar qilgani bois savoblarim kufr(noshar'iy ish)ga aylandi. Mazkur bayt irfoniy ma'nolargaham

ega.

Baribir, ma'shuqa uchun oshiqning joni ham, jahoni ham sadaqa bo'ladi. Zero, oshiq uchun ma'shuqadan ko'ra «yaxshi jonon» mavjud emas:

Buki qilmishmen jahon-u jonni aning sadqasi,

Yuz tuman jon-u jahondin yaxshi jononimg'a ayt.

Oshiqning dil iztiroblari so'ngsiz, adoqsiz. U ma'shuqa uchun «yuz jon sadqa» qilsa ham achinmaydi, pushaymon bo'lmaydi. Ammo yorning subutsizligi, so'zining ustidan chiqmasligi unga aziyat yetkazadi, pushaymonliklar beradi: Buki yuz jon sadqasi qilsam pushaymon bo'lmag'um, Vaslig'a bir va'da qilg'andin pushaymonimg'a ayt.

Mazkur g'azaldagi oshiq mumtoz adabiyotimizdagi boshqa oshiqlar bilan bir nuqtada hamfikir va o'xshash: u o'z yoridan boshqa go'zallarni tan olmaydi. Buning sababi ham yana yorning o'zi. U go'zallikda tengsiz, qiyossiz:

Buki yuz ming fitna ko‘zlug bo‘lsa paydo onsizin,
Qilmag‘um nazzora hargiz ko‘zi fattonimg‘a ayt.

Ko‘z tasviri keyingi baytda yana davom etadi. Endi u an‘anaviy tarzda «usruk» deyiladi. Bu suzilgan ko‘zning poetik ifodasi. Aslida, u lug‘aviy jihatdan “mast, sarxush” ma‘nosiga ega. Bu ko‘z egasi «el qasdiga», demakki, boshqaga qaragan ko‘zdir. Oshiq uchun ham eng iztirobli jihati shu: bu usruk ko‘zning oshiqqa emas, boshqalarga – «el»ga qarashidir:

Buki chok aylab yoqa, usruk chiqar el qasdig‘a
Men o‘lub el jon topar, beboki nodonimg‘a ayt.

Ma‘shuqaning sharofati bilan oshiq, o‘z nazarida, «jon topishi», ya‘ni hayot ma‘nosini bilishga intilishi, hayot shodliklaridan, zavq-u sururidan bahra topishi lozim edi. Amalda bunday bo‘lib chiqmadi. «Men o‘lub el jon topar» degan ifoda «beboki nodon» ma‘shuqani «fosh etish»ga qaratilgan.

Ammo bu yerda tahdid ham, tahqir ham yo‘q. Faqat, yumshoqqina e’tiroz mavjud, xolos. Bu yumshoqlik ta‘bir joiz bo‘lsa, oshiqning ma‘shuqa oldidagi erkaligi, -im egalik qo‘shimchasining ishtiroki bilan yana, -da ta‘kidlanibroq yuzaga chiqmoqda.

Ma‘shuqani insofga chaqirish mumkin. Shunday yo‘llardan biri umrning o‘tkinchi ekanligini, husnning abadiy qolmasligini eslatish. Buning uchun olamdagi, tabiatdagi boshqa bir hodisalar esga olinadi, qiyoslanadi:

Dahr bog‘i gullari husnin vafosiz erkanin,
Yuzi gul, jismi suman, ko‘yi gulistonimg‘a ayt.

Bu yerda «dahr bog‘i gullari»ning ham o‘z, ham ko‘chma ma‘noda qo‘llanganini qayd etish kerak. U o‘z ma‘nosida olamdagi gul – o‘simliklarni anglatadi hamda ularning go‘zalligi muvaqqatligini ta‘kidlashga xizmat qiladi. Ko‘chma ma‘noda esa u go‘zallarni, umuman, tirik jonlarning barchasi ham anglatayotgani ko‘rinib turibdi. Nihoyat, oshiq ko‘ngil yorning ta‘rifni yana bir pog‘onaga ko‘taradi. Endi u «shohi suxandon» sifatida ta‘riflanadi. Birinchi marotaba shu o‘rinda oshiq ham o‘zining asl qiyofasini oshkor etishga jazm etadi, o‘zining “xushnavo bulbul» ekanligini bildirib o‘tishni lozim topadi:

Ey Navoiy, hech gulshanning seningdek xushnavo

Bulbuli yo‘q erkanin shohi suxandoning‘a ayt.

Ushbu g‘azalda qo‘llangan so‘zlar oshiq va ma’shuqa holatining o‘ziga xosligi va darajasini baholashning mezoni bo‘lib xizmat qilmoqda. Bu yerda ma’shuqaning oshiq uchun naqadar aziz va qadrli ekanligi obrazli tarzda aks etgan

Mustaqil o‘qish uchun.

Mehr ko‘p ko‘rguzdum, ammo...

Mehr ko‘p ko‘rguzdum, ammo mehribone topmadim,

Jon base qildim fido, oromi jone topmadim.

G‘am bila jonimg‘a yettim, g‘amgusore ko‘rmadim,

Hajr ila dilxasta bo‘ldum, dilsitone topmadim.

Ishq aro yuz ming malomat o‘qiga bo‘ldim nishon,

Bir kamon abro‘da tuzlukdin nishona topmadim.

Ko‘nglum ichra sarv o‘qdur, g‘uncha – paykon, gul – tikon,

Dahr bog‘i ichra mundog‘ gulsitone topmadim.

Husn mulki ichra sendek shohi zolim ko‘rmadim,

Ishq ko‘yida o‘zumdek notavone topmadim.

Ko‘p o‘qudum Vomiq-u Farhod-u Majnun qissasin,

O‘z ishimdin bulajabroq dostone topmadim.

Ul amon ichinda bo‘lsun, ey Navoiy, garchi men,

Bir zamon ishqida mehnatdin amone topmadim.

Tab ganjiddin maoniy xurdasin, yuz qatla hayf,

Kim, nisor etmakka shohi xurdadone topmadim.

Topshiriq: Savollarga javob bering. Jadvalni to'ldiring.

G'azalning qofiyalanish tartibini belgilang.	Qofiyadosh so'zlarni va radifni aniqlang.	Ostiga chizilgan so'zlarning mazmunini izohlang.	G'azalning qisqacha mazmunini sharhlang.	G'azalda qo'llangan badiiy san'atlarni toping.

Nazariy ma'lumot

Qit'a (arabcha – qism, bo'lak, parcha) mavzu doirasi va vazn imkoniyatlari chegaralanmagan, juft misralari o'zaro qofiyalangan janrdir. Qit'a matla'siz g'azalga o'xshab qofiyalanadi, hajman ikki va undan ortiq baytlardan tarkib topadi. Ular qasida, g'azal singari janrlardan biror parchani ajratib olish orqali yoki mustaqil holda yaratilishi mumkin. Qit'a Navoiy lirikasida katta o'rin tutgan janrlardan biridir. O'zbek she'riyatida bu janrning ham badiiy jihatdan, ham mundarija nuqtayi nazaridan rivoj topishi va keng qo'llanishi bevosita Navoiy ijodiyoti bilan bog'liqdir.

Binobarin, «Xazoyin ul-maoniy»dagi qit'alar soni (debochalardagi kirmaydi) 210 ta bo'lib, «Arbain hadis» (40 ta) va boshqa asarlar tarkibidagi qit'alarni ham nazarda tutsak, ularning soni uch yuzdan ortib ketadi.

Navoiy qit'alarining asosiy fazilatlaridan biri mavzu doirasining keng va rang-barangligi, g'oyaviy-fikriy jihatning chuqur va izchilligidir.

Navoiy qit'alari ulug' shoirning muayyan vaziyatdagi kayfiyatini, chuqur falsafiy, ijtimoiy-siyosiy, diniy-ilohiy, axloqiy-ta'limiy qarashlarini badiiy ifoda etadi. Har bir qit'adan oldin nasriy sarlavhalar berilganki, bu qit'alar mazmunining mukammalligini ta'minlagan. Mazkur sarlavhalar shoir aytmoqchi bo'lgan fikrni kitobxonga tushunarli tarzda yetkazib berishga yordam beradi. Nasriy sarlavhalarning ayrimlari shoir tomonidan hikmatli so'z darajasiga ko'tarilgan, ba'zilar shoir tarjimai holi bilan bevosita bog'liq, ayrimlari esa payg'ambarimiz

hadislari bilan bogʻliq gʻoyalarni sheʼriy tarzda ifodalashga qaratilgan. Masalan, «Kamol kasbiga dalolat-u nuqsonidin izhori malolat», «Rostliq sifati-yu rostravlar karomati», «Oʻziga bu mulkdin yetgan balolar toshi ozori, bosh oliboʻzga mulkka borurning izhori», «Majozdin maqsadi haqiqat ekaniizhor qilmoq va suratdin gʻaraz maʼni ekonin iqrar qilmoq» va boshqa nasriy sarlavhalar bunga misol boʻla oladi.

Kamol kasbiga dalolat-u nuqsonidin izhori malolat

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Sanga farz oʻlimgʻay gʻamnok chiqmoq.

Jahondin notamom oʻtmak biaynih

Erur hammomdin nopok chiqmoq.

Birinchi baytdayoq shoir toʻgʻridan-toʻgʻri oʻquvchiga murojaat qilib, uni oʻzini kamolga yetkazishni kasb qilib olishga daʼvat etadi. Chunki, deydi u, senga olam uyidan gʻamginbo boʻlib chiqish farz hisoblanmaydi.

Ikkinchi baytda shu fikrning isboti uchun hayotiy misol keltiriladi. Birinchi qoʻshmisradagi olam uyidin chiqmoq soʻz birikmasi ikkinchi juftlikdagi jahondin notamom oʻtmak bilan chambarchas bogʻliq. Yaʼni, deyiladi keyingi ikki satrda, bu dunyodan notamom, kamolga yetmasdan oʻtmoq – xuddi hammomga kirib, chala yuvinib, nopok holda chiqqanday gap.

Kamol et kasbkim soʻzlarini baʼzilar kasb oʻrganishni kamolga yetkaz deya talqin etadi. Aslida, bu yerda, kamolga yetishni oʻzingga kasb qilib ol, deyilyapti. Demak, qitʼada shoir kishilarni, oʻzini har taraflama oʻstirishga undaydi. Hatto, bu umrning bosh mazmuni darajasidagi masala qilib qoʻyilgan. Alisher Navoiy hammomga kirib, nopok chiqish qanchalar mantiqsiz boʻlsa, dunyoga kelib, kamolga yetmay oʻtish ham shunchalar bemaʼnilik ekanini ochiq-oydin aytgan-qoʻygan.

Oʻzbekistonimizda mustaqillik yillarida barkamol avlod tarbiyasiga kelajak poydevori sifatida qaralib, boringki, bu hayot-mamot masalasi qilib qoʻyilayotgani ham bejiz emas. Ushbu gʻoya, koʻrinib turganidek, asr-asrlik milliy maʼnaviyatimizning magʻzi-magʻziga singib ketgan.

**Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham
andin boru ranj biymi (xavf, vahimasi) ham**

Jahon ganjig'a shoh erur ajdaho
Ki, o'tlar sochar qahri hangomida.
Aning komi birla tirilmak erur,
Maosh aylamak ajdaho komida.

Afsonalarga ko'ra katta boylik va xazinalarni ajdaholar qo'riqlar ekan. Xazina ilinjidagi odam, albatta, ajdahoga ro'para keladi. Navoiy shu asosga tayanib, ajdahoni qahrga kirgan paytida og'zidan o't sochishini, ya'ni vahshatga aylanishini tasvirlaydi. Xulosa shuki, kimdakim ajdahoning yaqinida bo'lsa, uning tirikchiligi ajdaho sochgan o'tlar, olovlar ichida yashashdan iborat bo'ladi. Albatta, bu ramziy tasvirdir. Uning kaliti esa qit'aga qo'yilgan sarlavhada berilgan: «Shohni ajdahoga nisbat qilib tururkim, ganj umidi ham andin boru ranj biymi (xavf, vahimasi) ham».

Navoiy she'ri to'qquz bayt-u, o'n bir bayt, o'n uch bayt
Ki, lavh uzra qalam ziynat berur ul durri maknundin.
Bukim, albatta, yetti baytdin o'ksuk emas, ya'ni
Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti gardundin.

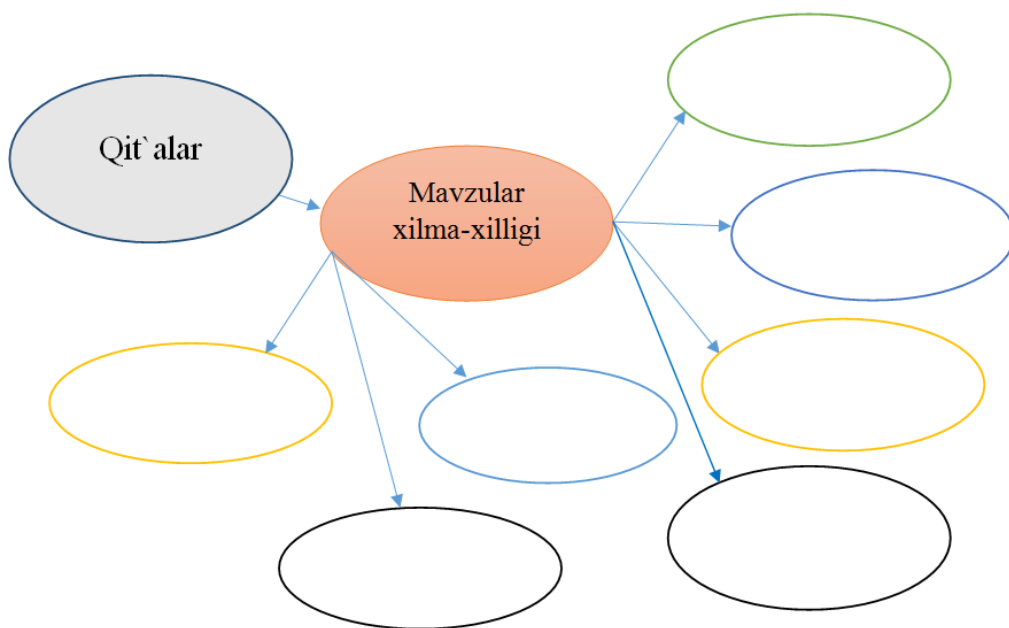
Mazkur qit'ani shoirning faxriyalaridan biri deyish mumkin. Unda, birinchidan, shoirning barcha g'azallariga ixcham baho berilgan. Haqiqatda ham, shoir devonlaridan o'rin olgan g'azallardagi baytlarning barchasi adib ko'rsatgan son bilan uyg'un keladi. Shoir o'z she'rlarini «durri maknun» deb baholaydi. Bu «yashirin dur», «yaxshi saqlangan dur» demakdir.

Yozuv taxtasi ustida (gi qog'ozda) yurayotgan qalam shu yashirin sirlardan xabar beradi. Demak, shoirning ko'plab g'azallari to'qqiz, o'n bir va o'n uch baytdan iborat. Ammo ular yetti baytdan kam («o'ksuk») emas. Buni shoir boshqa bir hodisa bilan qiyoslaydi. Modomiki, osmon (gardun) yetti qavatdan iborat ekan, ularning har bir qavati uchun shoirning g'azallari o'sha martabaga mos va munosibdir. Zero, ularning hozirgacha ham butun insoniyatni maftun etib kelayotgani buning isbotidir.

Navoiy qit'alari g'oyaviy-badiiy jihatdan yetuk bo'lib, ularda shoirning kundalik hayotdan olgan muhim taassurotlari, turmushning turli masalalari borasidagi fikr-mulohazalari, falsafiy mushohadalari o'ziga xos shaklda haqqoniy ifodalangan.

Alisher Navoiy qit'alari haqida ma'lumotlarni to'ldiring

Ruboiy va fardlar.

Ruboiy – Sharq she'riyatining eng qadimiy va keng tarqalgan janrlaridan biri bo'lib, bu janrning yuzaga kelishi xalq og'zaki ijodi bilan bevosita bog'liqdir.

Bu shakl o'z nomlanishini arablardan olgan bo'lsa ham (ruboiy – arabcha to'rtlik demakdir), fors-tojik va o'zbek adabiyotida uning yuzaga kelishi milliy adabiy an'analar bilan mustahkam bog'langan. Fors-tojik yozma adabiyotida ruboiyning dastlabki namunalari Rudakiy va Shahidi Balxiylar qalamiga mansub bo'lsa, o'zbek yozma adabiyotida haqiqiy ruboiyning bir necha namunasi Lutfiy devonida uchraydi.

Alisher Navoiy ruboiynavislikda ikki asosga – o'zbek xalq og'zaki ijodiyoti va turkiy tildagi yozma adabiyot tajribalari hamda fors-tojik ruboiynavislarining boy tajribalariga suyardi, o'zbek tilida klassik ruboiylarning rang-barang namunalarini yaratdi.

Ma'lumki, Alisher Navoiyning «G'aroyib us-sig'ar» devoniga 133 ta ruboiy kiritilgan. Shu devonning nasr bilan yozilgan debochasi tarkibida ham 30 ta ruboiy mavjud. Shuningdek, uning boshqa ilmiy, badiiy asarlari tarkibida ham ko'plab o'zbekcha ruboiylar (shoirning o'ziniki) mavjud. Bunga shoirning «Devoni Foniy»dagi va boshqa asarlari tarkibida uchraydigan yuzga yaqin forsiy ruboiylari va «Nazm ul-javohir» (270 ta) ruboiylarini ham ilova qilsak, Alisher Navoiyning mazkur janr taraqqiyotidagi o'rni yorqin namoyon bo'ladi

Farzand ato qilg'in chu odat qilg'ay,
Ul odat ila kasbi saodat qilg'ay,
Har kimki atog'a ko'p rioyat qilg'ay,
O'g'lidin anga bu ish siroyat qilg'ay.

Adib otaga xizmat qilishning sharofatini birinchi ikki misrada ko'rsatib bermoqda. Keyingi misrada esa yana shu fikrga qaytilgandek ko'rinadi, ammo endi natijada ayirma bor. Har kim ekanini o'radi, deganlaridek, otaga qilingan hurmat va ehtirom, albatta, qaytadi, ammo uni qaytaruvchi odam mutlaqo boshqa bo'ladi. Mana shu boshqa odam esa keying avlod vakili – otasiga yaxshi munosabatda bo'lgan o'g'ilning farzandlaridir.

Yoki quyida tasavvufiy mazmun-mohiyat kasb etgan yana bir ruboiyga yuzlanamiz.

Zohid senga hur, manga jonona kerak,
Jannat sanga bo'lsun, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqi-yu paymona kerak,
Paymona necha bo'lsa, to'la yona kerak.

Navoiy ruboiylari o'zbek adabiyoti tarixida hajm jihatdan ko'pligi bilan ham xarakterlanadi. Navoiy o'zbek tilida ko'plab ruboiylar yaratish bilan bu janrni yuqori bosqichga olib chiqdi, uni o'zbek she'riyatining asosiy janrlaridan biri darajasiga ko'tardi.

Navoiyga qadar yaratilgan o'zbekcha ruboiylar, asosan, ishq mavzusida edi. Navoiy ruboiylari mavzusinnng xilma-xilligi, mundarijasining chuqurligi, chuqur

gʻoyaviyligi bilan oʻquvchi diqqatini oʻziga tortadi. Ularda hamd, naʼt, falsafiy-maʼrifiy, ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-taʼlimiy mavzular tasvirlanadi. Ishq-muhabbat, adolat, vatanparvarlik, imon-eʼtiqod, vafo, sadoqat, toʻgʻrilik, haqiqat, kelajakka umidvorlik gʻoyalari yuksak badiiyat bilan aks ettiriladi.

Fard arabcha yolgʻiz degan maʼnoni bildiradi, atama sifatida bir bayt, yaʼni ikki misra sheʼrga nisbatan qoʻllaniladi. Fardning koʻpligi mufradot deyilib, ular odatda turli munosabat bilan yuzaga keladi. Fard arab, fors-tojik va turkiy adabiyotda keng tarqalgan sheʼriy shakl boʻlib, u fikrni ixcham, loʻnda bayon qiladi, masnaviyga oʻxshab qofiyalanadi. Navoiyning fardlari muayyan hayotiy vaziyatlar asosida yaratilgan xulosalar sifatida alohida eʼtiborga molikdir. Uning «Faboyid ul-kibar» devonidan 86 ta fard oʻrin olgan. Shoir fardlarida rang-barang masalalar qalamga olinib, ularda ruhiy-maʼnaviy yetuklik, axloqiy poklik, ezgu xulq sodda va ixcham shaklda tasvirlanadi.

Masalan: Yuqar yomonligʻ angakim, kirar yomon el aro,
Koʻmur aro ilik urgʻan qilur ilkini qaro

Ushbu fard mohiyatiga «Yomonga yaqin yursang yarasi yuqar, qozonga yaqin yursang qorasi» maqolining mazmuni singdirilgan. Shoir yomon kishilar bilan hamroh boʻlsang uning yomonligi yuqishi koʻmirga qoʻl urib uni qora qilish bilan qiyoslamoqda. Zero, yomonlik kishini badnom qilishi, uni uyatga qoʻyishi mumkinligiga urgʻu berilmoqda. Shoir kishilarni yomon illatlardan forigʻ boʻlishga chaqirish bilan birga doʻst tanlashda adashmaslikka, el aro yuzi qora boʻlib qolishdan ehtiyot boʻlishga chaqirmoqda.

Muruvvat barcha bermakdur, yemak yoʻq,
Futuvvat barcha qilmoqdir, demak yoʻq

Shoir ushbu fardida tasavvuf taʼlimotining oqimlaridan biri boʻlgan javonmardlik sulukining qoidalarini mahorat bilan ifodalagan. Javonmardlik namoyandalari muruvvat va futuvvat ahlidir. Navoiy oʻz asarlarida ularni axiy deb ham yuritadi. Demak, muruvvatli odam oʻzi yemay, borini birovga beradi,

jo‘mard, mard, ya‘ni futuvvatli odam esa ko‘p ish qiladi, birovlariga yaxshilik qiladi, lekin uni minnat qilmaydi.

Istasangkim, ko‘rmagaysen bevafo‘lig‘, ey rafiq,

Qilma olam ahli birla oshnolig‘, ey rafiq.

Shoir lirik qahramoni nazarida bu dunyoda bevafo‘lar kun-kundan ko‘payib bormoqda. Lirik qahramon olam ahlidan bevafo‘liklarni ko‘p ko‘rgan, shuning uchun eng to‘g‘ri yo‘l kishilardan uzoqroq bo‘lishdir. Shoir bu fikrni nido san‘ati vositasida rafiqqa murojaat qilish orqali ifodalab, ta‘sirchan lirik lavha yaratgan.

Shoir fardlarida uning ko‘nglini o‘rtagan, tuyg‘ulariga ta‘sir etgan holatlar nozik ifodalanadi.

Ul pariykim, ani demishmen yor,

Odamilig‘din o‘zga barchasi bor.

Ba‘zan shoir ma‘shuqa go‘zalligini tasvirlar ekan, xalqona tasvir usullariga murojaat qiladi.

Bel-u og‘zidin, dedilarkim, afsonaye, Boshladim filholkim,

«Bir bor edi, bir yo‘q edi»

Shoir yori go‘zallikda shu darajaki, uni ta‘rifi bu hayotda yo‘q, faqat afsonalardagina uchrashi mumkin, shuning uchun ham shoir xalqona tasvir usuliga murojaat qiladiki, bu uning go‘zallikda tengsizligini ta‘sirchan tasvirlashga xizmat qilgan.

Umuman, shoirning rang-barang janrdagi she‘rlari uning yuksak mahorat egasi ekanligi, mazkur janrlar takomilidagi xizmatlari beqiyosligini ko‘rsatadi.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

... arabcha yolg‘iz degan ma‘noni bildiradi, atama sifatida bir bayt, ya‘ni ikki misra she‘rga nisbatan qo‘llaniladi.

Nuqtalar o‘rniga to‘g‘ri javobni belgilang. Ta‘rif qaysi janr haqida?

A) Ruboiy B) qit‘a C) fard D) g‘azal

1. Alisher Navoiyning «G‘aroyib us-sig‘ar» devoniga nechta ruboiy

kiritilgan?

- A) 270 ta B) 30 ta
C) 86 ta D) 133 ta

2. Afsona va rivoyatlarga ko'ra xazinalarni qo'riqlashda qaysi jonivor ramziy obraz sifatida ishlatilgan. Alisher Navoiy kimlarni shu jonzotga qiyoslagan. Agar topsangiz shu jonzot Navoiyning qaysi dostonida ham keltirilgan?

- A) burgut, vazir, «Saddi Iskandariy»
B) ajdarho, podsho, «Farhod va Shirin»
C) tulki, xazinabon, «Sab' ai sayyor»
D) g'oz, tarozibon, «Lison ut-tayr»

3. Yuqar yomonlig' angakim, kirar yomon el aro,

Ko'mur aro ilik urg'an qilur ilkini qaro.

Yuqorida berilgan baytning janri to'g'ri berilgan javobni toping.

- A) Ruboiy B) qit'a C) fard D) g'azal

3. Navoiy she'ri to'qquz bayt-u, o'n bir bayt, o'n uch bayt

Ki, lavh uzra¹ qalam ziynat berur ul durri maknundin².

Bukim, albatta, yetti baytdin o'ksuk³ emas, ya'ni

Tanazzul aylay olmas rutba ichra yetti qardundin⁴.

Ostiga chizilgan so'zlarning hozirgi kundagi ma'nosi qaysi javobda to'g'ri berilgan?

- A) 1) yozuv taxtasi; 2) dur-u gavhar; 3) o'ksigan, kamsitilgan; 4) falak
B) 1) yozuv taxtasi, qog'oz; 2) yashirin dur, yaxshi saqlangan dur; 3) kam; 4) osmon
C) 1) lavh; 2) dur; 3) qiynalgan; 4) falak, osmon
D) 1) qog'oz; 2) sayqallangan dur; 3) nuqsonli; 4) falak

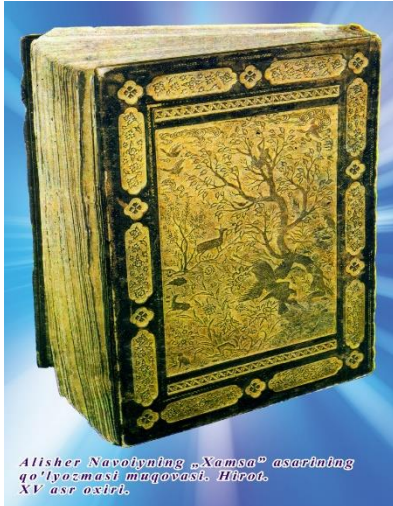
Savol va topshiriqlar:

1. Navoiy lirikasining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Shoirning ilk devoni haqida ma'lumot bering.
3. Navoiyning o'zi tomonidan tuzilgan devonlari haqida so'zlang.
4. «Xazoyin ul-maoniy» ning tarkibiy tuzilishi haqida so'z yuriting.
5. Navoiy lirik turning qaysi janrlarida ijod qilgan?
6. Alisher Navoiy she'riyatidagi majoziy va ilohiy ishq mohiyatini nima tashkil etadi? «Majozdin manga maqsud erur haqiqiy ishq» misrasini izohlang.
7. Ulug' mutafakkirning qasidanavislik mahorati nimalarda ko'rinadi?
8. Navoiyning forsiy tildagi devonining yetakchi xususiyatlari nimada?
9. Navoiyning g'azalchilik taraqqiyotidagi o'rni haqida nimalarni bilasiz?
10. G'azallarda qo'llangan she'riy san'atlar betakrorligi haqida fikr bildiring.
11. Shoir qit'alarining o'ziga xosligi haqida nima deya olasiz?
12. «Zohid senga hur, manga jonona kerak.. » deb boshlanuvchi ruboiyda qo'llangan tasavvugiy istilohlar mazmunidan xabardormisiz?

18- § YAKUNIY NAZORAT ISHI

19- § NAVOIYNING EPIK ASARLARI. XAMSACHILIK TARIXI

O'rta asrlar Sharq adabiyoti, xususan, forsiy va turkiy she'riyat rivojida **«amsachilik» an'anasi** alohida ahamiyatga ega bo'lgan. **Chiqish an'anasiga ko'ra, she'rning qadri buyuk edi.** She'rning masnaviysi dostonidir. Dostonlar, ya'ni keng qamrovli asarlar masnaviyda yoziladi. Navoiy **masnaviyni «vose» – keng maydon»** deb ta'riflaydi. Yaqin va O'rta Sharq xalqlari adabiyotida **«Xamsachilik»** adabiy an'ana sifatida mavjud bo'lib, uni ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviy boshlab berdi.

1-dostonini 1173-1201-yillarda Arzinjon hokimi Faxriddin Bahromshohga bag'ishlab «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasi») pandnoma bilan boshladi.

2. Iroq hukmdori To'g'ul II ga bag'ishlab muhabbat haqidagi «Xisrav va Shirin»; 3. 1188-yilda Shirvon shohlardan Axsatan I ga bag'ishlab «Layli va Majnun»; 4. 1196-yilda Alovuddin Arslonning buyrug'i bilan Bahrom haqidagi «Haft paykar» («Yetti go'zal»); 5. 1201-yilda «Iskandarnoma», xullas, «Panj ganj» («Besh xazina») 28 yilda (1173-1201) forsiy tilda yaratdi.

Oradan 100 yil o'tib, hind shoiri (otasi shahrisabzlik) Xisrav Dehlaviy unga javob yozdi (1299 – 1301-yillarda «Matla ul-anvor» («Nurlarning boshlanmasi»), («Shirin va Xusrav», «Majnun va Layli», «Hasht behisht» («Sakkiz jannat»), «Oyinayi Iskandariy») dostonlarini yaratdi. Oradan 200 yil o'tib, fors-tojik shoiri Jomiy va o'zbek shoiri Navoiy maydonga chiqdi va adabiyotda **«Xamsachilik» an'anasi** paydo bo'ldi. Jomiy 5 dostonga ikki doston qo'shib, «Haft avrang» («Yetti taxt») deb nomlab, yetti dostonga yetkazdi . 1. «Tuhfat ul- ahror» 2. «Sabhat ul- abror» 3. «Yusuf va Zulayho» 4. «Layli va Majnun» . 5. «Xiradnomai Iskandariy» («Donishmand Iskandar»). 6. «Silsilat uz – zahab» («Oltin zanjir»)

7. «Salomon va Absol» .

Demak, «**Xamsachilik**» an'anaviy tarzda fors-tojik tilida yozilar edi. Bu dostonlar vazni, mazmuni, sujeti, obrazlari va kompozitsiyasi Nizomiy dostonlariga monand bo'lishi, ayni zamonda biror yangi talqin qo'shilishi kerak edi. Alisher Navoiy «Xamsa»si ulardan farqli turkiy tilda yozildi va o'zbek tilining boyligini namoyon etdi. 51 ming misradan iborat bu doston ikki yil ichida yozildi . Uni Abduljamil kotib, Sultonali Mashhadiy kabi xattotlar ko'chirgan nusxalari mavjud. «**Xamsachilik**» an'anasiga ko'ra, «**Xamsa**» deb atalmog'i uchun :

- 1. Besh dostondan tashkil topmog'i .*
- 2. Dastlabki doston pand-nasihat ruhidagi ta'limiy-axloqiy doston bo'lishi;*
- 3. Ikkinchi doston Xisrav va Shirin mojarolariga bag'ishlanishi;*
- 4. Uchinchi doston Layli va Majnun muhabbatini kuylashi;*
- 5. To'rtinchi doston Bahrom, beshinchi doston Iskandar haqida yozilmog'i*

shart.

Navoiy «Xamsa»si XV asrdayoq so'z san'atkorlarining yuksak bahosiga sazovor bo'ldi. Jomiy «Xiradnomayi Iskandarnoma»sida :

Bu beshlarga avval urib besh panja,
Xushxabarlar keltirganning yurti Ganja.
Lekin turkiy tilda keldi bu naqsh ajab,
Bu so'z Damani jodusiga bog'lagay lab.
Kechirsinlar forsiy tilda dur terganlar,
Dariy til(fors-tojik)da nazm injusin keltirganlar.
Agar ul ham nazmin yozsa dari tilda
Qolmas edi so'z aytishga kuch hech elda.

«Xamsa» yozishga uringan shoirlar: Mavlono Ashraf (tugatmagan), Ali Ohiy, Mavlono Kotibiy, Mavlono Abdulla, Xoja Ahmad haqidagi ma'lumotlar Navoiyning «Majolis un-nafois» asarida keltirilgan.

A.Navoiy «**XAMSA**» si 51000 misradan iborat bo'lib, u 1483-1485-yillarda

yoʻzilgan.

1. «**Hayrat ul-abror**» – axloqiy-falsafiy, taʼlimiy doston, 1483-yil.
2. «**Farhod va Shirin**» – ishqiy-sarguzasht (shavq dostoni) doston, 1484-yil
3. «**Layli va Majnun**» – ishq dostoni, 1484-yil
4. «**Sabʼai sayyor**» – ishqiy-sarguzasht asar, 1484-yil
5. «**Saddi Iskandariy**» – qahramonlik dostoni, 1485-yil.

YUKSAK EʼTIROF

«Aning nazmi vasfida til qosir(kalta) va bayon ojizdirur. »

H.Boyqaro

«Bu qalamga falakdan ofarinlar yogʻilsin.Chunki bu yoqimli naqshni oʻsha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forscha nazm durlarini tuzuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda, boshqalarga soʻz aytishga majol qolmasdi. Bu moʻjizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kim-u Xisrav (Dehlaviy) kim boʻldi».

A.Jomiv

«Alisherbek naziri yoʻq kishi edi.Turkiy til bila to sheʼr aytibturlar, hech kim oncha koʻp va xoʻp(yaxshi) aytqon emas.. Ahli fazl va ahli hunarga Alisherbekcha murabbiy va muqavviy(madadkor) maʼlum emaskim, hargiz paydo boʻlmamish boʻlgʻay».

Z.Bobur.

«Bu ulugʻ amir (Navoiy) din-u davlat homiysi, shariat hamda millatning pushti panohidir»

D. Samarqandiy.

1. «**Hayrat ul-abror**». («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») Asar 7976 misra (3988 bayt) boʻlib, 63 bob, 20 maqolatdan iborat **Maqolat** soʻz, nutq maʼnosida boʻlib, bu yerda boʻlim, bob maʼnosida. 21 bobi muqaddima, 40 bobi – 20 maqolat va 20 hikoya hamda masal, soʻnggi 2 bobi asar xotimasidir. Dostonda mavzu muallif fikr va mulohazalari asosida bayon etiladi, asarda bir emas bir necha axloqiy voqealar oʻzaro bogʻliq tarzda berilgan. Har bir hikoyaning oʻz

qahramoni va o‘z mavzusi bor. Maqolatlar faqat «Xamsa»ning mana shu dostoniga xos bo‘lib, mavzuni dalillash uchun muallif maqolat so‘ngida **hikoya yoki masal** keltiradi. Bu masallarning bosh qahramoni tarixiy shaxslar, mashhur din va davlat arboblari. Asarda olam va odam to‘g‘risidagi shoirning mulohazalari berilgan. ”
«Hayrat ul-abror» 1483-yilda aruzning sari bahrida yozilgan. ***Ushbu shohbayt asar g‘oyasini ochib beradi :***

***Odami ersang demagil odami,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami***

«Farhod va Shirin» dostoni.

Emas oson bu maydon ichra turmoq,

Nizomiy panjasiga panja urmoq.

Kerak sher oldida ham sher jangi,

Agar sher o‘lmasa bori palangi

Navoiy asar boshida ustozlari Nizomiyni sher deb, Dehlaviyni palang(qoplon) deb, Jomiyni esa tirik fil deb ta’riflaydi. 7-8-boblar Jomiy bilan bog‘lanadi. Jomiy Navoiyni «Xamsa» yozishga undagan edi.

«Farhod va Shirin» – («Mehnatnoma») asari 1484-yilda (hijriy 889-y) yozilgan bo‘lib, 59 bob, 5782 baytdan iborat ishqiy-sarguzasht doston. Muallif dostonni **«shavq dostoni « deb ataydi.**

Dedi har ishki qilmish odamizod,

Tafakkur birla bilmish odamizod.

(Tilsimli sandiqni ochish paytida aytgan).

Hunarni asrabon netgumdir oxir,

Olib tufroqqamu ketgumdir oxir.

«Layli va Majnun» («Firoqnoma») haqida dastlab Nizomiy doston yozgan (unga 118 nazira bitilgan shulardan 67 tasi fors tilida 37 tasi turkiy, kurd – 7 , urdu –7, panjob – 2, afg‘on, arman, gruzin va rus tillarida)

Men turkcha boshlabon rivoyat,

Qildim bu fasonani hikoyat.

Navoiy bu asarida ruhiyat tasviriga alohida e'tibor qaratib, o'zbek adabiyotida **ruhiyat tasviri** mavzusini boshlab berdi.

Ya'ni bu sifat firoqnoma,
Bo'ldi menga qatrarez xoma.
So'g'in nechakim uzottim oxir,
Yig'lay-yig'lay tugattim oxir

«**Sab'ai sayyor**» (yetti sayyora) – asar ishqiy-sarguzasht qissa bo'lib, yetti iqlim shohi Bahromning taqdiri haqida. Doston 1484-yilda yozilgan bo'lib, 38 bob, 5000 baytdan iborat . U «hikoya ichida hikoya» usulida yozilgan. Bahrom – Sharqda Mars yulduzining nomi. Arabcha - Mirrix. Bahromning «Go'r» laqabi qulon ovlovchi ma'nosini bildiradi. U jang-u jadallar timsolidir. Bahrom obrazi dastlab Firdavsiyda tasvirlanib, «Shohnoma»sida Eron shohi Yazdijurdning o'g'li Ozodani sevadi. Navoiy asarida esa Diloromni sevadi. Asar voqealari

12-bobdan boshlanadi. Bunda Bahrom Moniy aytgan va suratini ko'rsatgan Diloromga telbalarcha oshiq bo'lib, davlat va mamlakat ishlarini unutdi. Ovdagi kiyik hodisasidan so'ng Diloromni sochlariga oyoq-qo'lini chirmab biyobonga tashlab kelishni buyuradi. Ertasi g'azab va mastlik tarqab, uni izlaydi va topolmaydi. Shoh uzlatga beriladi. 400 tabib ham uni davolay olmaydi. Maslahat bilan yetti iqlim shohi 7 qasr quradilar. Bu qasrlar shohning mamlakatiga olib boradigan yo'l ustiga quriladi. Moniy uning har birini o'zga bir rang bilan bezaydi. yetti iqlim shohi bittadan o'z qizlarini beradilar. Shohona to'ylar o'tkaziladi.

1. Bahrom **shanba** kunini mushkfom qora liboslar kiyib qora rang gumbazga kirib, hind malikasi huzurida o'tkazadi. Shohning buyrug'iga ko'ra xizmatchilar bir musofirni boshlab keladilar. Hindistonlik bu musofir saxiylikning betimsol namunasini ko'rsatgan Farrux va saxiy Axiy haqidagi hikoyatni (1-hikoyat)

2. **Yakshanba** kuni Rum malikasi huzurida zarnigor-sariq qasrda zarbof kiyimlar kiyib rumlik musofirdan Zayd Zahhob (Zargar, xiyonatchi oltinga o'ch shaxs obrazi) haqidagi hikoyatni eshitadi.

3. **Dushanba** kuni yashil qasrda shahrisabzlik musofirdan Sad (hikoyada dev Qatron va jodugar Zol tafakkur va hiyla bilan yengiladi) haqidagi hikoyatni

eshitadi.

4. **Seshanba** kuni gulgun libosda gul nori qasrida tarozlik musofirdan Juna va Mas'ud (oilyhimmat, hokim) hikoyatini eshitadi.

5. **Chorshanba** kuni moviy rang qasrda, moviy rang kiyimda 5-iqlim yo'ldan kelgan musofirdan «Mehr va Suhayl» hikoyasini eshitadi (Mehr-quyosh, Suhayl - yorug' yulduz nomi, *Jobir* - jabr qiluvchi). Unda zolim qaroqchi. Jobir diydabonlar qo'yib dengizdagi kemalarni aniqlab oladi va kemalarni ushlab, talaydi. Hikoyada Navoiy qahramonlar ruhiy holatini berishda moviy rangdan foydalanadi.

6. **Payshanba** kuni Sandal rangli kiyimda Sandal qasrda 6-iqlim yo'ldan kelgan musofirdan Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyatni eshitadi.

7. **Juma** – yettinchi kuni oq libosda oq (kofuriy)qasrda xorazmlik musofirdan Dilorom haqidagi hikoyatni tinglaydi. Asardagi go'zal qiz Navoiyda – Dilorom, Nizomiyda – Fitna, Firdavsiyda – Ozoda deb nomlangan. Bahrom yori bilan qayta topishadi, lekin yana ovga, aysh-ishratga beriladi . Bir kuni ov paytida o'z odamlari bilan botqoqqa botib ketadi. Navoiy Bahrom timsolida *«Ishq ila shohlig' muvofiq emas, ishq lofida shoh sodiq emas» ligini ko'rsatgan.*

Ki jahon kimsaga vafo qilmas

Shohlig' tarkiga kiro qilmas

Shahki ming yil oning hayotidur

G'araz - o'lganda yaxshi otidur.

Navoiy «Sab'ai sayyor» dostonining Movarounnahr va Xuroson hayoti bilan bog'liq jihati shuki, unda Shahrisabz va Xorazm haqida maxsus hikoyalar kiritilganligi boshqa dostonlardan farqi hamdir. Alohida 30-bobda Navoiy tushida Bahrom bilan uchrashganini va uning Husayn Boyqarodan tashvishda ekanini yozgan. Bahrom qissasi Navoiydan keyin XVIII asrda yozma va og'zaki adabiyotda «Bahrom va Gulandom» haklida paydo bo'ldi. Qoshg'arlik G'aribiy XIX asrda «Shoh Bahrom va Dilorom» asarini, Umar Boqiy «Qissaiy haft manzar Bahrom» , Fozil Yo'ldosh o'g'li «Bahrom va Gulamdom» dostonini yozdi. Komil Yashin «Dilorom» opera librettosini yozdi . Doston hafif bahri foilotun, mafoilun, fauvlun (–V – –V –V V– –) da yozilgan

«**Saddi Iskandariy**» («Iskandar devori»). Barcha xamsanavislar oxirgi dostoniga prototip qilib tarixiy shaxs – Aleksandr Makedonskiyni oldilar. Lekin badiiy adabiyotdagi Iskandar tarixiy shaxs emas, u adolatli donishmand, buyuk insonparvar shaxs. Iskandar haqida birinchi bo‘lib Firdavsiy yozdi. Nizomiy «Iskandarnoma» (birinchi qism «Sharafnoma», ikkinchi qism «Iqbolnoma») ni yozdi va bu mavzuni Navoiy davom ettirib, Iskandarni shoh va olim sifatida tasvirlaydi. Navoiy unda o‘zi orzu qilgan ideal shoh g‘oyalarini uyg‘unlashtiradi Iskandar Navoiyga qadar afsonaviy payg‘ambar va olim sifatida talqin qilingan. Asar 1485-yilda yozilgan bo‘lib 89 bob 7215 baytdan iborat. U «Xamsa» dostonlari ichidagi hajmi eng kattasidir. Shohlar haqidagi asarlar (Yusuf Xos Hojibning «Qutradg‘u bilig», Firdavsiyning «Shohnoma», Nizomiyning «Iskandarnoma») an‘anaviy tarzda mutaqorib bahrida yozilgan.. Bu asarda Iskandar Zulqarnaynning (zulqarnayn so‘zini ikki ma’nosi bor 1.Shohlik, 2.Kun chiqish va botish hukmdori) odamxo‘r ya‘jujlardan saqlanish ucnun Qirvon o‘lkasida Qof tog‘ining etagida ulkan devor qurib adolatli davlat barpo etishi va Iskandarning insonparvarligiga ahamiyat beriladi. Asarning nomi «Saddi Iskandariy» Sad – devor, ramziy ma’noda ezgulik va yovuzlik o‘rtasidagi devordir. Asarda xalqlar do‘stligi g‘oyasi ulug‘lanadi. Demak, Navoiyning Iskandari odil siyosatchi, shoh va tanti insondir.

Faylaqus (Filip) bir vayronadan onasi o‘lgan go‘dak (Iskandar) ni topib tarbiyalaydi . Iskandar taxtga chiqqach, ko‘p joylarni bosib oladi . Bir darvesh kelib, ikkita suyak ko‘rsatadi. «Qaysi biri shohniki va qaysi biri gadoniki . O‘lganda birdur ikki mato nega tiriklikda qilurlar nizo?» – deb savol beradi. Uning aqliga qoyil qolgan Iskandar darveshni saroyga taklif qiladi.

Darvesh 4 ta shart qo‘yadi:

- 1.*Abadiy tiriklik.* 2.*Hech qachon qarimaydigan yigitlik.*
- 3.*Oxirda g‘am kelmaydigan shodlik.* 4.*Abadiy boylik.*

Iskandarning Doro bilan to‘qnashuvi: «Rum mulki Eronga har yili tuxum shaklidagi ming oltin xiroj to‘lar edi. Iskandar uni to‘xtatdi va elchiga “tuxum beradigan qush allaqachon ucnib ketgan», – deydi. Doro g‘azabga kelib bir

chavgon va to'p, bir xalta kunjit bilan boshqa bir elchini yuboradi. U bilan Doro Iskandarga: «Sen hali dimog'ingda sut hidi ketmagan bir go'daksan, chavgonni olib to'p o'yna, askarlarimiz sanog'ini mana shu kunjutlar qadar bilgin!»-demoqchi bo'ladi. Iskandar esa bundan boshqa ma'no ko'radi: dumaloq koptok uning nazdida yer yuzi bo'lib, uning Iskandarga berilishi dunyoni olishiga ishoradir, chavgon dunyoni boshqarishga ishora deb biladi. Kunjutni esa u o'zining qushlari (askarlari) uchun ozuqa deb hisoblaydi. Ikki orada urush boshlanadi. Doro noiblarining xiyonati tufayli yarador holda Iskandar qo'liga asir tushadi.

Navoiy uni o'z davridagi Abu Said Mirzoning asir tushganiga qiyoslaydi. Asarda Iskandar Eronni, Xuroson va Movarounnahrni egallaydi. Hind shohi urushsiz taslim bo'ladi. Chin xoqoni elchi kiyimida Iskandar huzuriga kelib uning shon-u shuhratiga tan beradi . Iskandar umrining so'ngida onasi (tarbiyachisi) Bonuga vasiyatnoma yozib uzr so'raydi. Vafot etar ekan, Iskandar bir qo'lini tobutdan chiqarib qo'yishni iltimos qiladi . Bu ishni dunyoni zabt etganimda ham, boyliklarim behisob bo'lishiga qaramasdan qo'lim quruq ketyapman degan ma'noda xalqqa ko'rsatish uchun qiladi.

Asarda Samarqand va Hirotning bino qilinishi tilga olinadi. Abu Sayid Mirzoning o'z qo'shiniga yaxshi qaramaganligi uchun urushda mag'lub bo'lish voqealari «Saddi Iskandariy» dostonida keltirilgan.

Asar aruzning mutaqorib bahrida (faulun, faulun faulun, faul)
v - - v - - v - - v - - v – yozilgan .

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Navoiy qaysi janrni «vose» – keng maydon deb ta'riflaydi?
A) G'azal B) Ruboiy C) Qasida. D) Masnaviy.
2. Navoiy mavlono Ashraf, Mavlono Kotibiy kabi shoirlarning «Xamsa» yozib tugatmagani haqida qaysi asarida ma'lumot beradi?
A) «Muhokamat ul-lug'atayn» B) «Mezon ul-avzon»
C) «Xamsa» D) «Majolis un-nafois»
3. «Sher bilan Durroj» hikoyatida qaysi xislat qoralangan?

A) Yolgʻonchilik B) Xushomadgoʻylik D) Oʻgʻrilik E) Baxillik

4. «Hayrat ul-abror» dostonida mavzuni dalillash, uni hayotiy asoslash uchun maqolotlardan soʻng qaysi janrdan foydalanilgan?

A) Hikoya yoki ruboiy B) Hikoya yoki masal

C) Tuyuq D) Gʻazal

5. Navoiy ustoz Jomiyni nimaga qiyosladi?

A) Yoʻlbarsga qiyoslaydi B) Sherga qiyoslaydi.

C) Tirik filga qiyoslaydi D) Shohga qiyoslaydi

6. Alisher Navoiy qaysi dostonini «shavq dostoni» deb ataydi?

A) «Farhod va Shirin» B) «Sabʻai sayyor»

C) «Hayrat ul-abror» D) «Layli va Majnun»

7. Farhodning otasi oʻlgach, Chin mamlakatiga kim podsho boʻladi?

A) Amakisi B) Bahrom. C) Onasi D) Mulkoro.

8. Layli soʻzining maʼnosi nima?

A) goʻzal B) kunduz C) tun D) gul

9. Qaysi asar qahramonlari bahor faslida uchrashib, kuz faslida halok boʻladilar?

A) «Hayrat ul-abror» B) «Farhod va Shirin»

C) «Layli va Majnun» D) «Sabʻai sayyor»

10. «Xamsa»dagi qaysi obraz Xizr bilan uchrashib, muloqot qilgan?

A) Majnun B) Farhod C) Shirin D) Navfal.

Boshqotirmalarni yeching.

Mumtoz Maʼnaviy Meros

			1	M					
		2	M	U					
	3	M		S					
4	M			A					
5	M			M					
6	M			M					

7	M			A				
	8	M		T				

1. Gʻazalning muallif oʻz taxallusini qoʻllaydigan yakunlovchi bandi.
2. Alisher Navoiy qoʻshiq deya taʼriflagan gʻazal turi.
3. Uchlik sheʼriy shakl turi.
4. Lirik voqea, manzara satrlarda darajama-daraga rivojlanishi aks etadigan gʻazal turi.
5. Har bir bandi besh misradan iborat boʻlgan sheʼr turi.
6. Turli tillarda sheʼr yozish sanʼati.
7. Ziynatlangan sheʼriy shakl.
8. Gʻazalning boshlanmasi nima deb aytiladi?

X	A	M	S	A

1. Hindistonlik xamsanavisnin ismi.
2. A.Navoiy asarlaridagi odil podshoh.
3. Dostonlarda qoʻllanadigan musammat turi.
4. Erkin vazn atamasining yana bir nomlanishi.
5. A.Navoiy hokim boʻlgan joy nomi.

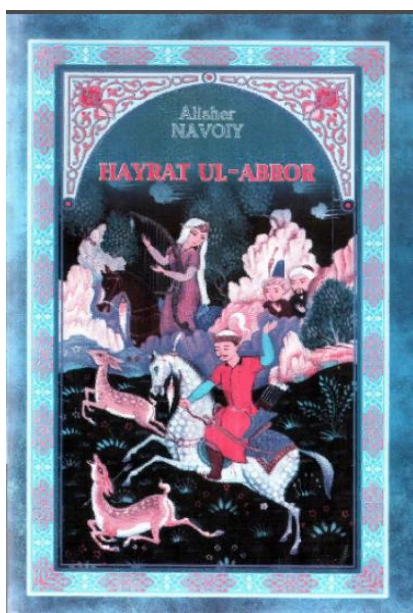

Savol va topshiriqlar:

1. Navoiy haqida o'zbek adabiyotida yaratilgan va sahnalashtirilgan asarlarni ayting.
2. «Alisher Navoiy «Xamsa»si bo'yicha bilganlarim... » mavzusida ijodiy ish yozish (esse yoki insho)
3. Oybekning «Navoiy» romanini o'qish va undagi tarixiy so'zlar lug'atini tuzish.
4. Navoiy «Xamsa»sidagi asosiy qahramonlar haqida o'z fikr va mulohazalaringizni ayting.

20 – 21 – § «XAMSA». «HAYRAT UL-ABROR» DOSTONI

G'azal mulkining sultoni, yozganlari ma'no xazinasining makoni, turkiy til bilimdoni Mir Alisher Navoiyning «Xamsa»si odamninggina emas, olamning ham besh asroridir. «Hayrat ul-abror» – Navoiyning hayrati, dunyoning xosiyati, ko'ngillarning halovali. **Ushbu asar** Hazrat Navoiyning zamondoslilari va avlodlarga qoldirgan pandnomasidir. Unda yuksak insoniy tuyg'ular – imon, saxoval, qanoat, vafo, to'g'rilik, qo'yingki, ezgulik haqida so'z boradi.

«Hayrat ul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi») – «Xamsa»ning birinchi dostoni bo'lib, unda falsafiy-ta'limiy, diniy-tasavvufiy masalalar ilgari surilgan. Doston buyuk xamsanavislar Nizomiyning «Maxzan ul-asror» («Sirlar xazinasini»), Dehlaviyning «Matla' ul-anvor» («Nurlarning boshlanmasi»), Jomiyning «Tuhfat ul-ahror» («Nuroniylar tuhfasini») asarlariga monand tarzda yaratilgan. Doston 1483- yilda yozib tugallangan. Asar o'zining janr xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi bilan «Xamsa»ning boshqa dostonlaridan tubdan farq qiladi.

Unda Shoirning falsafiy, diniy-tasavvufiy, axloqiy-ta'limiy, ijtimoiy-siyosiy qarashlari bayon etilgan. Dostonda mavzu biror voqelikni hikoya qilish orqali emas, balki muallif fikr-mulohazalarini bayon etish asosida yoritiladi.

Dostonning hajmi **3988 bayt bo'lib, 64 bob, 20 maqolatdan** va **20 hikoyatdan** tashkil topgan. Shundan **kirish (muqaddima) 21 bobni** o'z ichiga oladi.

U aruzning **sari' bahrida** yozilgan.

Asar an'anaviy muqaddima — «hamd» va «na't» bilan boshlanadi.

«**Hamd**»da Ollohning maqtovi, sifatleri, «**na't**»da **payg'ambarimiz madhi** beriladi. Navoiyning dunyo haqidagi qarashlari mana shu muqaddimada o'z aksini topgan. Uningcha, dunyoning boshi ham, oxiri ham, yaratuvchi ham, kuzatuvchi ham Ollohdur:

Avval o'zung, oxir-u mobayn o'zung,

Barchag'a xoliq, borig'a ayn o'zung.

Alisher Navoiy «Xamsa»sining birinchi dostoni «Hayrat ul-abror» didaktik ruhning ustuvorligi, obrazlar rang-barangligi, o'sha davr jamiyatidagi bir qator dostonlaridan ajralib turadi.

«Hayrat ul-abror» dostonida odamiylik, halollik, vafo, do'stlik kabi masalalarga ham keng o'rin berilgan. Shoir, xususan, mamlakat hukmdori – podshoh qanday insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlantirishi kerak, mamlakatda ilm-fan rivojiga qanday erishish mumkin kabi bir-biridan muhim ijtimoiy masalalar qo'yiladi. Asarda insonparvarlik, axloq, vatanparvarlik kabi g'oyalar ham g'oyat keng ifodalangan.

Elga sharaf bo'lmadi johu nasab,

Lek sharaf keldi hayou adab, –

kabi baytlarda odobning qadri, insoniyat amiyatidagi o'rni juda yorqin ifodalangan.

Shoir ota-onaga ehtirom masalasiga to'xtalib, bir umr ularning ehtiromi va xizmatida bo'lish kerakligini uqtiradi:

Boshni fido ayla ato qoshig'a,

Jismni qil sadqa ano boshig'a.

Tun kununga aylagali nurfosh,

Birini oy ayla, birisin quyosh,

kabi chiroyli baytlarda ota-onaning farzand tarbiyasidagi mehri quyosh va oy timsollariga qiyoslanadi.

Navoiyning ushbu asarida ham, uning barcha lirik she'rlari va dostonlaridagi kabi odamlarga yaxshilik qilish insoniy fazilatning oliy yuksak darajasi sifatida ta'riflanadi

Dostonning asosini 20 ta maqolat tashkil etib, hikoyat va masallar ilova sifatida keltiriladi.

Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi. Asosiy qism maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o'z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir axloqiy-falsafiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, Shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bayon qiladi, so'ngra shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiradi.

Dostondagi hikoyatlar mazmun-mohiyatiga ko'ra boblardagi maqolatlarda ilgari surilgan fikr-mulohazalarni mantiqiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi. Shu tariqa asosiy qism 20 maqolat va unga ilova tarzida keltirilgan hikoyatlar bayoni tarzida davom etadi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

T/R	Maqolat nomi	Hikoyat
1	Iymon sharhida	Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat
2	Islom bobida	Ibrohim Adham va Robiya Adviya haqidagi hikoyat
3	Salotin (sultonlar) zikrida	Shoh G'ziy hikoyati
4	Xirqa kiygan riyokor shayxlar xususida	Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat
5	Karam (xayr-u ehson) vafida	Hotami Toyi hikoyati
6	Adablilik to'g'risida	No'shiravon va Nargis haqidagi hikoyat

7	Qanoat bobida	Qanoatli va qanoatsiz ikki do'st haqidagi hikoyat
8	Vafo bobida	Ikki vafoli yor hikoyati
9	Ishq o'ti ta'rifida	Shayx Iroqiy haqidagi hikoyat
10	Rostliq ta'rifida	Sher bilan Durroj hikoyati
11	Ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida	Imom Roziy va Xorazmshoh haqidagi hikoya
12	Qalam va qalam ahllari haqida	Yoqut haqidagi hikoyat
13	Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida	Ayub va o'g'ri haqidagi hikoyat
14	Osmon tuzilishida shikoyat	Iskandar haqidagi hikoyat
15	Jaholat mayining quyqasini ichadiganlar haqida	Isroiliy rind haqidagi hikoyat
	Xunasasifat oliftalar haqida	Abdulloh Muborak haqidagi hikoyat
17	Bahor yigitligining sofliigi haqida	Zaynobiddin va uning o'g'li haqidagi hikoyat
18	Falak g'amxonasi haqida	Go'zal malika va uning oshig'i haqidagi hikoyat
19	Xurosonning misli yo'q viloyati bayonida	Bahrom va bog' haqidagi hikoyat
20	Maqsadning o'talgani haqida	Xoja Muhammad Porso haqidagi hikoyat

Dostonning 14-15-boblari so'z ta'rifiga bag'ishlangan. Hazrat Navoiy so'zning buyukligini «kun» (yaral) so'zining olam va odamni yaratishda vosita bo'lganligi bilan dalillaydi:

Dahr muqayyad bila ozodasi,
 Borcha erur «kof» ila «nun» zodasi.
 Zodasidin zoda bo'lub beadam,
 Zodaga ham volid o'lub, ham valad.

Alisher Navoiy bu o‘rinda so‘zning mahsuli bo‘lgan adabiy turlar haqida ham to‘xtalar ekan, nazm va nasrga alohida ta‘rif beradi, nazmni nasrdan ustun qo‘yib, gulshanda gullarning saf tortib turishini nazmga, sochilib, to‘kilib yerda yotishini nasrga o‘xshatadi. Shoirning e‘tiroficha, nazm bu qadar e‘zozlanmasa, Tangri so‘zida she‘r bo‘lmas edi:

Bo‘lmasa e‘joz maqomida nazm,

Bo‘lmas edi Tengri kalomida nazm.

Shuningdek, Navoiy ushbu bobda turkiy tilda she‘r aytishga kuchli ishtiyoq sezishini va bu yo‘lda ancha yuqori darajaga erishganini faxr bilan bayon qiladi.

So‘z jon bo‘lib, ruh uning qolipidir. Tanida ruhi bor odam doim unga extiyoj sezadi. So‘z dunyoda bor barcha ko‘ngillarning qutisidagi javhar, hammaning og‘iz qutisidagi qimmatbaho gavhardir. Agar til bamisoli bir po‘lat xanjar bo‘lsa, so‘z unga qadalgan injulardir. Til shu chamanning ochilgan lolasi bo‘lsa, so‘z durlari unga qo‘ngan shabnamlardir. So‘z o‘lgan odamning tanasiga pok ruh bag‘ishlaydi. So‘zdan tandagi tirik ruh xalok bo‘lishi mumkin.

Yaxshi so‘z bilan o‘lganni tiriltira olgani uchun Iso payg‘ambar o‘zini «Jonbaxsh» degan laqab bilan atagan.

Tangri insonni sirlar xazinasiga darajasiga ko‘targan ekan, uni so‘zlash qobiliyatiga ega bo‘lgani uchun hayvonlardan ortiq qilib yaratdi.

So‘z ta‘rifida

So‘z guharig‘a erur oncha sharaf,

Kim bo‘la olmas anga gavhar – sadaf...

Jon bo‘lub ul, ruh aning qolibi,

Kim tanida ruh, aning tolibi.

Barcha ko‘ngul durji aro javhar ul,

Barcha og‘iz huqqasida gavhar ul...

Til bu chamanning varaqi lolasi,

So‘z duraridin bo‘lubon jolasi...

So‘zdin o‘lukning tanida ruhi pok,

Ruh dog‘i tan aro so‘zdin halok.

Topshiriqli mashq :

1. «Soʻz taʼrifida» hikoyatida shoirning sizga maʼqul kelgan fikrlarini qayta bayon eting.
2. Soʻz haqida, til shirinligi va xushmuomalalik haqida xalq maqollaridan namunalar ayting.
3. «Soʻz taʼrifida» hikoyatida berilgan baytlarni tahlil qiling va yod oling.

IMON HAQIDA

Kimki jahon ahlida inson erur,

Bilki nishoni anga imon erur

Kimki bu jahonga inson boʻlib kelgan ekan, uning asosiy nishoni – belgisi imondir. Demak, sabr, shukr va hayodan iborat boʻlgan odamlargina Inson degan sharaflı nomga munosibdirlar, imondan uzoq boʻlgan kishilarni esa bu nom bilan atab boʻlmaydi.

Inson kimligini bildik, endi imon nimaligini kengroq sharhlaylik. Imon olti qismdan iborat. Kim bu olti toʻsiqqa ega boʻlsa, ular har bir kishini olti jihatdan himoya qiladilar.

Oltidan birinchisi – maqsud, yaʼni Haqning mavjudligini bilmakdur.

Hamma narsa qoyim – mavjud, faqat Allohgina abadiydir. Barcha jahon ahliga uning zoti, ismlarning paydo boʻlishi, jahon sifati nihondur (yashirindir). Barchani nobud qiluvchi ham, barcha oʻtib ketib mavjud boʻlgʻuvchi ham oʻzidir. Ikki jahon mulki unga boʻysunadi, oʻzga jahon ham unikidir.

Oltidan ikkinchisi – farishtalar. Yaxshi bilib olginki, ular barcha falak ziyoratchilaridir, ular nafsning barcha chirkinliklaridan pokdirlar. Barchasining javharlari pok-u ozod, tuprogʻ-u suv, yer-u oʻtdin xoli. Barchalari yaratilganlaridan beri dam olishni bilmay xizmat qilishadi. Jannat qushlaridek shavqnok, qilayotgan ishlaridan zavqqa toʻladilar.

Faqat bir qulgina ular ichida bu zavqni topolmaydi, uning boʻynida zanjir. U halqada uchta harf oshkor yozib qoʻyilgan, har birining domonasi halqavor, har birining halqasi oʻzaro tutashib laʼndagi yozuvda bulfuzul oʻqiladi.

Uchinchi – osmon kitoblari, barchasini hech shubhasiz tangri soʻzlari deb bilgaysan. Kitob emas, har biri chuqur bir daryo, har soʻzi esa shu bahrning goʻzal durdonasidir. Dengiz emas, balki har biri ajoyib bir kon, boshdan-oyoq laʼl ila gavharga makondir. Agar uchasi uch nurli sham boʻlsa, lekin biri Sharq quyoshidir. Uchovi ham tugʻilgan boʻlsa-daʼ bunisi yetti ota-boboning ishini qilgʻuvchidir. Balki boʻlsa ham, sabki masoniy, yaʼni fotiha surasi shu kitobda yangraydi.

Uning boshidagi har bir surasi zarhallangan, tartib koshiy bilan pishirilgan, har bir sahifasi gulshanga, jadvali atrofidagi chiziqlar ravshan zilollarga oʻxshaydi. Bogʻ dema, balki falak, shunday bir falakki, satrlari har tarafga saf-saf boʻlib tizilgan. Uning sahifalari atrofidagi oʻnta doiracha martabada harqaysisi bir lojuvard falakka oʻxshaydi. Har juzvi varaqlaridagi soʻzlar asli haqiqat, balkim barchasi haqdir.

Toʻrtinchi – paygʻambarimiz mashʼari, har biri bir safo bahrining gavhari. Bu soʻzlarning barisi Haq amri va uning tomonidan maʼn qilingan haqiqatlarni bari elga koʻrguzub berdi. Har bir bilimsiz odam hujjat istasa, har qaysisiga moʻjizot koʻrsatildi. Barcha haqiqiy holat ayon boʻldi, nuqsonlarga, illat, yolgʻonlarga ehtiyoj qolmadi. Paygʻambar boriga ism toʻlsa ham, lekin ularning jismi ham uch qism boʻlib, avvalo, avliyolar guruhi keldi, soʻng haqdan rasul etib, Ollohning barcha soʻzlarini xalqlarga yetkazdilar. Unga yetganda paygʻambarlar kelishi tugallandi. Din uning islomi boʻlib qoldi, bas, vassalam.

Beshinchisi – qiyomat. Beshinchisi – hisob kuni, hisob kuni dema, azob kuni deyaver. U kuni boʻlishi uchun qiyomat boʻladi, elga qilganidan nadomat yoziladi, yozish uchun qogʻoz sahifalari yetishmay qoladi. Shimol ahli ichida janjal koʻtarilib, nomalari yuzlaridek qorayib ketadi. Toʻgʻri torozuning ikki boshi boʻlib, biriga gavhar, biriga tosh solinadi.

Koʻprik ustida xalq tashvishda boʻlib, biriga qattiq, biriga oson boʻladi. Doʻzax oʻti cheksiz yonib, xalqni oʻldirishda ajdaho qatnashadi. Uning yetti boshi aylana gumbazdek boʻlib, yetti ogʻzining har biri gʻordek keladi. Goʻyo yetti doʻzax eshigini ochib, yetti ogʻzidan oʻtlar sochilib, firdavs gulshanida ozuqa moʻl

bo'lsa ham, olovlar orasida nasim esayotgan bo'lsa ham o'tish qiyin bo'ladi. Uning huri ruhi musavvar kabi bo'lib, qaddi, labi to'biy kavsar kabi bo'ladi.

Oltinchisi qadar haqidagi bo'lib, oldin yozilgan barcha yaxshiliklar-u yomonliklar: may ichib mast bo'lishlar, hammani mast-behush qilish, yig'inlarda bo'lgan barcha yaxshi-yomon voqealar, mastning noxush sado tortishi-yu mutribning qilgan dilkash navosi, ba'zilar Ka'baga qarab yo'l olgan bo'lsa-yu, ba'zilar mayxona ichida bazm tuzgan bo'lsa, biri sahroda yarim-yalang'och uxlab, yana biri vayronada yashayotgan bo'lsa, mast mug'bacha – may quyuvchi bola saloh ahlini bevaqt uyg'otgan bo'lsa, zohid agar ertalabdan dardnush bo'lib olib, fosiq o'zini hirqa kiyib masxarabozlik qilsa,

Barchasi haq ilmida ma'lum edi,

Lavhul mahfuzda marqut edi.

Yaxshi amal qilganlar omonlikdan behishtga tushishi ham, yomon fe'li tufayli do'zaxdan o'rin olishi ham noma'lum. Tangriga ming yil sujud qilgan odam ham jannatdan o'rin ola olmasa, foydasi yo'q.

Kimdaki mana shu olti narsaga e'tiqod bor ekan, men ham shunday odamlardan ta'lim oldim. U har qancha noma siyah bo'lsin, g'arqai daryoi gung bo'lay, avorig'i umid qilsam-u, Allohim qo'limdan tutsa, ne ajab? Men tasvirlagan zinalarga kim yetadi-yu, kim yetmaydi - u hech kimga ma'lum emas. Yetmagi ham noaniq, yetishi ham mumkin. Bu xil tashvish kofir-u mo'min uchun ham barobar, har ikkisinin ham ko'ngli shu dard bilan band, kim to'q-u kim och bo'lsin, shu g'avg'odan xoli emas. Barcha bir niyatda, Alloh shafqat-ma'rifatini topmoqda. Topmoq lekin mashaqqatdadir, istakda, xohishda, irodadadir.

Shayx Boyazid haqida hikoya

Shayx Boyazid bir kuni g'amgin bo'lib o'tirgan edi, muridlaridan biri uning bu noxush kayfiyati sababini so'radi: «Ey, osmonning eng yuqori qismlarida yuradigan, qadamlaring esa falakning eng yuksak manzillarida - Arsh fazosiga to'g'ri keladigan ulug' zot! Ko'ngling nimadan bu xil tashvishga muhtalo bo'ldi, chekayotgan mashaqqatlaringning boisi nedur?» Shunda pir o'tli ko'z yoshlarini to'kdi-da, oh-fig'on chekdi: «Chekayotgan iztiroblarimning boisi shuki, odamlar

o‘z dardi bilan to‘s-to‘polon, shikoyat-u norozilik ko‘tarishadi-yu, har biriga o‘zi qilayotgan ishi maqbul ko‘rinadi. Ulardan birontasini ham chinakam inson deb bo‘lmaydi. Bo‘lsa ham o‘lib ketganlar ichida bo‘lishi mumkindir». Savol bergan murid iztirob bilan dediki: «Bu olamda haqiqiy inson qolmagan, deding, axir sen o‘zingni bu el ichiga qo‘shmading-ku?» Shayx javob berdiki: «Ey ishi gumrohlik, nodonlik bo‘lgan kishi, men aytayotgan sirdan ogoh bo‘lmagan odam! Men kabi

yuz ming sargashta, ko‘z yoshi jigar qoniga belanganlar, imon bilan ketishni bilmasa, bunday gaplarni aytadigan odam bo‘lmasa, olamdagi sen-u menga o‘xshagan kichig-u katta odamlar – hammamiz bu g‘am tig‘idan abgormiz, barchamiz bu g‘amga giriftormiz. Bu alam-tashvish bilan kimning ichi qon bo‘lmadi, kimga bu nuqta ayon bo‘lmadi? Kim chu aylagusi jon anga, Hamroh o‘lur yo‘qsa imon anga. Agar jahon ahlining barchasi shu dard bilan izlirob cheksa, mening so‘zlarim xatomi, axir?!» Shu so‘zlarni aytib tugatgach, pirning og‘zi xomush bo‘ldi.

Savol va topshiriqlar:

Shayx Boyazid haqidagi hikoyani o‘qing va imon haqidagi maqolat bilan bog‘liqligi xususida o‘z fikr mulohazalaringizni bildiring va quyidagi savollar asosida o‘z fikrlaringizni bayon eting:

1. *Kimki jahon ahlida inson erur,*

Bilki nishoni anga imon erur.

Ushbu baytning ma’nosini izohlang.

2. Shayx Boyazidning g‘amginligi sababi nimada edi?

3. Imonning olti ustuni nima?

4. Quyidagi fikrni qanday asoslash mumkin?

Yaxshi amal qilganlar omonlikdan behishtga tushishi ham, yomon fe’li tufayli do‘zaxdan o‘rin olishi ham noma’lum.

SALOTIN BOBIDA

Alloh senga mehribonlik soyasini solib, Xilofot taxtini senga ro‘zi qildi – nasib etdi. Oldingda buyuklarni past aylab, olam zabardastlarini senga mag‘lub qildi. Xalqni oldingda ojiz etib, qadlarini oldingda buktirdi. Lekin shuni bilgilkim, sen ham bir bandasan, hatto ko‘pragidan ojizroq hamsan. Ular tuprog‘ bo‘lib, sen nuri pok emassan, sen ham, ular ham tuprog‘dan yaratilgansiz.

Barcha tana a‘zolarida hamma bilan tengsan. Lekin hunarda ham, kamolotda ham, yaxshi xulq-u yaxshi so‘zlashda ham, yurish-turishing-u adl va insofda ham, shariat qonunlariga amal qilishda, Alloh yo‘lida taqvo va toatda ham sen to‘g‘ri yo‘ldan yurmay, ko‘pragi bu yo‘ldan yaxshiroq yuradi. Senga tangri imtiyoz berib, saltanatning eng yuksak cho‘qqisiga chiqarib qo‘ydi, shaxsinga taxtni makon qilib, mamlakatda hukmingni yurgizib qo‘ydi. Raiyat go‘yoki gala-yu, sen shubon bo‘lding. Bo‘ldi raiyat gala-yu, sen cho‘pon, ul shajar-u musmir-u – o‘sib turgan daraxt-u go‘yo sen bir bog‘bon bo‘lding. Qo‘yni cho‘pon oy-u yil asramasa, u och bo‘rilarning yemishiga aylanadi. Dehqon bog‘ini tun-kun parvarish qilmasa, bog‘ning qurigan o‘tindan farqi qolmaydi.

Bo‘rini galadan uzoq tutib, bog‘ingga esa suv berib ma‘mur (serob) qil. G‘am yesang, u gala foyda beradi, bog‘ guli mevadan foydali hosil yetkazib beradi. Gala bo‘rilarga yem bo‘lib tugab, daraxtlar esa qurib tamom bo‘lsa, senga ham foyda-yu hosili qolmaydi. Alloh topshirgan ne‘matlarining javobini so‘rasa, u kuni nima deb javob berasan? Aqling bo‘lsa, hozirdan ko‘zingni ochib, har bir ishingni o‘ylab qil! Necha-necha kishilar sening hukmingga bo‘ysunadi. Zulm qilsang ham, bechora mazlum bo‘lib turaveradi, chidaydi, garchi martaba-yu pul-dunyosi bo‘lsa ham uning poyasi sendan ham ortiqroq. Qiyomat kuni Yaratgan zolimni ham, mazlumni ham so‘roq qiladi. U qomatini rost tutib tursa, sen sharmanda holatda bo‘lsang, u tik tursa, sen qomati egilgan bir darajada turasan, mazlum Haqning savollariga xanjari po‘latdek ochiq, dadil javob qilsa, sen uyatdan bosh ko‘tarolmay qolasan-ku! Har bir qilgan xatong hisob qilingach, har biriga yuz azob belgilanadi-ku! Mazlumlar, sendan zulm ko‘rganlar gunohlaringni kechirishmasa, vataning muttasil do‘zax bo‘lib qoladi-ku!

Ey podshoh! Alloh qo'lingni quvvatli qildi-yu, lekin sen zulm yo'lini tanlading. Zulming xaloyiqqa kam emas edi, endi sen uni o'zingga ham qilayotirsan. Ey hushyor, zulm o'zingga fisq (gunohdir), agar senga hushyor bo'lsa, ulardan voz kech, chunki shodlik, xursandlikka berilib, aysh-u ishrat yo'liga kirishib ketding. Bazming bo'layotgan qasrda jannat ziynatlari bilan ol-yashin pardalarining iplari el jonidan, la'li-yu shingarfi – oltinrang bezaklari xalq qonidan. U yerdagi g'ishtlarni machitlarni buzib keltirilgan, toshini xalq qabrlaridan yetkazilgan, shift o'rtasidagi quyoshsimon yaltiroq kungira elning dur-u la'li bilan oltinrang qilib bezatilgan...

Shoh G'oziy Husayn Boyqaro haqida hikoya

Shoh G'oziy Husayn Boyqaro toj-taxtini egallash maqsadida yuz-ikki yuz kishi bilan goh Xorazm, goh Adoq yerlarida dushman bilan qattiq urushlar olib borib, oxiri o'z murodiga erishdi va taxt ustida o'tirib, xalqning arz-u dodlarini eshitishga kirishdi. Vayronalarni obod qildi, zulmni adolat bilan daf etdi, o'g'ri va iflos odamlar yo'qolib, shariat adolatining qo'lini uzun qildi.

Bir kuni mamlakatni kezib yurganida, bir parishonhol kampir etagini mahkam tutib, oh-u faryod qilib, «Ey shariat himoyachisi bo'lgan podshoh, adolat bilan ish tutadigan bo'lsang, bugun sen bilan shar'an da'volashaman. Shartim shuki, shu yerda javobini bermay, shar'iy mahkama – shar'iy sudda javob bergaysan», dedi. Shoh unga «Qonimga da'vogarlik qilsang ham, shar'an javob berishga hozirman», deb javob qildi. Shu fikrga kelishib, islom qozisi huzuriga yo'l oldilar. Ikkovlari yonma-yon o'tirar ekanlar, barcha odamlar hayrat bilan tomosha qilishardi. Zol bilan Rustam tepasiga go'yo butun olam yig'ilgandek edi.

Kampir dediki: «Shoh hokimiyatni egallash uchun qon to'kib, jang qilarkan, yakkagina farzandim, bog'imdagi sarvi ravonim, qurigan daraxtimning yolg'iz mevasi shu janglarning birida halok bo'ldi. Jigarimni tig' bilan yorib, qonini yerga oqizdilar». Qozi: «Ikkita guvoh topib kelib, so'zlaringni isbot qil», degach, kampir: «Ikki guvoh keltirishni istasam, podshoning adolati-yu insofi yetarli bo'ladi», dedi. Shoh bu fikrga rozi bo'ldi. Qozi: «Adolat qonuniga muvoliq

aybdor, ya'ni shoh o'lganning xunini to'lasin yoki o'zi qatl etilsin!» deb hukm chiqardi. Shoh: «Shariat shunday hukm chiqarar ekan, bu hukm uchun jonim fido bo'lsin», deb, bir ro'mol bilan o'z bo'ynini bog'lab, yana yuzta oltin tangalar to'ldirilgan xaltachalarning bo'ynini bog'lab, qo'rqinch bilmay kampir qo'liga xanjar tutqazdi-da, uning bir tomoniga yuz hamyonni to'kib, dedi: «Qasos olaman desang, boshim oldingda turibdi, mol-dunyoni tanlasang, oltin-u kumushlarni tanla. O'sha paytlarda men qasddan o'limga buyurmagan bo'lsam ham, ixtiyor senda».

Kampir tig'ni qoshlarini chimirgancha diqqat bilan ko'zdan kechirdi-da, chirigan o'tmas tishlarini ko'rsatib, shoh oyog'iga boshini egdi va

«Ey, lashkari yulduzlardan ham serob bo'lgan shahanshohim! Bolam senga jonini fido qilgan bo'lsa, men keksaning joni ham qurbon bo'la qolsin. Men alam bilan g'azabli so'zlar aytgan bo'lsam, sen mening ahvolimni xarob qilmay afv eta qol», dedi.

Mana xijolat izhori-yu lutf-u adolat so'rash!

Kampir o'z da'vosidan, o'g'liningina emas, o'z qonidan ham kechdi. Qizig'i shuki, odil shoh uni o'sha davrda adolat bilan badavlat qildi. Kampirni yulduzlardek kumushlar bilan bezab, falak zoli quyoshdek yashartirdi. "Tilla kampir» deb laqab qo'ydi.

Zoli falakdin necha ko'rsang alam,

Shah chu qilur adl, Navoiy, ne g'am.

Sultonlar haqida

Bo'ldi raiyat gala-vu sen shubon,

Ul shajari musmir-u sen bog'bon.

Qo'yni shubon asramasa oy-u yil,

Och bo'rilar tu'masidur bori bil.

Boqmasa dehqon chamanin tun-u kun,

Naxli tarin angla qurug'on o'tun.

Bo'rini dog'i galadin dur qil,

Suv beribon bog‘ni ma‘mur qil.
 G‘am yesang ul gala manofi berur,
 Bog‘ gul-u meva-yi nofi berur.
 Gala tugansa-u qurusa shajar,
 Xud sanga qolmas yana naf-vu samar.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

Fikrlarni kimga tegishli ekanligini aniqlang:

Shoh	Men alam bilan g‘azabli so‘zlar aytgan bo‘lsam, sen mening ahvolimni xarob qilmay afv eta qol
Qozi	... mol-dunyoni tanlasang, oltin-u kumushlarni tanla.
Kampir	Adolat qonuniga muvofiq aybdor, ya‘ni shoh o‘lganning xunini to‘lasin yoki o‘zi qatl etilsin!

Savol va topshiriqlar:

1. Navoiy sultonlar va xalqni nimalarga qiyoslagan?
2. Adolatli shoh qanday sifatlariga ega bo‘lishi kerak?
3. Sultonlar haqida maqolat uchun qaysi hikoya asos sifatida keltirilgan?
4. Shoh G‘oziyning adolati haqida o‘z fikr-mulohazangizni bildiring.
5. «Qasos olaman desang, boshim oldingda turibdi, mol-dunyoni tanlasang, oltin-u kumushlarni tanla. O‘sha paytlarda men qasddan o‘limga buyurmagan bo‘lsam ham, ixtiyor senda»
 Adolatli shohning yuqoridagi fikrlari asosida «So‘zning qudrati va adolat» mavzusida esse yozing.

KARAM, OLIJANOBLIK, SAXOVAT HAQIDA

Ustingga saxovat kiyimi nasib etgan, qo‘lingda dirhamning qiymati qolmagan inson! Panjang mag‘ribi-mashriqda kumush sochish uchun ochildi. Siym bilan qo‘lingda adovat boshlandi. Unda fano, munda esa saxovat – bir-biri bilan talashadi. Kafting chaqmoqdan ham tezroq oltun sohib turganida, chaqmoq uyalganidan terga g‘arq bo‘ladi. Boshing ustida saxovat jig‘asi, uning ustida esa juvonmardlik gavhari yarqiraydi. Buki sanga tangri ato ayladi, karam qismi bilan saxo ayladi. Jisimingdagi har bir tuk tilga aylanganida ham buning shukrini aytib ado etib bo‘lmaydi.

Endi saxovat jo‘sh urgan chog‘ingda shukr qilish kerak bo‘lganda, baxillikka yuz tutmagil. Baxillik barcha sifatlarning eng xasisidir, saxo esa hayot javharidir. Bu duri sertobni xor aylama. Buxl hisobida haddan tashqari sarflayverma. Saxovat har qancha maqtashga arzirli bo‘lsa ham, xalq baxillik tarzida ko‘p sarllama, xalq bekorga isrof etishni baxillik bilan teng tutadilar.

Ey, sen tangri mol-u davlat nasib etgan ekan, kimlarga yaxshilik qilish haqida ta‘lim ham berib qo‘ygan. Bilib ol: saxovat qilish uchun kimlar haqli, kimlarga oltin-u kumush hadya qilish mumkin?

Ot chiqarish, nom qoldirish, ismini ulug‘lash uchun hatto qo‘l bilan yetaklab gavhar sochish aqlilarga munosib emas. Mast yoki jinni kishi bunday bema‘ni ishga qo‘l urishi mumkin.

Hotami Toyi haqida hikoya

Bir pok tabiatli odam Hotami Toydan so‘radi: «Kaftlaring ishi saxovat bo‘lganidan beri o‘zingga o‘xshagan biron kishini ko‘rdingmi?» U javob berib aytdiki: «Bir kuni katta bir bazm qurib, shu cho‘lda yashayotgan barcha odamlarni mehmon qildim. Ziyofat uchun yuzta tuya, son-sanoqsiz qo‘-yu qo‘zi so‘yilgan edi. Bir vaqt mehmonlar oldidan biroz dam olish uchun ochiqqa, sahroga chiqdim. Shu payt ko‘z oldimda mashaqqat chekib, orqasiga tikanli shox-shabballarni ortib, yuk ostida jismi uyi egilib, unga hassadan sutun tirkab olgan, har qadam yurganida to‘xtab, har nafas olguncha damini rostlab borayotgan bir kekxa namoyon bo‘ldi. Uning chekayotgan iztiroblari mening ko‘nglimga o‘t solgandek bo‘ldi-yu, unga

boqib, lutf-u rahmdillik bilan shunday xitob qildim: «Ey, qaddini mashaqqat yuki past aylagan, jismida g'am tikani azob berayotgan inson! Bugun Hotam uyida chaqiriq bo'layotganligidan xabar topmadingmi, uning dargohidagi ziyofatga bormadingmi? Hotam hammani mehmonga chorlab, barcha yaxshi-yomonning ko'nglini olyapti-ku! Tikaningni tashlagin-da, izzat gulshaniga yet, ko'p mashaqqat chekmay, o'rningdan turib, chaqirilgan manzil tomon yo'l olgin», dedim. Mening u haqida tashvish chekayotganimni anglagan kishi boshini ko'tarib kuldi-yu, shunday javob qildi: «Ey, oyog'ini hirs-ochko'zlik zanjirband etgan, bo'ynini esa ta'ma-yu tilanchilik arqoni mahkam bog'lagan, g'ayrat vodiysiga qadam urmagan va himmat panjarasini kezib chiqmagan inson! Sen ham bu tikan azobini totib ko'r, shunda Hotami Toy minnatini eshitmaysan!»

Uning bu so'zlari asosli bo'lib, mendan uning himmati yuksak edi. Ey Navoiy, sening ham himmating bo'lsa, Hotami Toy senga banda bo'lar edi.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. «Hotami Toyi haqida hikoya»ni diqqat bilan o'qing va mazmunini qayta so'zlab berishga tayyorlaning.
2. «Hotam Toyi va Shoh G'oziy» hikoyatlarini o'rtoqlaringiz bilan birgalikda sahna ko'rinishi tarzida tayyorlang.
3. Hotam Toyi hikoyasidagi keksaning quyidagi fikrlarini izohlang:

«Ey, oyog'ini hirs-ochko'zlik zanjirband etgan, bo'ynini esa ta'ma-yu tilanchilik arqoni mahkam bog'lagan, g'ayrat vodiysiga qadam urmagan va himmat panjarasini kezib chiqmagan inson! Sen ham bu tikan azobini totib ko'r, shunda Hotami Toy minnatini eshitmaysan!»

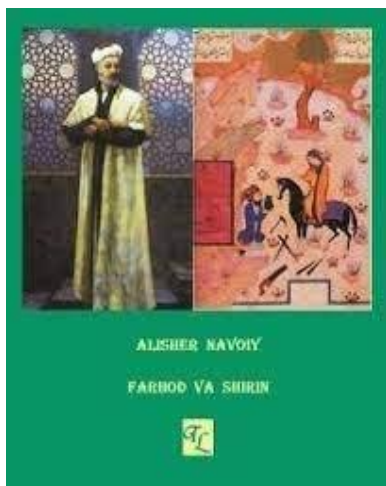
4. **Quyidagi fikrlar «Hayrat ul-abror» dostonining qaysi bobiga tegishli?**

«Qo'yni cho'pon oy-u yil asramasa, u och bo'rilarining yemishiga aylanadi. Dehqon bog'ini tun-kun parvarish qilmasa, bog'ning qurigan o'tindan farqi qolmaydi».

A)	Islom bobida	C)	Salotin bobida
B)	Vafo bobida	D)	Karam vafida

5. **Umumiy topshiriq: mavzu yuzasidan klaster yarating.**

«Farhod va Shirin» – turkiy xalqlar adabiyotlarida an’anaviy mazmunga ega bo’lgan va bir necha ijodkorlar tomonidan qalamga olingan ishqiy qissa va dostonlardan birining nomi.

Shirin va Farhod fors-tojik adabiyotida 10-11-asrlardan boshlab Abulqosim Firdavsiyning «Shohnoma», Nizomiy Ganjaviyning «Xusrav va Shirin», Xusrav Dexlaviyning «Shirin va Xusrav», o‘zbek shoiri

Qutbning «Xusrav va Shirin» dostonlarida eng fidoyi oshiq va ma’shuqalar sifatida tasvirlangan. Alisher Navoiy Sharqda bu an’anaviy ishqiy qissani qayta ishlab, uni yangidan shakllantirgan, Farhod va Shirinni dostonning bosh qahramonlari sifatida tasvirlagan va unga «Farhod va Shirin» deb nom qo‘ygan.

Navoiy yigitlik davrida «Topmadim» radifi bilan yozgan g‘azallarining birida yoshligida o‘zi qayta-qayta o‘qib, diliga jo qilgan dostonlar to‘g‘risida so‘z yuritadi, unda shunday bir bayt bor:

Ko‘p o‘qudum Vomiq-u, Farhod-u Majnun qissasin,
O‘z ishimdin bul ajabroq dostone topmadim.

Demak, Navoiy yoshligidan boshlab mashhur oshiq va ma’shuqalar, shu jumladan, Farhod, Shirin haqidagi qissalarni ko‘p va qayta-qayta o‘qigan. Shu bilan birga, bu dostonlar vaqt o‘tishi bilan uning shaxsiyati, shaxsiy his-tuyg‘ulari ila birlashib ketgan va ko‘nglida Farhod va Shirin haqida butunlay yangi bir doston g‘oyasi shakllana boshlagan. Bu ijodiy reja esa 1483 – 1484-yillarda amalga oshirilgan.

«Farhod va Shirin» dostonidagi ramziy timsollar ifodalagan ma’nolar:

Timsollar nomi	Ular anglatadigan ma’no
Farhod	Haqqa yetishishni maqsad qilgan solik
Shirin	Mazhar, ya‘ni Haq jamolini o‘zida zohir qilgan timsol

Moniy, Boniy, Qoran	Farhodga, ya'ni solikka dunyoviy ilmlarni o'rgatadigan ustozlar
Suhaylo	Farhodga Haqqa yetishishda yo'l ko'rsatuvchi murshidni topishga ko'maklashgan ustoz. Farhodning tariqatdagi 1-piri
Xizr	Tariqatdagi 2-piri
Suqrot	Haqqa yetish va ko'ngil sirlarini yechishning yo'lini ko'rsatgan piri murshid
Ajdarho	Nafs
Dev	Saltanat
Samandar yog'i	Ishq
Sher	G'azab
Temir paykar	Ro'yo, yolg'on dunyo
Jamshid jomi	Ko'ngilni ochish kaliti
Oinayi jahonnamo	Ko'ngil
Xusrav, Sheruya, Yosuman	Nafsga qul bo'lgan, shayton izmidagi bandalar

Alisher Navoiy «Xamsa»sidagi ikkinchi doston «Farhod va Shirin» deb atalib, 1484-yilda yozib tugallangan. Navoiygacha bu mavzu «Xusrav va Shirin» shaklida mashhur edi. Afsonaning bosh qahramoni Xusrav Parvez aslida tarixiy shaxs bo'lib, milodiy 590-yilda taxtga chiqib, 628-yilda o'z o'g'li Sheruyaning buyrug'i bilan o'ldirilgan Eron shohidir. Uning oromiy yoki arman qizi Shiringa bo'lgan muhabbati ko'pgina tarixiy asarlarda qayd etilgan. Xususan, Alisher Navoiyning o'zi ham «Tarixi muluki Ajam» asarining sosoniylar tarixiga bag'ishlangan qismida Xusrav Parvez haqida ma'lumot beradi. Badiiy adabiyotda Xusrav va Shirin muhabbati haqida birinchi bo'lib Firdavsiy o'zining «Shohnoma»

dostonida yozib qoldiradi, Nizomiy esa uni alohida ishqiy-sarguzasht doston holiga keltiradi. Nizomiyning «Xusrav va Shirin» dostoni 1340-yilda Qutb Xorazmiy tomonidan turkiy tilga tarjima qilingan.

Alisher Navoiy bu mavzudagi dostoni uchun avvalgi dostonlarda ikkinchi darajali timsol tarzida talqin qilingan Farhodni bosh qahramon qilib oladi. Aslida Farhodning bosh qahramon qilib olinishi adabiyotda ilk bor XIV asrda Ozarbayjonda yashab faoliyat yuritgan Orif Ardabiliyning «Farhodnoma» (1369) nomli fors-tojik tilida yozilgan dostoni bilan boshlanadi. Lekin unda tasvirlangan voqealar Navoiy dostonidan butunlay farq qiladi. Navoiy «Farhod va Shirin» dostonida bu mavzuda qalam tebratgan ijodkorlar sifatida Nizomiy, Dehlaviy, Ashraf Marogʻiylarni eslab oʻtar ekan, yana bir nomaʼlum ijodkorga ham ishora qilib oʻtadi:

*Yana boʻlgʻon ekan bu noma marqum,
Vale roqim emastur yaxshi maʼlum.*

Adabiyotshunoslikda ushbu nomaʼlum ijodkor, aynan, Orif Ardabiliy boʻlishi mumkin degan fikr mavjud.

Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni 54 bob, 5782 baytdan iborat. Shundan muqaddima 11 bobni oʻz ichiga oladi. Doston anʼnaviy hamd – Allohning maqtovi bilan boshlanadi. Dostonda ikkita hamd mavjud. Birinchi hamdda Alisher Navoiy yaratuvchining qudratini taʼriflab, uning irodasi bilan qalamga olmoqchi boʻlgan gʻoyaviy niyati haqida soʻz yuritar ekan, birinchi misrani arabcha kalima bilan boshlaydi:

*Bihamdik fath abvob ul maoniy,
Nasib et koʻngluma fath oʻlmak oni.*

Yaʼni: Maʼnolar eshiklarining ochilishi sening maqtoving bilan va koʻnglumga ularni zabt etishni nasib qil.

Keyingi baytlarda Navoiy maʼnolar xazinasini qulfiga qoʻlining kalit boʻlishini, shu vosita bilan barcha umidlariga yetishishni tilaydi, ana shu maʼnolar xazinasidan olam ahlini bahramand qilishni umid qiladi.

Ikkinchi hamdda shoir yozishga kirishayotgani «Farhod va Shirin»

dostonining umumiy talqini, undagi qahramonlarning muxtasar tavsifini beradi, «dard bog‘i» deb ta‘riflangan ishq bilan aloqador barcha hayajon va iztiroblar haqida yozadi. Shoir Xoliq maqtoviga kirishar ekan, eng avvalo, u inson ko‘nglini ishq gulshani, bu gulshanda esa ishqni xazinaga aylantirganligini madh etadi:

*Ki inson ko‘nglin etti gulshani ishq,
Bu gulshanning harimin maxzani ishq.*

A.Rustamovning «Navoiyning badiiy mahorati» kitobida yozilishicha, Navoiy qazoni Farhodga, osmonni Farhodga aloqador Besutun tog‘iga, aqlni Chin xoqonining vaziri Mulkoroga va donishmand Suqrotga, tunni Xusrav Parvezning oti Shabdezga, qadarni Farhodning do‘sti Shopurga, ajalni otasini o‘ldirgan Parvezning o‘g‘li Sheruyaga, zamonni Parvezning sozandasi Nigisoga o‘xshatgan holda «shirin», «tilsim» so‘zlarini, Besutun, Xusrav va uning ashulachisi Borbad nomlarini tilga olib, muqaddimani dostonning mundarijasiga uyg‘unlashtirgan. Shu bilan birga bu o‘xshatishlar zamirida shoir doston mundarijasida qahramon va timsollar faoliyati qaysi ko‘lamda kechishi, ular dostonda qanday rol o‘ynashi bilan ham kitobxonni tanishtiradi.

Munojot (3-bob)da Alisher Navoiy insonning yo‘qlikdagi holati, dunyoga kelishi, go‘dakligi, hayoti to‘g‘risida bayon qiladi. «Lavhi mahfuz» (kishilarning yaxshi va yomon amallari, taqdiri azaldan bitib qo‘yilgan taxta) haqida fikr yuritir ekan, inson azaliy qismat ijrochisi ekan, bunga uni gunohkor qilishni qanday izohlash mumkin degan fikrlarni aytadi:

*Va gar ul lavh uza bo‘lsa muharrar,
Azal taqsimidin bo‘ldi muqarrar.
Ne dersen bas bu jam‘i benavog‘a,
Gunohe qilmayin qolg‘on balog‘a?*

Keyingi baytlardayoq Navoiy bu fikrlarni behuda da‘vo deb hisoblab, ruju‘ san‘ati vositasida bu da‘voni inkor qiladi va Allohdan unga marhamat qilishini so‘raydi:

*Junundin so‘zga bir dam bo‘lmay ogoh,
Gar ortuq so‘z dedim, astag‘firulloh.*

Ilohiy, boqmag'il majnunlug'umg'a,

Karamdin chora qil mahzunlug'umg'a.

Dostonning to'rtinchi bobi Muhammad payg'ambar (s.a.v) madhiga bag'ishlangan. Bob payg'ambarning muborak chehrasi tavsifi bilan boshlanib, uning o'qish va yozish bilan shug'ullanmaganligi ajoyib badiiy san'atlar vositasida bayon qilib beriladi. Xususan, qalam payg'ambar unga mayl ko'rsatmaganidan, ya'ni uni qo'lida tutmaganligidan keyin yoqasini chok qilib, ko'z yoshlarini to'kib, afg'on qilganligi, uning qo'lini o'payin deb qancha og'zini ochmasin, uning orzusi amalga oshmaganligi husni ta'lil san'ati asosida keltirilganligini ko'ramiz:

Necha choki giribon qildi xoma,

To'kub ashkini afg'on qildi xoma.

Ochib og'zin qilay deb dastbo'si,

Muyassar bo'lmayin bu orzusi.

Bobda «insonlar payg'ambar belgilab bergan shariat qoidalari asosida yashasalargina, haqiqiy saodatga erishadilar» degan g'oya ilgari suriladi.

5-bob me'roj tuni ta'rifiga bag'ishlangan bo'lib, payg'ambarning Buroq oti yordamida Alloh huzuriga yo'l olishi tasviri beriladi. Bunda payg'ambarning

12 burj va 7 sayyoralarni oshib o'tib, Lomakonga ko'tarilganligi, «qoba qavsayn» (ikki yoy oralig'i) darajasida Allohga yaqinlashgani va foniy bo'lganligi haqidagi fikrlar bayon qilinadi.

Anga bu surma bo'lg'och qurratul ayn,

Nasib o'ldi maqomi «qoba qavsayn».

O'zin gum aylabon, lekin topib haq,

Ko'rinmay kimsa haqdin ayru mutlaq.

Dostonning 6-bobi qalam ta'rifi hamda ulug' salafar Nizomiy va Dehlaviylar madhini o'z ichiga oladi. Navoiy dastlab qalamga ta'rif berar ekan, uni Xusrav Parvezning tez uchar qora oti Shabdezga, qalamni tutuvchi barmoqlarni shu ot ustidagi chavandozga, barmoq bo'g'inlarini chavandozning belbog'iga, tirnoqlarni esa uning yuziga o'xshatadi:

Qalamkim, rahnavardi teztakdur,

*Azaldin manzili favqul falakdur.
Magar vahm adhamidur tez raftor,
Ne adham, jardai Shabdez raftor.
Chiqib ustiga barmoq shahsuvori,
Bo'g'un belbog'iyu tirnoq uzori.*

Hazrat Navoiy Nizomiyni xazinadorga, uning ma'nolarga to'la asarlarini xazinalarga o'xshatib ta'riflaydi. Xusrav Dehlaviyni u yashagan Hindiston bilan bog'liq holda hindu, to'ti, bulbul, qaqnus, mushk hidli bulutga o'xshatadi. «Xamsa» yozish an'anasini kurash maydoniga o'xshatib, o'zining bugungi kunda nihoyatda mashhur baytlarini yozadi:

*Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasig'a panja urmoq.
Tutaykim qildi o'z changini ranja,
Nekim urdi aning changiga panja.
Kerak sher ollida ham sheri jangi
Agar sher o'lmasa, bori palangi.*

7-bob «Hazrati shayxul-islomiy mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhidadir». Alisher Navoiy Nizomiy va Dehlaviyni ikkita filga o'xshatgani holda, Jomiyni yuz filga o'xshatadi. So'z o'yini vositasida uni XI-XII asrlarda yashagan mashhur so'fiy Zindapili Jomiyga qiyoslaydi, «fano timsoli», «jahoni begaron» (cheksiz jahon), «olami kubro» (ulug' olam) deb ataydi. Bob Jomiy qo'lidan bir jom ichish umidi bilan yakunlanadi:

*Keturgil, soqiy ul jomi kiromiy
Ki, tutsun rindlar sarxayli Jomiy.
Chu piri dayr may qildi havola,
Icharmen gar erur gardun piyola.*

Navbatdagi bob dostonning yozilish sababi haqida. Bu bobda shoir dostonni yaratish orzusi paydo bo'lgach, bepoyon durru gavharlar dengiziga cho'mganligini, ya'ni ko'p mutolaa qilganligini, tinmay o'ylaganligini aytadi. Dostonni yozishga undagan sabablardan biri o'zining muhabbati, bu ishqning alam

va iztiroblari ekangligini aytib, u tufayli o'ziga yetishgan azobu uqubatlarni bayon qiladi. Shunda unga g'oyibdan nido kelib, hotif (g'oyibdan oq fotiha beruvchi) uni yangi bir asarni yozishga ilhomlantirganini, keyin Jomiyning oldiga borganida u ham shoirni duo qilib, bu ishda unga oq yo'l tilaganini yozadi.

9-bob asar rejasini tuzib olgani, turli afsonalar, tarixiy manbalarni ko'rib chiqqani, shu mavzuda yozilgan dostonlarda yo'l qo'yilgan xatolarni tuzatib, o'z g'oyalarini qay tarzda ifoda etmoqni niyat qilgani bayonidadir. Bunda Navoiy yozilajak asari yangi bo'lishi lozimligini, avval shu mavzuda yaratilgan dostonlarni takrorlamaslik kerakligini ta'kidlaydi:

Ani nazm etki, tarhing toza bo'lg'ay,
Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay.

Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq,
Mukarrar aylamak sendin ne loyiq.

Xush ermas el so'ngincha raxsh surmak,
Yo'likim, el yugurmishtur yugurmak.

Dostonning 10-bobi Sulton Husayn Boyqaro ta'rifiga bag'ishlangan. Navoiy uni sultonlar ichida Shoh G'oziy, g'azot maydonida Ali ibn Abu Tolib, shariat rivojida payg'ambar singaridir deb ulug'laydi va uni adolatli, saxovatli hukmdor sifatida madh qiladi.

11-bob shahzoda Badiuzzamon Bahodir madhiga bag'ishlangan.

Navoiy yuqorida dostonni yaratishdan maqsad «ishq, ya'ni ilohiy ishq dardini kuylash» ekanligini aytib o'tgan edi:

*Bu rangin sahfa bilkim, dard bog'i,
Ayon har lolasida ishq dog'i.*

Bundan ma'lum bo'ladiki, dostondan bosh maqsad ilohiy ishq dardiga muhtalo bo'lgan solik (tariqat yo'lga kirgan oshiq)ning sarguzashtlarini tasvirlashdan iboratdir.

Dostonning asosiy qismi 12-bobdan boshlanadi. Voqealar Chin xoqonining farzandsizligi va uning iztiroblari tasviri bilan ibtido topadi. Nihoyat, uning iltijolari qabul bo'lib, Tangri unga bir o'g'il in'om etadi. Navoiy go'dakning tug'ilishidan tortib ulg'ayishigacha bo'lgan har bir jarayonni alohida tasvirlaydi, hatto go'dakka qo'yilgan ismga ham alohida ma'no yuklaydi:

Dostondan parcha

*Shahzoda Farhodning shavq gulshanida g'uncha ekanida guldek ko'ylagi
chok, balki bulbuldek ko'ngli g'amnok bo'lgani, dard muallimi maktabida ishq
kitoblarini so'zma-so', balki muhabbat varaqlarini harfma-harf o'qigani,
dilovarlik maydonida yigitlik mashqlarini shijoat bilan o'rgangani*

Bu go'zal bazmda zavq bilan qo'shiq aytgan kishi o'z so'zlari bilan shunday dostonchilik qiladi:

Xoqonga tangri farzand bergach, u hadyadan g'oyatda sho-u xursand bo'ldi. Uning jamoli bilan ko'nglini xuh qildi. Unga ot qo'yish uchun taraddud boshladi. Uning yuzida shohlik yog'dusi (far) ko'zga tashlanib turgani sababli bu nurdan yer-u ko'k yorishib turardi. Himmat, iqbol-u davlat birdan o'zining yuzini ko'rsatib, bular ham uning yuzidagi yog'dudan ziynat topdilar. Bu aytilgan uch narsa asosga olinib, barini bir-biriga qo'shganlarida «Farhod» so'zi kelib chiqdi. Ushbu iqbol yog'dusiga baxt yo'lboshchilik qilib, shahzodaga tezdan Farhod deb ot qo'ydilar.

Go'dakni yupqa va nozik ipak matodan qilingan yo'rgaklarga o'rab, bezatilgan beshikka solib, mahkam bog'lab qo'ydilar.

Yo'q uning otini otasi qo'ymadi, balki uning zotining pokizaligini ko'rib, unga «dono Farhod» ismi qo'yildi. Bu ismning harflari kelib chiqishi ham besh qismga bo'lindi. Besh so'zning boshida bittadan harfni ajratganda, «firoq»dan

«f»ni, «rashk»dan «r»ni, «hajr»dan «h»ni, «oh»dan «o»ni va nihoyat «dard»dan «d»ni sevgi ustozlari bir-biriga biriktirganda «Farhod» ismi tartib yozdi³⁵.

U bechorani zeriktiradigan beshikka belab, beshikning iplariga uni giriftor etdilar. Xullas, davlat qushiga qafas bo'lganiday, unga beshik makon bo'ldi. Falak kelini doylar singari tun-kun uning ahvolidan xabardor edi. Beshik atrofida chinliklar va xitoyliklar yig'ilishib, lablarini yuz xil ohangga solib alla aytishardi. Bolaning ko'zidagi noz boshqalarning ko'zidan uyqusini qochirar, Ular Farhodning uyqusini keltirish uchun alla aytganlari aytgan edi. Uning sifati esa boshqa yosh bolalarnikidek bo'lmay, ko'ziga hech uyqu kelmas edi.

Doya uning gavdasi kuch-quvvatga to'lsin deb og'ziga sut sog'ardi. U esa betob odam bodom shirasini yoqtimagani yanglig' sut ichishni istamas edi. Ishq doyasi unga ichirgan har qatra sut uning yuradida uning yuragiga sevgining bir gavhar sarmoyasi bo'lib yig'ilar edi. Har qatra sut bir injudan nishona berar, lekin bu injularning hammasi ma'nolar injusi edi.

U sut bilan o'sar ekan, chumolidan ham kam ovqatlanishiga qaramay, kun sayin xuddi arslon bolasiday quvvat olib borar edi. O'z ovqatini sevgidan topgan kishi sut ichsa, inju, qon ichsa yoqut bo'ladi.

Shunday qilib, uning yoshi birga to'ldi. Boshi sharaf duri bilan bezaldi. Oyoqqa turib beshikni tark etdi. Emaklashni ham qo'yib, birato'lasiga yurishga unnab qoldi. Falakning aylanib turishi uni uch yohga yetkazganda, uning durday pok so'zlar bilan tili chiqa boshladi. Lekin uning hamma so'zlari ishq afsonalariga oid bo'lib ishq koshonasi edi. Taajjubi shuki, uch yoshga kirgan bu bola ko'rinishda o'n yashar bolaning didini berar edi. Bu ishga hamma hayron, dunyo ham, quyosh ham uning boshida sargardon edi.

Otasi o'g'lini bu xilda ko'rgach, unga ilm kasb etishni munosib deb tushundi. O'z bilmining kengligi bilan jahon ichida bir jahon bo'lgan bilimdon bir donihmandni keltirdilar. Uning fikri oldida falak jumboqlari oon yechilar, uning g'oyat nozik mulohaza yuritishidan falakning o'zi mushkul bir ahvolga tushib qolar edi. Uning o'y- fikrlari quyoshday ravshan, lekin uning ko'ngli bundan ham

³⁵ Bu so'zlar arab yozuvida yozilishi nazarda tutiladi.

porloq edi. Dunyoda bor eng maxfiy ilmlar ham uning oldida eng ma'lum bo'lgan ilmlar bo'lib chiqardi. Agar uning fikr oti osmon ilmi tomon yursa, ko'kdagi har bir zarracha hammasi unga darhol bshdan-oyoq ma'lum bo'lib qo'ya qolardi. Agar hikmat yuzasidan rayi jismlarning taqsimotiga tushib ketsa, har qanday ulug' jism ham uning ko'z oldida yo'qlik nuqtasiday bo'lib qolardi. Tabiiy fanlar deysizmi, riyozat yoki ilohiyot deysizmi – hammasi uning oldida «alif», «be», «te» harflaridek ayon edi. Bu hikmatlarning hammasini u Yunonda to'plagan bo'lib, Arastu uning kichik bir shogirdicha edi.

Shoh bazmini bu olam bilimdoni yoritgach olam hukmdori – Xoqon shahzodani chaqirdi. Muallimga ta'kidlab, unga ta'lim berishni topshirdi. Uning oldida shahzoda ko'k qo'ynidagi quyoshday o'rin tutdi. Ustoz «alif», «be» deb boshlaganda Farhod «alam»dan «alif»ni, balodan «be»ni chiqardi. Birinchi kundanoq bu sarvqad va gulyuzli shahzoda otasiga abjad hisobini o'rganganligini sovg'a qildi. Uchinchi oyga kelib avoid sharros chiqdi. Birinchi yili qur'onni yod oldi.

U har bir saboqni bir marta ko'rsa, o'sha varaqni boshqa ochib o'ltirmas edi. Nima so'zni o'qisa ko'ngliga, faqat ko'ngliga emas, hatto jon lavhasiga naqshlanib qolar edi,. U o'ziga o'qib o'tish bilan birga uqib o'tishni ham shior qilib olgan, o'qiganlari hammasi sahifami-sahifa yodiga o'rnashib borar edi.

Ayniqsa, u ishq va oshiqlik haqida yozilgan gaplarni ko'rganda hazin ko'ngli bezovta holga tushar edi. O'sha so'zlarni sharhlab takror-takror o'qir, o'qiganda ham nola va zor bilan o'qirdi. Oshiqlarning qayg'usi haqida so'z ketganda ma'yuslanar, oshiqlarning yoqa yirtishini o'qiganda o'zi ham yoqasini chok qilar edi. Biron kishi o'z dardidan ozgina bo'lsa ham rivoyat boshlasa, unga bu juda qattiq ta'sir etardi. Odamzod ko'nglini bilib, u ezilib yig'lar, biron ko'zda yosh ko'rsa qo'shilib ko'z yoshi to'kar edi.

Muallim bu ahvolni ko'rib, nima qilishni bilmas, undan qayta-qayta buning sababini so'rar edi. Otasi bunga goho hayron bo'lib qolar, onasi esa ko'p o'ylash natijasida ko'zi ojiz bo'lib qolgan edi. Birov: – Hamma bolalar ham shu xilda bo'ladi! – desa, boshqa birov boshqa bolalarni ko'rmabmizmi?! – der edi. Ularning

har biri undagi holni o'zlaricha ta'bir qilar, lekin hech kim uning taqdirida nimalar borligini bilmas edi. Uning bu xil ishlari el orasida hammaga yoyilib ketdi.

Farhod umrining o'n yoshini yashadi. Bu vaqtga kelib dunyoda u egallamagan, o'rganib tagiga yeta olmagan biron ilm qolmadi. Uning yoshi atigi o'n yoshga borgan bo'lsa ham, uning gavdasi, qaddi- qomati, kuch-quvvati yigirma yosh yigitlarnikiday edi.

Uning uchun ilm kitoblari bir-bir yopilgach, u engi jangovarlik yarog'larini egallashga mayl qildi. Bu ishlarga oz fursatgina muhabbat bilan kirishganiga qaramay, nimaga mayl qilgan bo'lsa o'shaning mohir ustasi bo'lib qoldi. U osmon kamalagiga o'xshagan yoyini kuch bilan otib, Sharqda turib G'arbni ura oladigan bo'ldi. Qorongi kechada ko'zga zo'rg'a ko'rinadigan Hulkar to'pidagi xira Suho yulduzini nishonga olsa, u taqdir o'qiga nishon bo'lganday bo'lar edi. U o'q otganda ko'kning jangovar yulduzi – Mirrix o'zining qo'rquv tugunlarini yechib yuborar va ofarinlar aytar edi. Qilichining zarbasi oldida har qanday yer yorilib, suv yuvganda hosil bo'lgan chuqurlikka o'xshab qolardi. Faqat yer emas, o'ziga qattiq toshlarni kiyim-bosh qilib olgan tog'larning kiyimida darzlar paydo bo'lar edi. Agar El'brus tog'iga hamla qilib bir gurzi ursa, u gard-gard bo'lib osmonga chiqib ketardi. U nayzaning boshi ustida falakday aylantirganda aylanib turgan osmon unga qolqon vazifasini o'tardi. Etigining poshnasidagi mix bilan yer tagidagi baliqni sanchar, o'qining uchi bilan esa falakning gardishini teshib chiqardi.

U biron maydonga yo'l olib, ot soladigan bo'lsa, G'arbdan Sharqgacha bo'lgan masofa otining tuyog'i ostida bir nafasda xarobaga aylanar edi. Uning mingan saman oti osmon otidan ham tez chopar, otdan turib tashlangan arqon esa naq ko'kdagi jangovar qiyofada turgan Mirrix yulduzining bo'yiga o'ralardi. Uning olti qirrali gurzisi – shashparidan yetti osmonga ofat yog'ilar , hanjarining zarbidan Hut³⁶(baliq)ning bag'ri suvga aylanar edi. Panjasi bilan Asad(arslon)³⁷

³⁶ Hut – o'n ikkinchi oftob burji.

³⁷ Asad – beshinchi burj.

www.ziyouz.com kutubxonasi

bo'ynini uza olar, har qanday arslon u bilan panja solsa mag'lub bo'lmay iloji yo'q. Badaniga o'q-yarog' kor qilmaydigan shoh Asfandiyor ham uning panjasiga panjasini ursa, mayib bo'lmay qolmasdi.

Lekin shunday baland ovozalik bilimi, shunday cheksiz kuch-qudrati bilan u o'zini abjad o'qiydigan boladan ham kam tutar, bu kamtarlik faqat bilimda emas, o'z kuchini namoyish qilishda ham ko'zga tashlanib turardi. Shohlar uning eshigining gadoyi bo'lgan holda, u gadolikni podshohlikdan afzal ko'rardi.

Men uning faqat ko'ngli pok-u ko'zi pok, – demayman, balki uning tili ham pok,so'zi ham pok, o'zi ham. Uning bunday pokiza xulq-tabiatiga munosib ravishda barcha xalq uning duosini qilar edi. Agar Farhod tomonga nogoh biror sovuq shamol esib qolsa, Chin mamlakatining hamma xalqi unga tegmasa edi! – deb sovuq oh tortardi. Xullas, el o'zining xonumonini unga fido qilguday, xonumoninigina emas, jonini ham bag'ishlaguday edi.

Otasi unga hech dard, alam yuzlanmasin deb, har kuni unung boshi uchun bir gavhar sadaqa qilar edi. Bordi-yu, unga zarracha qayg'u yuzlansa, uni uni bundan xalos etish uchun gavharlar bahosini berar edi. Ammo uning ich-u tashi dard bilan to'la edi. Shu ahvolda u o'n to'rt yoshga kirdi.

Anga farzona Farhod ism qo'ydi,

Hurufi ma'xazin besh qism qo'ydi.

Firoq-u, rashk-u, hajr-u, oh ila dard,

Biror harf ibtidodin aylabon fard.

Farhod bolaligidan favqulodda xislatlari bilan atrofdagilarni hayratga soladi.

O'n yasharligida:

Jahonda qolmadi ul yetmagan ilm,

Bilib tahqiqini kasb etmagan ilm

darajasiga erishadi. Asarda Farhod ham cheksiz jismoniy qudrat, benazir iste'dod egasi, ham yuksak fazilatlar sohibi sifatida tasvirlanadi.

Farhod yoshi ulg'aygani sari hazin va xastadil bo'lib bo'lib boradi. Xoqon Farhodning ko'nglini ochish, hazin kayfiyatini ko'tarish uchun yilning to'rt fasliga moslab to'rt qasr qurdiradi. Shu asnoda Farhod Qorandan tosh yo'nish, Boniydan

me'morlik, Moniydan naqqoshlik sirlarini o'rganadi. Lekin u egallagan bilimlar, o'rgangan hunarlar zohiriy (dunyoviy) bilimlar bo'lib, ilohiy sir-u asrorni ochishga kifoya qilmaydi. Endi u piri komil ta'limini olishi kerak edi.

Farhoddagi hazinlikning tarqamaganini ko'rgan xoqon unga taxtni taklif qiladi va shu bilan go'yoki o'g'lining dardiga davo topmoqchi bo'ladi. Aslida esa Farhoddagi bu holat zaminiy, dunyoviy bo'lmay, ilohiy ishqning nishonasi edi. Shu o'rinda Navoiy ilohiy ishq dardida yongan inson bilan bunday saodatdan mahrum foniy dunyo kishilari orasidagi farqni ko'rsatib beradi. Farhod otasining taxtni egallash haqidagi taklifini saltanat ishlarini o'rganish, tajriba orttirishga ijozat so'rash bilan ortga suradi va xoqon xazinasidagi behisob boyliklar bilan tanisha boshlaydi. Natijada yashirin parda ortidagi xonada saqlanayotgan sirli sandiq va undagi tilsimli ko'zguni ko'rib qoladi. Farhod ushbu ko'zguning sehrini ocholmay, Yunoniston safariga, Suqrot huzuriga o'tlanadi.

Suqrotning huzuriga borish yo'lini unga Suhaylo ismli hakim (donishmand) o'rgatadi. N.Komilovning «Tasavvuf» nomli kitobida yozilishicha, Suhaylo Farhodning tariqat yo'lidagi birinchi piri. U Farhod yengib o'tishi kerak bo'lgan to'siqlar: ajdarho va devdan xabar beradi. Tasavvufda **ajdarho** – nafs timsoli, **dev** – saltanat timsoli hisoblanadi. Suhaylo Farhodga ajdarhoni yengish uchun samandarning yog'ini beradi. **Samandar** – olov ichida yashaydigan jonivor.

U – ishq ramzi. Farhod badaniga samandar yog'ini surganda, ajdarhoning o'ti unga kor qilmaydi, ya'ni ishq otashi nafs o'tini so'ndiradi. Shuningdek, Farhodga keyingi manzillarda uchraydigan sher va temir paykarning ham ramziy ma'nosi bor. **Sher** – g'azab timsoli, ilohiy ishq yo'lga kirayotgan solikda esa g'azab bo'lmasligi kerak. **Temir paykar** – ro'yo, yolg'on dunyo ramzi. Solik dunyo mo'jizalariga chalg'imasligi, ularga ko'ngil qo'ymasligi kerak. Farhod temir paykarni ham yengib, nihoyat, Suqrot dargohiga kirib boradi.

Aslida Suqrot timsolining asar tarkibiga kiritilishi tasodifiy bo'lmay, bosh maqsadni ochib berish yo'lidagi muhim vositadir. N.Komilovning yozishicha, Suqrot piri komil timsoli bo'lib, usiz Farhodning o'z maqsadiga erishishi mumkin emas edi. Navoiy Suqrotni quyosh kabi porloq siymo, jismi pok ruh kabi, shaxsi

aqlning haykali deb ta'riflaydi. U kamolot cho'qqisini egallagan komil inson, o'zi bir joyda o'tirsa ham, ruhi butun dunyoni kezib chiqadi. Jamshid jomi, Iskandar ko'zgusi ham uning ko'ngil ko'zgusi oldida xira. U Farhod bilan yakkama-yakka suhbatlashib, uni o'z farzandiday e'zozlaydi. Chunki bu yigit siymosida u o'z suluk (yo'l)ining davomini ko'rgan edi. U Farhodga shunday deydi:

Muni bilkim, jahon foniydur asru,

Haqiqat ahli zindoniydur asru.

Agar topsa, Sikandar mulki zoting,

Gar o'lsa Nuh umricha hayoting.

Bu baytda Navoiy Suqrot tilidan tasavvufning muhim g'oyasini bayon etadi. Ya'ni bu dunyo o'tkinchi, foniydur, shu sababli unga ko'ngil bog'lash to'g'ri emas.

Chu mahbubi haqiqiy uldurur ul,

Aning vasli sori qat' aylamak yo'l...

Bu yo'l ichraki behad dard-u g'amdur,

Uzoq tortar, vale ikki qadamdur.

Kim ul ikki qadamning qat'i ming yil,

Kishi ursa qadam mumkin emas bil.

Biri o'zlikni qilmoq bo'ldi foni,

Yana bir dog'i topmoq bo'ldi oni

Haqqa yetishish yo'li ikki qadam masofadek gap, lekin bu ikki qadamni bosib o'tish uchun ming yillik mashaqqat sarflanishi kerak. Bu ikki qadamning biri o'zlikdan voz kechish, ikkinchisi o'zlikni topish, ya'ni o'zlikdan voz kechmay turib,

chin ilohiy o'zlikni topish mumkin emas.

Inson o'zlikdan qutulmay, Ilohga yetolmas ekan, demak, uni tezlashtiruvchi chora – vosita kerak. Dostonda majoziy ishq tong yorug'iga, haqiqiy ishq

quyoshga o'xshatiladi:

Bu o'zlukdin qutulmoq chorasoz,

Nima yo'q, o'ylakim ishq majoziy...

Majoziy ishq bo'ldi subhi anvar,

Haqiqiy ishq anga xurshidi xovar.

Farhod shu tariqa Suqrot huzuriga borar yo'lda tariqat maqomlarini bosib o'tadi, piri komil suhbatidan bahramand bo'lib, ilohiy ishqning mohiyatini anglay boshlaydi. Chin mamlakatiga qaytib borib, ko'zguda endi nafaqat Shirinni, balki o'zini va o'zi kelgusida boshdan kechirishi kerak bo'lgan voqealarni ko'ra boshlaydi. Chunki ko'zgu bu o'rinda komil inson Suqrotning qalbidir.

Dostonda ilohiy ishqdan bebahra foniy dunyo kishilaridan biri Xusravdir. Muallif bu ikki qahramonning munozarasini tasvirlar ekan, ikki xil ishq – avom ishq va ilohiy ishq o'rtasidagi tafovutni ko'rsatib beradi. Jami 25 baytdan iborat bu munozarada deyarli har bir baytda muayyan badiiy san'atning yetakchilik qilishini kuzatish mumkin. Xususan,

Dedikim: ishq o'tidin de fasona!

Dedi: kuymay kishi topmas nishona.

baytida «o't» va «kuymoq» so'zlari asosida tanosub san'ati yasalganligini ko'rsak, keyingi baytda «a» unlisining takrorlanishi asosida vujudga kelgan assonans badiiy vositasini qo'llanilganligini ko'ramiz.

Dedikim: kuymagingni ayla ma'lum,

Dedi: andin erur joh ahli mahrum...

Xusrav savol-javobda ham, jismoniy harakatlarda ham Farhodni yenga olmaydi, chunki dunyoviy kuch ilohiy qudratni yengishi mumkin emas edi. Shunda u makkorlik yo'liga o'tadi: yosuman kampir vositasida Farhodning o'limiga erishadi. Navoiy tilidan Farhodning o'limi munosabati bilan aytilgan

Vujudin o'rta ul so'zu gudozi

Haqiqatqa badal bo'ldi majozi –

degan iqrorini Alloh jamoliga yetishgan ishq ahli haqidagi ma'naviy xulosa deyish mumkin. Quyidagi misralarda shoir fikrini yana-da kuchaytirganligini, Farhod timsolida ilgari surilgan qarashlarini oydinlashtirganini ko'rish mumkin:

Baqo shahrida sultonliqqa yetti,

Haqiqat mulkida xonliqqa yetti.

Doston xotimasi ikki bob (53-54) dan iborat bo'lib, 53-bob Sulton Husayn Boyqaroning o'g'li shahzoda Abulfavoris Shohg'arib Mirzo madhi va unga bag'ishlangan bir necha nasihatni o'z ichiga oladi. Navoiy Shohg'arib Mirzoga kamolotga erishish yo'llari haqida gapirar ekan, shahzodaga Iskandar Zulqarnayn, Mirzo Ulug'bek kabi hukmdorlarni ibrat qilib ko'rsatadi. Eng muhim ilmlar sifatida fiqh, hadis va tafsirni egallash zarurligini uqtiradi, shuningdek tibbiyot va hikmat ilmini ham o'rganishni tavsiya

Shah uldurkim shiori ilmi dindur,

Nedinkim ilmi din ilm ul-yaqindur...

Bu din ilmiki xomam qildi tahrir,

Erur fiqhu hadisu so'ngra tafsir...

Valekin tibbu hikmat ham erur xo'b

Ki, sihatdur kishi jismida matlub.

Yakuniy bobda Navoiy Farhod timsolini o'z zamonasidagi barcha shahzodalarga ibrat hamda o'rnak qilib ko'rsatadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Farhod va Shirin timsollari qaysi adiblarning asarlarida fidoyi oshiqlar sifatida tasvirlangan?
2. “Farhod va Shirin dostonidagi timsollarning ramziy ma’nolarini izohlang.
3. Alisher Navoiy qaysi asarida Xusrav Parvez haqida ma’lumot beradi?
4. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonini xamsanavislarning dostonlaridan farqini tushuntiring.
5. Dostondagi Farhodning tariqat yo‘lidagi birinchi ustoz kim deb o‘ylaysiz?
6. Qoran, Moniy, Boniy kabi timsollar Farhodga qanday hunarlarni o‘rgatadi?
7. Farhodning tariqat maqomlarini bosib o‘tishi qaysi epizodlarda yaqqol tasvirlangan?
8. «Farhod timsoli barcha yoshlar uchun ibrat» mavzusida ijodiy matn yarating.

Nazariy ma’lumot.

Komil inson Sharq mutafakkirlarining fozil inson, komil inson haqidagi fikrlari, axloq-odob haqidagi g‘oyalari bugun hamjamiyat ma’naviyatini yuksaltirishda qimmatli dastur bo‘lib qolayotir. Modomiki shunday ekan, yoshlarni ma’naviy, axloqiy, intellektual va jismoniy nuqtayi nazaridan yetuklik darajasiga ko‘tarilishini ko‘zda tutadigan Alisher Navoiy ma’naviy merosidan keng foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Alisher Navoiy o‘z davrida komil insonlarni «ahli ma’ni» deb bilgan. «Ahli ma’ni» bu fikrli odamlardir. Fikrsiz kishining ongida ma’ni chuqurligi bo‘lmaydi. Fikrlash-

haqiqatni anglash, hamma narsa to'g'risida mustaqil mushohada yuritish demakdir. «Ahli ma'ni»lik tufayli axloqiy ong rivojlanadi, odam va olam taqdiriga vijdon bilan qarash qobiliyati shakllanadi. «Ahli ma'ni» kishilar guruhiga oqil va dono, kamtar va olijanob, haqiqatparvar va fidoiylarni ko'rsatish mumkin. Shunday fazilatlarga ega bo'lgan kishilarning tafakkur qilishi kengdir. Chunki, ularda aql oddiy so'z va tushunchalardan emas, diyonat, adolat, insof, iymon, ishq, dard tuhfalari kamol topgan bo'ladi.

Alisher Navoiy deydi: **«Ahli surat»larga shoh bo'lguncha, ma'ni ahli yig'inida gado bo'lmoqliging yuz karra afzaldir»**. Shoirning fikricha, «ahli ma'ni» kishilar ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxslardir. Alisher Navoiy asarlarining qahramonlari Iskandar, Farhod, Shopur, Bahrom, Shirin, Layli, Majnun, Mohinbonu va boshqalar axloqli, fazilatli, komil inson, ma'naviy-axloqiy yetuk insonlardir. Tasavvuf – inson kamoloti, axloqiy poklanish haqidagi ilm dedik. Bu tushuncha komil inson kontsepsiyasida aniq ko'zga tashlanadi. Inson uchun qayg'urish, uning ma'naviy kamolotini o'ylash tasavvufning doimiy o'zak masalasi bo'lib kelgan. Ayniqsa, insonning botiniy olami, ichki ziddiyatlari, ruh va jism orasidagi kurash so'fiylarni ko'p qiziqtirgan. Ular insonda azaliy ikki qarama-qarshi kuch-rahmoniy va shaytoniy quvvatlar borligini, inson Allohning bandasi sifatida shayton qutqusini yengib, rahmoniy fazilatlarga ega bo'lishi lozimligini ta'kidlaydilar.

Komil inson – bir ideal, barcha dunyoviy va ilohiy bilimlarni egallagan, ruhi Mutloq ruhga tutash, fayz-u karomatdan serob, surati saranjom, qalbi ezgu tuyg'ularga limmo-lim pokiza zot, Navoiy tili bilan aytganda:

Foniyyasheki, ham so'zidur pok, ham o'zi.

Hush davlat ul kishigaki, tushgay aning ko'zi.

Tasavvuf – musulmon olamida (mamlakatlarida) keng tarqalgan, butun dunyoda mashhur bo'lgan islom diniga asoslanuvchi buyuk ta'limot. Tasavvuf orqali insoniyat Islom dinining ichki va tashqi go'zalligini, uning buyuk insonparvarlik mohiyatini anglab yetdi. Tasavvufning maqsadi insonni ruhiy, ma'naviy jihatdan poklash, ya'ni komil insonni tarbiyalashdir. Qalb pokligiga

erishgan, yuksak ma'naviyatli, aqlan va jismonan barkamol shaxs komil insondir. Aksariyat adabiyotlarda komil inson ruhiy poklangan inson tushunchasi bilan tenglashtiriladi. Demak, ruhni poklash zarur. Poklanishning yo'li esa bitta, u – nafsni yengishdir. Nafs deganda yemoqlik, ichmoqlik, kiymoqlikdan tashqari yana johillik, ilmsizlik, manmanlik, kibr-u havo, dunyoparastlik, zulm, o'g'rilik, tanballik, tama, ko'rolmaslik, baxillik, mansabparastlik, shahvat, ko'ngli torlik, g'azab, umuman, inson ruhini, qalbini bulg'aydigan, uni Oллоhdan uzoqlashtiradigan barcha illatlar yig'indisi tushuniladi.

Dostondagi Farhod olishib yenggan ajdaho, Axriman dev, temir odam shunchaki xayoliy, afsonaviy obrazlar emas, balki har bir inson (masalan, Farhod) ning botini (ichki olami)dagi nafsoniy istak, shaytoniy intilishlarning ramziy timsollaridir. Farhodning oshiqligi uni bu nafs lashkari bilan kurashga otlantirdi, ishq unga kuch, sabot va iroda ato etdi. Ko'rinadiki, nafsni yengish quroli – bu ISHQ ekan. Tasavvufda ishq deganda faqat mehr, sevgi kabi tuyg'ulargina emas, ulardan tashqari yana iroda, sabot, ilm, ibodat, oqillik, xokisorlik, sabr, qanoat, g'ayrat, kamtarinlik, adolat, saxiylik, halimlik, mardlik, hayo, pokizalik, shirinso'zlik, shafqat, umuman, inson qalbini, ruhini poklashga xizmat qiladigan, uni Oллоhga yaqinlashtiradigan barcha ezguliklar, pokliklar yig'indisi tushuniladi. Ishqning o'rni ko'ngilda bo'ladi. Ko'ngil ishq tufayli poklanadi. Ko'ngil poklansa, ishq yana-da o'tli, nurli bo'ladi, ilohiy mohiyat kasb etadi. Tasavvufga ko'ra ko'ngilni poklash ham bir ilmdir. Ilm esa ustozlardan o'rganiladi. Farhodning ustozlaridan kasb o'rganishini eslang. Ular shunchaki hunarmand ustalar obrazi emasdi. **Boni**y – ko'ngilga ishq binosini qurgan va qurishni o'rgatgan piri komil. **Moni**y – Oллоh ishqini qalbg'a naqshlash sirlarini anglatgan ustoz. **Qoran** – ko'ngildagi toshdan ham qattiq nafsoniy istaklarni parchalash ilmini bildirgan murshid. Shular kabi yana Suhaylo, Suqrotdek ulug'lardan ishq sirlarini, poklanish ilmini o'zlashtirgan insongina hayotlik davrida o'z botinida dev, ajdaho, arslondek bo'lgan nafsoniy illatlarni yenga biladi, kundalik hayotda duch keladigan o'z nafsiga qul Xusrav, Sheruya kabi odam qiyofasidagi shaytonlarga bas kela oladi. Bir so'z bilan aytganda, u insoniy o'zligini yo'qotmay, poklanish yo'lida davom

etadi. Poklanishga erishgan komil inson ayni paytda yuksak axloq va odob timsoliga aylanadi. Shu ma'noda Farhod o'zbek adabiyotida mukammal yaratilgan komil inson obrazidir.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Beshikdagi nolasidanoq ishq dardi sezilib turgan qahramonni aniqlang.

- A) Farhod B) Layli
C) Majnun D) Bahrom

2. Navoiyning «Farhod va Shirin» dostoni qaysi voqea bilan boshlanadi?

- A) Chin xoqoniga tangri o'g'il hadya etishi bilan
B) Farhodga ism qo'yish voqealari bilan
C) Chin xoqonining farzandsizligi voqealari bilan
D) Farhod va Shirinning uchrashuvi bilan

3. Alisher Navoiy fikricha «Ahli ma'ni» – qanday kishilar?

- A) chiroyli, kelishgan kishilar B) kasb-hunar egalari
C) taqvodorlar D) ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk shaxslar.

4. Qaysi dostonda Navoiy shahzoda Badiuzzamonga nasihat qiladi?

- A) «Hayrat ul-abror» B) «Farhod va Shirin»
C) «Layli va majnun» D) «Saddi Iskandariy»

5. Farhodga ta'lim bergan ustozlarini(1-3) o'zlariga tegishli bo'lgan ta'riflari(a-c) bilan moslashtiring.

1) Boniy, 2) Moniy, 3) Qoran;

a) ko'ngildagi toshdan ham qattiq nafsoniy istaklarni parchalash ilmini bildirgan murshid;

b) ko'ngilga ishq binosini qurgan va qurishni o'rgatgan piri komil;

c) Olloh ishqini qalbga naqshlash sirlarini anglatgan ustoz.

A) 1-c, 2-b, 3-a B) 1-b, 2-c, 3-a C) 1-a, 2-b, 3-c D) 1-b, 2-a, 3-c

6. «ikki xil ishq – avom ishq va ilohiy ishq o'rtasidagi tafovutni ko'rsatib beradi» Ayting-chi, Kimlar timsolida ko'rsatiladi deb o'ylaysiz?

- A) Farhod va Xisrav B) Sheruya va Bahrom
C) Mehunbonu va Xisrav D) Farhod va Shirin

Savol va topshiriqlar:

1. Farhodning o'limi oldidan butun borliq, tabiat bilan vidolashishi, ulardan uzr so'rashi, minnatdorchilik bildirishini qanday izohlash mumkin?
2. Farhodning ajalga, falakka, dunyo (dahr)ga murojaati berilgan baytlarga diqqat qarating, ularni tahlil qiling.
3. Qaysi misralarda vatanga bo'lgan mehr, sog'inch o'z ifodasini topgan?
4. O'lim oldidagi o'g'ilning bodi sabo orqali otasi bilan vidolashuvi Siz qanday taassurot qoldirdi?
5. Farhod o'zidan ayrilgan onasining holatini qanday tasavvur qiladi? Xuddi otasiga bo'lgani kabi onasiga ham xayolan taskin, dalda beradimi? Buning sababini izohlashga urining.
6. «Meni rozilig'ingdin qilma navmid,
Manga do'zax o'tini solma jovid»
murojaati kimga qaratilgan? Bu o'tinchning ma'nosini tushuntiring.
7. Tasavvufning maqsadi nima ekanligi haqida tushuntiring.

24 – § «LAYLI VA MAJNUN» DOSTONI

Alisher Navoiy «Xamsa» sining uchinchi dostoni – «Layli va Majnun». Alisher Navoiy Layli va Majnun sarguzashtlarining anʼanaviy syujet chizigʻini saqlab qolgan holda voqealarga yangicha ruh va mazmun baxsh etdi hamda dostonga yangi timsollar kiritdi.

Ibn Qutayba, Al-Johiz, Abu Bakr al-Volibiy va boshqa arab olimlarining asarlarida Layli va Majnun haqidagi turli-tuman rivoyatlar beriladi. Badiiy adabiyotga kelganda Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Ashraf, Jomiy, Amir Shayxim Suhayliy qalamiga mansub dostonlar yaratildi. Turkiy tilda esa Gulshahriy, Oshiq Posho, Shahidiy kabi shoirlar Layli va Majnun orasidagi ishq sarguzashtlari haqida oʻz dostonlarida ayrim parchalar berdilarki, «bu parchalar Layli va Majnun afsonasining turkiy tildagi dastlabki kurtaklari sifatida ahamiyatlidir»³⁸. «Layli va Majnun» dostonning kirish boblaridan birida Navoiy anʼanani davom ettirib, bu mavzuda asar yozgan salaflarini chuqur hurmat va ehtirom bilan tilga oladi. Ulardan farqli oʻlaroq asarini turkiyda yozganini alohida taʼkidlaydi. Navoiy Nizomiyning dostonini «qalʼa» ga, Dehlaviynikini yaxshi bezakli «asr» ga oʻxshatib, oʻzining dostonini esa «qalʼa» va «qasr» atrofidagi «shahar va bogʻlar» ga qiyos etadi. Shoir oʻz asarini «Firoqnoma», «Nomai dard» deb ham ataydi.³⁹

Alisher Navoiyning «Layli va Majnun» dostoni 38 bob, 3623 baytdan iborat. Shundan muqaddima 9 bobni oʻz ichiga oladi. Doston anʼanaviy hamd – Allohning madhi bilan boshlanadi. Unda shoir olamning yaratilishi, tun, kun, oy, quyosh, yulduzlarning, yil fasllari va ulardagi tabiatning oʻziga xos jilolari, insonning tabiat ichida yaratilishi, yoʻqdan bor, bordan yoʻq boʻlishi – bularning hammasi Allohning beqiyos qudrati va ulugʻligining ifodasi ekanini taʼkidlab, unga hamdu sanolar oʻqiydi. Navoiy bobda gʻoyat ustalik bilan Allohning yerdagi tajallisi

tasvirini ushbu yozilayotgan dostoni g'oyasi bilan bog'liq holda bayon qiladi. Yaratuvchining har yerdagi tajallisi jahonda Layli bo'lib ko'rinadi, jilva qiladi, uning bu xususiyati esa yaratilganlarni Majnun qilishdan iboratdir⁴⁰. **Ikkinchi bob** Munojotni o'z ichiga oladi. Mazkur bobda Navoiy Allohga murojaat qilib, uni borliqni yaratgan yagona va oliy zot deb deb ataydi va o'z gunohlarini, xatolarini kechirishni iltijo qiladi. Dostonning **3-bobi** Muhammad payg'ambar (s.a.v) madhiga, **4-bob** Me'roj tuni ta'rifiga bag'ishlangan. Dostonning **5-bobi** so'z ta'rif, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy madhini o'z ichiga oladi. Navoiy dastlab **so'zga** ta'rif berar ekan, uni **eng ajoyib gavhar, mavj urgan dengizga** o'xshatadi. **6-bob** Mavlono Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhidadir. Navoiy Jomiy ismidagi «nur» so'ziga alohida urg'u berib, uning oti ham, zoti ham «nuru-n-alo nur»dir deydi. Dostonning **7-bobi** zamona hukmdori Sulton Husayn Boyqaroga bag'ishlangan. **8-bob** shahzoda Badiuzzamon ta'rifidir. Dostonning **9-bobi** tun ta'rifiga bag'ishlangan. Bob muayyan ma'noda muqaddima bilan asosiy qismni bog'lovchi ko'prik vositasini o'taydi. Bobda shoirning qorong'i tunda xayol otiga minib, sayrga chiqish tasviri berilgan. Ishq vodiysiga yetganda ot oqsoqlanib, yo'lda davom etolmay qoladi. Yomg'ir, bo'ron aralash momaqaldiroq guldurab, chaqin chaqadi. Chaqin yorug'ida shoir saksovulday taxlanib yotgan inson suyaklari, vahshiy hayvonlarni ko'radi. N.Komilovning «Tasavvuf» kitobida yozilishicha, bu tasvirlarning hammasida muayyan ramz bor. Bu **tun** hajr tuni, **bu vodi**y esa ishq vodiysi, **vahshiy hayvonlar** oshiqqa xuruj etgan balo-ofatlar, **suyaklar** ishq qurbonlaridan nishona. O'z asli, Ilohdan ajralgan **musofir, g'arib ruh Majnun** shu vodiya yakka o'zi boshini egib o'tiribdi. Shu o'rinda ikkita tashbeh qo'llanilganligini ko'ramiz. Qorong'i tunda birin-ketin chaqmoq chaqib, uning yorug'ida qabilalar ko'zga tashlanadi, shunda shoir **tunni** Laylining sochiga, **chaqmoqni** esa Layli yuzining ochilishiga o'xshatadi:

Andoqki qilib karashma mayli,
Zulf ichra jamolin ochsa Layli.

Layli **yuzi** bu o'rinda ilohiy nur manbayi, **uzun sochlari** – moddiy dunyo, firoq tuzoqlari, («Layli» so'zining o'zi ham tun ma'nosini bildiradi), ana shu nur manbaining chaqmoqlari Majnun qalbi va vujudidan joy olgan. **Ikkinchi tashbeh:** Navoiy ishq vodiysida «**nori ayman**» (shoxlari shu'lalanib turgan daraxt)ni ko'radi. Qissa boshlanib, Layli va Majnunning birinchi uchrashuvi tasvirlanganda shoir shu tashbehni takrorlab, Majnunni xuddi shu shu'lali daraxt qiyofasida chizadi, ya'ni Layli yuzining shu'lasidan Majnun qalbi alangalanib ketadi. «Nori ayman» aslida Qur'ondagi Muso hikoyasiga ishoradir. Muso alayhissalom Allohga yuzingni ko'rsat deb iltijo qilganlarida, Alloh bir uchqunni Tur tog'i tomon yo'naltiradi. Tur tog'i parchalanib, qum holiga keladi, Ayman vodiysi esa yorishib ketib, undagi daraxtlar mash'aladay porlaydi. Alloh ishqni mana shunday qudratga ega. **10- bobdan** dostonning asosiy qismi boshlanadi. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, **guliston** darveshning ruhiyati, uni Haq ishqni egallab oladi va u betoqatlanib, hushini yo'qotadi. Shu tarzda **majzubi solik** (Haqdan jazba etgan, ustoz ham, piri ham Ishq bo'lgan, maqomlarni egallamasdan turib, hol martabasiga erishgan oshiq)ning sarguzashtlari boshlanadi. Qays shu tariqa Laylini har ko'rganida hushidan ketadi. Xalq orasida «Majnun» laqabi bilan ovoza bo'ladi. Qaysning otasi o'g'lining dardiga shifo bo'ladi degan umidda haj munosabati bilan Ka'ba ziyoratiga olib boradi. Qarindoshlar Qays Ka'bani tavof etsa, ahvoli yaxshilanadi deb umid qiladilar. Lekin Majnun Allohga munojot qilib, Layli ishqini ko'ngliga mustahkamroq jo etishini so'raydi. Mazkur lavha dostonning eng ta'sirchan o'rinlaridan biri bo'lib, 43 baytdan iborat. Bu o'ziga xos «munojotnoma»da 24 o'rinda «ishq» so'zidan foydalanilgan. Doston **xotimasi uch bob** (36-38-bob)ni o'z ichiga oladi. **36-bob** «Ishq ta'rifi»ga bag'ishlangan bo'lib, bunda Navoiy ishqni kimyoga va olamni ko'rsatuvchi ko'zguga o'xshatadi:

Ey, ishq, g'arib kimiyosen,
Bal oyinayi jahonnamosen.

Rivoyatlarga ko'ra, qadimda kimyogarlar mis va boshqa ma'danlarni yuqori

harorat ta'sirida oltinga aylantirish mumkin deb hisoblaganlar. Navoiy bu o'rinda shu afsonaga ishora qilib, odam aslida tuproqdan yaralgan, ammo ishq olovining «kimyo»ligi uni oltinga aylantiradi, ya'ni ishq inson vujudini turli xil chiqindilar: jismoniy talablar va nafsoniy istaklardan poklaydigan otashdir degan fikrni keltiradi:

Chun xolis-u, pok-u beg'ash o'ldi,

Oltin neki kimiyovash o'ldi.

Poklanish, ya'ni «kimyo»lanish ishq majoziy bo'lib, undan «oltin»ga aylanib chiqqan oshiq endi o'zligidan qutuladi va qayoqqa qarasa, haqiqiy Yor(Haq)ni ko'radi. Bu esa qalbning ko'zguga, ya'ni «oyinayi jahonnamo»ga aylanishi, boshqacha aytganda ishq haqiqiyga molik bo'lishdir.⁴¹

«Layli va Majnun»

(dostondan parcha)

Vasl davlatiga yetishgan Majnun shu choqqacha visol lazzatini totmagan, g'am o'tida kuyib, vasl otinigina eshitardi, xolos. Vasl bilan joni yangilangach, hayot suvini mo'l-ko'l ichgandek bo'ldi. Lekin zamona bu hayot suvini to'kib tashlab, yana zahar to'la yuz jomni unga tutdi. Yana hajrga muhtalo bo'lgan oshiqning holi avvalgisidan ham og'irlashdi. Ko'nglida yuz xil iztirob paydo bo'ldi-yu, yana Najd tog'i tomon yo'l oldi. Najd tog'ini yer ustidagi ikkinchi osmon deb atash mumkin edi. Cho'qqilari falakka yetadigan bu bahaybat tog' ustida daraxt-u ko'katlar ham o'smasdi, faqat toshlardan iborat bo'lib, oshiqlar uchun g'am-alam tog'i edi. Majnun uning ustiga yugurganicha chiqib bordi. Bu tog'ning cho'qqisini u o'ziga maskan qilib olgan bo'lib, u yerdan Layli qabilasi ko'rinib turardi. Ko'zi doimo shu qabilada bo'lib, u yerni tomosha qilish bilan o'z dardiga chora topar, u yerda ko'tarilgan tutunni ko'zlariga surma deb bilardi. Tog' cho'qqisidagi o'z manziliga olov tezligida yugurib chiqdi-yu, yana qabilaga ko'zini tikkanicha, o'z-o'zi bilan so'zlasha boshladi. Atrofida vahshiy hayvonlar, qushlar paydo bo'la boshladi. Ular ichida Majnun yoqtirgan bir jayron bo'lib, ko'zi bilan bo'yni nozik, jismi chaqqon, devona yigitga yor-u oshno edi. U Majnunga

mehribonlik ko'rsatib, bo'ynidan quchar, yuzlariga yuzini surtib erkalana, qulog'i bilan ko'z yoshlarini artib, tuyoqlari bilan jismini qashirdi. Jafokash yigit esa uni erkalar ekan, qulog'iga shunday deb so'zlardi: «Sening ko'zlaring Layli ko'zidek sehrli, nozik oyog'ing uchi yorilgan qamish qalamning o'zginasi, tuyog'ing esa qalam uchidagi siyohga o'xshaydi. Xuddi xat yozish uchun bandlik qamish qalamni yo'ngandeksan. Ushbu qalaming bilan Layli qabilasi tomon yo'l olib, agar yorim bahor chog'i sayrga chiqqan bo'lsa, sen tomonga yo'li tushib qolsa, uzoqdan turib atrofidan aylangin-da, har o'n qadamda tuproqqa yuzingni qo'y. Men yuzimni sening yuzingga surtay, ko'zimni ham ko'zingga surtay. Sayrda u bilan birga bo'l, qay tomon yo'l olsa, gul-u lolalar orasida bekinib, u yetib kelganida, oyog'iga yuzingni, qadami tuprog'iga ikki ko'zingni surtgin. Hazin yiglab, mening g'amimni unga oshkor qil, dil dardlarimni mungli ko'z yosh to'kib unga bayon qil!»⁴²

Majnun kiyik bilan shunday so'zlashar, qushlar bilan boshqacharoq suhbatlashar, har bir hayvonga shu tarzda o'zining g'amgin qissasidan hikoya so'zlardi. Ko'nglida yor visoliga orzu havas yashar, lekin bu havas xayolgina edi. Layli bilan bo'lib o'tgan visol onlarini yodiga olar ekan, dili shodliklarga to'lardi.

Majnunning yarim kechada Nafval uyidan chiqib, dasht tomoniga ketganini bilgan ota-onasi el oldida uyalishganidan g'am ostida qolishdi. O'sha zahotiyoq uy tomon yo'l olishdi, yetib borishgach, otasini isitma tutib, to'xtovsiz terlab, to'shakka mixlanib qoldi. Har xil muolajalar qilishsa ham, foyda bermadi. Tabiblarning mahorati ham kor qilmay, isitmasi pasaymadi. Dardi og'ir bo'lgani sababli, ahvoli borgan sari yomonlashib, oxiri jon omonatini topshirib, qorong'i maskan sari yo'l oldi. Qabila ahli aza tutib, oh-faryod chekdilar. Bundan xabar topgan keksa onasi bir tomondan o'glining dard-u g'ami, ikkinchi tomondan yostiqdoshining alami bilan iztirob chekib, eri ortidan boqiy dunyoga yuz tutdi. El unga ham aza tutib, qora kiydi. Ularni o'sha qabilaning go'ristoniga dafn etdilar.

Najd tog'ini o'ziga maskan qilib olgan Majnun ota-onasining vafotlaridan bexabar edi. Bir kuni ichini qayg'u bosib, ko'zi uyquga ketdi. Tushida ajoyib bir

voqeani ko‘rdi: ikkita kaptar bir uyda bola ochibdilar, jo‘jaga qanot chiqqach, u birdan havoga parvoz qilibdi.⁴³ Buni ko‘rgan ikkala kaptar uni uyasiga olib kelish uchun osmonga parvoz etishibdi. Jo‘jani topgan bolsalar ham, u o‘jarlik qilib uyiga qaytmas emish. Ikkovlari noumid bo‘lib inlariga qaytayotganlarida, yuqoridan ikkita burgut uchib kelib, ikkovini yeb qo‘yibdi. Bu tushni ko‘rgach, Majnun ko‘zini ochdi-yu, qonli ko‘z yoshlarini to‘ka boshladi. Tushiga ta‘bir istab, uni o‘z holatiga qiyosladi-da, ota-onasi o‘lganini, hayoti quyoshi qora bo‘lganini bildi. Tog‘dan pastga qarab sel singari shoshilib, seldek ko‘z yoshlarini tokib, qabilasining mozorigacha oh-faryod urib yugurdi. U yerda yangigina yasalgan ikki qabrni ko‘rib, jismi zorini chaqin urgandek bo‘ldi. Boshiga tuproq sochib, ko‘kragiga toshlarni ura boshladi. O‘tasining mozoriga boshini qo‘yib fig‘on chekdi: «Ey sahro ahlining azizi, faqat dasht emas, Makkadan Shomga qadar barcha el sening rahmating dasturxonidan bahramand edi. Arablarning eng ulug‘ kishilari ham sening dastingdan shikast topardi. Lekin sen mendan shikast topding. Ko‘ngling g‘amimda noshod bo‘lib, umring men tufayli barbod bo‘ldi. Meni

shodlik uchun tilagan eding, lekin men tufayli yorug‘ chirog‘ing o‘chdi. Meni tilab qancha diramlar⁴⁴ sochding-u, men tufayli alamdanda boshqa narsa ko‘rmading. Qaysi til bilan sendan uzr so‘ray, sening aytganlaringni qilmadim, ruhingdan nechuk kechirim so‘ray? Meni tashlab ketib, ustimga g‘am tog‘ini qo‘yding. So‘ngaklarimni bir-bir ushatib, tanimni tuproqqa qorishtirding. Yulduzim har qancha qora bolib, toleyim baxtsiz bo‘lsa ham, saxovat ko‘rsatib, meni kechirgil, ruhingni kechiruvchim qilgin!».

⁴³ A.Navoiy Xamsa, "Yangi asr avlodi" - T.:2017. 263-b. 496b.

⁴⁴ Diram – kumush tanga

Keyin Majnun onasi qabri oldiga borib, yoqasi oʻrniga koʻksini pora qilib, yerni koʻz yoshlari bilan dengizga aylantirdi. Bahor bulutidek oʻkirib, oʻz yuzlariga ura boshladi. Soʻng alam bilan shunday deb faryod urdi: «Ey jonim qiblası, qiblamning nuri! Jonimning shodligi, koʻzimning chirogʻi, koʻnglimning rohati-yu, fikri xayolim oromi! Sen Kaʼbam esang-da, men mayxonani istab, tavof qilmadim, atrofingda aylanib sayr etmadim. Qalbingga har doim iztirob solib, Kaʼbamni xarob ayladim. Mening Kaʼbam xarob boʻldi, endi Tangriga ne deb javob beraman? Mehrimga koʻnglingdan joy berib, beshigimni qoʻllaring bilan tebratding. Har kun meni oʻylab qaygʻu chekding, meni deb tunlari uyqung harom boʻldi. Kechalari tinmay yigʻlab figʻon qilganim koʻzlaringga uyqu bermasdi. Kunduzlari-yu kechalari mening dardimda tinmay, yemak-ichmakni ham unutib qo yarding. Bir luqma non yeganingda ham, uning menga sut boʻlishini oʻylarding.

Koshki edi chekkan bu azoblardan qadding egilib, koʻrpa-toʻshak qilib yotganingda, men qaddimni egib qoshingda tursam edi, qul kabi oʻgʻilligingni qilsam edi. Bunday ogʻir kunlarda boshingda hozir boʻlolmadim, shafqat bilan qoʻllaringni silab, koʻzlarim bilan yoʻllaringni supurolmadim. Sendan tun-u kun judo boʻlib, bevafoq qildim, dardingga davo boʻlolmadim. Jannatdan joy olgan ruhing mendan shod emasligini bilaman, shu zulmning oʻzi menga yetib ortadi. Bechoraman, boshqa nima qilay, dardimga qanday chora topay?!» Shunday figʻon qilganicha, boshini yerga urarkan, yana hushidan ketib yiqildi.

Hayot kuyi, goʻzalligidan mahrum boʻlgan Majnun endi ota-onasidan ham judo boʻldi. Unı yor, dogʻi oʻrtab kelayotgan boʻlsa, ular ustiga ikki mehribonining dardi ham qoʻshildi. Alam ustiga alam ichida qolgan bechora goʻristonni vatan qilib oldi. Yotadigan joyi xilxona boʻlib olam unga goʻyo qorongʻi goʻrdek tuyilardi. Har kuni hushini yoʻqotib nola-yu figʻonlar qilar, oʻzini yuz gʻamga duchor etardi. Oʻz joniga jafolar qilib, oʻz-oʻziga aza tutardi. Ota-onadan ayrilish ikki dogʻ boʻlsa, hijron ushbu ikki oʻt ustiga quyilgan yogʻ edi. Muncha gʻam-u balo yigʻilgach, Majnun yotib qoldi. Dardi shunchalar kuchli ediki, u oʻzi yotgañ joyidan qoʻzgʻalolmasdi. Boshi ustiga yovvoyi hayvonlar-u qushlar, kiyiklar toʻplanib turishardi. Bu payt Layli ham gʻam-alam ichida iztirob chekardi. Majnun

visolidan shodlikka to'lgan qiz yana hijronga duch keldi. Majnunning ota-onasi vafot etganini eshitgan Laylining dardiga dard qo'shildi. Chunki yuz bergan barcha voqealarga o'zi sabab bo'lganini yaxshi bilar edi. U tinmay yig'lar ekan, shunday so'zlar bila nola qilardi:

«Ey kajrav⁴⁵ sipehri⁴⁶ xudroy⁴⁷,
Zulmungdin voy-u yuz tuman voy!
Jonimg'a necha sitam qilursen,
Ko'nglumba nasib alam qilursen,
... Layliyi zaif-u benavoni,
Yuz dard-u balog'a muhtaloni
O'lturmak ila ham etmayin bas,
Hajr o'tig'a solmoq o'ylakim xas.
Bu Layli edi, nedur xayoling,
Ermas edi hiylapesha zoling⁴⁸.
Sovrulg'asiz, ey ravanda⁴⁹ aflok,
Qo'zg'alg'asiz, ey nujumi⁵⁰ bebok⁵¹.
Jismimni qatil⁵² qildingizla!
Jonimni zalil⁵³ qildingizla!
Jismim gardin uchurdi ohim,
Ey charx, arimadimu⁵⁴ gunohim?!

Bu qayg'u azoblarim yetmagandek, yorimning iztiroblari ham boshimga tushdi. Uning ota-onasi o'lib, men ham motamda qoldim. Agar u qattiq alam chekayotgan bolsa, mening dardim unikidan ikki barobar kuchliroqdir. Unga ota-onasining g'ami yetgan bo'lsa, bu – mening ham g'amimdir. Laylini furqat balosi

⁴⁵ Kajrav-teskari yuruvchi

⁴⁶ Sipehri- falak, osmon

⁴⁷ Xudroy- o'zboshimcha

⁴⁸ Hiylapesha zoling - hiylagar keksang

⁴⁹ Ravanda- kezib yuruvchi

⁵⁰ Nujumi- yulduzlar

⁵¹ Bebok- beparvo

⁵² Qatil- o'ldirmoq

⁵³ Zalil qilmoq- xo'rlamoq

⁵⁴ Arimadimu- pok bo'lmoq

qiynayotgan bo'lsa, buning ustiga ikki Majnuncha mashaqqati ham bor. Unga umr zaruriyati qolmadi, shuning uchun jondan kechsam ajab emasdir».

Shunday so'zlarni faryod urib xitob qilar ekan, nola o'ti haddan oshib, jismida isitma paydo bo'ldi. U o't xuddi quyoshning botar chog'idagi haroratiga o'xshardi. Guldek yuzi terga botib, isitma o'tidan qizarib ketdi.

Onasi qizining bu ahvolini ko'rib, iztirob chekardi, jigari kabobga o'xshab kuyardi. U Laylining otasini xabardor qilgach, qizining holatidan u ham qattiq tashvishga tushdi. Ota-onasi, dugonalari tabiblar chaqirib keldilar. Iso nafasli hakimlar har qancha davo qilishsa ham, isitma pasaymasdi...

Bu olamni tark etish onlari yaqinlashganini sezgan parivash uyni xoli qoldirishlarini so'radi-da, so'ng huzuriga onasini chaqirtirib unga shunday murojaat qildi: «Ey joningni menga bag'ishlagan onajonim! Bu xasta jonim sening joningga sadqa bo'lsin. Mening bor mashaqqatlarimni o'z ustingga olib, ko'p dard-u alamimga qolding. Ming yil tirik bo'lib xizimatingni qilsam ham, bu yaxshiliklaringni qaytara olmayman. Endi gulim xazonga uchrab, gulistonimga sovuq kuz shamoli yetishdi, bu chamanni tark etish zarur bo'lib qoldi. Vidolashish chog'i yetib kelgan ekan, dilimdagi dardlarimni sendan yashirishim to'g'ri bo'lmaydi. Bilganlaringga sen madero, chora qilding. Endi men senga sirlarimni ochay. Omonatimni topshirib, tuproq sari yo'l olar ekanman, aza ochma, ko'z yoshlaringni ko'p to'kma, yuzlaringga urib yaralab, ruhingga azob berma, deb aytishim befoyda. Shuning uchun sendan bularni emas, boshqa bir narsani iltijo qilaman. Motam kunlari qattiq azob chekib, yuzingni tirnab qonga botirma, ko'p qora kiyim kiyma, iloji boricha, sabr qilishga intilgin, o'zingga dalda, taskin ber. Tangri senga sabr bersin». Onasiga ko'plab duolar qilgach, yashirinchalik bilan bu so'zlarni ta'kidladi: «Bu motam elga oshkor bo'lgach, dasht-u sahro ahliga ham yetib boradi. Shubhasizki, mening tog'-u dashtlarda shamoldek kezib yurgan g'aribi zorimning qulog'iga bu so'zlar eshutilgach, hodisadan xabar topib, ruhi mening ruhimni istab, tezda buyoqqa keladi-yu, quyosh kabi mening boshimga yetadi. Ayriliq dardidan qutulib, elga ishq qanday bo'lishini ko'rsatib, tuprog'imga tuprog'ini qo'shadi. Ruhini menga topshirib, tani jonsiz bo'lib yerda jismi zori

yotsa, hurmatini qilib yonimga yotqizgil. Uning sharif jismi pok bo‘lgani uchun ko‘z yoshlaring bilan yuvsang ham arziydi. Ginani unutib, unga yaxshilik va mehribonlik ko‘rsatgin-da, jon pardasidan kafan qilgin va ana shu kafanga meni ham o‘ragin. Unga farzangdingdek munosabat ko‘rsatib, farzanding bilan birga uyquga yotqizgin-da, ikki ruh bir-biri bilan qo‘shilgach, bir tobutga solgin».

Layli ushbu so‘zlarni tugatdi-yu, «Majnun» deganicha jon berdi. Onasi bu kunni ko‘rib, bir ovoz chiqardiki, u osmonning bag‘rini teshib o‘tgandek bo‘ldi. Qizining boshidan aylanib, tovoniga ko‘zlarini surtar, go‘yoki kipriklari bilan uni qitig‘lab, «Uyqu vaqti emas-ku hozir, ko‘zlaringni och, oyoqlaringni qimirlatib, so‘zlagin», – degandek uyg‘otmoqchi bo‘lardi. Titrab, yig‘lab qizini mahkam bag‘riga bosib, yuzlarini yuzlariga qo‘yar, ko‘z yoshlaridan uning ruxsoriga suv urar, go‘yo suv bilan seskanib, zora uyqusidan uyg‘onib ketsa, degandek bo‘lardi. Lekin uning barcha harakatlari zoye ketdi, oy yuzli go‘zal qizi uyqudan ko‘z ochmadi. Uyg‘onishidan umidi uzilgan ona oppoq sochlarini yoyib, oh-faryod ko‘tardi, sochlarini yulib, yoqalarini yirtar, tirnog‘lari bilan yuzini o‘yar, o‘yilgan yaralar o‘rnidan oqqan qonlar ko‘z yoshlariga qo‘shilib buloq suvlaridek oqardi...

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Dostondan olingan parchani o‘qing. Adabiy tildagi so‘z boyligingizni oshiring, eski o‘zbek adabiy tilidagi so‘zlarning bugungi kundagi muqobilini topib, yod oling.

T/r	eski o‘zbek adabiy tili	Adabiy til	T/r	eski o‘zbek adabiy tili	Adabiy til	T/r	eski o‘zbek adabiy tili	Adabiy til
1	Kajrav		6	Sipehr		11	Zalil	
2	Arimadim		7	Ravanda		12	Hiylapesha	
3	Bebok		8	Nujum		13	Xudroy	

2. Najd tog'ini o'ziga maskan tutgan qahramon nomi qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

- A) Layli B) Navfal C) Majnun D) Abu Salom

3. Uyg'onishidan umidi uzilgan ona oppoq sochlarini yoyib, oh-faryod ko'tardi, sochlarini yulib, yoqalarini yirtar, tirnog'lari bilan yuzini o'yar, o'yilgan yaralar o'rnidan oqqan qonlar ko'z yoshlariga qo'shilib buloq suvlaridek oqardi...

Onaning bunday holga tushishiga sabab nima deb o'ylaysiz?

- A) Majnunning uyni tark etib ketishi.
B) Laylining tez-tez kasallikka chalinishi
C) Qabilalar o'rtasidagi mojarolarning avjga olishi.
D) Laylining bu dunyoni tark etishi

4. «Majnun yotib qoldi. Dardi shunchalar kuchli ediki, u o'zi yotgan joyidan qo'zg'alolmasdi». Bu holga kelguncha bo'lgan sabablarni toping. Mustaqil fikt yuruting.

«Sab'ai sayyor» («Yetti sayyora») Navoiy «Xamsa»sining to'rtinchi dostoni bo'lib, u 1484-yilda yozib tugallangan. Doston uchun Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan «Bahrom Go'r» afsonasi asos bo'lgan. Bu afsona sosoniylar sulolasidan bo'lgan podshoh Varaxran (418 – 438) nomi bilan bog'liq (Varaxran dariy tilida «Bahrom» ma'nosini anglatadi). U go'r – qulon oviga o'ch bo'lgani uchun Bahrom Go'r nomi bilan mashhurdir. Navoiy «Tarixi muluki ajam» asarida Bahromning shijoatli podshoh bo'lganini aytadi va Bahrom Go'r nomining kelib chiqish sababini quyidagicha ta'riflaydi: «Ani Bahrom Go'r dedilar. Muning jihatini ba'zi dedilarkim, go'rni shersayd qilg'anda, aning o'qi egnisidan o'tub,

Savol va topshiriqlar:

1. «Layli va Majnun» dostoni qaysi vaznda yozilgan?
2. «Layli va Majnun» dostonning kirish boblaridan birida Navoiy kimni chuqur hurmat va ehtirom bilan tilga oladi?
3. Navoiy dostonida «qal'a»ga, «qasr»ga, «shahar va bog'lar»ga o'xshatib qiyos etadi timsollar kim va o'z asari «Layli va Majnun»ni qaysi nom bilan ham ataydi?
4. «Tasavvuf» kitobida yozilishicha, bu tasvirlarning hammasida muayyan ramz bor. Hajr tuni, ishq vodiysi, oshiqqa xuruj etgan balo-ofatlar, ishq qurbonlaridan nishona bular nimani anglatadi?
5. «Ey jonim qiblasi, qiblamning nuri! Jonimning shodligi, ko'zimning chirog'i, ko'nglimning rohati-yu, fikri xayolim oromi! Sen Ka'bam esang-da, men mayxonani istab, tavof qilmadim, atrofingda aylanib sayr etmadim». Bu e'tirof kimga qaratilgan?
6. Laylining onasiga qilgan so'nggi o'tinchi, iltimosi nima edi?

yerga tegdi. Ba‘zi debturlarkim, go‘r oviga ko‘p moyil erdi»⁵⁵

Bahrom Go‘r haqidagi afsona va rivoyatlar juda ko‘p bo‘lib, dastlab Hind Eron xalqlari tomonidan yaratilgan, keyinchalik Eronga qo‘shni bo‘lgan xalqlar, ayniqsa, armanlar, gruzinlar orasida ham paydo bo‘ldi. Bu afsona va rivoyatlar zamonlar o‘tishi bilan Sharq xalqlari orasida keng tarqalgan. Ularda Bahrom shonshavkatli podsho, shijoatli, mard va oliyjanob, tanti, mohir mergan, ishratparast shaxs sifatida tasvirlandi. Dastlab xalq og‘zaki ijodida paydo bo‘lgan Bahrom Go‘r obrazi keyinchalik yozma adabiyotdan, ayni choqda manoqib va xotira memuarlardan ham o‘rin oladi.

Bahrom Go‘r haqida yozma adabiyotda birinchi bo‘lib doston yaratgan ijodkor fors-tojik mumtoz adabiyotining yirik vakili Abulqosim Firdavsiydir.⁵⁶

Firdavsiy Bahrom Go‘r xarakterini to‘laroq ochish maqsadida xalq og‘zaki ijodidagi hikoyat va afsonalardan ijodiy foydalangan. Dostonda Bahrom Go‘rning ovda o‘z kanizagi Ozoda bilan to‘qnashuvi tasvirlangan hikoyat keltiriladi. Bu hikoyat ko‘p shoirlarning diqqatini o‘ziga tortdi.

Bahrom Go‘r haqida maxsus doston yaratgan shoir Nizomiy Ganjaviydir. Shoir «Haft paykar» dostonida Bahrom va Fitna haqidagi qoliplovchi hikoyani beradi. U Firdavsiy tomonidan qalamga olingan lavhalarni takrorlamagan holda yangi shaklda va uslubda doston yaratadi.

Amir Xusrav Dehlaviy (1253–1325) Nizomiyni «Haft paykar» dostoniga ergashib, «Hasht behisht» («Sakkiz jannat») dostonini yaratadi. «Hasht behisht» kompozitsiya jihatidan Nizomiyni «Haft paykar» dostoniga o‘xshasa-da, ayrim jihatlari bilan undan farq qiladi. Xusrav Dehlaviy asarni Bahromning taxtga chiqishi voqeasidan boshlaydi, Nizomiy dostonidagi ko‘pgina epizodlarni tushirib qoldiradi. Shoirni Bahrom Go‘r obrazi bilan bog‘liq sakkizta hikoyatni so‘zlatish qiziqtiradi.⁵⁷

Navoiy «Sab‘ai sayyor» dostonida Firdavsiy, Nizomiy, Dehlaviy kabi ulug‘ so‘z ustalarining adabiy an‘analarini ijodiy davom ettirib, o‘z davrining dolzarb

muammolarini asar mohiyatiga singdirgan. Unda Navoiyning insonga muhabbat, insonparvarlik, adolatparvarlik g'oyalari o'zining yorqin aksini topgan.

«Sab'ai sayyor» o'zining kompozitsion tuzilishiga ko'ra «Xamsa»ning boshqa dostonlaridan ajralib turadi. Navoiy dostonni yaratishda Sharq adabiyotidagi hikoya ichida hikoya usulidan mahorat bilan foydalangan.

Bahrom va Dilorom ishqiy sarguzashti dostonning qoliplovchi hikoyasi bo'lib, uning ichida shoir yettita hikoyat keltiradi. Hikoyatlar asarning umumiy yo'nalishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, asarning yaxlit bir uzviy qismlarini tashkil etadi.

Bahrom ovda tasodifan rassom Moniy bilan uchrashib qoladi. Moniy Chinda tengi yo'q go'zal Diloromning rasmini Bahromga taqdim etadi. Moniy Diloromni go'zallikda tengsizligi va mohir sozanda ekanligini aytadi. Shoh Diloromni sevib qolib, Xitoy xoqonidan oladigan bir yillik xiroji evaziga, uni o'z huzuriga keltiradi. Shoh sevgilisi visoliga erishadi. Shundan keyin Bahrom davlat ishlarini, xalqni butunlay unutib, butun vaqtini Dilorom bilan birgalikda o'tkaza boshlaydi.⁵⁸

Shu tariqa Bahrom mamlakat, sipoh ishlarini unutadi, unga el-yurt malomat qila boshlaydi. Mamlakatning og'ir ahvolga kelib qolganidan tashvishga tushgan arkoni davlat bundan shohni xabardor qiladi. Visol lazzatlariga shohlik tufayli erishdim, deb o'ylagan Bahrom endi hokimiyatni qo'lda saqlab qolmoqqa harakat qiladi. Shuning uchun Bahrom mulk va saltanatni saqlab qolish uchun ishq tarkini qilmoq darkor.

Navoiy bunday mulohazalarini yozar ekan, sevgi va shohlik bir-biriga muvofiq emas, degan xulosaga keladi.

Ishq ila shohlig' muvofiq emas,

Ishq lofida shoh sodiq emas.

Bahromning oshiqligi faqat ishq yo'lidagi lof edi. Uning sevgisida samimiylilik yo'q. U Dilorom visoliga osongina erishdi. Endi undan osongina voz kechishi ham mumkin edi. Bahromning merganlik mahoratini mashq qilish oqibati deb baholagan Diloromni haq so'zlari shohni qattiq g'azablantiradi. Buning evaziga

shohning buyrug'i bilan Diloromni o'z sochlariga bog'lab, dasht-biyobonga tashlab ketadilar. Bu lavha orqali shoir shohga Dilorom huzur-halovati, ko'ngil ochishi uchun go'zal bir ashyo bo'lganini, uning qizga sevgisi samimiyatdan yiroq ekanligini ifodalamoqda.

Ertasiga Bahrom uyqudan uyg'ongach, Diloromni so'raydi. Atrofdagilar ro'y bergan voqeani unga eslatadilar. Mazkur o'rinda Bahrom xarakteridagi ziddiyat to'laroq namoyon bo'ladi. U bir inson sifatida qilgan ishidan qattiq pushaymon bo'lib, Diloromni izlashga o'zi bormoqchi bo'ladi. Ammo shohlik martabasi bu ko'zlagan ishini qilishiga yo'l qo'ymas edi. Uning xarakteridagi oshiqlik bilan shohlik to'qnashadi.

Bahrom ishq yo'lida jon berishga tayyor bo'lgan oshiqqa aylanadi. Unga jononisiz hayot kerak emas. Uning chekkan oh-u nolalari shu darajaga yetadiki, natijada Bahrom butunlay behol bo'lib qoladi. Kechalari to'xtovsiz nola qilar, ertalabdan kechgacha hushi og'ib yiqilib qolar edi. Arkoni davlat va tabiblar yig'ilib uni dardiga da'vo izlashadi. To'rt yuz tabib Bahromni da'volashga jalb etiladi. Tabiblar shoh ishq dardiga muftalo bo'lganini ma'lum qilishadi. Ular «Ishq o'tdur, bizning muolaja xas», deyishadi. Shunday ekan, o'zni xas bilan daf etib bo'lmasligini aytishadi. Ularning sa'y-harakatlari bilan ikki yilda shoh salomatligi ancha tiklana boshladi. Shohning butunlay tuzalib ketishi uchun hakimlarning maslahatiga ko'ra yetti iqlim podshohlari yettita chiroyli qasrlar barpo etishga kirishadilar. Qasrlar bitgach, Moniy ularni yetti xil rangda nihoyatda maftunkor qilib bezaydi. Bahrom ulardan zavqlanib, kundan-kunga dardini unuta boshlaydi. Bahromning ahvolini yanada yaxshilash uchun bezash ishlari nihoyalangach, yetti iqlim shohlari o'z qizlarini o'zlari qurdirgan qasrlarga joylashtirishadi, shoh Bahrom haftaning har kunini bir qasrda xursandchilik bilan o'tkazishi, yetti go'zalni o'z nikohiga olishi maqsadga muvofiq deb topildi.⁵⁹

T/r	Hafta kunlari	Rangi	Hikoyatlar tavsifi
1	Shanba kuni	Qora qasr	Hindistonlik sayyohdan «Farrux va Axiy» haqidagi hikoyat
2	Yakshanba kuni	Sariq qasr	Rumlik sayyohdan «Zargar Zayd Zahhob» haqidagi hikoyat
3	Dushanba kuni	Yashil qasr	Misrlik sayyohdan «Sa‘d hikoyati»
4	Seshanba kuni	Qizil qasr	«Shoh Juna va uning do‘sti Mas‘ud» haqidagi hikoyat
5	Chorshanba kuni	Moviy qasr	«Mehr va Suhayl» haqidagi hikoyat
6	Payshanba kuni	Sandal qasr	«Muqbil va Mudbir» haqidagi hikoyat
7	Juma kuni	Oq qasr	«Xorazmlik musofir hikoyati» (Dilorom haqidagi hikoyat)

«Sab‘ai sayyor» dostonining syujet chizig‘i, uning asosiy mundarijasini tashkil etgan yettita hikoyatdir. Ularning mavzusi rang-barangdir. Bu hikoyatlar ham Navoiy yashab ijod etgan tarixiy davr va sharoit bilan, o‘zbek xalqining og‘zaki ijodi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, shoir ularda hayotning eng dolzarb masalalarini qamrab oldi. Insonparvarlik, adolat, vatanparvarlik, ishq-muhabbat, tinchlik va osoyishtalik g‘oyalari hikoyatlarda tarannum etiladi.⁶⁰

Umuman, asardagi har bir hikoyat hayot bilan bog‘liqlikda bayon etiladi. Hikoyatlardagi hodisalar orqali shoir kundalik turmushda uchraydigan ayrim holatlarni izohlaydi va ulardan falsafiy umumlashmalar chiqaradi.

Dostondagi ikkinchi musofir tilidan keltirilgan «Zayd Zahhob» hikoyatida yurt hukmdorlarini nihoyatda sergak va hushyor, zukko va tadbirkor bo‘lishga chaqiradi. Shoir ularni mamlakatni idora qilishda ilm-hunar ahlidan foydalanishlari zarurligini ta‘kidlagan holda ayni paytda podshohlarni ehtiyotkorlikka chaqiradi. Chunki ilm-hunar vakillarining ayrim nopok harakatlari tufayli saroyda qalloblik, xiyonat, munofiqlik, adovat, fisq-u fasod avj olishi mumkinligini bayon etadi.

Hikoyat xiyonat, uzr va afv to'g'risidadir. Navoiy fikricha, gunoh qilmaydigan kishining o'zi yo'q. Shuning uchun gunohkor o'z aybini bo'yniga olib, tavba qilsa, uni kechirish lozim. Zayd shoh atrofidagi amaldor va hunarmandlardan biri. Uning fazilati mohir zargar va bilimdon tabibliigidadir. Shuningdek, u qiyinchiliklarni osonlik bilan yenguvchi, murakkab vaziyatlardan chiqib ketishga qodir, tadbirli, chaqqon va uddaburon shaxsdir. Uning asosiy illati mamlakat xazinasidan o'g'irlik qilar, shoh haqiga xiyonat qilib umr kechirardi. Hikoyatda saroyda xiyonat va jinoyatlar, nopokliklar haqqoniy yoritiladi.

Uchinchi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir Sa'dning ishqiy sarguzashti haqida hikoya qiladi. Hikoyat syujeti xalq ertaklariga juda yaqin turadi. Hikoyatni tashkil qiluvchi alohida epizodlar – dev bilan olishish, tush ko'rish va uni ta'bir qilish, g'orda yotgan donishmand bilan uchrashish kabi epizodlar xalq ertaklarida juda ko'p uchraydigan epizodlardir. Hikoyatda qismat, uning inson hayotidagi o'rni, insonning qismatga bo'ysunishi hikoya qilinadi. Sa'dning ilmi, yuksak fazilatli inson ekanligi baxtli taqdiriga vosita bo'ldi.⁶¹

Oltinchi hikoyat «Muqbil bilan Mudbir» hikoyatidir. Bular ikkalasi ikki xil xarakter egasi bo'lgan kishilardir. Mudbirning tabiatida noshukurlik, mansabparastlik, xudbinlik, yolg'ochilik mujassam. Muqbil esa sabr-qanoatli, irodali, imon-e'tiqodli, ertangi kunga umidvor bandadir. Ana shu xususiyatlardan kelib chiqib, Mudbir sharmandali o'lim topdi. Muqbil esa insofi, sabr-qanoati, to'g'riligi sababli go'zal malika visoliga erishdi, shoh marhamatiga sazovor bo'ldi.

Xorazm elidan kelgan yettinchi musofir hikoyati Bahromning mahbubasidan xabar malhamini yetakzadi. U Xorazm mamlakatida nihoyatda go'zal bir qiz borligini, uning san'atda tengi yo'q bo'lib, hamma unga oshiqligi, uning esa hech kimga ko'rinmasligini, o'zining esa qiyinchiliklar bilan unga shogird bo'lganligini, shundan keyin qizning o'z boshidan kechirganlarini aytib berganligini shohga hikoya qiladi. Hikoyatda tasvirlanishicha, Bahrom g'azabiga uchragan Dilorom qo'l-oyog'i o'z sochlariga bog'langan holda kimsasiz cho'l-u biyobonlarda yolg'iz qolgan. Diloromni farzand sifatida ko'rgan xoja uni ko'rish uchun kelayotganda

tasodifan choʻlda yuqoridagidek ahvolning ustidan chiqadi va qizni Xorazmga olib ketadi. Dilorom oʻzining sanʼati bilan butun Xorazm elida shuhrat qozonadi. Xorazmdagi mashhur mashshoq Kofur Diloromning sanʼatdagi mahoratiga tan berib, unga shogird tushadi. Kofur Diloromning oshiqligini sezadi va bu sirdan oʻzini voqif qilishni undan iltimos qiladi. Dilorom agar Kofur bu sirni bilgandan keyin Xorazmdan chiqib ketishga soʻz bersagina aytajagini bildiradi. Kofur rozi boʻladi. Shundan keyin Dilorom oʻz boshidan kechirganlarini hikoya qilib beradi. Shartga muvofiq Kofur Xorazmdan joʻnaydi. Yettinchi musofir sifatida juma kuni Bahromning oq qasriga keltirilgan kishi shu Kofur edi. Kofur hikoyasidan kuchli hayajonga tushgan Bahrom oʻz sevgilisi Diloromdan darak topadi. U Xorazm shohiga xat yozib, Diloromni oʻziga joʻnatishini talab qiladi. Diloromga oʻz qilmishlari uchun uzr soʻrab, xat yozadi. Nihoyat Dilorom Bahrom yoniga qaytadi. Shoir ana shunday yuksak mahorat bilan yettinchi hikoyatni asosiy syujetga bogʻlaydi.

Dostondagi yetti hikoyat kompozitsion qurilishi jihatidan ham, mazmuni bilan ham bir-birini toʻldiradi. Shuning bilan birga ularning har biri chuqur mazmuni, badiiy tugallanganligi bilan alohida-alohida mustaqil asar hisoblanadi.⁶²

Savol va topshiriqlar:

1. «"Sab'ai sayyor" dostonining yaratilish tarixi haqida gapiring.
2. Dostonning yaratilishida xalq og'zaki ijodining o'rni qanday?
3. Dostonning tarkibiy tuzilishini ayting.
4. Shoir nima uchun qoliplovchi hikoyalardan foydalangan?
5. Bahrom haqidagi dostonlardan Navoiyning "Sab'ai sayyori» nimasi bilan farqlanadi?
6. "Sab'ai sayyor" dostonidagi Bahrom va Dilorom obrazlarini shu yo'nalishdagi asar qahramonlari bilan qiyoslang.
7. Navoiy «Sab'ai sayyor" dostonidagi Bahrom obrazi orqali qanday inson timsolini tasvirlagan?
8. Yetti raqamining asarga bog'liq tomoni nimalarda deb o'ylaysiz?
9. Navoiyning "Sab'ai sayyor" dostoni nima uchun qora rang bilan boshlanib oq rang bilan tugaydi?

«Sab'ayi sayyor» dostonining nasriy bayonidan parchalar⁶³

Ikkinchi iqlim yo'lidan keltirilgan musofir hikoyati

Shoh Jamshidning zamonida Rum mamlakatida mohir bir zargar yashardi. Uning nodir ishlari xalqqa ma'lum edi. Shoh saroyida xizmat qiluvchi bu zargar oltin-kumushning soflik darajasini aniqlovchi sohibiyorlik hamda xazinadorlik vazifalarini bajarardi. Kondan olingan har oltin-u kumush uning oldiga olib kelinardi. Shu hunari tufayli uni Zaydi zahhob deb atashardi. U tabiblik, muhandislik bilan ham shug'ullanardi. Tun-u kun shohning yaqin suhbatdoshi ham, poytaxtning asosiy tabibi ham u edi. Zaydning kunlari aysh-u ishrat bilan o'tar, shoh molini o'z moli hisoblar, lekin omonatga insofsiz bo'lib, shoh mulkiga

xiyonat qilishdan ham toymasdi. U ko‘p hunarlarga mohir bo‘lgani uchun shoh ko‘p yaxshiliklar qilib turar, Zaydni maqtangani maqtagan edi. Hech kim uning aybini ayta olmas, biron gunohi shohga oshkor bo‘lganida ham, unga e’tibor bermasdi. Mabodo e’tibor qilsa, Zayd o‘z hunarini ishga solib, ajoyib asbob-uskunalar yasab, shohni tezda jahldan tushirardi. Yuz xil makr-hiyla bilan shohni aldamay turolmasdi.

Bir kuni Zayd shoh huzuriga kirib, shunday dedi: «Olampanoh, shohning boshqa shohlardan farqi, avvalo, uning taxtidadir. Ko‘p shohlarning taxti yog‘ochdan yasalgan, sizniki ham shunday bo‘lib, qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan, xolos. Aslida siz kabi baxtiyor shohlar oltindan yasalgan taxt ustida o‘tirishlari kerak. Bunday taxt turgan maskan ko‘zni ham ravshan qiladi. Xazinangizda oltin juda ko‘p bo‘lib, miqdori kundan kunga ortib bormoqda. Bu oltinlarning xazinada yotishidan hech qanday foyda yo‘q. Bu yerda tursa, foydali ham bo‘ladi, shohga o‘zgacha savlat ham beradi». Bu so‘zlar shohga ma’qul kelib: «Bu ishning xayolingga kelishi yaxshi bo‘libdi, endi tezda ishga kirishib, o‘z hunaringni ko‘rsatgin», dedi. Zayd bu taxtni yasash uchun ikki ming botmon oltin kerak bo‘lishini aytganida, shoh rozi bo‘ldi. Usta bu oltinlarni olib, o‘z ishxonasiga eltib, ishga kirishdi. Zayd tun-u kun harakat qilib taxtni bir yilda bitkazishga tirishardi. Shu fursat ichida taxt tayyor bo‘ldi.

Bu g‘aroyib taxt sakkiz poyali bo‘lib, to‘rttasi yuqoriroqda, yana to‘rttasi pastroqda edi. Pastdagi to‘rt poyada to‘rtta gapiradigan to‘ti, baland poyalardan esa to‘rtta tovu o‘rin olgan edi. Dur-u la‘llar bilan bezatilgan bu taxtning zinasini ham sakkiz poyali bo‘lib, shunday ishlangan ediki, shoh taxtga chiqmoqchi bo‘lganida, u poyalar pasayib ustma-ust taxlanar, qadam bosgach, u poyalar ko‘tarilib, shoh taxt ustiga chiqar, o‘tirganida esa to‘rt to‘ti: «Shoh o‘z maqsadlariga yetsin, bu taxt unga abadiy bo‘lsin», deb gapirardi. Shu payt to‘rttala tovu ham patlarini yoyib, Humo qushi kabi shoh boshiga soya solardi. Shoh qaysi tomon yurmoqchi bo‘lsa, taxt salgina ishorat bilan yura boshlardi. Odamlarning «taxtiravon» – yuruvchi taxt deganlari shu bo‘lsa kerak.

Ushbu taxt tayyor bo‘lgach, shoh katta bir bazm uyushtirdi. O‘z o‘rniga

chiqib o'tirgan shoh mohir ustaga ko'pdan ko'p sovg'alar berib, uning obro'-e'tiborini yanada ko'tardi. Lekin Zaydning qilmishlaridan xabardor bo'lgan ba'zi hunarmandlar taxtni faqat oltindan yasalishi kerak bo'lgan holda oltin bilan birga kumush ham ishlatilganligini bilardilar. Firibgar usta esa shoh o'zining xiyonatini sezib qolganida ham bu ajoyib taxtni buzib tashlamasligiga ishonardi. Dushmanlarining yomon maqsadlarini anglagan Zayd qo'rqayotgan bo'lsa ham, shohning o'ziga bo'lgan e'tiboriga ishonardi. Bu payt dushmanlari sirni shohga yetkazish yo'lini o'ylab topishdi. Taxt ustidagi to'tilarga o'xshash ikkita to'ti topdilar-da, ulardan biriga: «Taxt qalbakidir», ikkinchisiga esa «Ustasi xiyonatchidir», deb gap o'rgatdilar. Taxtni asrab turuvchi kishiga ko'p pul berib, o'zlariga sherik qilib oldilar-da, erta tong mahali ikki to'tini almashtirib qo'ydilar.

Ertalab shoh taxtga chiqqan chog'da o'rgatilgan to'tilar haligi so'zlarni aytdilar. Shoh bundan hayron bo'lib «Bu ishni kim qilgan bo'lsa ham, u Zayd ishidan xabardor odamdir. Ustadan qo'rqqanidan uning aybini qushlar tili orqali menga yetkazgan. Bu ishning haqiqatini aniqlash esa juda oson», degan fikrga keldi-yu, qo'liga egov olib taxtning bir poyasini ozgina egovlagan edi, oltin tagiga kumush ishlatilgani ayon bo'ldi. Bu xiyonatni bilgan shoh Zaydga bo'lgan mehr iplarini uzib tashlab, uning mol-u dunyosini tortib olib, o'zini zanjirband qildi-da, zindonga tashladi. Ushbu zindon og'zi tor, lekin tubi keng bo'lgan chuqurdan iborat edi. Undan qochib ketish esa mutlaqo mumkin emasdi.

Zaydga har kuni ikkita kulcha bilan bir obdasta suv berishardi. Qalloblikka qo'l urgan usta bir kuni zindonga tashlanishi mumkinligini ham o'ylab, oldindan tayyorgarlik qilib qo'ygan, ya'ni ko'ylagi ostida ichiga egov solingan xanjarni doimo o'zi bilan birga olib yurar edi. «Zanjir har qancha og'ir bo'lsa ham, tushkunlikka tushmay, qutulish chorasini o'ylab ko'rishim kerak», deb fikr yuritgan Zayd zindondan qochish yo'lini topdi. U har kuni non bilan suvni olar ekan, nonni bir chekkaga qo'yib, xanjari bilan tufroq qazib, olgan suvi bilan loy qilib undan zina yasar edi. Egov bilan oyoqlaridagi zanjirni kesib tashlagan usta nonning isi bilangina yashardi. Har kuni suvga intizor bo'lib kutar, uni olgach esa zina ishini davom ettirardi. Kun sayin madori qurib borsa-da, zina ham har kuni

balandlashib borardi. Bir necha oy davomida shu xilda qiyinchilik tortgach, oxiri zina zindon ogʻzidagi tuynukka yetdi, uning ustiga esa ogʻir bir tosh bostirib qoʻyilgandi. Zayd xanjari bilan tosh tagini oʻyib, odam sigʻadigan teshik ochdi-da, chuqurdan chiqib qochdi. Shoh bilib qolsa tutib olib oʻldirishi muqarrarligiga koʻzi yetgan Zayd tez-tez yurib Farang diyoriga yoʻl oldi.

Zindonbonlar mahbusning qochib ketganidan xabar topishgach, bu voqeani shohga ham yetkazishdi. Uning qanday qilib zindondan qutulib ketganini anglagan hukmdor Zaydning makr-u hiylalaridan hayratga tushdi. Bu payt Zayd jonini qutqarish uchun faranglar mamlakati tomon toʻxtamay yoʻl bosar ekan, koʻp qiyinchiliklarni boshidan kechirdi. Bir necha kun mashaqqat chekib, Qustantaniya shahriga yetib bordi. Shahar tashqarisida bir butxona boʻlib, odamlar bilan gavjum edi. Uning ichiga kirgan Zayd hamma narsa oltin-u lojuvard bilan bezatilganini, zarkor toqlariga koʻplab oltin butlar qoʻyilganini, hamma devorlari qimmatbaho toshlar bilan bezatilgani, baland poʻlat eshiklari qulflari ham oltindan yasalganini, ular kechasi berkitilib elning ibodat qilishi uchun ochilishini bilib oldi-da, butxonani boshdan oyoq aylanib chiqqach, «Bu yerda shuncha tekin oltin bor ekan-u, men boʻlsam shohning oltiniga koʻz olaytiribman», deb oʻyladi-da, oʻzini butparast qilib koʻrsatib, kofirlar bajarayotgan ibodatlar-u rasm-rusumlarni oz fursatda oʻrganib oldi. U kecha-kunduz ibodat qilar, har bir butga ixlosini izhor qilib, oʻz eʼtiqodining mustahkamligini namoyish etardi. Uning bu xil makkorligi butxona ahlini shaydo qildi, barchalari murid boʻlish istagini bildirib, uning amri bilan ibodat qila boshladilar. Koʻp oʻtmay Zaydning maqomi yana-da koʻtarilib, butxona ixtiyori tamoman uning qoʻliga oʻtdi, eshiklarning kalitlari ham unga topshirildi. Shundan soʻng Zayd oʻzi oʻylab qoʻygan makkorlikni amalga oshirishni boshladi.

U kechalari odamlar uyquga ketgan paytda yeldek yugurib har tomonni kezib chiqar ekan, dengiz sohilidagi togʻ ichida bir gʻor borligini koʻrdi. Safar chogʻida bir-ikki dindoshi bilan doʻstlashgan boʻlib, butparast boʻlgach, hamrohlari undan uzoqlashishgan edi. Zayd ikkovini izlab topdi-da, gʻor ichini oʻzlariga manzil qilishga buyurib: «Zargarlik uchun qanday asboblari zarur boʻlsa, ularni tezda topib

yashirin holda gʻor ichiga olib kelinglar», deb topshiriq berdi. Hamrohlari bu asboblarni keltirishgach, Zayd el uxlagan chogʻda gʻorga kelib hamrohlari bilan birga ibodatxonadagi butlarga, lagan-u qandillarga oʻxshaydigan shakllarni temirdan yasab, ustini oltin bilan qoplashar, rangli shishalardan javohirlar tayyorlashar, soʻng kechalari yashirincha butxonaga kirib oʻzlari yasagan buyumlarni birma-bir almashtirishar, oltin butlar-u asl javohirlarni, oltin lagan-u qandillarni esa gʻorga eltib yashirishardi. Bir necha muddat shu xil ishlarni bajarishdi, butxona ahlidan hech kim bu makkorliklardan xabar topmadi. Bor oltin buyumlar shu tarzda almashtirib boʻlingach, Zayd butxona ahlidan oʻzining vataniga qaytish uchun ruxsat berishlarini iltimos qildi. Ular bunday tabarruk zotning oʻzlarini tashlab ketayotganiga oh-u faryod koʻtarishdi. Zayd esa «Men ham sizlardan ajralishni istamas edim. Afsuski, onam vafot etib, oʻzidan koʻp mol-u davlat qoldiribdi, mendan boshqa voris yoʻq. Borib u mol-dunyoni qabul qilib olaman-u, yana butlar oldiga qaytib kelib, barcha boyliklarimni butxonaga sarflayman», dedi. Butxona ahli uning oyoqlariga bosh qoʻyib «Sen oʻz yurtingga eson-omon borib kel», deyishib unga koʻpdan koʻp sovgʻa-salomlar yigʻib berishdi. Zayd ularni olib, gʻor ichidagi butlarni qoplarga joylashtirishga kirishdi. Har ikki butni bir qopga solar ekan, jami ellik qopni butlar bilan toʻldirdi. Oltin lagan-u qandillarni ham qoplarga solib, oralariga matolarni joylab mustahkamladi. Bir katta kemani kira qilib, gʻor ichida toʻplangan barcha boyliklarni yashirin ravishda kemaga tashittirdi. Butxona ahlining sovgʻalarini ham kemaga orttirdi. Soʻng hammaning koʻnglini shod qilib, qavmi bilan xayrlashdi. Ayriliq oʻtida kuyayotgan butparastlar uni quchoqlashib, zor-zor yigʻlashardi. Zayd kemaga qadam qoʻyar ekan, ularga boqib: «Bir xat yozib butxonaga yashirib qoʻydim. Uni Lot buti oldidan topasizlar. Unda sizlar haqingizdagi gaplar bor. Barchasi sizlar uchun foydali», dedi-da, kemani yurgizishga buyruq berdi. Kema ketib borar ekan, butxona ahli yigʻlaganlaricha xatni topdilar-da, koʻzlariga surtib oʻqishga kirishdilar. Maktubda Zayd oʻzi qilgan barcha ishlarni boshdan oyoq yozib qoʻygan edi. Oʻqiganlarning boshlari qotib, butxonadagi narsalarni koʻzdan kechirishgan edi, xatdagi barcha soʻzlar rostligi aniq boʻldi. Kofirlar orasida toʻs-

to‘polon boshlandi.

Bu payt Zayd dengizda o‘z kemasi bilan yelib borardi. Bir necha kundan so‘ng kema Rum mamlakati sohiliga yetib keldi. Rum shohi o‘zining kezi-kezida qo‘zg‘ab, jismiga iztirob soladigan kasaliga chalinib behol yotardi. Bu kasal xuruj qilgan oldingi yillarda unga Zayd o‘zi tayyorlagan doridan berib tuzatardi. Tabib qochib ketgach, bir necha fursat o‘tib, shu kasallik shohni yana azoblay boshladi. Unga hech kim davo topa olmas, shohning dardi esa tobora kuchayib borardi. Zaydga bergan jazosidan pushaymon hukmdor og‘riq kuchaygan paytda o‘z tabibini esga olardi.

Zayd sohilga chiqqach, bu voqeani eshitdi va barcha mollarini uyiga eltib qo‘ydi-da, shahar ichida yashirinchalik yurib, qochish paytida o‘zi kesib tashlagan zanjirlarni qo‘l-u oyog‘iga soldi-yu, o‘sha chuqur zindon ichiga tushib yotaverdi. Zindonbon Zaydning paydo bo‘lib qolganini bilib qolib, tezda shohga xabar yetkazdi. Buni eshitgan hukmdor o‘lik qayta tirilgani kabi xursand bo‘lib ketdi va «Uni tezlik bilan huzurimga olib kelinglar» deb buyurdi-da, unga mo‘l-ko‘l ehsonlar, qimmatbaho kiyimlar va o‘zining otini yo‘lladi. Bularni Zaydga olib kelishganda, u zindondan chiqmay «Men shoh g‘azabi tufayli shu choh ichida juda ko‘p azob chekdim. O‘sha xiyonatni qilganim uchun undan o‘n marta ko‘proq oltin to‘layman. Yana bir arzim shuki, shoh faranglarning butlarini sindirmoq, din ishida o‘z ko‘nglini qondirmoqchi bo‘lib, ikki marta qo‘shin tortdi-yu, o‘z maqsadiga erisha olmagan edi. Men ularning butlarini parchalab, oltinlarini shoh xazinasiga topshiraman, bor javohirlarimni uning boshidan sochaman, og‘ir dardini tezda tuzataman. Faqat bir shartim bor: shoh dushmanlarim oyog‘iga zanjir solib mening oldimga olib kelsin-da, murodimga yetkazsin. Chunki men hozir shoh saroyiga boradigan bo‘lsam, ular menga qasd qilishlari aniq. Shuning uchun bu maqsadimga erishmasam, chohdan chiqmayman», deb javob qildi. Bu gaplarni shohga yetkazishdi. Zaydning dushmanlari ko‘p jinoyatlar qilishganidan shohning ko‘ngli qolib, ularni zindonga tashlamoqchi bo‘lib turganida kasallikka chalinib, bu maqsadini unutgan edi. Endi Zaydning so‘zlari bahona bo‘lib ularning barchasini qo‘lga olish va zindonga tashlashni buyurdi. Zayd chohdagi o‘z o‘rnini ularga

bo'shatib berdi-da, tashqariga chiqib shoh yuborgan rang-barang kiyimlarni kiydi, saroyga borib shoh ostonasini o'pib, ehtirom ko'rsatdi. So'ng hukmdor o'tirgan xonaga kirib yerga tuproq kabi bosh qo'ydi. Shoh uni quchoqlash uchun taxtiga chiqardi-da, bag'riga bosib holini so'radi, keyin unga qo'lini uzatdi. Odatga muvofiq Zayd uning qo'lini o'pgach, tomir urishini ko'rdi-da, kasaliga qanday davo qilishni anglab, to'rt-besh kundayoq uni dardidan xalos qildi. Shoh butunlay tuzalib ketgach, o'zi olib kelgan oltin-u javohirlarning barchasini uning oldiga to'kdi. Hayratda qolgan shoh ko'zlariga ishonmasdi. Keyin «Bo'lgan ishlarni hikoya qilib bergin», deb so'radi. Zayd barcha voqealarni so'zlab berdi. Shoh uning hikoyasidan mamnun bo'lib, keltirilgan boyliklarni xazinaga yo'lladi va unga shuncha ko'p ehson berdiki, bu boyliklarni sharhlashning o'zi oson emas. Shoh hukmi bilan butlarning har birini yuz pora qilib, din ahliga taqsimlab berildi. Shundan so'ng shoh barchaga oltinrang kiyim kiyib yurishni buyurdi. Chunki oltin za'faron kabi elni kuldiradi. Bir necha vaqtdan so'ng shoh buyrug'i bilan zindon ahli ham ozod qilindi. Qutulib chiqqanlar ham el kiyimiga boqib kula boshladilar. Ularning ustidan esa xalq qahqahlab kulardi.

Bahrom bu hikoyani eshitgach, shod bo'lib, musofirning vatani-yu ajdodlarini so'radi. «Vatanim– Rum mulki, ishim tib bilan hikmat. Men aytgan Zaydning o'g'li menga ota bo'ladi. Bu tomon kelishimdan maqsad esa sening xizmatini qilishdir. Shukurilloh, bu maqsadimga yetdim», deb javob berdi musofir. Shoh ularni eshitgach, uni nadim etib tayinladi, hikoyadan huzur topgan Bahrom uyquga ketdi-da, quyosh chiqquncha ko'z ochmadi.

XXIV

Dushanba kuni tong otishi bilan shoh Bahrom bo'ston sarvi kabi rayhon rang kiyimlar kiyib, yashil qasr sari qadam tashladi. U yerda shohni yashil rangli kiyim kiygan mahbuba kutib oldi. Qizning o'zi yashil sabzaga, tabassumi esa shakarga o'xshardi. U noz bilan shohga yashil jom tutdi. Bahrom o'z dilbari qo'lidan dam-badam zumrad rangli qadahni olib ichar ekan, ko'zini uyqu bosdi, lekin xayollar ichida qolgan hukmdor yana uxlay olmadi, shunda mulozimlar oldingi kunlardagidek yo'lga tushib, biyobonda ketayotgan bir musofirni shoh huzuriga

boshlab keldilar. Bahrom «Parda tashqarisida o'tirib, afsona boshlasin», deganidan so'ng musofir, avval, olampanohga madh-u sano aytdi-da, so'ng duo qilib, o'z hikoyasini boshladi.

Tushida yuz bergan hodisalardan savdoyi bo'layozgan yigit kechgacha beqaror bo'lib, fig'on-u zor qildi. Mulozimlar yashil kiyingan musofirlarga murojaat etib: «So'zlaring rost bo'lib chiqdi, xojamiz telba bo'lib qoldi, endi o'zingiz chora topib bering», deyishdi. Ikkinchi musofir esa: «Men senga: «Pir chorasini topib beradi, degan edim-ku. Tura qol, uning oldiga boraylik, shoyad dardingga davo topilsa», dedi. Sa'd hamrohlari bilan birga pirni izlashga tushdi. Baland tog' tomon yo'l olishib, tog' ichidagi qorong'i g'or ichiga kirdilar. G'or ichida bir ayvon bo'lib, uni tog' qazuvchining teshasi hozirlagan edi. Uning to'rida mo'ysafid pir o'tirardi. Uning tanasi sochlari ichida yashiringan, go'yo jahon tun zulmati ichida edi. Ko'ngli ichida ilmlar yashiringan, misoli kon ichidan javohir koni o'rin olgandek edi. Yetti yuz yildan oshiq umr ko'rgan, hayotdan umidi ham, qo'rqinchi ham qolmagan bu kekxa otini xalq Paylaqus hakim deb atardi. Kirgan odamlar hayratdan qotib qo'llarini qovushtirganlaricha jim turishardi. Ular kirib kelganlarini ko'rgan pir sochlarini ochib yuzini ko'rsatgach, yuzining nuri davronni quyosh nuri yoritgandek ravshan qilib yubordi. U mehmonlarga iltifot ko'rsatdi. Pirning shukuhini ko'rgan musofirlar tufroqqa yuzlarini qo'yishdi. Pir Sa'dga boqib: «Ey baxtiyor farzand, jamolingni ko'riboq barcha holingni fahmlagan edim. So'zlaringni o'zing boshidan oxirigacha aytasanmi, yo men aytib beraymi?»— deb so'ragan edi, mehmon yer o'pib: «Hikmatni Luqmon aytgani yaxshiroq»,— deb javob berdi. Donishmand tabassum bilan boshini egib yoqimli so'z boshladi-da, Sa'd bilan bo'lib o'tgan barcha voqealarni birma-bir aytib: «Yuzingni ko'rish orzum edi. Tushing ta'birini ham aytib beraman va uni amalga oshirishga ham tadbir ko'rsataman, lekin senga hozir aytishim kerak bo'lgan gaplarim bor», dedi-da, o'zining azalda shu butxona peshvosi bo'lganini, bir kecha shu yerda qolib tush ko'rganini, undan ko'ngliga g'ul-g'ula tushib, har qancha izlasa ham to'g'ri ta'bir aytuvchilarni topolmagani, oxiri bir Xizrga o'xshagan mo'ysafid maslahati bilan «Jomospnoma» kitobini o'qib, u yerda o'z taqdiri

yozilganidan xabar topib, yuz yildan beri shu makonda ibodatxonada ko‘rilgan tushlarga ta’bir aytish bilan shug‘ullanayotgani, kitobdagi ta’birga ko‘ra Sa’d ismli yigitni kutib intizor bo‘lgani, nihoyat, uning visoliga erishganini batafsil so‘zlab bergach, keyin o‘z mehmoni tushini izohlab, birinchi qush bashorat qilgan pari yashil kiyinganlar shohining qizi bo‘lib, nihoyatda go‘zal va shirinso‘z ekani, uning baland bir qasrda yashashi, qasr atrofini uch osmono‘par qo‘rg‘on o‘rab turishi, oldingi qo‘rg‘onni Qatron degan devsiyat zangi qo‘riqlashi, ikkinchi qo‘rg‘onda bir kuchli olim bo‘lib, uning savollariga to‘la javob bergan insongina keyingi, sehrli qo‘rg‘onga o‘tishi mumkinligini, u yerda esa sehr sirini fosh etish zarurligini aytdi.

Sa’d pirdan shuni ham bilib oldiki, malika vasliga mushtoq bo‘lgan oshiqlarning qaysi biri ana shu uch qo‘rg‘ondagi to‘siqlarning birontasida mag‘lub bo‘lsa, darhol qatl etilib boshi qo‘rg‘on kungirasi ustiga qo‘yilar ekan. Shu paytgacha ko‘plab boshlar kungiralar ustidan joy olgan ekan. Pir o‘z so‘zining oxirida Sa’dga boqib:

...Lek sen hech nav‘ qayg‘urma,
Vahm dashtig‘a markabing surma.
Kim ani haq sanga nasib etmish,
Vasli topmoqqa vaqt ham yetmish.
Har ne qilg‘umdurur sanga ta’lim,

Andoq etmak kerak sen, etmay biym» , – dedi. Bir necha so‘zlarni aytib: «Bularni yodingda tutishing kerak»,– deb tayinladi. So‘ng cho‘ntagidan bir munchoqni chiqarib, qo‘liga tutqazdi, bir maktubcha yozib uni ham Sa’dga topshirdi va «Endi tezroq yo‘lga tush, bu ikki hamrohing senga rahbarlik qilishsin. Shahrisabz tomon yurib, yo‘lda to‘xtamay u diyorga yetgin. Shu payt ikki hamrohing shoh oldiga borib, sen haqingda unga so‘zlab berishsin. Shunda shoh sening kimligingni bilgach, avval Qatron bilan jang qilishga buyuradi. Senga yozib bergan bir necha so‘zimni tinmasdan takrorlab yurgin. Muhra-munchoqni og‘zingga solib, uning suvini dushmaning tomonga qarab tufla. Shunda u so‘zlar senga quvvat berib, dushmaningning quvvatini ketki-zadi va uning uyqusini

keltiradi. Zangini magʻlub qilgach, birinchi qoʻrgʻonni egalladim, deb hisoblaginda, ikkinchisiga qadam qoʻy. U yerdagi Masiho nafaslik piri komil oʻz soʻrovlarini boshlamay turib, xatni unga tutqaz. Uni oʻqigach, pir senga eʼzoz bildirib, ishingni bitkazadi, chunki u mening shogirdim va farzandimdir. Senga gʻamxoʻrlik koʻrsatib, afsunga qarshi chora topib beradi. Sehrlar ochilgach, sening barcha muroding hosil boʻladi»,– dedi. Shu soʻzlarni aytgach, quchoqlab manglayidan oʻpdi-yu, shod boʻlib «Bizni obod qilding, obod boʻlgil, hoziroq oʻrningdan turib kunni kech qilmay yoʻlga tush va yurishda toʻxtay koʻrma»,– dedi-yu xayrlashdi, pir shod boʻlganicha qolib Saʼd yaxshi kayfiyat bilan yoʻlga ravona boʻldi.

Saʼd oʻz hamrohlari bilan vodiylarni tun-u kun bosib oʻtar ekan, nihoyat Kash shahrining devorlari koʻrindi. Yashil kiyimli ikki doʻsti saroyga borib, shohga oʻz xojalari haqida soʻzlab, uning kamolot-u fazilatlarini maqtadilar. Shoh ularni yaxshi tanir edi, chunki ular aslida shohning mahramlari boʻlgandilar. Shuning uchun ularning soʻzlari chinligiga ishondi-yu, «Ertaga uni huzurimga olib kelinglar»,– deb buyurdi. Ertasi Saʼdni oʻz saroyida koʻrgan shoh u bilan koʻrishib, hurmatini joyiga qoʻydi va oʻtirish uchun taxt oldidan joy koʻrsatdi. Shohona taomlar tortilgach, tanishlar-u begonalar Saʼdning suhbatlaridan bahramand boʻldilar. Hamrohlari oʻz doʻstlarining muddaosini shohga aytgan edilar. Shu tufayli u Saʼdga: «Yoʻldan charchab kelgansan, bugun damingni olgin-da, ertaga qoʻrgʻon tomon borgan»,– deb buyurdi. Saʼd yer oʻpib, oʻrnidan turdi va oʻziga ajratilgan manzilga borib, bazmni davom ettirdi. Oʻzi yetishmoqchi boʻlgan mahbuba yodi bilan ancha may ichdi, kayfi oshib, yori koʻchasi tomon yoʻl oldi. Hamrohlari mast boʻlib uxlab yotar edilar. Saʼd sevimli dildorini koʻrish istagida qoʻrgʻon ichiga kirmoqchi boʻlib, devorlar atrofida mast holda goh turib, goh yiqilib kezib yurar ekan, uning ovozini eshitib qolgan zangi Qatron kelib tutib oldi-yu, avval oʻldirmoqchi boʻldi, keyin kechasi bilan uni zanjirband qilib ertalab odamlar oldida oʻz kuchini koʻrsatib, dushmanlarini qoʻrqitib qoʻyishga qaror qildi. Soʻng uni qalʼa tashqarisidagi gʻor ichiga qamab, ogʻzini katta bir tosh bilan berkitib qoʻydi. Ertalab oʻziga kelgan Saʼd kecha yuz bergan ishlarni eslab, tushida koʻrgan qush soʻzlarini yodiga keltirdi, soʻng kekxa pir bergan xatni oʻqiy

boshlagan edi, taniga quvvat kirib, qo‘l va oyog‘idagi zanjirlarni sindirdi-da, g‘or og‘zidagi toshni ham olib tashladi, xanjarini qo‘liga tutganicha Qatron bilan jang qilishi kerak bo‘lgan maydon tomon yo‘l oldi. U yerda barcha hamrohlari ma’yus bo‘lib turishardi, Sa’dni sog‘-salomat ko‘rib, ko‘ngillari taskin topdi.

Janggohda bahaybat zangi o‘zini shohlardek tutib mag‘rur turar, shoh qizi o‘z otasi bilan qasrning maxsus maydonchasida o‘tirib tomosha qilishar, chor atrof yuz minglab aholi bilan to‘la bo‘lib, barchalari Sa’d g‘alabasiga tarafdor edilar. Zangi g‘ordan o‘z tutqinini olib kelish uchun ketgan chog‘da maydonga Sa’d kirib keldi. G‘orga kirgan Qatron o‘z bandisini topolmay g‘azablanib, maydonga qaytib keldi-yu, Sa’dga hamla qildi. Kuch-quvvatda ikkala pahlavon teng edi. Shu payt Sa’d pir bergan munchoqni og‘ziga soldi-da, suvini zangining kiyimiga tufladi. Shunda Qatronning ko‘ziga uyqu kelib, u behol bo‘lib qoldi. Sa’d zangini yerdan ko‘tarib olib boshi ustida tutib turar ekan, xalq qiy-chuv qilib yubordi. Yigit raqibini boshi ustida aylantirib turib, yerga shunday urdiki, u tuproqqa naqshlangandek bo‘lib qoldi. Tomoshabinlarning tahsin ovozlari osmon-u falakka yetdi. Shundan so‘ng Sa’d: «Yana nima qilay, aytinglar»,– degan edi, mulozimlar uni donishmand olim tomon olib borishdi.

Birinchi qo‘rg‘onni bosib o‘tgan Sa’d ikkinchi qal‘aga kirib borganida, uni ko‘rgan hakim hayrat bilan boqar ekan, yigit Paylaqus hakim yozib bergan maktubni uning qo‘liga tutqazdi. Donishmand xatni ochib, ustozining otini ko‘rda, o‘pib yerga bosh urdi. Ustozi o‘zining ahvoli va Sa’dning muammolari haqida yozgan, xususan, uchinchi qal‘adagi sehrni fosh qilishda yordam berishini iltimos qilgan edi. Alloma «Zol deb atalgan u sehrni men yasaganman. U yerda bir timsol bo‘lib, uning atrofida ko‘zga tashlanib turadigan turli narsalar aslida mavjud emas. Sen u yerga borgach, qo‘rg‘on ichidagi zol-kampir timsoliga bir o‘q otsang, maqsadingga erishasan»,– dedi. Sa’d shoh oldiga yo‘l oldi-yu «Endi qaysi ishni bajaray?» deb so‘radi. Mulozimlar uni uchinchi qal‘adagi kampir timsoli tomon boshladilar. Sa’d kirgach, orqasidan ko‘plab odamlar tomosha qilish uchun ergashishdi. Maydonda bir kampir timsoli vahimali qilib ishlangan bo‘lib, uning atrofida bir necha ajdaho og‘zidan o‘t sochib turardi. Sa’d qo‘rquv bilmay ildam

yurib bordi-da, kampir ko'kragiga zarb bilan tepdi. Timsol o'z yeridan tebranib, keyin butun a'zosi birma-bir to'kilib tushdi. Uning ko'rinishi odamga o'xshagan bo'lib, lattalarni bir-biriga yopishtirib yasalgan ekan. Atrofidagi ajdaholar ham qalbaki bo'lib, og'zidan otilayotgan o'tlar qizil ipak matolar ekan.

Sa'd sehlarni yo'q qilgach, shoh qoshiga bordi. Hukmdor uni quchoqlab, yuzidan o'pdi-da, farzand deb qabul qilgani, o'zini ota sifatida bilishini aytib, «Yashil jannat» degan gulshanga boshladi. U yerda «Yashil qasr» degan qasr mavjud bo'lib, shu yerda to'y boshlandi. Unga Shahrizabzning barcha xalqi qatnashdi. So'ng farishta bilan pari quyosh bilan tong yulduzi kabi visolga yetishishdi. Oradan ko'p o'tmay, shoh olamdan ko'z yumdi-yu, shahzoda uning taxtini egalladi. Sa'd kiyimlari va toj-u taxtini yashil rangli qilgach, yashil kiyimli ikki do'stini vazir qilib tayinladi. Bo'ston sarviga o'xshagan gul yuzli mahbubasining barcha kiyimlari ham rayhon rangidagi ipakdan edi. Ikkovlari shodlikda g'am bilmay yashadilar, ularning adolatidan mamlakat-u xalq ham xursand edilar. Yashil rang – bahor rangi, sabza-yu o'tloqlar rangidir. Xizrning abadiy hayotga erishganligi sababi ham uning shu rangdan nishon topgan bo'lsa, ne ajab!

Musofir o'z qissasini tugatgach, shoh Bahrom undan vatani va ajdodlarini so'ragan edi, u: «Men Shahrizabzning taniqli odamlaridanman, Sa'dning sulolasidan bo'laman», – deb javob berdi. Shoh uning kimligidan xabar topgach, shaharga voliy etib tayinladi-da, qayg'ulari unutilib, uyquga ketdi.

Payshanba kuni shoh Bahrom sandalrang kiyimlar kiyib, sandalrang qasrga qadam qo'ydi. Uni sandalrang kiyimlaridan sandal hidi anqib turgan mahbuba kutib oldi. Bazm boshlangach, qadahlar davra bo'ylab aylana boshladi. Kecha ichgan mayidan boshi og'riyotgan shoh qadahga qo'lini ham uzatmadi. Lekin soqiy bosh og'rig'iga qizil sandaldan dori hozirlab qo'ygan edi. Bazm kechga qadar davom etdi. Qorong'i tushgach gul yuzli go'zal o'z pardasi ortiga kirib ketdi. Shoh yana uyqu keltiradigan afsona eshitish istagini bildirdi. Mulozimlar yo'l

bo'yiga chiqib, so'z dengizining kemachisi bo'lgan bir sayyoini boshlab kelishdi. Musofir shoh istagidan xabar topgach, avval uni yaxshilab duo qildi-da, afsonasini boshladi.

Oltinchi iqlim yo'ldan kelgan musofirning rivoyati

Boxtar diyoridan ikki kishi Xovar tomon yo'lga chiqishgan edi. Ular tun-u kun sayr qilishardi. Birining oti Muqbil, yana biriniki Mudbir edi. Muqbil pok, omadli, xalq e'tiborini qozongan yigit bo'lsa, Mudbir qayerga borsa, yuzida baxtsizlik changi paydo bo'ladigan inson edi. Yo'lda borisharkan, qo'rqinchli bir vodiya duch kelishdi. Uni biladigan odamlar bu yerdan yurmasdilar. Ushbu vodiyni sabza-yu bog'i, tikon-u sho'ra, suvi-yu tuprog'i esa neft-u oltin-u gugurt edi. Tuprog'idan badbo'y bug' ko'tarilib, o'tdek shamoli kishi taniga urilar ekan, uni kulga aylantirib, ko'kka sovurardi. U yerda jonivorlarning yashashiga imkon ham yo'q bo'lib, kirib qolgan hayvon darrov halok bo'lardi. Odamlar uni «Vodiy hamim», ya'ni «Jazirama vodiya» deb atashar, harorati bu nomni isbotlab turardi. Bulardan ogoh bo'lmagan ikkala hamroh yo'l azoblari, balo dashtining uqubatlarini ko'rib, cheksiz bu dashtni bosib o'tishdan boshqa chora topisholmadi. Har qanday balo duch kelsa ham, chidashga ahd qilib, tavakkal qildilar-da, dasht da o'z safarlarini davom ettirdilar. Harorat alangasi kuchayib borgan sari Mudbirning besabrligi orta borardi. «Bu qanday havo bo'ldi? Bunday dashtni yaratishning nima keragi bor edi?»— deb shikoyat qilar, behush mastlar kabi «Bu yerda suv yaratish qiyinmidi?»— deb nola chekar, har bir so'zi tangriga e'tirozdan iborat edi. Buning ustiga doim hamrohiga «Men bechoraga sendek yo'ldosh hamroh bo'lmagani yaxshiroq edi. Qanday shum kunda senga yo'liqdimki, shunday yomon xosiyatlarga duchor bo'ldim»,— deb ta'na qilgani qilgan edi.

Muqbil esa xudo yodi bilan mashg'ul bo'lib, zikr-u tasbihdan bo'shamasdi. Mudbirga nasihat qilishdan charchamas, lekin bu pandlardan foyda yo'q edi. Muqbil barcha azoblarga bardosh berib, dashtdan chiqib oldi. Dasht ko'zdan yo'qolgach, ular dard-u balo dengiziga duch keldilar. Hamrohidan bezor bo'lgan Muqbil undan ayrilishni istagan edi, Mudbir qilgan ishlari, gapirgan so'zlaridan tavba qilib, hamrohini bundan buyon sabrli bo'lishiga ishontirdi. Muqbil uning

qilgan ishlarini, noto'g'ri so'zlarini unutdi.

Ikkovlari dengiz qirg'og'iga kelib, u yerda bir kemani ko'rdilar, har tarafni izlab, kema egasini topdilar-da, haqini to'lab kema ichiga kirdilar. Kemachi ikkovlariga bitta sandal berdi. Bir necha kema bir tomonga qarab suza ketdi. Kema qushdek tez suzib borarkan, Mudbir yana oh-voh qilib, bema'ni so'zlarni aytishga tushdi. Muqbil bo'lsa tasbih-u ibodat bilan band edi. Hamrohiga yana nasihat qila boshladi. Mudbir esa uning gaplariga parvo ham qilmay, kufr so'zlarni aytishdan tinchimasdi. Uning bu so'zlaridan qattiq g'am chekib, azoblanar ekan, Mudbir Tangriga xitob qilib: «Ishlaringda hech tartib yo'q. Qum-u dashtingda odam suvsizlikdan iztirob cheksa, bahr va to'lqinlaringda bu qadar beboshlik. U yerdagi yetishmovchilig-u, bu yerdagi ortiqchalikdan aql-u hushini yo'qotmoqda»,– deb nido qilardi. Uning bu xil shum so'zlaridan yana-da ko'proq chayqalib, to'fon yana-da kuchaydi. To'lqinlar baland ko'tarilib, katta-yu kichik kemalarni har tomonga surib tashladi, anchasi suvga g'arq bo'ldi.

Ikki hamroh bir qayiqda qolishdi. Muqbil tavba-tazarru' qilib, tangridan o'z panohida asrashini iltijo qilar ekan, uning bu duolari ta'sir qilib, shamol tindi va dengiz taskin topdi. Qayiq dengizda tinch suzib borarkan, bir manzil ko'zga tashlandi. Uning rangi osmondek ko'k bo'lib, u tomondan yoqimli bo'y esib turardi. Bu sandal hidi bo'lib Masih nafasidek jonlarga oro berardi. Undan rohatlangan Muqbil shukrona sajdasi ado qildi-da, qayiqni o'sha qirg'oq tomon surib, ko'p o'tmay, u yerga yetib bordi. Qirg'oqda baland bir daraxt o'sar, barglari keng maydonga soya solib turardi. Uning tanasida katta bir kavak bo'lib, u yerda tiniq bir chashmadan suv chiqib, dengizga quyilardi. Ikki hamroh o'sha manzilda orom olmoqchi bo'lib, qayiqni bir ildizga bog'ladilar-da, Muqbil daraxt kavagiga ko'zi tushgach, qiziqib uning ichiga kirdi. Suv ichmoqchi bo'lgan Mudbir ham uning ortidan kirib keldi. Chashma boshida bir tosh bo'lib, unga xat yozib qo'yilgandi. Ikkovlari u xatni o'qishga tushishdi. Unda: «Kimki bu manzilga kelib, ushbu ajoyibotni tomosha qilsa, shuni bilsinki, bu daraxt sehrlidir, uni «Sandali simiyo», ya'ni, «Sehrli sandal» deb atashadi. Chashmadan suv ichgan har qanday odam o'z chanqog'ini qondiradi. Agar u kishi to'g'ri, pok inson bo'lsa, bir oyga-

cha xursand bo'lib, yeb-ichishga mutoj bo'lmay yuradi, yolg'onchi bo'lsa, uch kun o'tgach, suv va taom istab qoladi. Bu chashma suvidan bahramand bo'lgan odam keyinchalik yolg'on so'zlasa, o'sha ondayoq qorni yorilib, halok bo'ladi. Bu aytilgan so'zlar suv ichish haqida edi. Chashma ichiga tushishning ham o'z xosiyatlari bor: yolg'onchi bu suvga tushsa, o'sha ondayoq oyog'i kuyadi. Rostgo'y odam tushib, ko'zini yumib, qulog'-u burnini ushlab sho'ng'isa, boshini chiqargach, shunday narsalar ko'radiki, ularni aytib ham bo'lmaydi. Lekin bir sho'ng'igan odam o'zi ko'rganlarini yana bir ko'rmoqchi bo'lib, yana sho'ng'isa, suv pasayib ketadi-da, sho'ng'iy olmaydi»,– deb yozilgan edi. Xatni o'qigan Mudbir bir-ikki hovuch suv ichib, yolg'on va behuda so'zlashni bas qilmoqchi bo'ldi. «Bundan keyin yolg'on so'zlashni tark etdim. Shu ahdimni buzsam, o'linga ham roziman»,– dedi-da, chashma suvidan ichdi.

Muqbil Yaratganga shukrona aytib sajda qildi-da, keyin suvdan ichdi-yu, chanqog'ini bostirdi. Mudbir suv ichiga tushmoqchi bo'lib, oyog'ini tiqqan edi, qaynoq suv oyog'ini kuydirdi. Muqbil lungi bog'lab, suv ichiga tushdi-da, unda o'z aksini ko'rib, suv ichiga sho'ng'idi. Boshini chiqarib qaragan edi, chashma suvini emas, balki zilol suvga limmo-lim to'lgan hovuzni ko'rdi. Uning ichlari tartib bilan terilgan sandalrang sof toshlardan bo'lib, atrofi Eram bog'ini eslatar, u yerda esa, haram kabi chiroyli bir bino qurilgan edi. Hovuzdan chiqish uchun oyoq qo'ygan Muqbilni bir necha kumushtan qizlar qo'llarida top-toza matolar, tan quritish uchun esa ipak sochiqlar olib kelib yigitning qo'liga berishdi, sochiqlar bilan tanasini quritishdi. Ustiga sandal hidi kelib turgan xilma-xil kiyimlar kiydirishib, boshiga salla o'ratishdi-da, qo'lidan ushlab, sandal qasrga olib bordilar. Muqbil atrofga hayrat bilan boqarkan, o'zini boshqa bir olamga kelib qolgandek sezardi. Es-hushi og'ib qasr ichiga kirgach, hamma yog'i sandaldan ishlangan, yoqimli atir hidi ufurib turgan keng xonaga ko'zi tushdi. Sandaldan ishlangan taxt javohirlar bilan bezatilgan bo'lib, uning ustida quyosh yuzli bir pari paykar go'zal o'tirganini, atrofida esa sahar paytidagi yulduzlar kabi sohibjamol kanizlar tizilib turishganini ko'rdi. Muqbilning ko'zi u diloroga tushgach, qoni qurib, rangi sarg'aydi-yu, yiqilib hushidan ketdi. Gul yuzli sarvqomat go'zal uning

oldiga kelgach, yoqimli atridan o'ziga keldi-yu, yana ko'rib o'zini yo'qotdi. Mahbuba shirin so'zlari uni xursand qilgach, yigitning ko'ngli qaror topib, o'ziga keldi. Go'zal qiz unga yondashib o'tirganida, Muqbilning shavq o'ti belidan oshib, yana sabr-u qaroridan ayrildi-yu, ko'ksini pora qilishiga sal qoldi. Mahvash uni qo'lidan tutib taxti tomon olib borib, o'tirishni taklif etdi. Muqbil yer o'pib: «Bunday joyda o'tirishga haddim yo'q»,— desa ham, parivash taxtda yonma-yon o'tirib, taom yeb, sharbat ichdilar. Keyin bazm boshlanib, jomlarda boda keltirildi. Bir diloru parivash sandal hidi anqib turgan jomni ularga uzatgan edi, mahbuba bir-ikki qultum ichib, keyin jomni Muqbilga tutdi. U o'zini zo'rg'a qo'lga olib mayni oxirigacha sipqordi. Qadah davrada to'xtamay aylanar ekan, Muqbilning kayfi oshib devonalarga o'xshab behijobona so'zlarni ayta boshladi, keyin esa nojoiz harakatlarga o'tdi. Gul yuzli go'zal Muqbilga qarshilik qilmay, qo'lidan qo'lini olmay o'tirardi. Yigit oxiri chiday olmay qizga: «Meni qiyin ahvolga solib qo'yding, rahm qilib dardimga davo qilgin, vasl bilan hojatimni ravo qilgin!»— deb iltijo qila boshladi. Parivash bu so'zlarga: «Bugun shuncha may ichib, hushimizni yo'qotgudek mast bo'ldik. Ertaga katta bir to'y qilib, nikoh o'qitaylik. Keyin o'z murodingga erishasan»,— deb javob qaytardi. Muqbil uning bu so'zlariga e'tibor bermay, qanday bo'lsa ham o'z maqsadiga erishmoqchi bo'lib, nojo'ya qiliqlar qila boshladi. Shunda mahbubasi: «Agar o'zingni to'xtata olmayotgan bo'lsang, biron sarvi qomat kanizimga aytay, tonggacha sening yoring bo'lsin»,— dedi. Muqbil o'z maqsadi haqida boshqa og'iz ochmadi. Parivash unga bir kanizagini hamog'ush etdi, ikki eshik og'asiga ishora qilgan edi, yigitni arang turg'izib, alohida xonaga olib borib yotqizdilar.

Quyosh nurlari yoyilib ketganda uyqudan uyg'ongan Muqbil o'zining kechagi qilgan ishlarini eslab, xijolat chekdi-da, hovuz oldiga borib, cho'milmoqchi bo'ldi, sandalrang lungini beliga bog'lab suvga tushib sho'ng'idi, keyin boshini ko'tarib atrofga qaradi-yu, o'zining sirli buloq ichida turganini ko'rdi. Ko'zlariga ishonmay, yana bir necha marta suvga sho'ng'idi, lekin har safar boshini ko'targanda o'zini yana o'sha buloq ichida ko'raverdi. O'z mahbubasi visoliga yetisha olmaganidan iztirobga tushgan Muqbil nima qilishni bilmas, Mudbirga esa

o‘z ahvolini aytishni lozim ko‘rmasdi. Shu payt ko‘zi yana buloq ustidagi toshga tushdi. Uning burchagida yana bir xat yozilgan bo‘lib, Muqbil oldin e‘tibor bermagan ekan. Unda: «Kimki bu simiyoni ko‘rib, suvga sho‘ng‘igach, yuz baloga duch kelgan bo‘lsa, qaytib chiqqanidan keyin bu yerda turmay, tezda suv orqali jo‘nab ketishi kerak. Aks holda uni dev yoki nahang o‘ldiradi»,– deb yozilgandi.

Muqbil xat mazmunini anglab: «Hayotim xavf ostida qolsa ham bu yerda qolaman, bunaqa hayotdan o‘lganim yaxshiroq»,– dedi. Ammo yana fikr yuritib, jonining azizroq ekanini o‘yladi-da, ketishni lozim topdi. Qayiqni yechib hamrohi bilan birga dengizda suza ketishdi. Mudbir hamsafarining holatidagi o‘zgarishlarni ko‘rib, uning sababini bilishga intilsa ham, Muqbil unga hech narsani oshkor qilmadi. Qayiqda o‘y surib o‘tiraverdi. Ikkovlari Haqdan panoyi so‘rab, qayiqni haydab borisharkan, Muqbil hajr o‘tida qiynalar, Mudbir holini so‘rasa javob qilmas, chunki uning g‘ami sharh etardek emasdi. Ba’zida unga qarab: «Ey do‘stim, bu savolingga javob berishimni kutmagin. Holimni senga aytmayotganimning sababi uni o‘zim ham bilolmayotganimdandir. Holimdan malolat chekayotgan bo‘lsang, sen haqlisan, men esa bundan xijolatdaman!

Qilsa bexudlug‘um seni ranjur,
Ne deyin, chunki borsen ma’zur.
Nafasingni menga diloso qil,
Lutf ila nechakim muvoso qil.
Baxtdin kom agar bo‘lur hosil,
Bo‘lsa bir kun maqomimiz sohil.
Hajrima xotiringni shod aylay,

O‘pib ilgingni xayrbod aylay» ,– derdi-da, qayiq ichida yana fig‘on qilardi. Mudbir hamrohining bu holatini ko‘rgach, «Chashma atrofida turli jinlar bo‘ladi deyishardi. Muqbilning majnunlarcha xatti-harakatlari ularning ta’siri oqibatimikan»,– deb o‘ylardi. Shu chog‘ dengizda katta bir kemani ko‘rib qolishdi. Shamol qayiqni o‘sha kema tomon surib ketdi. Uning yoniga yetib borib, ikkovlari to‘lqinlar xavfidan g‘am chekmaslik uchun kemaga chiqishdi. Kema ahlining barchasi o‘lgan bo‘lib, bironta ham tirik odam qolmagan edi. U sandal daraxti

yog'ochlari bilan to'la ekan. Voqea shunday bo'lgan ediki, Xovar Xusravining pariga o'xshash bir qizi bo'lib, shohning hayoti u bilan baxtiyor edi. Uning bir dardi bo'lib, tabiblar har qancha davo qilsalar ham shifo topisholmagandi. Faqat sandal isigina unga foydali bo'lib, bosh og'rig'ini qoldirardi. Shuning uchun shoh qiziga atab sandal yog'ochidan qasr qurishga buyurgandi. Toki farzandi u uy ichida yashab, uning sog'lig'iga davo yetkazsin. Bu farmon olamga tarqalib, savdogarlar Hindistonga sandal tashish bilan band bo'lishdi. O'sha xushbo'y sandalli imorat bitgach, savdogarlar kechasi-yu kunduzi shu ish bilan mashg'ul ekanlar, dengizdagi bir girdobga duch kelib qolib undan chiqib ketolmay, ovqatlari tamom bo'lib barchalari halokatga yuz tutgan edilar.

Bu mahal dengizda kuchli shamol ko'tarildi-da, dengizda to'fon boshlanib, shu joyni yel raqqosdek o'ynatib, kemani girdobdan chiqarib yubordi.

Kema ichidagi ikki hamroh ham o'z ishiga mashg'ul bo'ldi. Muqbil o'z dardi bilan band bo'lib, bir chekkada oh-u fig'onini davom ettirsa, Mudbir o'lganlarni kemadan suvga tashlash, kema molini o'z ixtiyoriga olish bilan band edi. Kema molini ham, kemandagi o'zini ham o'ziniki deb bilib, hamrohi holiga e'tibor ham qilmasdi.

Shu payt uzoqda sohil ko'rindi. Kema sohilga yetib borgach, Xovar diyoriga kirib kelganlari ayon bo'ldi. Mamlakat shohi shu kuni tomoshaga chiqqan bo'lib, daryoni kuzatardi. Yangi kelgan kemaga nazari tushib, a'yonlariga: «Kema ahlidan biron kishini huzurimga olib kelinglar, kimga tegishli ekanligi, qanday mollar keltirilganini bilayin, so'ng uy tomon ketayin»,— dedi. Mulozimlar kemaga ko'tarilib unda biri shod, ikkinchisi esa g'amgin ikki kishini uchratishdi. Shoh so'zini eshitgan Mudbir u tomonga tez-tez yurib ketdi. Shoh qoshiga kelib yer o'pib, duo qilgach, hukmdorning o'z holati haqidagi savoliga: «O'zim savdogarman, ishim tijoratchilik, bu safarda hech kim omon qolmadi. Barcha xodimlarim vabo kasaliga uchrab halok bo'lishdi. Bu sohilga esa bir men-u, bir Muqbil otliq qulimgina yetib keldik»,— deb javob bergan ham ediki, qorni shisha boshladi. Undan libosi yirtilib, ko'ksi ham chok bo'ldi-yu, yiqilib jon berdi.

Shoh bu holatni ko'rib hayratdan qotib qoldi. Bunday ishga hech ham duch

kelmagan edi. Notavon Muqbilni olib kelishlariga farmon berdi-da, uni ko‘riboq ko‘nglini shodlik egalladi. Jon bergan hamrohini undan yashirib turib, Mudbirdan so‘ragan savollarini Muqbilga ham berdi. Muqbil o‘zining ko‘rgan-bilganlarini birma-bir shohga gapirib berdi. Shoh dediki, kema va undagi yuklar davlat xazinasiga beriladi. Muqbil aytgan barcha gaplarning chinligi shohga ma’lum bo‘ldi. U dediki: «Sening rostgo‘yliging ko‘nglimizni maftun qildi, nimani istasang, aytgin», deb so‘radi. Muqbil dedi: «Ey shoh,

Shohning umru johin istarman,

Charx avjida komin istarman.

Yana matlub xalq ibodatidur,

Kim ulus mujibi saodatidur.

Shoh agar qilsa, bandasin ozod,

Tun-u kun aylagum duo bila yod».

Muqbilning bu oqilona va yoqimli so‘zlari xush kelib, zebo chehrali va xushso‘z bu yigit shoh ko‘nglida mehr uyg‘otdi. Unga shoh vazirlik unvonini berdi. Bir necha vaqt xizmat qilgach, davlat humoyi boshiga soya solib, uning qizini nikohlab berdi-yu, uni farzand qilib oldi. Muqbil bunga e’tiroz bildirgan bo‘lsa ham, uni o‘z ixtiyoriga qo‘ymay, katta to‘y qilib, ko‘z qorachig‘ini unga juft qilib berdi. Boshdan oyoq sandalbo‘y kiyimlar kiydirishdi, chunki parivash shuni istagan edi. Keyin ularni qasri sandalga olib bordilar-da, guli sumansoni o‘z mahbubiga topshirdilar.

Muqbil kelin chehrasiga boqib, hayratga cho‘mdi. Chunki u o‘zi chekkan azoblarning sababchisi edi. Qasr ham, saqf-u ostona ham, taxt-u ofati zamona ham aynan suv ostida ko‘rganlarining o‘zi edi. Hayrat o‘ti dimog‘iga tutun yetkazib, bu o‘t uning vujudini nobud qilib, oh-u afg‘on chekib yiqildi, joni esa chiqay deb turardi. Shu chog‘ dimog‘iga sandal isi esib ko‘zi charog‘i yoridi. Ko‘zini ochgach, yana ahvolni ko‘rib nola chekib behol bo‘lardi.

Uning bu holatini kuzatayotgan mahvash ham unga mehribonlik ko‘rsatib, ko‘nglini olardi. Oxiri o‘ziga kelib mahvash visoliga yetishdi. Lekin go‘zal mahbuba ko‘rganlaridan lol bo‘lib yurardi, bir kuni: «Sening hayratli ishlaringdan

men doim lolman. Voqealar sababini aytib bergil»,– iltimos qildi. Muqbil rost soʻzlashdan boshqa chorasi boʻlmagani uchun bor koʻrganlarini bekam-u koʻst sharhlab berdi. Bularni eshitgan parivash tabassum qildi-yu, shunday deb soʻz boshladi: «Taqdir meni goʻzal qilib yaratgach, husnim haqidagi soʻzlar jahonga tarqaldi. Mening koshonam oldidan oʻtib qolgan jinlar shohi husnimga shaydo boʻldi-yu, qasrda jinlar shovqin-suroni boshlanib, men devona boʻlib qoldim. Shoh buni koʻrgach, tabiblarni chaqirtirib, dev-u parilarning sehr-u ziyonidan meni xalos qilishga kirishishdi. Ular dafʼ boʻldi, lekin eshitishimcha, «jinlar shohi gʻamimda yana devona boʻlib, dengiz ichida sehrli manzara bunyod etibdi. Sandaliy qasr atrofida bogʻ yaratib, undagi sandaliy taxt ustida mening timsolimni oʻtqazib qoʻyibdi. Sen hovuz ichida koʻrgan narsalar naqshlardan iborat boʻlib, uni koʻrgan xasta odam orom topar ekan. Sen u yerda boʻlgan chogʻingda mening tasvirimga shaydo boʻlgansan. U yerda timsolimga oshiq boʻlgan eding, bu yerda Haq seni visolimga yetkazdi».

Shu soʻzlarni eshitgach, Muqbilning mushkullari bartaraf boʻldi-da, mahbuba xayolidan koʻngli yayrab, sandaliy qasrda baxtli boʻldi, kiyimini ham sandaliy rang qildi.

Sandal osoyishi ravon angla,
Atri oning hayoti jon angla.
Sandal isinda tek turub boʻlmas,
Mushkni kimsa yoshurub boʻlmas.

Donishmand musofir oʻz afsonasini tugatgach, shoh sandal boʻyli nasimdan orom olib uyquga ketdi.

Mavzu yuzasidan berilgan test topshiriqlarni bajaring.

1. Zaydning doim yonida egov solingan xanjar olib yurishiga sabab nima?

- A) Sultonni oʻldirish uchun
- B) Zargarlik ishlarida kerakligi uchun
- C) Oʻzining zindonga tashlanishini bilganligi uchun

D) Tabiblikda foydalangani uchun

2.Nima uchun shoh barchaga oltinrang kiyib yurishni buyuradi?

A) Elning kulishi uchun

B) Bu rangdagi kiyimlar ko'p bo'lgani uchun

C) Oltin qimmatbaho metall bo'lgani uchun

D) Boshqalardan ajralib turish uchun

3.Zayd nima uchun farang xalqiga yoqib qoladi?

A) O'zini butparast qilib ko'rsatgani uchun

B) Kofirlar bajarayotgan rasm-rusumlarni oz vaqtda o'rganib olgani uchun

C) Kecha-yu kunduz ibodat qilib, butga ixlosini izhor qilgani uchun

D) Budparastlikni chuqur bilgani uchun

4.Zaydning qilmishidan kimlar xabardor bo'ladi?

A) Zargarlar B) Tabiblar C) Hunarmandlar D) Saroy ahli

5. Zaydni nima sababdan Zaydi Zahhob deb atashgan?

A) Yaxshi xazinabon bo'lgani uchun

B) Yaxshi sohibiyor bo'lgani uchun

C) Yaxshi tabib ,muhandis bo'lgani uchun

D) Yaxshi zargar bo'lgani uchun

6. Yashil rangli kiyim kiygan mahbubaning tabassumiga qanday ta'rif berilgan?

A) Sabzaga o'xshaydi B) Bolga o'xshaydi

C) Shakarga o'xshaydi D) Yashil sabzaga o'xshaydi

7.»Uning tanasi sochlari ichra yashiringan»,- deb kim ta'riflangan?

A) Suqrot B) Paylaqus C) Yashil kiyimli malika D) Buqrot hakim

8.Yashil kiyimlilar malikasiga oid bo'lmagan javobni belgilang .

A) uch qo'rg'on, qatl ettirmoq B) to'siq, kungara

C) qatl ettirmoq, kungara D) yutmoq, tangga

9. Nima uchun hakim: «Muhra-munchoqni og'zingga solib, uning suvini dushmaning tomon tufla»,- deydi?

A) U unga quvvat beradi, dushmanini o'ldiradi

- B) U unga kuch beradi va dushmanini holdan toydiradi
- C) U unga quvvat berib, dushmanining quvvatini ketkazadi
- D) U uning uyqusini ochadi va dushmanining quvvatini ketkazadi

10. Hovuzga oid bo‘lmagan variantni tanlang .

- A) Hovuz chashma suviga to‘lgan edi
- B) Hovuz Eram bog‘ini eslatardi
- C) Hovuzning ichida sandalrang sof toshlar tartib bilan terilgan edi
- D) Hovuz zilol suviga to‘la edi

11. Soqiy Bahromga nima sababdan qizil dori tayyorlab qo‘ygan edi?

- A) Charchoqni bosish uchun
- B) Bosh og‘rig‘ini qoldirish uchun
- C) Uyquni keltirish uchun
- D) Ko‘p vaqt uxlamasdan yurishi uchun

12 . Muqbilga nisbatan shohning ko‘nglida mehr uyg‘onishiga sabab bo‘lmagan javobni belgilang .

- A) Xushso‘zligi B) Zebo chehraligi C) Oqilona so‘zlari
- D) Ko‘p voqealarni boshidan kechirganligi

13. Shohga «taxtiravon» yasab bergan qahramon nomi bu so‘zning ma’nosi to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A) Muqbil, «baland taxt» C) Sa’d, «yuruvchi taxt»
- B) Zayd Zahhob, «baland taxt» D) Zayd Zahhob, «yuruvchi taxt»

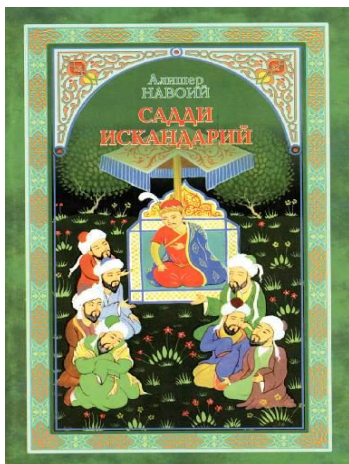
14. Zaydning qilmishlaridan xabardor bo‘lgan ba’zi hunarmandlar kimga «Taxt qalbakidir», «Ustasi xiyonatchidir» degan gaplarni o‘rgatib, shohga ma’lum qilishadi?

- A) ikkita soqchiga C) bir musofirga
- B) maynaga D) ikkita to‘tiga

II. Mavzu yuzasidan taqdimot

Uch guruhga bo‘linib keltirilgan uchta hikoyatning mazmun-mohiyatini, obrazlar tizimini, ularda ilgari surilgan g‘oyani «**Keys stadi**» usulida taqdimot qiling.

«Saddi Iskandariy» dostonining yaratilish tarixi.

Bu asar dunyodagi buyuk siymolardan biri, uch sohibqironning eng mashhuri – jahongir Iskandarga bagʻishlangan boʻlib, «Xamsa»ning yakunlovchi dostonidir. Sharqda u Iskandar Zulqarnayn («ikki shoxli» yoki «kun chiqish va kun botish hukmdori») nomi bilan mashhur. Dastlab Iskandar mavzusi Firdavsiyning «Shohnoma» dostonida qalamga olingan. Keyinroq Nizomiy Ganjaviy u haqda maxsus «Iskandarnoma» degan doston yozadi. Xusrav Dehlaviy bu dostonga javob tarzida «Oyinayi Iskandariy» asarini yozgan boʻlsa, Abdurahmon Jomiy oʻz dostonini «Xiradnomayi Iskandariy» deb ataydi. Alisher Navoiy esa bu mavzuni turkiy tilda qayta ishlab, oʻz asariga «Saddi Iskandariy» («Iskandar devori») deb nom beradi.

Dostonning tarkibiy tuzilishi. «Saddi Iskandariy» Navoiy «Xamsa»sidagi eng yirik doston boʻlib, 89 bob va 7215 baytdan tashkil topgan. Dostonning muqaddimasi 14 bobni oʻz ichiga oladi.

Birinchi bob anʼnaviy hamd - Allohning sifatleri taʼrifiga bagʻishlangan.

2-bob munojotni oʻz ichiga oladi. Navoiy bobda Allohning karami kengligi haqida gapirar ekan, banda zoti mavjud ekan, uning gunoh ishlar qilishi tabiiy degan aqidani ilgari suradi.

Dostonning 3-bobi «sayyid ul-mursalin» (paygʻambarlar ulugʻi) Rasuli akram vasfi (naʼt)dan iborat.

Dostonning 5-bobi «Xamsa» takmili (mukammal bitkazish) xususida boʻlib, Navoiy bu bobda unda «Xamsa» yozish havasi ancha ilgari, Nizomiy va Dehlaviy «Xamsa»larini oʻqib yurgan chogʻlaridayoq uygʻonganligini bayon qilib, ulugʻ ustozlari ruhidan madad soʻraydi.

Oltinchi bob so‘z ta’rifi, Nizomiy Ganjaviy va Xusrav Dehlaviy madhiga bag‘ishlangan.

Yettinchi bob Nizomiy va Dehlaviyning nazmdagi izdoshlari Nuriddin Abdurahmon Jomiy madhiga bag‘ishlangan.

Dostonning 8-bobi – «Inoyat quyoshi vasfi va hidoyat buluti ta’rifida» deb atalib, *bu bobda Navoiy kimgaki baxt-u iqbol yor bo‘lsa, uning hamma ishida zafar bo‘ladi, tikan ushlasa – g‘uncha, tuproq olsa – oltin bo‘ladi, bularning barchasi Xudodan, shunday ekan, unga shukrona bildirish kerak degan fikrlarni keltirar ekan, Alloh unga nazm yozish fazilatini taqdim qilgani uchun shukrona aytadi* va nazmning turli sinf (janr)larida shuhrat qozonganini faxr bilan bayon qiladi.

To‘qqizinchi bob Shoh G‘oziy Husayn Boyqaro ta’rifiga bag‘ishlangan. **Dostonning 10-bobi** shahzoda Badiuzzamon Bahodir madhidadir.

11-14-boblarida qadimgi fors-eron shohlarining to‘rt tabaqasi: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar va sosoniylar tarixi haqida ma’lumotlar keltiriladi. **Dostonning asosiy qismi 15-bobdan boshlanadi.**

Asosiy qism voqealari Iskandarning tug‘ilishidan boshlanadi. Rum mamlakatining shohi Faylaqus Tangridan farzand so‘raydi. Bir kuni ovdan qaytar ekan, shaharga kiraverishdagi vayronada yangi tug‘ilgan chaqaloq va o‘lik onani uchratadi. Shoh o‘likni dafn ettirib, chaqaloqni o‘ziga farzand qilib oladi va unga Iskandar deb nom beradi. Shoh Iskandarning ta’lim-tarbiyasiga katta e’tibor beradi va Arastuning otasi Naqumojisni unga ustod qilib tayinlaydi. Iskandar toj-taxt va boylikka emas, balki ilm-fan va olijanob fazilatlarga muhabbat ruhida ulg‘ayadi. Doston bilan tanishish jarayonida Navoiy shunchaki Iskandar tarixini yozishni emas, balki u bilan bog‘liq voqealarning ma’nosini ochishni maqsad qilganligini ko‘ramiz

Faylaqus vafot etgach, valiahd sifatida taxtni Iskandar egallashi kerak edi, lekin u taxtga chiqishga oshiqmaydi. Xalq uning shoh bo‘lishini qattiq talab qilib turib olgandan keyingina Arastu unga toj kiygizadi. Iskandar xalq oldiga shart

qo'yib, kimning arz-dodi bo'lsa, shohni o'zi bilan teng ko'rib, ahvolini aytishini so'raydi:

Ki, berdi manga dodgarlik Iloh,

Bor ersa xaloyiq aro dodxoh,

Kelib ollima arzi holi aylasun,

O'z ahvolini qiylu qol aylasun!

Iskandar taxtga o'tirgach, adolat bilan mamlakatni boshqara boshlaydi. Xalqni ikki yillik xirojdan ozod etadi. Dostonda shu o'rinda adolatning ta'rifi beriladi. Bu ta'rif hadislar vositasida tushuntiriladi. **Masalan, bir soatlik adolat farishtalarning, dunyodagi barcha insonlarning toatidan afzal,** degan hadis keltiriladi.

Yigirma uchinchi bobdan dostonga **Doro** timsoli kirib keladi. Navoiy Doroga tavsif berar ekan, uning Kayoniylar sulolasi vakili ekanligini, jahon podshosi sifatida Kayxisrav-u Kayqubodlarning avlodi ekanligini, uning davlatni boshqarishida Luhrosbning tartiblari, qo'shinida Gushtostning qonunlari ustuvor ekanligini bayon qiladi. Doro va Iskandar orasidagi xiroj mojarosi bu ikki shoh o'rtasida ixtilofning paydo bo'lishiga olib kelganligini afsus bilan ta'kidlaydi.

Urush boshlanadi. Ikki tomondan katta qo'shin saf tortadi. Dastlab bir vaqtlar Doroga xizmat qilgan, ammo xizmatiga yarasha qadr topmaganidan xafa bo'lib, Iskandar tomonga o'tgan Boriq Barbariy maydonga chiqadi va Harron, Shayda kabi to'qqiz pahlavon ustidan g'alaba qozonadi. Oxiri Mag'ribiy degan bir pahlavon chiqib, Boriqni asir oladi, ammo Doroning oldiga keltirmasdan, noma'lum tomonga ketib qoladi. Ikkinchi kuni Doroning noiblari xiyonat qilib, jang payti Doroni pichoqlaydilar. Iskandar Doroni yarador holda topadi. Doro o'limi oldidan **uch narsa:** xiyonatkorlarni jazolash, kayoniylar– o'zining qarindosh-urug'lariga ozor bermaslik va qizi Ravshanakka uylanishni Iskandarga vasiyat qiladi. Iskandar Doroning barcha vasiyatlarini ortig'i bilan ado etadi, Doroni izzat-ikrom bilan dafn qiladi. Shu o'rinda Iskandarning jahongir shoh bo'lish bilan birga cheksiz mehr sohibi ekanligi ham g'oyat mohirlik bilan tasvirlanadi.

Shu o'ringda Iskandarning jahongir shoh bo'lish bilan birga cheksiz mehr sohibi ekanligi ham g'oyat mohirlik bilan tasvirlanadi.

Iskandar Eronni zabt etgach, Doro o'rnini egallagan jahon podshosi sifatida ko'plab o'lka podsholariga xat yozib, mamlakatda adolat va osoyishtalik o'rnatmoqchi ekanligini va shunga mos holda o'z ixtiyorlari bilan unga taslim bo'lishlarini so'raydi. Aksariyat podsholar unga bo'yin egib keladilar. Faqat Kashmir, Hind va Chin xoqonlarigina unga bo'ysunishni istamaydilar. Kashmir hukmdori Mallu ibn Mabok ochiqdan ochiq Iskandarga bo'ysunmasligini izhor etgan bo'lsa, Hind hukmdori mamlakati belgilangan xirojni vaqtincha to'lay olmasligini ma'lum qiladi. Chin Xoqoni esa, uning mamlakati Doro zamonida ham Doroga tobe mamlakat emas, balki to'laqonli mustaqil davlat bo'lganligi, agar Iskandar xohlasa, o'zaro teng sharoitda hamkorlik qilishi mumkinligini bildiradi. Iskandar bu javoblarni olgach, ustozi Arastu maslahati bilan jahongirlik yurishlarini boshlaydi. Dastlab Balx, Moxon, Marv, Zobul, Isfahon shaharlarini oldingidan ham obod va ma'mur etib, Xurosonda Hirot, Movarounnahrda esa Samarqand shaharlarini bunyod etadi. So'ng Kashmirga Malluga qarshi qo'shin tortadi.

Iskandar sehrgarlari bilan mashhur bo'lgan Kashmir shahrini tilsimlangan holda topib, tilsimni hikmat ahli yordamida juda osonlik bilan yechadi. Mallu bu ahvolni ko'rib, mamlakatni tashlab qochadi. Iskandar Kashmir ahliga omonlik berib, bir muddat bu yerda yashaydi. Kashmirda qo'lga kiritgan boyliklardan biri Jamshid zamonidan qolgan sehrli jom edi. Mallu ibn Mabok mag'lub va yarador holda Iskandar oldiga taslim bo'lib keladi hamda undan kechirim so'raydi. Iskandar uzrini qabul qiladi. Ko'p o'tmay, Mallu vafot etadi. Iskandar uning vasiyatiga binoan qizi Mehrnozga uylanadi, o'g'li Feruzni Kashmirga podsho qiladi. Kashmirdan so'ng Iskandar Hindiston tomonga yurish qiladi.

Hind Royi Iskandarning Kashmirda ko'rsatgan shijoat va hikmatini eshitib, had-hisobsiz sovg'a-salomlar bilan bir guruh donishmandlarni elchi qilib jo'natadi. Iskandar hindistonlik donishmandlarni katta izzat-ikrom bilan qabul qilib, taxtda

emas, tuproqda ular bilan birga o'tirib, muzokara olib boradi. Ular Iskandarning aql-u zakovati va bag'rikengligiga tan berib, Hind Royining gunohini so'raydilar. Iskandar Hindistonning ikki yillik xirojidan kechib, Royning ham gunohidan o'tadi.

Iskandar qishni Hindiston o'rmonlarida ovchilik va aysh-ishrat bilan o'tkazib, ko'klam faslida Chin va Xitoy tomonga yurish qiladi. Chin xoqoni katta qo'shin bilan Iskandar istiqboliga chiqadi, ammo unga bas kelolmasligini anglab, o'zi elchi libosida Iskandar huzuriga borib, tinchlik bitimi tuzishga erishadi. Chin xoqoni ham Iskandar sharafiga katta ziyofat beradi. Ziyofat chog'ida xoqon oliymaqom mehmoniga ikkita ajoyib narsa sovg'a qiladi. **Birinchisi** – ikki tomoni ham «oy-u kundek yorug'» bo'lib, bir tomoni rostni yolg'ondan ajrim qiluvchi, ikkinchi tomoni mast odamning haqiqiy qiyofasini ko'rsatuvchi Chin ko'zgusi, **ikkinchisi** – ham husn-u jamolda, ham fazl-u kamolda benazir Chin go'zali edi. Iskandarga bu sovg'alar juda ma'qul tushib, hakimlariga ushbu sovg'aning evaziga biror ixtiro qilishlarini topshiradi. To'rt yuz hakim ikki guruhga bo'linib, ishni boshlaydilar. Aflotun va Suqrot boshchiligidagi guruh osmon ahvolini ko'rsatuvchi usturlobni, Arastu va Buqrot rahbarlik qilgan guruh esa, olam ahvolini ko'rsatuvchi Iskandar ko'zgusini yaratadilar. Chin xoqoni bu kashfiyotlarni ko'rib, Iskandar va uning saroyidagi hakimlarga qoyil qoladi.

Iskandar Chinda bir muddat turib keyin Mag'rib tomonga yurishni boshlaydi. Iskandar Mag'rib diyorini fath etib, o'z vatani – Rum tomonga ot surganda, yo'lda Qirvon diyorini ahli unga Ya'juj va Ma'juj zulmidan panohtab murojaat qiladilar. Iskandar bu yerda olti oy davomida ikki tog' orasida mashhur Saddi Iskandariyni bunyod etib, Ya'juj va Ma'juj balosini daf qiladi.

Jahonning quruqlik qismini to'la fath etgan Iskandar Rumga qaytib, bir muddat o'z vatanida maskan tutadi. Endi unda suv sayri ishtiyoqi g'olib kelib, uch ming kema bilan dengizga chiqadi. O'n ikki yil davomida Suqrot rahnamoligida yetti dengiz: Rum, Mag'rib, Zang, Hind, Ummon, Qulzum, Chin, Mashriq dengizlari hamda bu dengizlar ichidagi o'n ikki mingta orolni kezib chiqadi. Iskandarning keyingi dengiz safari butun olamni o'rab turuvchi Muhit (okean) uzra

bo‘lib, bu safarda xalq uning valiylik va payg‘ambarligidan bahramand bo‘ladi. Iskandar safardan qaytishda xastalanadi va tutingan onasi Bonuga o‘g‘illikni o‘rniga qo‘ya olmaganidan uzr so‘rab, maktub yozadi. Mazkur maktub butun dunyoni zabt etsa-da, oxir-oqibat u dunyoga hech bir narsasiz, ochiq qo‘l bilan ketayotgan, bu olamga shoh bo‘lgandan ko‘ra onadek buyuk zotga qullik qilish sharafiga yuksakroq ekanligini anglagan ulug‘ jahongirning iqroynomasi edi.

Asosiy qismning so‘nggi bobida yetti faylasuf hakim: Aflotun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Hurmus, Farfinyus va Arastu Iskandarning onasiga ta‘ziya bildirgani keladilar va shu bilan Iskandar voqeasi poyoniga yetadi⁶⁴.

Iskandar bilan gadolik yo‘lini tutgan podsho yoxud chindan ham podsholikka yetgan gado hikoyatikim, Iskandar uni mazallat (tubanlik) chohidin chisqarib, saltanat taxtiga o‘tsazmoschi bo‘ldi, lekin u tojni rad etdi va minba‘d tojni tark qilish xayolidan voz kechmadi.⁶⁵

Eshitishimcha, mashhur Iskandar jahon ahliga hokim bo‘lish niyatiga yetib, qaysi mamlakat unga karam va qaysi mamlakat podsholari unga mute‘ bo‘lgan bo‘lsa, o‘sha shohlarni yana o‘z yurtiga shoh-u o‘sha elga boshliq qilib tayinladi. U mamlakatlardan va shohlaridan xotiri jam bo‘lgach, yana boshqa mamlakatlar sari yurish hildi. Jumladan, Mag‘rib yerlarini fath etganida, uning shohi dushmanlik bilan urush e‘lon hildi. Nihoyat, urush o‘ti bartaraf qilingach, Magrib shohining jang paytida halok bo‘lgani aniqlandi. Iskandar dushmanining qatl etilganini bilgach, u mamlakatda adolat o‘rnatishga bel bog‘lab, xalqqa:

– Bu yurtning sultonlari ichida hukmdorlik qonun-qoidalaridan xabardor odam qolganmi? Bor bo‘lsa, men unga mamlakatingizning hokimligini topshiray, uni elga mustaqil shoh qilay, toki mamlakatingiz begonalar qo‘liga o‘tnb ketmasin, – dedi. Xaloyiq Iskandarni duo qilib, uning so‘zlariga jonlarini fido etishga tayyor ekanliklarini bildirib, aytdilar:

– Doim butun jahonning hukmdori va hamisha dunyo xalqlarining rahbari bo‘lg‘aysen! Sen bizdan fuqaroga tinchlik va osoyishtalik bag‘ishlaydigan kishnni

so‘rayapsan. Yaxshi - yomon hammaga ma‘qul bo‘ladigan kishi qayoqda, deysan? Faqat bir odam borki, g‘alati qiliqni o‘ziga ixtiyor aylagan: chunonchi, tirik odamlarga aralashmaydi, eski qabrlardan boshqa joyda istiqomat qilmaydi. Tirik odamlardan hanuzgacha vafo ko‘rmagani tufayli, qabr ahllari bilan kifoyalanadi. Bu odam o‘z ixtiyori bilan boshidan shohlik tojini tashladi, tojini tashlagan kundan beri o‘zini baxtiyor hisoblaydi. Na uning kechasi tunaydigan bir maskani va na kunduzi nima yeb, nima ichishi ma‘lum. Biron kishi bilan mutlaqo aloqa va ulfatchilik qilmaydi, chunki xalq g‘ala - g‘ovurini eshitsa, kulfati ortadi. Ba‘zilar unga yaqin borib, yolvorishsa, goho ochilib so‘zlashadi. Elga g‘oyat foydali nasihatlar qilib, odamlarni bu olamdan qo‘l yuvishga chaqiradi. So‘zda shunday g‘oyalarni olg‘a surish bilan elni yo‘qlik dunyosi sari targ‘ib etadi. Bu gaplarni eshitgach, Iskandar:

– Boring-da, uni darhol topib, mening huzurimga keltiring, – dedi. Bu farmonni bajarish uchun odamlar har tomonga yugurib ketdilar va u darveshni topib, Iskandar oldiga olib keldilar. U bosh yalang, oyoq yalang, yoqalari yirtiq bo‘lganidek, ko‘kraklari ham ochiq edi. Dunyo ishlarini tark etgan bu odam ikki qo‘lida ikkita bosh chanog‘ini ko‘targan holda keldi. Iskandar uni hurmat bilan qarshilab, o‘z yonidan oliymaqom joy ko‘rsatdi. So‘ngra, undan:

– Bu so‘ngaklar haqida gapir, yana nimalarni so‘rasam, ularning javobini ham bayon qil!– dedi. Gado shu tarzda javob berdi:

– Qabristondan o‘tayotganimda bu so‘ngaklarga necha bor nazar solganman. Lekin qay biri shohniki-yu, qay biri gadoniki?!– degan muammo dilimda qoldi. Bu ikki mato o‘lganda-ku bir, tiriklikda nechun nizo qiladilar? Uning bu so‘zlari Iskandarga xush yohib:

– Ey, bebaho fikrli donishmand! Sen juda ulug‘ fikrli odam ekansan, agar himmating ham shu darajada yuksak bo‘lsa, seni hurmatlab, martabangni baland qilib, o‘z mamlakating shohligini beray, – dedi. Shunda u gado aytdi:

– Himmat – mening doimiy hamrohimdir, ammo, sen o‘ylaganchalik emas, bundoqroq. Sen menga faqirlikdek davlatdan kechib, shohlik martabasini qabul ayla, demoqchisan, shekilli? Jahondorlikka rag‘batim yo‘q. Mening himmatim

tubandagi to‘rt xil davlatga muyassar bo‘lishni tilaydi. Uning **biri**, intihosi va chek-chegarasi bo‘lmagan abadiy hayotdir; **ikkinchisi**, hech qanday nuqson bilmaydigan, putur yetmaydigan, qarilik bilan almashinmaydigan yigitlikdir; **uchinchisi**, kambag‘allik yuzini ko‘rmaydigan boylikdir; **to‘rtinchisi**, hech bir g‘ami yo‘q shodlik bo‘lib, motam degan narsa uning qarshisida yo‘qlikka chiqur. Iskandarni hayrat zabun qildi va uyatdan boshini quyi solib, dedi: – Ey qutlug‘ niyatli, muborak fikrli donishmand! Sening bu jumbog‘ingdan ko‘p ishkallar yechildi. Taqdiri azal, na ilojki, senga faqirlig-u menga shohlikni berdi, menga baland martaba bergan bo‘lsa-da, baribir, senga mendan ortiq himmat ato etilgan ekan. Himmati buyuk gado uchun shohlik martabasi pastdir. Va agar bir faqir kishi oliy himmat bo‘lsa, uning ko‘ziga zamon shohi g‘arib va haqir ko‘rinur.

XXX

Iskandar joni ajal iskanjasida qamish qalam qiltirig‘idek (noldek) zo‘rg‘a liqillab turarkan, onasiga vasiyatnoma yozib, o‘z o‘limi uchun aza tutishni man‘ etgani, undan so‘ng, hayotining nomasini qazo qo‘liga topshirgani va hamrohlari uning tobutini Iskandariyaga olib borganlari. Onasiga ul maktub yetib, o‘g‘il tobuti qarshisiga peshvoz chiqqani va o‘g‘li go‘dakligida beshik ichida uxlab yotganidek, tobut beshigi ichida ham uyg‘onmas uyquga tolganini ko‘rgani va ko‘ksi chokidek yer ko‘ksini ham chok etib, uni tuproqqa topshirgani haqida

Bu haqda fikr yuritgan tarixchi, gapni mana shu xilda nihoyasiga yetkazdi: Shoh o‘z ahvoliga nazar tashlab bildiki, hayoti quyoshining botish chog‘i yaqinlashdi. Ketish chog‘i kelganini, jahondangina emas, balki jondan ham kechish chog‘i kelganini aniq bildi. Dunyo shohi shunday qattiq kunda ajal piyolasidan zahar ichishga majbur bo‘ldi. O‘lim oldidan onasi esiga tushib, yuragida shunday bir o‘t tutashdiki, bu alam zarbi bilan ko‘zini ochib, hamrohlariga termilib, ajal nafasidek sovuq oh tortib, o‘z onasiga noma yozish uchun kotib, qog‘oz, qalam keltirishlarini iltijo qildi. U o‘lim oldidan vasiyatnoma yozish bilan oq qog‘ozni qoraga aylantirmohchi edi. Gavhardek himmatli so‘zlar

bilan qalam tebratuvchi mohir kotib, dard-alam sahifasini ochib, Iskandarning aytgan gaplarini batamom yozdi.

Bu sahifa dard maktubi bo'lib, unga yozilmish xatlar alam hangomalaridan iboratdir. Bu xat ibtido va intihosi yo'q bo'lgan tangriga shukur va minnatdorchilik bilan boshlandi. Bu noma fayz ato qiluvchi, in'om-ehson beruvchi, balki xaloyiqni yo'qlikdan bor etgan halloqi olam haqida edi. Odam badaniga jon gavharini beruvchi va yana oxirida o'z berganini qaytib oluvchi; dengiz ichiga g'arq bo'lib yo'qolganga ham rahbarlik qiluvchi; biyobonda o'lganga ham madadkor bo'luvchi; gadolikni shohlikdan aziz ko'ruvchi; jahon shohlarini bir pulchalik qadr etmovchi; kimning mijoz-u tabiatini dardmand qilib yaratgan bo'lsa, uni cho'l-u biyobonlarda ham hor-zor aylovchi (bunday kishilar o'z qazosi yetib qolganini bilib, ko'zi ochilganda, unga na shohligi va na saltanati asqotmaydi): har bir qazovu qadarida ne-ne hikmatlar yashiringanini hech bir aql va tafakkur egasi fahmlolmaydigan; yo'qdan bor qiluvchi, abadiy va o'zgarmas ulug'lik egasi Allo Taologa shukrlar-u hamd-sano, minnatdorchiliklar izhor etib bo'lgach, quyidagicha vasiyat boshladi:

«Bu xat mendan, joni azobda qolgan, ajal qo'lida pajmurda holiga kelgan Iskandardandir. Buzilgan tanamning joni, vujudim bebaho la'lisining koni bo'lmish onamga so'zim shuki, men seni ko'pdan ko'p ayriliqlarga tashlab yurdim, sendan yiroq ketib seni qiynadim. Boshimga behuda andisha va orzular tushib, olamni boshdan oyoq fath etishni o'zimga niyat qilib oldim. Nimani o'ylagan va xayol qilgan bo'lsam, hammasi xom va hammasi havasga ichilgan may kabi befoyda ekan. Aslida esimni tanigan, aql miyamga harorat bergan kunidan boshlab senga o'g'illik qilsam, ya'ni senga xuddi quldek xizmat qilsam bo'lar ekan; aslida sening ostonang tuprog'iga aylansam-u, uning otini men shohlik deb bilsam bo'lar ekan. Mening bu baxt-iqbolimga falak hasad bilan qaradi, ko'rolmaslik qildi. Endi, o'lar chog'imda, pushaymon bo'lib, o'zimni o'zim o'ldirganim bilan nima foyda? G'am bilan ezilgan bolangdan rozi bo'lmasang, bu darmonda – bechoraning holiga voy, yuz qatla voy!.. Men sening amr-farmoningga bo'ysunmagan bo'lsam ham, lekin sen mening bu iltimosimni qabul et, ey ona!

Shu maktubim senga borib yetishi bilan, mening qalamim nimalarni tasvirlaganini o'qib, tushunarsan. Ishonamanki, buni o'qigach, ko'ngling chil-chil bo'lib, hayotingda bir qiyomatqoyim qo'porilgandek bo'ladi. Lekin, sen jahon kishilarining eng donosi va el-ulul vasiyatlarini bajo keltiruvchi bo'lganing tufayli, qazo peshanamga nimani yozgan bo'lsa, sen ham menga o'xshab, shu taqdirga rozi bo'lgil! Mendan umidingni uzish chorasini ko'rgil, umidingni uzgach esa, dilingni tangri irodasiga bog'la! Yuzingni shapaloqlab ko'kartirma, ko'kargan yuzingni sochingdek oqartirma! Yig'i-zoring bilan motam mojarosini boshlab, olamni g'am tunidek qaro hilma! Quyosh singari ichingni o'rtantirib, tong singari yoqangni chok etma! Sarg'aygan yuzingga, quyoshdan taralgan shu'lalar kabi, oq sochingni yoyma! Boshqa onalar kabi, o'g'ling motamida yuzlaringni yulma! Agar sabr etishga toqating bo'lmasa, bunday ishga quvvating vafodorlik qilmasa, himmat bilan katta ma'raka tuzib, unda turli-tuman noz-ne'mat va ovqatlarni muhayyo hilib, hamma yoqqa jar soldirib, katta-kichik odamlarning barchasiga xabar yetkazdirib, mamlakat kishilarini xonadoning ayvoniga yig'ib, u mehmonlarni dasturxoningga taklif et. Ularning hammasi davrada hozir bo'lgach, oldilariga osh tort! Ishni buyur. Xalq oldiga ovqatlar tortilgach, ular endi yeyishga qo'l uzatay deb turgan paytlarida, bir jarchi jar solib, bu odamlarga aytsinki: «Bu oshlardin shunday odamlar yesinki, bu ko'hna dunyoning eski binosida uning tuproqqa ko'milgan kishisi bo'lmasin!» Bu gaplarni aytgach, dasturxoningga qarab ko'r-chi, bironta odam non-oshingga qo'l uzatarmikin? Agar shu vaqtda biron kimsa shu ovqatlaringdan tanovul aylasa, unda sen ham mening motamim bilan aziyat chekaver. Va agar bordi-yu hech kim hech narsaga qo'l urmay ovqat yeyishdan bosh tortsa, ma'lum bo'ladiki, hech kimning o'lmagan va tuproqqa ko'milmagan kishisi yo'q. Bu dunyodagi hayot o'zi shunaqa ekanligini bilgach, bu ishdan o'zingga xulosa chiqazib ol-da, mening g'amimda alam tortishni, oh tortishni bas qil, dunyo kishilari bilan hamdard bo'lib, o'zingni ovuntir. Sen qanchalik tabarruk va baxtiyor kishilarning sarvari bo'lganingda ham, baribir ularday sen ham tangri-ning bandasisan. Banda degan doim itoatkor bo'lishi, tangridan boshiga nimaiki kelsa, tan berishi lozim. Tangrining buyrug'i nima bo'lsa, sen ham shunga rozi-yu

boshingga qazoga qadar ne kunni solsa, unga xursand bo‘l. Men xoh yaxshi, xoh yomon edim, umrim omonlik bermay, bu dunyodan ko‘zimni yumdim. Agar qo‘limda maqsadim naqdinasi bo‘lmasa ham, baribir pushaymon bo‘lishimning foydasi yo‘q. Agar sen bir necha kun umr ko‘rish imkoniyatiga ega bo‘lsang, tangri buyurganlarini ado etishdan g‘aflatda qolma. Lekin goho baxtiyorlik soatlaringni ham, haqiqiy maqsad yo‘lida, toat-ibodat bilan o‘tkazishni unutma. O‘shanday paytlarda bu o‘lgan g‘aribingni yod aylagil, duo birla ruhimni shod aylagil».

Iskandar onasiga aytmoqchi bo‘lgan vasiyatlarini yozib tamomlab, xatning oxirini «vassalom» so‘zi bilan tugatdi. So‘ngra, qog‘ozni taxlab, maktubni elchiga topshirgach, yana ko‘nglida qolgan muddaolarini ham bayon ayladi:

«Hech qaerda to‘xtamay, kechasi-kunduzi demay yurib, onamga shu maktubni eltib bering. Ikkinchidan, hozir mening oftobim so‘nib, quyoshim yuziga qora bulut yopilgach, boshim ustida ko‘p yig‘i-sig‘i, dod-voy qilib, jahonni motamzadalik bilan xarob aylamang. Mening tanimni tobut ichiga solib, kecha-kunduz demay jahd-u jadal bilan yurib, Iskandariya shahriga olib boring. Tiriklikda istiqomatgohim bo‘lmish u joy o‘lganimdan so‘ng mozorimga aylansin. Va lekin meni tobutga yotqizgan paytingizda, yoqut teshigidan ipni chiqazib qo‘yilgani kabi, albatta, bir qo‘limni tobutdan chiqazib qo‘ying. Toki xaloyiq bu qo‘lga hayrat ko‘zi bilan emas, balki ibrat ko‘zi bilan boqib: «Bu panjalar saf tortib, yer yuzini o z qo‘liga olgan edi; butun dunyodagi mamlakatlarning hammasini, quruqlikda va suvda bo‘lgan barcha la‘l-u gavharlarni shu kaftiga kiritib olgan edi. Endi, ajal qo‘li bu dunyodan ko‘chish nog‘orasini qoqib, bo‘yniga abadiylik tomon jo‘nash boshvogini solgach, mana endi bu qo‘llar dunyodan cholkishining qo‘liday quruq, chinorning yaproqsiz butog‘iday bo‘m-bo‘sh ketayotir!» – desinlar. Bu hol odamlar uchun bir ibrat maktabi bo‘lib, dunyoni egallash mashg‘ulotidan qo‘llarini tortsinlar».

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. «Saddi Iskandariy» dostonida «sayyid ul-mursalin» vafidan iborat bob. Bu nima(kim) xususida?

- A) Olloh Taolloning madhi
- B) Ustozlar e'tirofi va e'zozi
- C) Ollohnin
- D) Payg'ambarlar ulug'i Rasuli akram

2. Doro o'limi oldidan Iskandarga ... narsa vasiyat qiladi. Bular qaysilar?

- A) uch narsa: xiyonatkorlarni jazolash, kayoniylar – o'zining qarindosh-urug'lariga ozor bermaslik va qizi Ravshanakka uylanishni
- B) ikki narsa: xiyonatkorlarni jazolash, kayoniylar – o'zining qarindosh-urug'lariga ozor bermaslik
- C) uch narsa: o'rniga podshoh bo'lish, kayoniylar – o'zining qarindosh-urug'lariga ozor bermaslik va qizi Ravshanakka uylanishni
- D) ikki narsa: xiyonatkorlarni jazolash, o'rniga podshoh bo'lish

3. Doro va Iskandarning orasidagi ixtilofning paydo bo'lishiga sabab nima?

- A) xiroj B) soliq C) mol- mulk D) harbiy usul

4. Doroning suyukli insoni kim edi?

- A) Bibixonim B) Ravshanak C) Shayda D) Mallu

5. Kashmirda qolga kiritilgan boylikdan birining nomi qays qatorda berilgan?

- A) Iskandar boyligi B) Sulaymon uzugi C) Xuroson boyligi D) Jamshid jomi

6. Jahonning suvlik qismini zabt etmagan bahodir kim?

- A) Iskandar B) Aflotun C) Faylaqus D) Arastu

7. Mazzalat so'zining lugaviy manosi qaysi?

- A) Shohlik B) Tubanlik C) Gadolik D) Dushmanlik

8. Iskandarning tobutini hamrohlari qayerga olib borishadi?

- A) Rumo B) Ona diyoriga C) Xurosonga D) Iskandariya

9. Quruqlikda va suvda bòlgan barcha la' l - gavharlarni kaftiga kirtib olgan kim edi?

A) Iskandar B) Faylaqus C) Arastu D) Ravshanak

Savol va topshiriqlar:

1. «Iskandar va gado» hikoyatidan qanday xulosa chiqardingiz?
 2. Gado nima uchun Iskandarning taklifini qabul qilmadi?
 3. Gado Iskandarga qanday shartlarni qo'ydi?
 4. Gadoning gaplarini eshitgan Iskandar qanday xulosaga keldi?
- Iskandarning onasiga qilgan vasiyatlarini birma-bir sanab tegishli xulosa chiqaring.

Bori elga yaxshilig' qilgilki, mundin yaxshi
ish yo'q,

Kim, degaylar gahraro qoldi falondin yaxshilig'.

(Z.M.Bobur)

1. Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek mumtoz adabiyotining yirik vakili, buyuk shoir, tarixchi, geograf bo'lish bilan birga atoqli davlat arbobi, iste'dodli sarkarda. 2. Bobur barcha temuriy shahzodalar kabi maxsus tarbiyachilar, yirik fozil-u ulamolar ustozligida harbiy ta'lim, fiqh ilmi, arab va fors tillarini o'rganadi, ko'plab tarixiy va adabiy asarlar mutolaa qiladi, ilm-fanga, she'riyatga qiziqqa boshlaydi.

3. Otasi yo'lidan borib, mashhur tasavvuf namoyandasi – Xoja Ubaydulla Ahrorga ixlos qo'yadi va uning tariqati ruhida voyaga yetadi, umrining oxiriga qadar shu e'tiqodga sodiq qoladi. «Boburnoma»(«Vaqoyi») asarida Xoja Ahror ruhi bir necha bor uni muqarrar halokatdan, xastalik va chorasizlikdan xalos etganini, eng og'ir sharoitlarda rahnamolik qilganligini ta'kidlaydi⁶⁶.

4. Bobur 12 yoshida taxtga chiqqan bo'lsa-da, o'z yurtida emas, Kobulni egallagach, mustaqil davlat tuzishga jadal kirishadi, qo'shinni tartibga keltiradi, qattiq ichki intizom o'rnatadi⁶⁷.

5. «Bog'i Shahraro», «Bog'i Kalon», «O'rtabog'», «Bog'i vafo», «Bog'i safoi» va «Bog'i Bobur» kabi oromgohlar tashkil etadi.

6. 1525-yili Panjob hokimi Boburdan yordam so'rab, uni Hindistonga taklif qiladi⁶⁸. 1526-yil aprelda Panipatda asosiy raqibi, Dehli sultoni Ibrohim Lo'diyning qirq ming kishilik qo'shinini 12 ming askari bilan tormor qiladi,

⁶⁸, ⁶⁹, ⁷⁰, ⁷¹ M.Aminov, F.Hasanov. Buyuk ajdodlariiniz —T.:« O 'zbekiston milliy ensiklopediyasi» 2 0 1 0 .—2 0 8 b. 194-b,195,196,199-b

Dehlini egallaydi. Rano Sango ustidan ham zafar qozonib, Shimoliy Hindistonning Bengaliyagacha bo'lgan qismini o'ziga bo'ysundiradi.

7. Bobur 18-19 yoshlarida ruboiy va g'azallar yoza boshlagan, «Topmadim»radifli g'azali va «Yod etmas emish kishini g'urbatda kishi»misrasi bilan boshlanuvchi ruboiysi o'sha yillardagi hayoti bilan bog'liq.

8. Bobur haqida 10 ga yaqin hujjatli, videofilmlar yaratildi (F. Rasulov: «Bobur izidan», «Muqaddas qadamjolar»; T. Ro'ziyev: «Bobur salomi», «Bobur nomidagi Xalqaro ilmiy ekspeditsiya»; Γ. Hamidov: «Iftixor»va hokazo).

Bobur haqida buyuk shaxslar e'tirofi

Mirzo Muhammad Haydar «Tarixi Rashidiy»da: «U turli go'zal fazilatlar, maqtovg'a loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelar edi».

Hasanxo'ja Nisoriy: «Chig'atoy sultonlarining eng sarasi va zo'r shijoatlisi edi».

Javoharla'l Neru: «Bobur dilbar shaxs. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq bo'lib, ko'p yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan».

Rumer Goden: «Bobur bunyod etgan davlat garchi bobolariniki singari bepoyon mintaqalarga yoyilmagan bo'lsa-da, u o'z saltanatining sultoni, buyuk imperatori darajasiga ko'tarildi. O'z mulkida boshqaruv tizimini mahkam tutib, uni mohirlik bilan idora qildi.

Pave de Kurteyl: «Bobur tili usmonli turk tili emas, balki sof turkiy til (o'zbek tili) bo'lib, har qanday arab va forsiy iboralardan xolidir. Bu til shoir Lutfiy va Navoiy, Sulton Husayn va Mir Haydar tili bo'lib, juda sodda, boy hamda ifodalidir».

Eduard Holden: Bobur fe'l-atvoriga ko'ra Sezarga qaraganda sevishta arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo'yilgan.

Bobur devonlaridagi adabiy janrlar

Lirik merosi «Qobul devoni»(1519)ga, 1528-29 yillarda «Hind devoni»ga jamlangan. To‘liq devon tuzgani haqida ma’lumot bor. She‘rlarining umumiy hajmi 400 dan ortadi. Shundan 119 g‘azal, 231 ruboiy va tuyuq, qit‘a, fard, masnaviy kabi janrlarda asarlar yaratgan. She‘rlarini mavzu jihatidan oshiqona, ta’limiy, tasavvufiy, hasbi hol kabi turlarga ajratish mumkin. Bobur yangi alifbo – «Xatti Boburiy»ni (1504) kashf qildi. Unda she‘rlar yozdi va Qur‘oni Karimni ko‘chirtirdi. Boburning aruz vazni haqidagi «Risolai aruz»(1523-25) asarida turkiy aruzning tabiati, taraqqiyoti va she‘riy asarlardagi ko‘rinishlari; aruzning 272 vazni va 21 bahriga ilmiy sharhlar berilgan.

Boburning ruboiy va g‘azallari, she‘riy tahlili

1. Bobur lirikasida g‘azal va ruboiylar yetakchi mavqe tutadi.
2. Bobur g‘azallarining katta qismi 5 va 6 baytdan tashkil topgan.
3. Bobur she‘riyatida hayotsevarlik, ertangi kunga nisbatan komil ishonch ruhi ustuvorlik qiladi.
4. Bobur ruboiylarida ona Vatanga intilish, g‘urbat, hijron mavzulari keng yoritilgan.
5. Bobur ruboiylarida hasbi hol ohanglarining, yurtsevarlik, vatanparvarlik g‘oyalari ustuvor tarzda singdirilgan.

Ey bodi sabo, ayla Xurosong‘a guzar,

Mendin degil ul yori parishong‘a xabar.

Necha safar o‘z ko‘nglung uchun qilg‘aysen,

Endi bizning uchun ayla bu yong‘a safar. Bobur bu she‘rni yozishda nido san‘atini qo‘llagan, ya‘ni she‘rni «Ey bodi sabo» degan xitob so‘zlari bilan boshlagan. Bu bilan shoir badiiy tasvir vositalaridan hayotiy real kechinmalar tasviri uchun foydalangan.

Ruboiylar

Ishqingda ko'ngul xarobdur, men ne qilay?
Hajringda ko'zum purobdur, men ne qilay?
Jismim aro pech-u tobdur, men ne qilay?
Jonimda ko'p iztirobdur, men ne qilay?

Eykim, yoraliq jismima marham sensen,
Majruh ko'ngulg'a nishtarim ham sensen.
Gah shod-u, gahi g'amgin esam, ayb etma,
Kim boisi shodmonlig'-u g'am – sensen.

Ey gul, ne uchun qoshingda men xor o'ldum?
Yuz mehnat-u anduh bila yor o'ldum!
Vasling bila bisyor sevindum avval,
Hajring bila oqibat giriftor o'ldum.

Topshiriq. Kichik guruhlarda ishlab Bobur ruboiylarida ilgari surilgan g'oya haqida fikr yuriting. Ularda qo'llanilgan she'riy san'atlarni aniqlang.

«Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ardim...»

Xazon yaprog'i yanglig' gul yuzung hajrida sarg'ordim,
Ko'rub rahm aylagil, ey lola rux⁶⁹, bu chehrayi zardim⁷⁰.

Sen, ey gul, qo'ymading sarkashligingni⁷¹ sarvdek hargiz,
Ayoqingg'a tushub, bargi xazondek muncha yalbordim.

Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram⁷² qol,

⁶⁹ Rux - yuz

⁷⁰ Zardim- sariq

⁷¹ Sarkash-o'jar, qaysar

⁷² Sabz-u xurram-yashnagan; xursand

Men archi⁷³ dahr⁷⁴ bog‘idin xazon yaprog‘idek bordim.

Xazondek qon yoshim, sorig‘ yuzumdin el tanaffur⁷⁵da,
Bahar range⁷⁶, bihamdullah⁷⁷, ulusdin⁷⁸ o‘zni qutqordim.
Ne tole‘dur mangakim, axtari⁷⁹ baxtim topilmaydi,
Falak avroqini⁸⁰ har nechakim daftardin axtardim.

Ulusning ta‘n-u ta‘rifi manga, Bobur, barobardur,
Bu olamda o‘zumni chun yamon-yaxshidin o‘tkardim.⁸¹

G‘azal baytlarining tezisi

1. Boburning «Xazon yaprog‘i yanglig‘» g‘azalida tanosub san‘atining juda go‘zal va yorqin namunasi mujassamlashgan. 1- baytda kuz manzarasining o‘ziga xos belgilari aks etgan. Gap ayriliq ustida bormoqda. Oshiqning sarg‘ayishi xazon yaprog‘iga o‘xshaydi. Bu yerda asosiy urg‘u yorni tavsiflashga emas, balki oshiqning o‘z ruhiyatini ifodalashga qaratilgan.

2. Birinchi baytdagi *Xazon – sarg‘ardim – chehrayi zardim* birliklari 2- baytdagi «gul yuz» 1- baytdagi *lolarux* ifodalariga zid tarzda tanlangan.

3. 2- baytida yor (*gul*) sarvg'a o‘xshaydi. Sarvning «sarkash»ligiga, ya‘ni uning itoatsizligi, o‘jarligiga urg‘u berib, bu obrazning mazmuniga yangilik kiritilgan. Shoir xazonning shitirlashi (shivirlashi) va oshiqning yolvorishida ichki bir uyg‘unlikni ko‘radi.

4. 3-baytda shoirning nazarida umr bog‘ga o‘xshaydi (*dahr bog‘i*). Xazonning daraxt va bog‘lardan uzilib chetga chiqishi bilan insonning olam uyidan (*dahr bog‘idan*) ketishi o‘rtasida ham yaqinlik bor. Ma‘shuqaga bildirilayotgan tilak

«Latofat gulshanida gul kibi sen sabz-u xurram qol».

⁷³ archi- agarchi

⁷⁴ Dahr- dunyo

⁷⁵ Tanaffur - nafrat

⁷⁶ Bahar range – har qalay

⁷⁷ Bihamdullah – ollohga maqtov

⁷⁸ Ulus - xalq

⁷⁹ Axtari - yulduz

⁸⁰ Avroq - varaq

5. 4-baytda Bobur ayni ko‘z yoshini ham, o‘z yuzini ham xazonga o‘xshatadi. «Ko‘ngilni tushunmaydigan ulusdan o‘zni qutqarish» ohangi mujassam.

6. 5- baytda lirik qahramon o‘z taqdiridan (*ne toledur manga*) hayron. Uning baxt yulduzi (*axtari baxtim*) topilmaydi. U umri davomida (*falak avroqini*)gina izlab kelmoqda, daftarning har bir varag‘(bu umrning har bir lahzalariga tegishli)ini astoydil qidirmoqda.

7. 6- baytda lirik qahramonning o‘z mustaqil va hech kimga bergusiz dunyosi borligi uning o‘ziga ham tasalli, ham umid bag‘ishlab turadi.

«Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim...»

Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim,
Ko‘nglumdin o‘zga mahrami⁸² asror topmadim.

Jonimdek o‘zga jonni dilafgor⁸³ ko‘rmadim,
Ko‘nglum kibi ko‘ngulni giriftor topmadim.

Usruk⁸⁴ ko‘ziga toki ko‘ngul bo‘ldi muhtalo,
Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

Nochor furqati bila xo‘y⁸⁵ etmisham, netay,
Chun vaslig‘a o‘zumni sazovor topmadim.

Bore⁸⁶ boray eshigiga bu navbat, ey ko‘ngul,
Nechaki borib eshigiga bor topmadim.

Bobur, o‘zungni o‘rgatako‘r yorsizki, men
Istab jahonni muncha qilib yor topmadim.

⁸² Mahrami- ulfat, hamdam, sirdosh, xususiy xizmatkor

⁸³ Dilafgor – ko‘ngli vayron

⁸⁴ Usruk - mast

⁸⁵ xo‘y – o‘rganish ko‘nikma

⁸⁶ Bore – hech bo‘lmasa; endi

Gʻazal baytlarining tezisi

1. Gʻazalning dastlabki bayti – matlaʼsida oshiq koʻngilning dil iztiroblari aks etgan. Oshiq vafodor yorni izlaydi, istaydi, biroq bu harakatlar samarasiz. Koʻngil mahramni, doʻstni izlaydi, unga talpinadi, biroq uni topa olmaydi. Gaplarning sintaktik tuzilishida oʻxshashliklar (ritmik-sintaktik parallelizm) bor:

toʻldiruvchi aniqlovchi toʻldiruvchi kesim

Jonimdan oʻzga yori vafodor topmadim,

toʻldiruvchi aniqlovchi toʻldiruvchi kesim

Koʻnglimdin oʻzga mahrami asror topmadim.

2. 2- baytda jon «dilafgor», yaʼni «dili xasta, dili vayron, dili haddan tashqari musibat chekkan», koʻngil esa «giriftor» biror narsaga duch kelgan, yoʻliqqan, asir-u muhtalo boʻlgan, band boʻlgan tarzida tasvirlanadi.

3. 3-baytda oshiq uchun maʼshuqaning koʻzlari «usruk» «mast»dir. Koʻzning mastligi uning goʻzalligiga ishora. Bunday koʻzga koʻngil muhtalo boʻladi.

4. 4-baytda oshiq maʼshuqadan ayrilib yashashni oʻz odatiga aylantirgan («xoʻy etmisham»), biroq bu odat ixtiyoriy emas, majburiydir, shu fikrni tasdiqlash uchun «nochor», «netay» soʻzlari ishlatilgan. Oshiq oʻzining koʻngil qoʻyganiga oʻzini nomunosib deb biladi, yaʼni oshiqning kamtarlik va kamsuqumliligi toʻlaligicha namoyon boʻlgan.

5. 5-baytda soʻz oʻyini qoʻllangan. Bor soʻzi «bore» - «yana bir marta» maʼnosini «boray» - harakat maʼnosini, «borib» - ravishdosh shaklidagi feʼldir, shu misradagi «bor» - «bor, mavjud»; «eshigiga borib uning bor-yoʻqligini, uyda mavjud yoki mavjud emasligini bilmadim» tarzida izohlanadi. Birinchi misradagi maʼno ham bu yerda takrorlanmoqda, «eshigiga borib yana bir bor (marta) topmadim» mazmuni oydinlashadi. «Bor»ning «yuk» maʼnosi, koʻchma maʼnoda «natija» mazmunini, «ruxsat», «ijozat» maʼnosiga ham ega. «Eshigiga necha marta borgan boʻlsam ham, (kirish uchun) ijozat ololmadim» tarzida izohlanadi.

6. 6-baytd – maqta gʻazal uchun yakun va xulosa vazifasini ado etgan. Lirik qahramon butun jahonni izlab koʻrgan boʻlsa-da, oʻziga munosib yorni topgani yoʻq. Gʻazal oshiqona ruhda yozilgan lekin, unda ijtimoiy ohanglarning ustunligini

kuzatish mumkin. Oshiqning o‘z yoridan shikoyati bahonasida lirik qahramonning o‘z zamoni va zamondoshlariga bo‘lgan munosabati ham aks etgan.

«Xating aro uzoring – sabza ichinda lola...»

Xating⁸⁷ aro uzoring⁸⁸ – sabza ichinda lola,
Ul chashmi purxumoring⁸⁹ loladagi g‘azola⁹⁰.

Barcha parilar, ey jon, girdingda zor-u hayron,
Go‘yo erur namoyon oy tegrasida hola⁹¹.

Mehr-u vafoni, ey yor, ko‘p ko‘rdi sendin ag‘yor⁹²,
Javr-u jafoni bisyor qilding manga havola.

Hajringda, ey parirol⁹³, ko‘zumdin uchdi uyqu,
Har kecha tongga degru⁹⁴ ishimdur oh-u nola.

Yuz safhasinda xatlar yoshdinki, har taraf bor
Ishqingda Bobur aylar bu nav‘ yuz risola.

G‘azal baytlarining tezisi

1. Bu g‘azalda Bobur tasvirning ham, tasviriy san‘atning ham ustasi sifatida namoyon bo‘ladi. 1- baytda niyat yorning yuzini, ko‘zini va o‘zini tasvirlash. Labdagi mayda tukchalar o‘t-o‘lanlarga, yuz lolaga, mashuqa ohuga o‘xshatilgan. U ohu lolada, lola ichidadir.

2. 2-baytda olamdagi go‘zallar «parilar» so‘zi bilan ifodalangan. Yor va

⁸⁷ Xating – lab ustidagi mayin tuk

⁸⁸ Uzor – yuz, chehra

⁸⁹ Purxumor – xumori, mast; ko‘zi suzilgan

⁹⁰ G‘azola – lola ichidagi kiyik boshiga o‘xshash uzv

⁹¹ Hola – Oy yoki Quyoshning qo‘rg‘onlashi, gardish bog‘lashi

⁹² Ag‘yor – begonalar, g‘ayrlar; raqiblar

⁹³ Parirol – pari yuzli, go‘zal

⁹⁴ De g r u (tegru) – ko‘makchi, muayyan zamon yoki makondagi

chegarani anglatadi (qadar, -gacha ma‘nolarini beradi)

uning dugonalari oy va uning holasi(oy gardishi)ga tashbeh qilinmoqda. Baytda uchta ichki qofiya ishtirok etgan(ey jon, hayron, namoyon).

3. 3 -baytda yor go‘zal, bu borada uning tengi yo‘q. Ammo u zulmkorlikda ham mahoratli.

4. 4 -baytda shoir o‘zining dil iztiroblarini bayon etishga, yorga o‘z tuyg‘ularini ochishga qaror qilgan.

5. 5 -baytda shoir yorning go‘zalligini madh etishdan charchamaydi. «Yosh» ko‘z yoshi va bolalarni ifoda etadi. Safha yuzning ko‘rinishi va xat yozish uchun mo‘ljallangan qog‘oz sahifasini anglatgan. Shoir yor haqida yuz risola yozishga tayyorligi ta‘kidlangan.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

I. Topshiriq. Uch guruhga bo‘linib jadvalni davom ettiring.

Bobur xususida

Shoh sifatida	Shaxs sifatida	Shoir sifatida
Yosh bo‘lishiga qaramasdan adolatli hukmdor bo‘ladi	Hind xalqi qalbidan joy oldi, uning mehrini qozondi	Ikkita devoni mavjud
15 yoshida bobomeros Samarqandni zabt etadi	Farzandlariga g‘amxo‘r ota, jonini kechishga tayyor	119 ta g‘azali bor. 209 ta ruboiysi, bitta masnaviy she‘ri bor
1526-yilda esa Hindistonni zabt etib, katta saltanat o‘rnatadi.	Uning qalbi musiqaga oshno edi.	50 dan ortiq muammo va 60 dan ziyod fardlari aniqlangan

II. Mavzu yuzasidan test savollari

1. Bobur kimning tariqati ruhida voyaga yetadi?
A) Xoja Ubaydulla B) Xoja Ahror C) Ibrohim D) Jomiy
2. Bobur lirikasida yetakchi òrin tutuvchi janrlar qaysi edi?
A) Muxammas, gʻazal B) Masnaviy, sheʼr
C) Gʻazal, ruboiy D) Ruboiy, muxammas
3. Bobur sheʼriyatida nima ustuvorlik qiladi?
A) Hayotsevarlik B) Komil inson ruhi
C) Oshiq yor vasli D) Hijron va alam iskanjasi
4. Boburning qaysi gʻazalida oshiqning sargʻayishi xazon yaprogʻiga oʻxshatiladi?
A) Xating aro uzoring-sabza ichinda lola
B) Xazon yaprogʻi yangligʻ gul yuzung hajrida sargʻardim
C) Gʻurbanda ul oy hajri meni pir qilibtur
D) Kim koʻrubdur, ey koʻngil, ahli jahondin yaxshiligʻ
5. Boburning «Xazon yaprogʻi yangligʻ» gʻazalida asosiy urgʻu nimaga qaratilgan?
A) Yorni tavsiflashga
B) Yorning itoatsizligi, oʻjarligiga
C) Oshiqning oʻz ruhiyatini ifodalashga
D) Kuz manzarasining belgilariga
6. Boburning «Xazon yaprogʻi yangligʻ» gʻazalida sarvning sarkashligi deganda nima nazarda tutiladi?
A) Yorning itoatsizligi, oʻjarligi
B) Yorning goʻzalligi
C) Yorning sabrsizligi
D) Yorning mehribonligi
7. Boburning «Xazon yaprogʻi yangligʻ» gʻazalida umr nimaga oʻxshatiladi?
A) dahr bogʻiga B) olamga C) oqar daryoga D) dunyoga
8. Boburning «Xazon yaprogʻi yangligʻ» gʻazalida Bobur nimalarini xazonga oʻxshatadi?
A) ayriliqni B) yorning uzorini C) baxt yulduzini D) koʻz yoshini, yuzini

9. Boburning «Xazon yaprog‘i yanglig‘» g‘azalida daftarning har bir varag‘i deb nimani aytadi?

- A) o‘tayotgan har bir kunini B) umrining har bir lahzasini
C) kelajakdagi rejalarini D) chekayotgan azoblarini

10. Boburning «Xazon yaprog‘i yanglig‘» g‘azalida shoirga nima ham tasalli, ham umid bag‘ishlab turadi?

- A) hayotining davom etishi B) yaxshi-yomonliklar ko‘rgani
C) mustaqil va hech kimga bergusiz dunyosi borligi D) yorning vasli

11. Boburning «Xazon yaprog‘i yanglig‘» g‘azalida oshiqning sarg‘ayishi nimaga o‘xshatiladi?

- A) yorni tavsiflashga B) oshiqning yolvorishiga
C) xazon yaprog‘iga D) to‘kilayotgan daraxtga

12. Ushbu ta’rif muallifini toping. «U turli go‘zal fazilatlar, maqtovgaga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kellar edi».

- A) Hasanxo‘ja Nisoriy
B) Mirzo Muhammad Haydar «Tarixi Rashidiy»da
C) Javoharlal Neru
D) Eduard Holding

13. Baytda qanday badiiy san‘at qo‘llanmagan?

Sen, ey gul, qo‘ymading sarkashligingni sarvdek hargiz,
Ayoqingg‘a tushub, bargi xazondek muncha yolbordim.

- A) tazod B) tajnis C) istiora D) tashbeh

14. Qaysi baytda gaplarning sintaktik tuzilishida o‘xshashliklar (ritmik-sintaktik parallelizm) bor?

A) Barcha parilar, ey jon, girdingda zor-u hayron,

Go‘yo erur namoyon oy tegrasida hola.

B) Usruk ko‘ziga toki ko‘ngul bo‘ldi mubtalo,

Hargiz bu telbani yana hushyor topmadim.

C) Jonimdin o‘zga yori vafodor topmadim,

Ko‘nglumdin o‘zga mahrami⁹⁵ asror topmadim.

D) Xazon yaprog‘i yanglig‘ gul yuzung hajrida sarg‘ordim,

Ko‘rub rahm aylagil, ey lola rux⁹⁶, bu chehrayi zardim.

15. Berilgan ruboiyda qanday san‘at qo‘llangan?

Ey bodi sabo, ayla Xurosong‘a guzar,

Mendin degil ul yori parishong‘a xabar.

Necha safar o‘z ko‘nglung uchun qilg‘aysen,

Endi bizning uchun ayla bu yong‘a safar.

A) irsoli masal

B) husni ta‘lil

C) tarse

D) nido

III. Topshiriq.

4-5 ta kichik guruhga bo‘lining. Har bir guruh berilgan barcha ruboiy va g‘azallarni o‘qing. Unda **Kaizen** usulini qo‘llab so‘zlarning lug‘aviy ma’nolarini yodda saqlang. G‘azal baytlarini siz qanday tahlil qilgan bo‘lardingiz ? Bu haqidagi fikringizni qisqa ifodalar orqali bayon eting.

Topshiriqni bajarish bo‘yicha ko‘rsatma

Kaizen jarayonini to‘rt bosqichda amalga oshirish mumkin. Har bir qadam nimani anglatishini qisqacha ko‘rib chiqamiz:

1. G‘azallarni tahlil qilishni, so‘zlarning lug‘aviy ma’nosini tushunishni va unga qanday erishish mumkinligini aniqlang, ya‘ni oldindan rejalashtiring;

2. Re‘jani bajaring va uning bajarilishini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan barcha o‘zgarishlarni amalga oshiring ya‘ni doimiy talabchanlikni yo‘qotmang;

3. Natijalaringizni tekshiring, baholang va takomillashtirish imkoniyatlarini aniqlang;

⁹⁶ Rux - yuz

4. Oldingi bosqichlarda erishilgan natijaga qarab doimiy tuzatishlar kiritib boring.

Kaizen falsafasining eng asosiy ma'nosi Siz doimiy ravishda maqsadingiz uchun kichik nimanidur amalga oshirib borasiz.

Demak, yuqorida aytib o'tganimizdek **Kaizen** metodining asosiy mazmuni, kuniga kichik - kichik o'zgarishlar orqali muntazam rivojlanishga intilishdir!

Kaizen metodining mavzu sxemasi

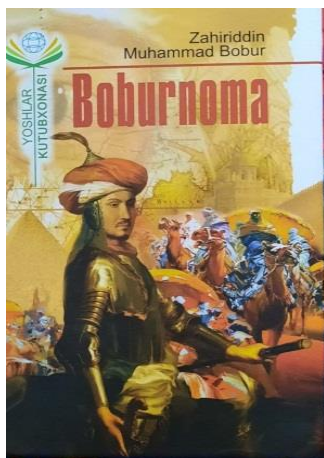
1-qadam.	2-qadam.	3-qadam.	4-qadam.
Maqsadga mos reja tanlash	Rejani bajarishdagi zaruriyat va talabchanlik	Natijalarni tekshirish, baholash va takomillashtirish	Natijaga qarab tuzatishlar kiritib borish

Savol va topshiriqlar:

1. Bobur she'riyati qanday janrlardan iborat?
2. Bobur baytlarida qo'llangan she'riy san'atlarni aniqlang.
3. Buyuk shaxslarning Bobur haqidagi e'tiroflarini sanang.
4. Boburning hayot yo'lida qanday ishlarni amalga oshirdi, siz shoh va shoir o'rnida bo'laningizda nimalarni ko'proq e'tibor qaratardingiz?
5. Bugungi avlodlar mirzo Boburga munosib voris bo'lyaptimi?
6. Jahon adabiyoti vakillarining Bobur ijodiga qiziqishiga sabab bo'lgan narsa nima deb hisoblaysiz?
7. Shoir lirikasining qaysi o'rinlari sizni o'ziga mahliyo qildi?
8. Bobur ruboiylaridan yod oling.
9. Bobur ijodining ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati haqida nima deya olasiz?

1. Boburning buyuk asari «Boburnoma» bo‘lib, uni «Vaqoe» deb ham nomlaydilar. Buyuk memorial asarda 1494-1529- yillar Markaziy va Kichik Osiyoda, Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida kechgan voqealar bayon etilgan.

2. «Boburnoma»ning o‘ndan ortiq qo‘lyozma nusxalari bor. Asarni **Qozonda** N.I. Ilminskiy (1857), **Londonda** Beverij xonim nashr (1905) ettiradi. **O‘zbekistonda** dastlab professor Fitrat 1928-yilda asardan parchalar e‘lon qiladi.

3. «Boburnoma»ning 1948-1949 - yillarda ikki jildli; 1960-, 1989 - yillarda tuzatilgan, 2002-yilda to‘ldirilgan qayta nashri amalga oshiriladi. «Boburnoma»ni Visen (1705) golland tiliga, J.Leyden (1826) va V.Erskin **ingliz** tiliga, Pavel de Kurteyl (1871) fransuz tiliga, Rashit Rahmati Arat (1940) turkchaga, Mixail Sale (1943) ruschaga tarjima qiladi.

4. Agar «Boburnoma» yozilmasa, bizning Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy hayotlari, faoliyatlari va ijodlari, xususan, shaxslari haqidagi tasavvurlarimiz anchayin yuzaki bo‘lib qolgan bo‘lardi.

5. Bobur 1498-yil 15 yoshda Samarqandni egallab oladi. Samarqand Shayboniyxon qo‘liga o‘tgach, yurtidan ketib, Qobul va G‘aznani jangsiz oladi. 1505- yil Boburning onasi Qutlug‘ Nigorxonim vafot etadi.

6. Soliq ishlarini tartibga soluvchi, «Mubayn al-zakot»ni yozadi. 1526- yil Bobur qo‘shini bilan Ibrohim Lo‘diy qoshini o‘rtasida hal etuvchi jang bo‘lib, Bobur Hindistonni olishga muvaffaq bo‘ladi va Shimoliy Hindistonda Boburiylar sulolasining hukmronligiga asos soladi. Dehlida Bobur nomiga xutba o‘qiladi. Xuddi shu yili Bobur dushmanlari tomonidan zaharlanib, tasodif tufayligina omon qoladi.

7. «Boburnoma»ning badiiy xususiyatalari haqida dissertatsiyalar yoziladi (1948-yil). 1949-yilda, «Boburnoma» kitob holida nashr etiladi. G. F. Blagovaning «Boburnoma» tilining morfologiyasiga doir kitobi nashr etiladi. 1960-yilda «Boburnoma»ga tuzatishlar kiritib, qayta nashr etiladi. 1966-yil Bobur asarlarining uch tomliqi bosiladi.

8. 1969- yilda Hamid Sulaymon tomonidan «Boburnoma»ga miniatyuralar nashr ettiriladi. 1972- yilda «Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari uchun lugʻat» kitobi nashr etiladi.

9. 1826-yilda Jon Leyden bilan B. Erskin «Boburnoma» ning oʻzbekcha va forsha nusxalarini solishtirib, uni ingliz tiliga tarjima qiladi va Londonda nashr etadi. A. Keyzer «Boburnoma» ning inglizcha tarjimasini qisqartirib nemis tiliga tarjima qiladi.

10. Londonda ingliz olimasi A.Beverij xonim «Boburnoma»ning Haydarobodda topilgan bir qoʻlyozmasini nashr ettiradi (1905- y).

11. «Boburnoma»da ellikka yaqin shoirning ismi sharifi aytilib, ularning asarlari tahlil etilgan, baho berilgan.

12. Tarixiy shaxslarning koʻp qirrali talqini va tahlili bu asar uchun xosligini Husayn Boyqaro shaxsi, tarixiy qismati, shaxsiy va oilaviy fojiasi sabablari xususidagi maʼlumotlar bilan koʻrsatilgan. Bobur Husayn Boyqaro saltanati va nufuzini Amir Temur bilan qiyoslab ulugʻlaydi, uni chin yurakdan temuriylarning eng ulugʻ podshohlari safida qadrlaydi. Boburning fikricha, Husayn Boyqaro va farzandlari bir yoqadan bosh chiqarib, Bobur va unga oʻxshaganlarni oʻz ittifoqchiligiga chorlab, shayboniylarga qarshi kurashsa, uni yengib boʻlardi. Husayn Boyqaro xuddi Muhammad Xorazmshoh yoʻl qoʻygan xatoni takrorlaydi: oʻz farzandlari, Bobur, Xisravshoh, Zunnun Argʻun va Shohbeklarning har biriga oʻz qalʼasini mustahkamlab, gʻanimga nisbatan mudofaani tashkil qilish yuzasidan maktublar yoʻllaydi; bu xato taktikasini bir vaqtlari qoʻl kelgan oʻz tarixiy tajribasi bilan asoslashga urinadi.

13. «Boburnoma» Amir Temur, Shohrux mirzo, Abusaid mirzo, Ulugʻbek, Husayn Boyqaro, Muhammad Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Xoja Ubaydulloh

Ahror, Umarshayx mirzo, Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmud mirzo, Sulton Mahmudxon, Ahmad Tanbal, Xisravshoh, Zunnun Arg'un, Ismoil Safaviy, Shoh Taxmosp, Abulmakorim, Xoja Mavlonoyi Qozi, Badiuzzamon mirzo, Abdullatif mirzo, Rano Sanga singari shoh va shahzodalar, amir va beklar, pir-murshidlar haqida muhim tarixiy ma'lumotlarni o'zida aks ettirgani bilan bag'oyat qimmatlidir.

«Boburnoma»da tarixiy joylar va shaxslar

O'sh: Andijonning sharqi janubiy tarafidur, sharqqa moyil, Andijondin to'rt yig'och yo'ldur. Havosi xo'b va oqar suyi farovondur. Bahori bisyor yaxshi bo'lur. O'shning fazilatida xeyli ahodis vorid bo'lubtur. Qo'rg'onning sharqi janubiy bir mavzun tog' tushubtur, Baroko'hg'a mavsum. .. binafshasi bisyor latif bo'lur... qalin lola va gullar ochilur. Barokoh tog'i domanasida shahr bila tog'ning orasida bir masjid tushubtur, masjidi Javzo otliq...

Xo'jand: Andijondin g'arb sorig'a 25 yig'och yo'ldur. Xo'janddin Samarqand ham 25 yig'och yo'ldur, qadim shaharlardindur. Shayx Muslihiddin va

Xoja Kamol Xo'jandtindurlar... Qo'rg'oni baland yerda voqe bo'lubtur. Sayhun suyi shimol jonubidin oqar. .. Qo'rg'on bila daryoning shimol tarafida bir, tog' tushubtur Munug'il otliq, derlarkim, bu tog'da firuza koni va ba'zi konlar topilur. Bu tog'da bisyor yilon bor. Oq kiyik, bug'-u maral, qirgovul va tovushqoni ko'p bo'lur. ..kuzlar bezgak ko'p bo'lur...

Axsi: Kitoblarda Axsikat, bitirlar...Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar... Umarshayx mirzo muni poytaxt qilib edi, Sayxun daryosi qo'rg'onining ostidin oqar... Fargonada muncha berk qo'rg'on yo'qtur... «Deh kujov-u daraxton kujon» masalini g'olibo Axsi uchun aytibturlar. Ovi qushi bisyor yaxshi bolur. Oq kiyigi bisyor bo'lur. Andijon tarafi jangaldur. Bug'-u maral, qirg'ovul va tovushqoni ko'p topilur, asru semiz bo'lur.

Fargʻona: viloyatining girdo-girdi, togʻlarida yaxshi yayloqlari bor. Tobulgʻu yigʻochi bu togʻlarda bor, oʻzga hech yerda boʻlmas. Tobulgʻu bir yigʻochdur, poʻsti qizil, aso qilurlar, qamchi dastasi ham qilurlar, qushlargʻa qafas qilurlar, tarosh qilib tircas qilurlar, xeyli yaxshi yigʻochdur. Tabarrukluk bila yiroq yerlarga eltarlar. Baʻzi kitoblarda bitibturlarkim, «yabruhus-sanam» bu togʻlardadir, vale bu mudatta hech eshitilmadi. Bir gilyoh eshitildikim, Yetti kentning togʻlarida boʻlur, ul el «ayiq oʻti» derlar, mehriyoh xosiyatliq, gʻolibo mehriyohdur, ul el bu ot bila ayturlar. ..

Hiro: «Yana Hirotkim, yerning odamlar yashaydigan qismida bunday shahar yoʻqdir; Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning saʻy-gʻayrati va takallufidan Hirotning zeb-ziynati birga oʻn, balki yigirma baravar obod boʻlib edi».

Qarshi: «Yana Qarshi viloyatidirki, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi moʻgʻulcha otdir. Goʻrxonani moʻgʻul tili bilan «qarshi» derlar. Aftidan, bu ot Chingizxon istilosidan soʻng boʻlgandir».

Hodarvesh choʻli: «Xoʻjand bilan Kandibodom orasida bir dasht bor. Nomi - Hodarveshdir. Hamisha bu dashtda shamol esadi. Margʻinon uning sharqidadir, hamisha bundan shamol boradi. Xoʻjand gʻarbidadir, doim undan shamol keladi. Qattiq shamollari bor. Derlarki, bir necha darvesh bu dashtda qishda qattiq shamolga yoʻliqib, bir-birlarini topolmay, «Ho, darvesh!», «Ho, darvesh!», deya-deya halok boʻlibdilar. Oʻshandan beri bu dashtni Hodarvesh derlar»...

Masjidi Laqlaqa: «Samarqand qalʼasining ichida yana bir qadimiy imorat bor: masjidi Laqlaqa derlar. U gumbazning oʻrtasida turib yerni tepsalar gumbazning hammayogʻidan «laqlaqla» tovushi chiqadi. Gʻaroyib holdir. Hech kim buning sirini bilmas».

Samarqand: Beshinchi iqlimdindur. Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech yogʻiy qahr va gʻalaba bila munga dast topmagʻon uchun baldayi mahfuza derlar. Samarqand hazrati amirulmuʻminin Usmon zamonida musulmon boʻlgʻondur. Sahobadin Qusam ibn Abbas anda

borgʻondur... Samarqandni Iskandar bino qilgʻondur. Moʻgʻul va turk ulusi Semirkand⁹⁷ derlar. Temurbek poytaxt.qilib edi.

Rasadxona: Pushtayi Koʻhak domanasida rasaddurkim, zich bitmakning olatidur. Uch oshyonliqdur. Ulugʻbek mirzo bu rasad bila Zichi Koʻragoniyni bitibturkim, olamda holo bu zich mustaʼmaldur. Oʻzga zich bila kam amal qilurlar.

Toshkand: Toshkand viloyati Umarshayx mirzo tasarrufida edikim, kitoblarda Shosh bitirlar, baʼzi Choch bitirlarkim, «kamoni chochiy» andin iborattur, berdi. Oʻshal fursattin tarix toʻqquz yuz sekkizgacha Toshkand va Shohruxiya viloyati Chigʻatoy xonlarining tasarrufida edi.

Kobul : viloyati berk viloyattur, yot yogʻi bu viloyatqa kirmagi mushkuldur. Balx va Qunduz va Badaxshon bila Kobul orasida Hindukush togʻi tushubtur. Bu togʻdin yetti yoʻl oshar, uch yoʻl Panjhirdadur.

Husayn Boyqaro: «Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab bir zamon edi: fazl ahli va mislsiz sanʼatkorlardan Xuroson, xususan, Hirot shahri toʻla edi. Har kishiningki, bir ishga mashgʻulligʻi bor edi, himmati va maqsadi shu ediki, u ishni kamolga yetkazgay». «Shijoatli va mardona kishi edi. Koʻp marotaba gʻanimga oʻzi qilich solgan. Temurbek naslidan hech kim maʼlum emaski, Husayn mirzodek qilich chopgan boʻlsin. Nazmiy isteʼdodi bor edi. Devon ham tartib qilib edi. Turkiy yozardi. Taxallusi Husayniy edi. Baʼzi baytlari yomon emas. Lekin mirzoning devoni batamom bir vazndadir».

Alisher Navoiy: Alisher Navoiyga maxsus bagʻishlangan Xondamirning «Makorim ul-axloq» asari ham ilmiy va tarjimai holga doir maʼlumotlarning boyligi, muhimligi, aniqligi va jozibaliligi jihatidan «Boburnoma»dagi bitiklar bilan bellasha olmaydi. Alisher Navoiy va Boburning shaxsiy munosabatlari 1500 yillar – Boburning Samarqandni ikkinchi marotaba qoʻlga kiritganidan boshlanadi. Boburning Alisher Navoiyga bergan bahosi: ...mislsiz turkiygoʻy shoir, jahon kam koʻrgan oliyhimmat murabbiy va homiy. «Alisherbek mislsiz kishi edi. Turkiy til bilan sheʼr yoza boshlaganlaridan buyon hech kim unchalik koʻp va yaxshi sheʼr yozgan emas»; «Fozillar va hunarmandlarga Alisherbekcha murabbiy va homiy

⁹⁷ Semirkand – Semizqand

inson bo'lgani yoki o'tgani olamda ma'lum emas»... «Bilmadim, nima sababdandir, Sulton Abusaid mirzo uni Hirotdan surgun qildi. U Samarqandga bordi. Necha yilki Samarqandda edi, Ahmad Hojibek murabbiy va homiysi edi... «Avvallari muhrdor edi. Faoliyatining o'rtalarida bek bo'lib, bir qancha vaqt Astrobodda hokimlik qildi. Oxiri amaldorlikni tark etdi. Mirzodan hech narsa olmas, balki har yili unga yirik-yirik mablag'lar tortiq qilar edi. Sulton Husayn mirzo Astrobod lashkaridan qaytganda istiqboliga chiqdi. Mirzo bilan ko'risha turib, holati o'zgardi, tik turolmadi, ko'tarib olib ketdilar. Tabiblar unga aslo tashxis qo'ya olmadilar. Ertasigayoq Tangri rahmatig'a bordi».

Hiloliy: «Hozirgi vaqtda ham bordir. G'azallari tekis, ajoyib... Juda kuchli hofizasi bor emish: o'ttiz-qirq ming bayt yodida bor emish. Deydilarki, «Xamsa»ning aksar baytlari yodida bor...» . «Bir dostoni bor, xafif bahrida, «Shoh va Darvesh» nomli. Garchi ba'zi baytlari juda ajoyib chiqqan bo'lsa-da, lekin dostonning mazmuni va ustuxonbandligi (kompozitsiyasi) juda bo'sh va xarobdir.

Mir Badr: «Muzaffar mirzoning bazmda Husayn Ali Jaloyir va Mir BadrMuzaffar mirzo ham bor edi. Bazm ahlining kayfi zo'rayganda Mir Badr raqsga tushdi, yaxshi raqs tushdi. Chamasi, bu nav raqs Mir Badrning o'z ixtirosidir».

Behzod: «Musavvirlardan Behzod edi. Musavvirlik san'atini juda nozik qildi. Biroq soqolsiz kishilarning chehrasini yaxshi ochmaydi: iyagini uzunroq tortadi. Soqolli kishining yuzini qoyilmaqom qilib chizadi».

Ruhdam: Bu hofizni shunchalik qadrlaydiki, uningcha, go'yo Ruhdam qatnashgan bazmlar ruhli, oromijon bo'ladi. Ruhdamning qadri shunchalikki, u haqda quyidagi ruboiyni yozgan⁹⁸:

Xoja Husaynbek: odmi va faqir kishi erdi. Ul zamon dasturi bila ichkularda qo'shuqlarni yaxshi aytur ekandur.

⁹⁸ www.ziyouz.com кутубхонаси Boburshoh: shoir va adib . «Ruhdam» so'zining lug'aviy ma'nosi «nafasi jon bag'ishlaydigan» demakdir. Bunday ulug' maqtov so'zi birgina Iso alayhissalomga nisbatangina ishlatilgan edi.

Shayx Mazidbek: manga avval bek atka ani qilib edilar. Zabti va tuzuki xeyli yaxshi edi. Umarshayx mirzo qoshida andin ulugʻroq bek yoʻq edi. Fosiq kishi erdi.

Ali Mazidbēk: qavchin edi, ikki qatla yogʻiy boʻldi: bir martaba Axsida, yana bir martaba Toshkandta. Munofiq va fosiq va haromnamak va yaramas kishi erdi.

Hasan Yaqubbek: Kichik koʻngulluk, yaxshi tabʻliq, chust va chaspon kishi erdi. Mardona kishi edi. Oʻqni yaxshi otar edi. Chavgonni yaxshi oʻynar edi. Umarshayx mirzo voqeasidin soʻng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi.

Qosimbek qavchin : qadimiy Andijon qoʻshun bekларidin edi. Hasan Yaʻqub -bekdin soʻng mening eshigimda sohib ixtiyor ul edi. Mardona kishi edi.

Boboquli Bobo Alibek: Shayx Ali Bahodirning naslidin edi. Shayx Mazidbek olganidin soʻng ani manga bek atka qildilar. Benamoz edi, roʻza tutmas edi. Zolim va kofirvash kishi edi.

Qanbar Ali moʻgʻul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal salloxliq qilgʻon uchun Qanbar Ali sallox der edilar.

Yunusxon qoshida oftobachilik qildi, soʻngra beg boʻlub edi.

Xoja Mavlonoyi qozikim, Sulton Ahmad qozining oʻgli va Shayx Burhoniddin Qilichning naslidur, ona tarafidin Sulton Ilik Moziygʻa yetur

Abdulatif mirzo: Temurbek Samarqandning hukumatini Jahongir mirzogʻa berib edi. Jahongir mirzoning favtidin soʻng, ulugʻ oʻgli Muhammad Sultoni Jahongirga berdi. Shohruh mirzo jamiʻ Movarounnahr viloyatini ulugʻ oʻgʻli Ulugʻbek mirzoga berib edi. Ulugʻbek mirzodin oʻgli Abdullatif mirzo oldi. Bu besh kunluk oʻtar dunyo uchun andoq donishmand va qari otasini shahid qildi.

«Boburnoma»da **nabototga oid** maʼlumotlar ham koʻp uchraydi. Fargʻonadan Hindistonga qadar yer, joy, togʻ, oʻlkalarda oʻsadigan daraxt, oʻsimlik, oʻt-oʻlan, gullar haqida qimmatli maʼlumotlar beradi. **Anba:** «Hindistongagina xos mevalardan biri anba... Yaxshisi yaxshi boʻladi, koʻp yeyish

mumkin. Lekin yaxshisi kam bo‘ladi. Uni aksar xom uzadilar: uyda turib pishadi. Xomi yaxshi osh qatig‘i bo‘ladi. G‘o‘rasining murabbosi ham yaxshi bo‘ladi. Darhaqiqat, Hindistonning yaxshi mevasi shudir... Ikki xil yeyiladi: birini siqib, po‘la qilib, terisini teshib, so‘rib suvini ichadilar; yana birini kordiy shoptolidek terisini archib yeydilar. Yaproqlari shoptoli bargiga biroz o‘xshaydi. Tanasi ko‘rimsiz va xunukdir». **Keyla:** «Yana bir mevasi keyladir. Arablar «mavz» deydi. Daraxti unchalik baland emas, balki daraxt ham deb bo‘lmas. Buta bilan daraxt orasidagi bir narsadir. Bargi amonqoraning bargiga o‘xshaydi... Keyla daraxti bir martagina hosil berar emish. Keylaning ikki latofati bor: biri buki, terisi oson so‘yiladi; yana biri buki, hech donasi va vazni bo‘lmaydi. **Tobulg‘u daraxti:** Farg‘onaning tog‘larida bo‘ladi. O‘zga hech yerda bo‘lmaydi. Tobulg‘u shunday daraxt: po‘sti qizil, hassa, qushlarga qafas qiladilar, qamchi dastasi ham qiladilar, tarashlab kamon o‘qi qiladilar, xiyla yaxshi daraxtdir Tabarruk qilib yiroq joylarga eltadilar.

«Boburnoma»da **hayvonot olami** xususida: «Hindistonda jonivorlar ko‘p: to‘ti va shorak, tovus va lo‘cha, maymun, nilagov va ko‘tahpoy(qisqaoyoq). Balki, bu mazkur bo‘lgan jonivorlardan yana o‘zga-o‘zga jins qushlar va jonivorlar bo‘lur... **Fil:** Yovvoyi hayvonlardan biri fildir. Hindistonlik uni «haatiy» deydi... Fil yirik jussali va ziyrak jonivordir. Har nima desalar biladi va har nima buyursalar qiladi. **Kark:** Yana biri karkdir. Bu ham yirik jonivor. Kattaligi uch sigircha bo‘ladi... Bir shoxi bor – burnining ustida, uzunligi bir qarichdan ko‘proq, ikki qarichligi uchramadi... O‘zga hayvonotdan ko‘proq otga o‘xshash. Negaki, otning qorni katta bo‘lmas, buning ham qorni katta bo‘lmaydi... Bu fildan yirtqichroqdir.

Maymun: Hindistonlik «bandar» deydi. Buning ham xilma-xil navlari bo‘ladi. Bir navi uldirki, boshqa viloyatlarga olib ketadilar. Lo‘lilar unga o‘yin o‘rgatadilar. Tuki sariq va yuzi oq. Quyrug‘i unchalik uzun emas...

Yana bir xil maymuni bo‘ladi. Yuzi va tuki, bari a‘zo-uzvlari qop-qoradir.

Bobur mirzo va Humoyun

...Va Muhammad Humoyun Sanbalg zoim, aning joygiri erdi, ruxsat berildi. Olti oygacha anda edi, zohiran, ani yer va suyixush yoqmasdi. Isitma tutar ekandur, bora- bora uzoqqa tortar. Bir necha kunda daryo yo'li bilan keturdilar va tabiblar har necha doru-darmon berdilar, yaxshi bo'lmadi. Mir Abulqosimkim, ulug' kishi erdi, arzg'a yetkurdikim, ushmundoq dardlarg'a darmon budurkim, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq kerak. Toinki tengri taolo sihat bergay. Mening ko'nglumga keldikim, Muhammad Humoyunning mendin o'zga yaxshiroq nimarsasi yo'q. Men o'zum tasadduq bo'layin, xudoy qabul qilsun. Xoja Xalifa, o'zga muqarrablardin arzg'a tegurdilarkim, Muhammad Humoyun sihat topar, siz bu so'zi nechun tilingizga kelturasiz. G'araz budurkim, dunyo molidin yaxshisini tasadduq qilmoq kerak. Bas, o'shal olmoskim, Ibrohimni urushida tushub erdi, Muhammad Humoyung'a inoyat qilib erdingiz, tasadduq qilmoq kerak. Tilga keldikim, dunyo moli aning evaziga nechuk bo'lg'ay, men aning fidosi qilurmankim, hol anga mushkul bo'lubtur. Va andin o'tubturkim, men aning betoqatlig'ini toqat kelturgaymen. O'shal holatta kirib, uch qatla boshidin o'rgulub, dedimkim, men ko'tardim har ne darding bor. O'shal zamon men og'ir bo'ldum, ul yengil bo'ldi. Ul sihat bo'lub qo'pti. Men noxush bo'lub yiqildim. A'yon davlat va arkoni mamlakatni charlab, bay'at qo'llarini Humoyunni qo'lig'a berib, joynishinlig'ig'a va valiahdlig'ig'a nasb qildim. Va taxtni anga topshurdim. Va Xoja Xalifa va Qanbar Alibek va Turdibek va Hindubek va o'zga xaloyiq ham bu nasoyihda bor edilar, borisi qabul qilib, band bo'ldilar.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

I. Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1- topshiriq. Kichik guruhlariga bo'linib, «Uch asos» usulidan foydalanib har bir jadvaldagi savollarga 3 tadan kam bo'lmagan javob topib yozing.

Savollar	Javoblar

1. Bobur asarlaridagi yetakchilik qiluvchi mavzu nimalardan iborat?	1. _____ 2. _____ 3. _____
2. Boburning «Boburnoma» asarining bugungi kundagi ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?	1. _____ 2. _____ 3. _____
3. Boburning Hindistondagi faoliyatiga bugungi kun nuqtayi nazaridan qanday munosabat bildirish mumkin?	1. _____ 2. _____ 3. _____
4. Bobur va Boburiylar sulolasining Hindiston taraqqiyoti va madaniy hayoti haqidagi fikrlaringiz?	1. _____ 2. _____ 3. _____
5. Bobur nega vataniga qayta olmadi?	1. _____ 2. _____ 3. _____

2-topshiriq. «Sayohat darsi» usulidan foydalanib avval har 10-12 ta o‘quvchiga joy nomlarini bo‘lib bering. Qolgan 10 ta o‘quvchiga ma’lumotlar yozilgan kartochkalarni bo‘lib bering. Har bir berilgan ma’lumot qaysi shaharga tegishli ekaniga qarab o‘quvchilar o‘zaro birlashib sayohatga otlanishsin. Keyin sayohatning 2- qismida tarixiy shaxslarni, o‘simlik, hayvonlarning nomi va u haqidagi ma’lumotlarni ham ikki guruhga bo‘lib birlashtirib oling.

1.Ikkala ustundagi raqamlangan javoblarni bir-biri bilan moslashtiring.

Masalan:1. Asxi- 4; 2. Farg‘ona - ...

1. Axsi	1.Binafshasi bisyor latif bo‘lur... qalin lola va gullar ochilur. Barokoh tog‘i domanasida shahr bila tog‘ning orasida bir masjid tushubtur, masjidi Javzo otliq...
2. Farg‘ona	2. Yerning odamlar yashaydigan qismida bunday shahar yo‘qdir; Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning‘ sa‘y-g‘ayrati va takallufidan ... zeb-ziynati birga o‘n, balki yigirma baravar obod bo‘lib edi.
3. Xo‘jand	3.Tobulg‘u yog‘ochidan kamon uchun o‘q qilinadi.
4. Hirot	4. Umarshayx mirzo muni poytaxt qilib edi, Sayxun daryosi qo‘rg‘onining ostidin oqar... Ovi qushi bisyor yaxshi bolur. Oq kiyigi bisyor bo‘lur.
5. Rasadxona	5. Bu tog‘da firuza koni va ba‘zi konlar topilur. Bu tog‘da bisyor yilon bor. Oq kiyik, bug‘-u maral, qirgovul va tovushqoni ko‘p bo‘lur. ..kuzlar bezgak ko‘p bo‘lur...
6. O‘sh	6. Samarqand qal‘asining ichida yana bir qadimiy imorat bor. U gunbazning o‘rtasida turib yerni tepsalar gunbazning hammayog‘idan «laq-laq» tovushi chiqadi.
7. Toshkand	7. Pushtayi Ko‘hak domanasidadurkim, zich bitmakning olatidur. Uch oshyonliqdur. Ulug‘bek mirzo bunda Zichi Ko‘ragoniyni bitibturkim, olamda holo bu zich musta‘maldur. O‘zga zich bila kam amal qilurlar.
8. Samarqand	8. Viloyati berk viloyattur, yot yog‘i bu viloyatqa kirmagi mushkuldur. Balx va Qunduz va Badaxshon bila orasida Hindukush tog‘i tushubtur.
9. Hodarvesh cho‘li	9. Umarshayx mirzo tasarrufida edikim, kitoblarda Shosh bitirlar, ba‘zi Choch bitirlarkim, «kamoni chochiy» andin iborattur, berdi.
10. Kobul	10. Shahri Samarqanddur, viloyatini Movarounnahr derlar. Hech

	yogʻiy qahr va gʻalaba bila munga dast topmagon uchun baldayi mahfuza derlar.
11. Qarshi	11. Hamisha bu dashtda shamol esadi. Derlarki, bir necha darvesh bu dashtda qishda qattiq shamolga yoʻliqib, bir-birlarini topolmaydi
12. Masjidi Laqlaqa	12. Yana Qarshi viloyatidirki, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi moʻgʻulcha otdir. Goʻrxonani moʻgʻul tili bilan «qarshi» derlar. Aftidan, bu ot Chingizxon istilosidan soʻng boʻlgandir»

III. Mavzu yuzasidan test savollari

1. Savolni oʻqing va faqat bitta toʻgʻri javobni belgilang. Bobur : «Oʻshal holatta kirib, uch qatla Xumoyunning boshidin oʻrgulub, dedimkim, men koʻtardim har ne darding bor», - deganidan soʻng nima boʻladi? Bu «Boburnoma»da qaysi jumla orqali ifodalangan?

- A) Koʻhi nur olmosini masjidga tortiq qiladi.
- B) Davlatni Xumoyungʻa berib, joynishinligʻigʻa va valiahdligʻigʻa nasb qildim.
- C) Oʻshal zamon men ogʻir boʻldum, ul yengil boʻldi.
- D) Va taxtni anga topshurdim.

2. Savolni oʻqing va faqat bitta toʻgʻri javobni belgilang. «Boburnoma»da Z. M. Boburga kim Humoyun uchun olmosni tasadduq qilmoq kerakligini aytadi?

- A) Xoja Xalifa B) Mir Abulqosim C) Qutlugʻnigor xonim D) Qosim Qavchin

3. Savolni oʻqing va faqat bitta toʻgʻri javobni belgilang. Parchada berilgan maʼlumot «Boburnoma»dagi qaysi timsol haqida? Moʻgʻul edi, axtachidin edi. Otasi viloyatqa kirib necha mahal salloxliq qilgʻon uchun Qanbar Ali sallox der edilar. Yunusxon qoshida oftobachilik qildi, soʻngra beg boʻlub edi.

- A) Abdulatif mirzo B) Boboquli Bobo Alibek
- C) Xoja Mavlonoyi qozi D) Qanbar Ali

4. Savolni o'qing va faqat bitta to'g'ri javobni belgilang. Parchada berilgan ma'lumot «Boburnoma»da qaysi o'simlikka tegishli?: Farg'onaning tog'larida bo'ladi. O'zga hech yerda bo'lmaydi, po'sti qizil, hassa, qushlarga qafas qiladilar, qamchi dastasi ham qiladilar, tarashlab kamon o'qi qiladilar, xiyla yaxshi daraxtdir Tabarruk qilib yiroq joylarga eltadilar.

A) Keyla B) Tobulg'u daraxti C) Anba D) Mehrigiyo

5. Savolni o'qing va faqat bitta to'g'ri javobni belgilang. Parchada berilgan ma'lumot «Boburnoma»da kimga tegishli? « Hozirgi vaqtda ham bordir. «Bir dostoni bor, xafif bahrida, «Shoh va Darvesh» nomli. Garchi ba'zi baytlari juda ajoyib chiqqan bo'lsa-da, lekin dostonning mazmuni va ustuxonbandligi (kompozitsiyasi) juda bo'sh va xarobdir

A) Hiloliy B) Mir Badr C) Ruhdam D) Shayx Mazidbek

IV topshiriq.

Berilgan rasmlarda qaysi joy tasvirlanganiga e'tibor qiling. Bu joylar haqida «Boburnoma»dagi aniq ma'lumotlarni birma- bir keltirib o'ting.

Boborahim Mashrab hayoti haqida ma'lumot

Boborahim Mulla Vali (Valibobo) o'g'li Mashrab o'z ijodi bilan o'zbek adabiyotida jaholatga qarshi kurash g'oyalari tarannumida, she'riyat shakllarining rivojlanishi hamda badiiyatning kamolga erishuvida katta o'rin tutgan so'z san'atkorlaridan biridir.

Mashrab nafaqat otashzabon ijodkor sifatida, balki, ayni zamonda, adolatsizlik va zo'ravonlik, qabohat va jaholat bilan aslo kelisha olmaydigan dovyurak siymo sifatida ham dong taratgan. Xalq tasavvurida u johil amaldorlar ustidan kuluvchi, axloqan tuban kishilarni, munofiq din arboblarni ayovsiz fosh qilib, mehnatkashlar manfaatini himoya etuvchi botirso'z, tadbirkor kurashchi tarzida shakllangan: oddiy xalq Mashrab timsolida o'z ishonchli vakilini, o'z orzu intilishlarini baralla ayta oluvchi otashin shaxsni ko'rgan.

Mashrabning qoldirgan adabiy merosi xususida aniq ma'lumot beruvchi manba yo'q. Uning o'z asarlarini to'plab devon yoki biror majmua kitob tuzganligi ma'lum emas. Faqat «Devoni Mashrab», «Devonayi Mashrab», «Eshoni Mashrab», «Hazrati shoh Mashrab» nomlari ostida xalq orasida qo'lyozma va toshbosma shaklida juda keng tarqalgan qissalardagina (ularning kim tomonidan va qachon tuzilganligi aniq belgilangan emas) shoirning hayot yo'li va ijodiy faoliyati ma'lum tartib va izchilikda bayon etiladi, asarlaridan namunalar keltiriladi. Mashrab faoliyatining qator nuqtalari aniq va tarixan to'g'ri qayd etilganidan qissaning birinchi nusxalari shoirni yaqindan bilgan va asarlaridan yaxshi xabardor shaxs tomondan, o'sha davrlardayoq yaratilgan, deb taxmin etish mumkin. Ayni zamonda, u uzoq yillar davomida o'zgartirish va tuzatishlarga duch kelgan, turli

to‘qimalar, yangi-yangi rivoyat, naqlar, sarguzasht va latifanamo lavhalar bilan to‘ldirila borilgan. Natijada qissalarda tarixiy Mashrab faoliyati xalq tasavvuridagi to‘qima Mashrab hamda u haqidagi sarguzasht – rivoyatlar bilan qorishib-chatishib ketgan. Shunday bo‘lsada, Mashrab haqidagi qissalar shoir hayot yo‘lini nisbatan to‘la va bosqichma-bosqich o‘zida jamlovchi adabiy tarixiy manba sifatida ilmiy ahamiyat kasb etadi.»

Boborahim Mashrab 40 yilda (hijriy hisob bilan 1050) Namanganda kambag‘al kosib bo‘zchi Valibobo oilasida dunyoga keldi. Boborahim otadan yosh yetim qoladi, oilaning moddiy qiyinchiliklari yanada ortadi. Onasi ip yigirib tirikchilik o‘tkazadi. «Qissada bo‘lajak shoirning go‘dakligidanoq nihoyatda halol, ziyrak, to‘g‘riso‘z bo‘lganligi, hozirjavob va mushohadaligi bilan tengqurlaridan ajralib turishi alohida ta’kidlanadi. Har holda o‘z davri bilimdonlaridan, xususan din asoslari va falsafadan durustgina boxabar bo‘lgani uchun Namanganning so‘fiy eshoni Mulla Bozor Oxund nomi bilan shuhrat qozongan Xo‘ja Ubaydullo qo‘liga tahsil takmiliga topshirilgan. Boborahim ma’lum muddat Mulla Bozor Oxundda diniy ta’limot va so‘fiy tariqatlari bo‘yicha bilimini oshiradi, forsiy tilni o‘rganadi, ayni zamonda, Sharq she’riyatini, xususan, uning yirik vakillari merosini qiziqish bilan mutolaa qiladi. Taxminan 65-yillarda Mulla Bozor Oxund tavsiyasiga qo‘ra o‘sha zamonda katta obro‘ga ega bo‘lgan yirik din arbobi koshg‘arlik Hidoyatullo Ofoq Xoja eshon huzuriga boradi. Boborahim ko‘p bilimlar sohibi, fozil Ofoq Xojaga sidqididdan murid tushadi, uni o‘ziga murshidi komil deb qabul qiladi va yetti yil uning dargohida xizmatini o‘taydi, yumushlarini bajarib, saboq oladi, muridlari qatorida kun kechiradi. Qissalarda ta’kidlanishicha, she’riyatni yuksak qadrlagan Ofoq Xoja Boborahimning ijodiy iqtidorini yuqori baholaydi, hatto «Mashrab» taxallusini ham u tavsiya etadi. Mashrab g‘azallarining birida uchrovchi mana bu baytda ham xuddi shu mazmun ifodalangan:

Quddisa sirrihu Xojam otimni «Mashrab!» dedilar,

Koshg‘aru Yorkand ichida sohibi guftor o‘zim!

Shoir adabiy merosidagi diniy mazmun va tasavvufiy yo‘nalish ruhidagi she’rlarning ko‘pchilik qismi Ofoq Xoja dargohida va uning targ‘ibot saboqlari

ta'sirida yaratilgan desak, xato bo'lmaz. Ofoq Xojaning shaxsiy xislat fazilatlarini madh etuvchi, uni «piru rahbar» deb tan oluvchi bayt misralarining tarkibida jam etgan g'azal va muxammaslar ham («Koshki», «O'zim» radifli g'azallar, «Qolmadi» radifli muxammas) shu muridlik yillari mahsulidir».

Mashrab taxminan 72–73 yillarda Ofoq Xoja dargohini tark etishga majbur bo'ldi. Mashrab Koshg'ardan 73 yilda Namanganga – onasi yoniga qaytadi. Kasalmand onasining vafotidan keyin hech kimi qolmagan shoirning qo'nimsiz hayoti boshlanadi. Uning keyingi deyarli qirq yillik umri doimiy safarda, darbadarlikda, turli o'lkalarda musofirlikda o'tdi. Turli adabiy tarixiy manbalar, shuningdek, qissa nusxalari Mashrab borgan shahar yurtlari, safar tartibi haqida xilma xil, ko'pincha biribiridan farqli ma'lumotlar beradi. Ularda shoirning Samarqand, Xo'jand, Toshkent, Turkiston, Buxoro, Andijon, Badaxshon, shuningdek, Yaqin Sharqning qator o'lkalariga borganligi haqida so'zlanadi. Mashrabning adabiy merosida hayot yo'lining qator nuqtalari jumlasida yuqorida sanalgan shaharo'lkalarning ko'plari zikr etiladi. Mashrabning biror shahar-qishloqqa kelishi izsiz o'tmas edi, ma'lum shov-shuvlarga sabab bo'lardi: oddiy xalq samimiyat va xursandchilik bilan, hokim, amaldorlar, riyokor kishilar esa hadiksirab, dushman ko'zi bilan sovuq qarshi olardilar. Mashrab qo'nimsiz hayotining so'ngi nuqtasi Balxda ham xuddi shunday bo'ldi: hokim tabaqa va bir guruh riyokorlar unga o'zlarining ashaddiy dushmani deb qaradilar va jisman yo'qotish niyatida bo'ldilar. Otashin shoir, dovyurak shaxs, jasur qalb sohibi Boborahim Mashrab Mahmud Qatag'on hukmi bilan o'ldirildi.

Mashrab lirikasida tasavvufiy qarashlar. Boborahim Mashrab mumtoz adabiyotimiz buyuk namoyandalarining ilg'or an'alarini o'rganib yirik shoir bo'lib shakllandi, kamolga yetdi. U qoldirgan merosda, birinchi navbatda, ishqiy mavzudagi g'azal, muxammaslardan ana shu an'analarning barakali ta'sirini aniq kuzatish mumkin. Mashrabning ijodiy kamolotida, ayniqsa, Navoiy merosining ijobiy ta'siri katta bo'ldi. Shoirning eng yaxshi asarlarida biz Navoiy ijodiga xos falsafiylik va dunyosevarlikni ko'ramiz, mazmunning hayotiyliги, xalqchilligini, vazn ravonligi va o'ynoqiligini qayd etamiz, mavzu tanlash va uni badiiy talqinida

yaqinlik va o'xshashlikni uchratamiz. Mashrab muxammaslaridan birida ma'shuqaning uchrashuv haqida oshiqqa va'da bergani, oshiqning tunlarni bedor o'tkazib, intizorlik bilan vasl daqiqalarini kutishi to'g'risida so'z boradi. Ammo, ma'shuqa va'dani buzadi, vafosizlik ko'rsatib uchrashuvga kelmaydi. Muxammas oshiqning ana shu holatdagi hayajonini, his-tuyg'ularini, hijronda yorni kutishdagi nozik kechinmalarini yuksak badiiylik bilan nihoyatda jonli ifodalaydi:

*Va'da qildi bir kelay deb, ko'zga uyqu kelmadi,
Telmurub yo'lida qoldim, sho'xi badxo' kelmadi,
Necha keldi shum raqiblar, ul parirol kelmadi,
Dardidin o'ldim, tabib, dardimg'a doru kelmadi,
Men shahidi ishq bo'ldim, qatrai suv kelmadi.*

O'n ikki band davomida mavzuni shu yuksak saviyada badiiy tahlil etuvchi bu muxammas Mashrab ijodiga Navoiyning barakali ta'sirini ko'rsatuvchi yaqqol misol bo'la oladi. Bunda ulug' shoirning: «Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulro' kelmadi» misrasi bilan boshlanuvchi mashhur g'azalidan Mashrab ilhomlanganligi ko'zga ravshan tashlanadi.

Mashrab Navoiy merosidan lirikada jiddiy ijtimoiy mazmun ifodalashni, norozilik ohanglari va tanqidiy fikrlarni ishq-muhabbat mavzuidagi she'rlar jismiga «joylab yuborish» mahoratini ham o'zlashtirdi, ijodiy rivojlantirdi.

Mashrab ijodidagi ijtimoiy mazmundorlik va kuchli tanqidiy yo'nalish shoirning ilg'or dunyoqarashi, xalqchil falsafasi, zamonasidagi salbiy voqea-hodisalarga aniq tanqidiy munosabatidan shakllangan. Qat'iy aytish mumkinki, chuqur ijtimoiylik va kuchli tanqidiy munosabat Mashrabning umumijodiy faoliyatida ustivorlik qilgan hamda yaratgan ko'pdan ko'p asarlarining asl fazilati darajasiga ko'tarilgan.

Shahar va qishloqlar ezilgan ommasining g'amu hasratlarga to'la kulfatli hayotini badiiy tasvirlash xalqchil shoir ijodida yetakchi mavzulardan biri bo'lgan. Doimo xalq ichida yurib, uning yashash sharoiti va orzu-intilishlaridan yaqindan xabardor bo'lgan Mashrab mashaqqatli hayotni haqqoniy badiiy lavhalarda mahorat bilan tasvirladi, nihoyatda sodda, ravon, ammo mazmunan zalvorli

misralarda samimiy hamdardlik va yurakdan achinish tuyg'ularini ta'sirchan ifodaladi. She'rlaridan birida «Azaddin men dili g'amgin xaloyiq xaylini sevdim!» deb yozgan shoir boshqa bir o'rinda «O'zimdek xonavayronlarni ko'rsam zor yig'larman!» deya ezilgan ommaga to'la xayrixoh ekanligani alohida ta'kidlaydi.

Mashrab she'riyatida «ko'zi yoshli», «baxti qaro», «dard axdi»ga, «g'am xayli»ga hamdardlik, ular bilan hamdamlik g'oyalari qayta-qayta takrorlanishi bejiz emas.

Mashrabning «Tanho» radifli muxammasida bevosita xalq va uning turmush sharoitini haqqoniy ko'rsatuvchi lavhalar chizilgan. Har bir o'quvchi yuragini o'rtovchi mana bu misralar shoir ijodining to'la xalqchil mohiyatiga ishonchli dalildur:

*Dili tig'i sitamdin pora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Tanu dardu alamdin yora bo'lgan xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahar sayyora bo'lgan xalqni ko'rdim...*

Boborahim Mashrab qoldirgan ijodiy merosda diniy va tasavvufiy g'oyalar ham, o'sha zamonda keng tarqalgan qalandarlik tariqatining ayrim ohanglari ham sezilarli o'rin egallaydi.

Turli-tuman shakl va talqinlarda jilovlanuvchi bu dunyoqarashning butun mohiyat mag'zi shoirning quyidagi qat'iy e'tirofida nihoyatda yaqqol va lo'nda ifodalangan:

*Bir Xudodin o'zgasi barcha g'alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo'lmasa ilkimda tikonni na qilay?!*

Ha, birgina qudratli Yaratuvchidan boshqa hamma-hammasi «g'alat», ya'ni xatodir, deydi shoir. Baytda Mashrab birinchi misra mazmunini ikkinchi misrada hayotiy va tasavvufiy ramz timsollar vositasida namoyon etadi.

Umuman tasavvuf ta'limotida bo'lganidek, Mashrab ijodida ham, faqat Allohnigina tan olish, yakka ungagina chin muhabbat qo'yish va uning vasliga talpinish jarayonida barcha «g'alat»larni rad etish so'fiy adabiyotda asrlar davomida qaror topgan ramz-timsollar, tushuncha-boralar («Ishq», «Muhabbat», «Yor», «Jonona», «Gul», «May», «Boda», «Visol» va boshqalar) vositasida

amalg oshirilgan. Shoir she'rlarida bu mazmun qat'iy keskin ruhda, ba'zan, hatto qo'pol, dag'al ohangda, ammo doimo ravshan ifodasini topgan: *...Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?! ...Urayinmu boshima sakkiz behishtu do'zaxin?! ...Ko'rmasam bir dam Seni bayt ul-haramni naylayin?! ...Ikki dunyodin ko'zum yumdum Sening zavqing bilan! ...Meni devona Mashrabg'a muhabbatdin bayon aylang...*

Yuqorida aytilganlar to'la nazarda tutilsagina, Mashrab ijodiy merosida ko'plab uchrovchi bu kabi xitob ta'kidlarning asl mazmuni, tasavvufiy mohiyati yuzaga chiqadi, faqat shundagina shoir falsafasi, kuzatayotgan bosh maqsadi to'g'ri baholanadi.

Albatta, Mashrab she'riyatining har bir namunasidan tasavvufiy mazmun va so'fiy ramz timsollarni qidirish, har bir holatda ma'shuqa madhi va uning vasliga intilish zaminida Yaratuvchi madhi va unga sig'inish, talpinishni tushunish xatodir.

Mashrab qoldirgan ijodiy merosda hayotiylik, tirik inson va uning insoniy kechinmalarini ifodalash, xislat fazilatlarini ta'riflash, orzu-umidlari, shodlik-quvonchlari va g'am-tashvishlarini haqqoniy tasvirlash ham salmoqli o'rin egallaydi. Bu mavzu asosan, hayotiy ishq-muhabbatni ulug'lash, go'zal yorni – ma'shuqa husnu latofatini ta'riflash, oshiqning sevgi-sadoqatini, yor vasliga intilishini ishonchli tasvirlash jarayonida tahlil etiladi.

Mashrab lirikasining rang-barang janrlari. Hayotiy ishq-muhabbat mavzusi Mashrab ijodida Sharq she'riyatining g'azal, mustazod, murabba' va muxammas, shuningdek, musaddas va musabba' turlarida ishlandi. Bu guruh asarlari asosida tashvish va lazzatlarga to'la insoniy sevgi yotganligini ko'ramiz. Shoir ma'shuqa siymosini chizar ekan, shunday badiiy mahorat namoyish etadiki, natijada lirik «men» ko'nglini zabt etgan yor o'quvchi ko'zi oldida o'zining butun ayollik latofati, nazokati, ichki hissiyoti, xulq-atvori, sharm-u hayosi, noz-u jilvasi, kiyinishi, yurish-turishi bilan jonli gavdalanadi; o'quvchi ham uni oshiq qatorida sevib qoladi, o'zida ham qandaydir latif hissiyot jo'sh urayotganini, ko'nglida nozik kechinmalar tug'yonga kelayotganini sezadi. Xuddi shuning uchun ham o'quvchi oshiqning alam-iztirobiga, hijronda cheksiz qiynalayotganiga ishonadi,

oshiq bilan hamkorlikda xayolga cho'madi, ezgu orzularga beriladi, uning qayg'usiga sherik bo'ladi.

Chindan ham, Mashrabning ishqiy lirikasi, uning barcha she'rlari kabi, hayotiy mavzusi va jo'shqinligi, nihoyatda ravon va o'ynoqiligi, xalq qo'shiqlari kabi sodda va samimiyligi bilan tinglovchilar qalbiga tezda yo'l topa biladi, ularga badiiy zavq baxsh etadi. Shoir agar ta'bir joiz bo'lsa, asarlarining shu fazilatlari bilan she'riyatda Mashrabona uslub yaratdi. Aytilgan fazilatlar jumlasiga sho'x vazn va jarangdor radif qofiyalar tanlash, xalq jonli tilidan o'rinli va unumli foydalanish, har bir misraga sur'at va jo'shqinlik baxsh etish mahoratini ham kiritish joiz.

Mashrabning adabiy merosi to'g'risida so'z borganda uning mustazod va murabba'lari xususida alohida to'xtash zarurati bor. Ta'kidlash lozimki, shoir o'tmish she'riyatimizda eng ko'p va har jihatdan yetuk mustazod yaratgan ijodkor sifatida bu o'ynoqi va sho'x lirik turning adabiyotimizda uzil-kesil mustahkamlanishi va boyishiga katta hissa qo'shdi. Mashrab mustazodlarida insoniy sevgi-muhabbatni kuyladi, shu zamin go'zalini madh etdi, uning barkamol chiroyi va latofatini ulug'ladi, sadoqat va vafodorlikni chin ijobiy fazilatlar sifatida targ'ib etdi.

Shoirning butun ijodiy faoliyatiga xos bo'lgan xalqona uslub va badiiy-tasviriy vositalarning rang-barangligi uning murabba' va muxammaslarida ham ko'zga ravshan tashlanadi. Ayniqsa, har bir bandi:

– *Ey boda, yetkur, yora salomim!*

– *Yorga yetar kun bormu, yoronlar?! –*

misralari bilan yakunlanuvchi romantik ruhda bitilgan murabbalari o'z g'oyaviy-badiiy kamoloti jihatidan alohida ajralib turadi.

Mashrabning lirik shoir sifatida yuksak badiiy mahorati uning sakkiz band – ellik olti misradan tashkil topgan musabbasida ham butun fazilatlari bilan yuzaga chiqqan.

Vah-vah, na go'zalsan, na ajoyib, na qiyomat!

Hay-hay, na jafo qilsa sanam – jonima rohat!

Bayt radifi har bandida takrorlanuvchi bu musabbani umuman o‘tmish she’riyatimizda yaratilgan bu tur asarlarining eng yetuk namunalari qatoriga kiritish mumkin. Mashrab ko‘p bo‘lmasa-da, fors tilida ham qalam tebratdi, qator g‘azal, muxammaslar yaratdi, «shiru shakar» (mulamma’) shaklida namunalar bitdi».

Boborahim Mashrab ijodi she’riyatimizni ko‘pdan ko‘p yetuk asarlar bilan boyitdi, uning keyingi rivojiga katta ta’sir ko‘rsatdi.

G‘AZALLAR

Dunyog‘a kelib loyig‘a bilmay bota qoldim,
Darmon yo‘qidin zahri balosin yuta qoldim.

Ko‘rdum men oni dushmani ruhi tan ekandur,
«Lo» o‘qi⁹⁹ bila ikki ko‘ziga ota qoldim.

Mayxonag‘a kirdim, bila qoldim kuyarimni,
Masjidg‘a kirib, zohidi yaxdek qota qoldim.

Zohid, menga bir shishada may, senga namozing,
Ming taqvini bir kosayi mayg‘a sota qoldim...

Vahdat mayini¹⁰⁰ piri mug‘on ilgidin ichtim,
Mansur kibi dorg‘a boshimni osa qoldim.

Bu telbaligim shuhrati olamg‘a to‘lubdur,
Bir jilvasig‘a ikki jahondin o‘ta qoldim.

Ayb aylamangiz Mashrabi bexudni, yoronlar,
Naylayki, bu g‘urbat ko‘chasidin o‘ta qoldim.

⁹⁹ «Lo» o‘qi — «lo» yo‘q demakdir, ishora o‘qi inkor etish ma’nosini anglatadi

¹⁰⁰ vahdat mayi – birlik mayi, Oллоh bilan birlashish timsoli

Ey meni nozik nihol oromi jonim, qaydasan?
Bu ko'ngul bo'stonida g'uncha dahonim, qaydasan?

Necha kundur bu ko'ngul mushtoqi diydoring erur,
O'rgulay, ey dilbari shirin zabonim, qaydasan?

Ayrilib men yordin bir necha kun bo'ldum judo,
Axtarib keldim seni, oromi jonim, qaydasan?

Holimiz behad yomondur, kelmasang holim so'rab,
Ey meni xush mehribon, ruhi ravonim, qaydasan?

Ko'zlarim giryon bo'lub qoldim bu g'am sahrosiga,
Hasratingda chiqdi bu oh-u fig'onim, qaydasan?

Tashna labdur Mashrabin, chunkim yurak-bag'ri kabob,
Furqatingda, ey meni, sarvi ravonim, qaydasan?

Agar oshiqlik'im aytsam, kuyub jon-u jahon o'rtar,
Bu ishq sirrin bayon qilsam taqi ul xonumon o'rtar.

Kishiga ishq o'tidin zarraye yetsa bo'lur giryon,
Bo'lub besabr-u betoqat, yurak-bag'ri chunon o'rtar.

Meni bexonumon tinmay kuyub-yondim firoqingda,
Oting tutsam, «Nigoro» – debki, zavqidin zabon o'rtar.

Qayu til birla, ey jono, seni vasfing bayon aylay,
Tilim lol-u ko'zum giryon, so'ngaklarim nihon o'rtar.

Na qattiq kun ekan, jono, visolingdin judo bo‘lmoq,
Meni ohim tutunig‘a zamin-u osmon o‘rtar.

Bu dard ila xarob o‘ldum, kelib holimni so‘rmassan,
G‘aming boshqa, alam boshqa, yurakimni fig‘on o‘rtar.

Bu Mashrab dardini, jonoki, har kim boshig‘a solma,
Agar mahsharda oh ursam, behishti jovidon¹⁰¹ o‘rtar.

Malaksan yo bashar¹⁰², yo hur-u g‘ilmonsan bilib bo‘lmas,
Bu lutf-u, bu nazokat birla sendin ayrilib bo‘lmas.

Tikansiz gul, sadafsiz dur, mashaqqatsiz hunar bo‘lmas,
Riyoza¹⁰³t tortmag‘uncha yor vaslig‘a yetib bo‘lmas.

Ajab berahm dilbarsan, ajab sho‘xi sitamgarsan,
Charog‘i husni ro‘yingdin ko‘ngulni ham uzub bo‘lmas.

Yuzungni oftobini ko‘rub hayron bo‘lub qoldim,
Falakg‘a qo‘l uzotib shamsi anvarni¹⁰⁴ olib bo‘lmas.

Yuzung misli qizil guldur, ko‘ngul chun bulbuli shaydo,
Bu gulni ishqidin, bulbul, chamandin ayrilib bo‘lmas.

Kel, ey Mashrab, agar oshiq bo‘lubsan – bo‘lmag‘il g‘ofil,
Bu g‘aflat uyqusidin, ey yoronlar, uyg‘onib bo‘lmas.

¹⁰¹ jovidon — abadiy

¹⁰² bashar — inson

¹⁰³ riyoza — mashaqqat

¹⁰⁴ shamsi anvar — nur sochuvchi quyosh

Koʻrsat jamoling mastonalargʻa,
Ishqingda kuygan parvonalargʻa.

Mendin duodur, sendin ijobat,
Jonim tasadduq jononalargʻa.

Ey koʻngli qattigʻ, rahm aylamaysen,
Qilgʻil nazar sen bechoralargʻa.

Kuygan gʻaribman, shafqat qil oxir,
Koʻyingda yurgan devonalargʻa.

Mashrab seni deb kechti jahondin,
Boshini qoʻyub ostonalargʻa.

Bu tani xokiyni-yu ruhi ravonni na qilay?!
Boʻlmasa qoshimda jonon bu jahonni na qilay?!

Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!
Ibrohimdin qolgʻon ul eski doʻkonni na qilay?!

Urayinmu boshima sakkiz behisht-u doʻzaxin,
Boʻlmasa vasli menga ikki jahonni na qilay?!

Zarraye nuri quyoshdek bu jahon ichra tamom,
Oshkora boʻlmasa sirri nihonni na qilay?!

Arshning kungurasin ustigʻa qoʻydum oyogʻim,
Lomakondin¹⁰⁵ xabar oldim, bu makonni na qilay?!

Bir xudodin o‘zgasi barcha g‘alatdur, Mashrabo,
Gul agar bo‘lsa qo‘lumda, ul tikanni na qilay?!

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

I. Mavzu yuzasidan berilgan topshirilarni bajaring.

- Quddisa sirrihu Xojam otimni «Mashrab» dedilar,
Koshgʻaru Yorkand ichida sohibi guftor oʻzim.
Ushbu gʻazalning birinchi baytida Xoja siymosida kim tasvirlangan?
A) Mashrab ning otasi B) Diniy ta'limot va bilimi oshirgan shaxs
C) Mulla Bozor Oxund D) Valibobo
- Mashrab kimlarning siymosida johil amaldorlar ustidan kuluvchi deb tasvirlaydi?
A) Xalq tasavvurida B) Otashzabon ijodkor lar tasavvurida
C) Doviyurak siymo tasavvurida
D) Oʻz orzu intilishlarini baralla ayta oluvchi siymo sifatida
- Mashrab oʻz asarlarini toʻplab Devon tuzgan emas. Nima uchun uning «Devoni Mashrab», «Eshoni Mashrab» degan nomlari bor?
A) Mashrab faoliyatining qator nuqtalari aniq va tarixan qayd etilganligi uchun
B) Devon tuzgan emas xalq orasida shunday nomlari bor
C) Mashrabning qoldirgan merosi haqida aniq ma'lumot beruvchi Manba yoʻq
D) Shoir ning asarlarida hayot yoʻli ijodiy faoliyati ma'lum tartib va izchillikda bayon etilganligi uchun.
- Mashrab qoldirgan merosda birinchi navbatda nimani kuzatish mumkin?
A) Ishqiyy mavzu dagi gʻazal muxammaslardan Ana shu ananalarning barakali tasirini aniq kuzatish mumkin B) Falsafiylik dunyosevarlikni
C) Mavzu tanlash va uni badiiy talqinini D) Oshiq ning hayajonini
- Necha keldi shum raqiblar ul parirol kelmadil

Dardidin o'ldim tabib dardimg'a doru kelmadi, – g'azalidan ilhomlangan shoir (shoira) kim?

- A) Mashrab Navoiydan B) Navoiy Mashrabdan
C) Nodira Navoiydan D) Nodira Uvaysiydan.

6. Nima uchun Mashrab mashaqqatli hayotni haqqoniy badiiy lavhalarda tasvirlaydi.

- A) Doimo xalq ichida yurib uning yashash sharoiti orzu intilishidan xabardor bo'lganligi uchun
B) Nihoyatda sodda ravon mazmundor bo'lganligi uchun
C) Yurakdan achinish tuyg'ularini ta'sirchan bo'lganligi uchun
D) Diniy va tasavvufiy g'oyalar tasvirlangan uchun

7. Mashrabning lirik shoir sifatida yuksak mahorati nimalarda ko'proq seziladi va janr jihatidan alohida ajralib turadi?

- A) Shoir ning butun ijodiy faoliyati ga xos bo'lgan xalqona uslub badiiy tasviriy vositalarning rang barangligi seziladi va Mashrabona uslub murabba janr jihatidan ajralib turadi
B) Sakkiz bant ellik olti misradan tashkil topgan murabbasida seziladi va romantika ruhda bitilgan murabbalari alohida ajralib turadi
C) Mustazod jihatidan ajralib turadi. Sadoqat va vafodorlikni chin ijobiy fazilatlar sifatida targ'ib etgani ko'proq seziladi.
D) Xalq dardida yurgani haqiqat i kuylagani orzu intilishidan xabardor bo'lgani yuksak mahoratligi ko'proq seziladi. Muxammas janri jihatidan alohida ajralib turadi

8. Ushbu baytda qanday badiiy san'at qo'llangan?

Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!

Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay?!

- A) Tashxis B) intoq C) takrir D) talmeh

9. Badiiy san'at turlaridan biri bo'lgan «shir-u shakar» yana qanday nom bilan yuritiladi?

- A) Muammo B) mulamma C) musabba D) talmeh

Savol va topshiriqlar:

1. Mashrab hayotida siz o'rgangan va hayotga tatbiq etish uchun muhim deb hisoblaydigan jihatlar qaysilar?
2. Mashrab hayot yo'li haqida qisqacha so'zlab bering.
3. Mashrab ijodida bosh mavzu nima?
4. Mashrab ijodining xilma-xilligi haqida fikrlaringizni bayon qiling.
5. «Qoldim» radifli g'azalidagi tasavvufiy timsollarni tahlil qiling.
6. «Qaydasan» radifli g'azalida Mashrab qanday she'riy san'atlardan foydalangan?
7. «O'rtar» radifli g'azalini tahlil qiling, undan olgan xulosalaringiz asosida
8. «Mashrab ijodida ishq» mavzusida esse yozing.
9. Mashrab g'azallarida ohangdorlik va musiqiylikni nimalar ta'minlayapti deb o'ylaysiz?

Nazariy ma'lumot

Tasavvuf va ramziy obrazlar

Tasavvuf ta'limotining maqsadi komil insonni tarbiyalashdir. Bu ta'limot bo'yicha inson komillikning shariat, tariqat, haqiqat deb ataladigan bosqichlaridan o'tishi kerak. Shariat barcha musulmonlar uchun xos va majburiy bo'lib, u islomiy hukmlar, yo'riqlar majmuidir. Shariatni qabul qilmagan kishi musulmon bo'lmaydi, binobarin, komillik yo'lga birinchi qadamni ham qo'ymagan hisoblanadi. Shariatni haq deb bilgan odam o'zi xohlab poklanish, komillik yo'li bo'lmish tariqatga kirishi mumkin. (Tariqat so'zining «yo'l» degan ma'noni anglatishi eslatildi.)

Tariqatga kirgan odamni *so'fiy, solik, murid, darvesh* deb ataydilar. So'fiy tariqatda pir (murshid)ga qo'l beradi (qo'l berish — bu poklanish uchun ahd) va unga (pirga) inon-ixtiyorini topshiradi, uning ko'rsatmalariga so'zsiz bo'ysunib, poklanish amallarini bajaradi. Tasavvufdagi holat, poklanish vositalari, tushunchalarini ifodalash uchun maxsus istiloh (atama)lar qo'llanadi. Yuqorida

kelgan tariqat, pir, soʻfiy kabi soʻzlar ham tasavvufiy istilohlardir. Tasavvuf adabiyotini, xususan, sheʼriyatini tushunish uchun istilohlar maʼnosini bilish zarur boʻladi. Yoʻqsa, asarlar tushunilmaydi yoki yangiish, hatto, koʻzda tutilganiga zid, teskari maʼno uqilishi mumkin.

Tasavvuf adabiyotida ishq ikki turli boʻladi: majoziy ishq – Olloh tomonidan yaratilgan barcha narsaga: insonga va butun borliqqa nisbatan muhabbat, mehr, ardoq, anglashlik tuygʻusi; haqiqiy ishq – boshqa hech narsaga qiyos qilinmaydigan Yaratganni tuyish, anglash va U bilan birlik tuygʻusi. Ishq qoʻyilgan maʼshuq tasavvuf adabiyotidagi Yor (mahbub(a), maʼshuq(a), jonon, doʻst, rafiq) obrazidir.

Majoziy ishqdagi yor inson boʻlib, paygʻambar Muhammad alayhissalom yoki tariqat peshvosi piri komil nazarda tutiladi. Shuningdek, ota-ona, farzand, ayniqsa, goʻzal ayol yoki koʻrkam yigit ham yor obrazi orqali beriladi. Haqiqiy ishq nuqtayi nazaridan esa u Ollohdur. Ishq koʻpincha may, sharob istilohlari orqali ifodalanadi. May (ishq) quyiladigan kosa, jom, qadah kabi idishlar koʻngil (soʻfiy qalbi) ramzlaridir. Koʻngʻlida (idishda) ishq (mayi) toʻla oshiq (mast, xumori)lar toʻplanadigan joy esa pir (murshid) dargohi boʻladi. Bu yerda ular muridlarini tarbiyalaydi, nafs qutqularidan xalos boʻlish yoʻllarini koʻrsatish hamda ilohiy haqiqatlardan ogoh qilish bilan soʻfiylar qalbida ilohiy ishq uchqunlarini yolqinlatadilar. Bunday pirlar dargohi tasavvufda mayxona (butxona, xarobot) istilohlari bilan yuritiladi. Ishq may ekan, ishq borlar toʻplanadigan joyning mayxona atalishi tabiiy. Mayxonada odatda may tarqatuvchi, mayni quyib ulashuvchi shaxs boʻladi.

Tasavvuf mayxonasi (dargohi)da maʼrifat ulashuvchi, ishq sirlarini talqin etuvchi piri komilga soqiy istilohi qoʻllangan. Ishq ahli (oshiq) deganda asosan soʻfiylar tushunilsa, vasl ahli deganda komillikka yetishgan, avliyolik siyratini kasb etgan zotlar nazarda tutiladi. **Lab** – (haqiqiy yoki majoziy) yorning kalomi, koʻrsatmalari, purmaʼno soʻzlari; **boʻsa** – oshiqning (haqiqiy yoki majoziy) yor visolidan bahramandligidir.

Tasavvufiy adabiyotda uchraydigan timsol – istilohlar lugʻatlarida koʻz komil inson timsoli sifatida tushuntiriladi. Xuddi komillikka erishgan inson oʻzidan kechib, boshqacha aytganda, oʻzidagi barcha illatlarni bartaraf etib, faqat Yaratganni koʻrgani, uni oʻylagani kabi, koʻz ham oʻzini koʻrmaydi, oʻzgalarni koʻradi. Oʻzi, umuman, yuzga ilohiy goʻzallik (zuhurot) ramzi deb qaraladi. Koʻz esa – ana shu goʻzallik jamlangan asosiy manba. Chunki yuzning bor jozibasi – koʻzda mujassam. Koʻzni sevish orqali ilohiy jamolni yaxshi koʻrish ifodalanadi.

«**Soch**» tasavvufiy timsol – atama sifatida sheʼriyatda mavjud dunyo ramzi hisoblanadi. Albatta, mavjud dunyoni ham Alloh yaratib, uni harakatga keltirgan, unga oʻz ilohiy nurini sochgan (tajalli etgan). Biroq dunyo kasrat, yaʼni koʻplikni anglatadi. Soch – yuzga nisbatan qora. Shunga koʻra, tasavvufiy talqinda u Iloh manbasiga nisbatan qorongʻi va bepoyon (chunki soch uzun). Sochning chin-u shikanlari (jingala-yu halqalari) solik ruhi ovora va band boʻladigan dunyo tashvishlarini anglatadi. Inson ham tajalliyot mahsuli, aniqrogʻi, uning oxiri. Shuning uchun u hayoti mobaynida ana oʻsha asl manbaga qaytishga intilaveradi. U ana shu chin-u shikanlami (bu dunyo tashvishlarini) yengmasa, Mutlaq ruh, yaʼni Alloh jamolini (yuzini) koʻrish baxtiga musharraf boʻla olmaydi.

«**Yoʻl**» istilohi tasavvufni, Alloh ishqini bildiradi. Allohga muhabbat yoʻli bevosita pir qalbi orqali oʻtadi. Chunki tasavvufda pirga komillik timsoli sifatida qaraladi.

«**Jomi Jam**» – afsonaviy Jamshid podshoh yasattirgan qadah. Tasavvufiy adabiyotida u vasl sarxushligi, yaʼni mastligini anglatadi. Bu timsolda ramzan koʻngilda yor aks etishiga ishora ham mavjud.

Tasavvuf – musulmon olamida (mamlakatlarida) keng tarqalgan, butun dunyoda mashhur boʻlgan islom diniga asoslanuvchi buyuk taʼlimot. Tasavvuf orqali insoniyat Islom dinining ichki va tashqi goʻzalligini, uning buyuk insonparvarlik mohiyatini anglab yetdi. Tasavvufning maqsadi insonni ruhiy, maʼnaviy jihatdan poklash, yaʼni komil insonni tarbiyalashdir. Qalb pokligiga erishgan, yuksak maʼnaviyatli, aqlan va jismonan barkamol shaxs komil insondir.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

I. Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1-4-savollar. Jadvalda berilgan tasavvufiy istilohlarni (1-10) izohlari (A-K) bilan moslashtiring. Ortiqchasini toping.

1.May	A) tariqatga kirgan inson
2.Lab	B) Vasl sarhushligi, mastligi
3.Bo'sa	C) Ilohiy ishq
4.Soqiy	D) Ilohiy ishqni ko'ngilga quyuvchi joy, piri komil dargohi
5.Mayxona	E) ko'ngil
6.Qadah (idish)	F) yor visolidan bahramandlik
7.Soch	G) yorning kalomi, ko'rsatmalari
8.Tariqat	H) ma'rifat ulashuvchi, ishq sirlarini talqin etuvchi piri komil
9.Solik so'fiy, murid, darvesh	I) dunyo
10.Jomi jam	J) yo'l
	K) musulmon olamida keng tarqalgan, butun dunyoda mashhur bo'lgan islom diniga asoslanuvchi buyuk ta'limot

1. Komillik yo'lida ilk bor qadam qay yo'sinda tashlanadi?

A) Komillikning 4 bosqichini bajargan holda

B) Shariatni qabul qilgan holda

C) Tariqatda pir (murshidga) qo'l bergan holda

D) Pirning ko'rsatmalariga so'z siz bo'ysinib poklanish amal larini bajargan holda

2. Qanday holatlarda asarlar tushunilmaydi hatto ko'zda tutilganiga zid mano

o'qilishi mumkin

A) Tasavvuf adabiyotidagi ishq ning 2 turli ma'nosini chuqur anglab yetmasak

B) O'qiyotgan asarlarning tarbiyaviy ahamiyatlarini izohlamasak

C) Asarni chin dildan, mehr berib e'tibor bilan o'qimasak

D) Tasavvufiy istilohlar manosi bilmasak

3. So'fiylar qalbida ilohiy ishq uchqunlari yolqinlanadigan maskan qaysi atama bilan yuritiladi?

A) Ko'ngil B) Tasavvuf mayxonasi C) Pir dargohi D) Butxona

4. Tasavvufiy timsol soch hamda iloh manbai o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

A) Bepoyonlik B) Ilohiy Jamol

C) Sochda mujassam bo'lganligi D) Zuhurot ramzi

35-§. ABULG'OZI BAHODIRXON (1603-1664)

Abulg'azi Bahodirxon – tarixiy shaxs.

Abulg'azi Bahodirxon o'zbek xalqi taraqqiyoti va madaniyati tarixida muhim o'rin tutgan davlat arbobi va ijodkor mutafakkirdir. Abulg'azi XVII asr 1 yarmida xalq manfaatini himoya qiluvchi, mamlakatni markazlashtirishga, har tomonlama rivojlantirishga intiluvchi – vatanparvar xon sifatida shuhrat qozondi. Umrini millat ravnaqi yo'lida fido etdi. U ijodkor inson sifatida necha-necha avlodlarga ibrat bo'lgulik iroda va matonatga, noyob va serqirra iste'dodga ega edi. Abulg'azi taqdir yo'lidagi g'alayonli siyosiy talotumlardan ortib, g'olib kelib, Xorazmda shajaraviy tarixnavislikka asos soldi. Uning izidan Munis, Ogahiy, Bayoniy kabi tarixchilar sulolasi maydonga keldi.¹⁰⁶

¹⁰⁶ O'zbek adabiyoti tarixi (XVI-XIX asr I yarmi darslik / N. Jumaxo'ja, I. Adizova. -Toshkent : Noshir nashriyoti, 2019.

Abulg‘ozi Bahodirxon 1603-yil 23-avgustda Xorazm xoni Arabmuhammadxon oilasida tavallud topdi. 1609-yil, 6-yoshligida onasi – Mehrbonuxonim vafot etdi. 13-yoshligidan boshlab toj-taxt uchun kurashlar girdobiga tushdi. Abulg‘ozi qat‘iyatli, talabchan hukmron sifatida mamlakatda adolat va birdamlikni qaror toptirish yo‘lida fidoyilik ko‘rsatdi. Mayda manfaatlardan kelib chiqqan fitnalarni bartaraf etishga intildi. Uning xon sifatida mamlakat taraqqiyotida xizmati katta. Ammo uni bizga qadrli etgan jihatlaridan biri tarixiy-adabiy merosidir. Abulg‘ozining bizga uchta asari yetib kelgan: «Manofe‘ ul-inson», «Shajarayi tarokima», «Shajarayi turk». Abulg‘ozining iste‘dod qirralari rang-barang. Bu haqda «Shajarayi turk» asari muqaddimasida uning o‘zi batafsil so‘zlaydi: «Bu faqirg‘a xudoyi taolo inoyat qilib ko‘p nimarsa berganturur. Xususan, uch hunar berganturur. Avval, sipohigarlikning qonuni va yo‘sunikim, nechuk otlanmoq va yurumak va yovg‘a yosoq yasamoq, ko‘p birlan yumganda nechuk qilmoq, oz birlan yumganda nechuk qilmoq, do‘stg‘a, dushmang‘a nechuk so‘zlashmak. Ikkinchi, masnaviyot va qasoyid, g‘azaliyot va muqattaot va ruboiyot va barcha ash‘orni fahmlamaklik, arabiy va forsiy va turkiy lug‘atlarning ma‘nosini bilmaklik. Uchinchi, Odam ahlidiri to bu damgacha Arabistonda, Eron va Turonda va Mo‘g‘ulistonda o‘tgan podshohlarning otlari va umrlarining va saltanatlarining kam va ziyodin bilmaklik».

Abulg‘ozi Bahodirxonning o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rni.

Abulg‘ozining o‘zi e’tirof etganidek, u mohir sipohigar, so‘z mulkining nozikfahm muxlisi, jahon tarixining nodir bilimdoni bo‘lishi bilan birga, tibbiyot ilmidan ham boxabar edi. Ayniqsa, 20 yilga yaqin hayoti Xorazmda kechgan Ibn Sino asarlarini yaxshi o‘rgangan. Ulardagi tavsiyalardan amalda foydalangan. O‘zi egallagan tibbiy malaka va bilimlarni ehtiyojmandlarga yetkazishni savobli ish deb bilgan. Shu ulug‘ niyat mahsuli sifatida yaratilgan «Manofe‘ul inson» (inson manfaatlari) asari tibga oiddir. U O‘zbekiston FASHI qo‘lyozmalar fondida 4107-inventar raqam bilan saqlanadi. Asar 64- yilda yozilgan. Muallif asarning yozilish tarixi va sabablari haqida ma‘lumot berar ekan, «Kitoblarni nazarga keltirib erdik, maqsad goho topilur erdi va goho topilmas erdi, ulkim topilur erdi,

hozir mashaqqat birla o'rtaga kelur. Shul sababdin, illatga iloj qilmoq uchun, mo'tabar kitoblardin xohlab jam qilib, ondin so'ng illatlarni bayon qildim», deya e'tirof etadi. «Manofe'ul-inson» to'rt bobdan iborat. Har bir bob tibbiyotning ma'lum bir yo'nalishiga bag'ishlangan. Abulg'ozi har bir xastalik haqida to'xtalar

ekan, avval tabib va olimlar tomonidan aytilgan fikrlarni keltirib, so'ng o'zining munosabatini, mustaqil xulosalarini bayon etadi.

Abulg'ozining «**Shajarayi tarokima**» asari turkman xalqining tarixiy etnogenezinini yoritishga qaratilgan. U bilan bog'liq ravishda muallif qadimgi tarix - Odam alayhissalom, Nuh payg'ambar, Qoraxon, O'g'uzxon kabilar qismati bilan bog'liq hodisalarni nihoyatda qiziqarli uslubda bayon etadi.

Muallif e'tiroficha, asar hijriy 1071-yil, milodiy 60-61-yillarda yozilgan. Uning o'nlab qo'lyozma nusxalari O'zbekiston Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, Toshkentdagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi, Turkmaniston Fanlar akademiyasi kutubxonasi, Rossiya Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limi, Istanbul kutubxonasi qo'lyozmalar fondlarida saqlanmoqda. Bu asar 1958-yilda tanqidiy matn va ruscha tarjimasini bilan akademik A.N.Kononov tomonidan chop etilgan edi. Mustaqillik sharofati bilan tarix va qadriyatlarimizni o'rganishga e'tibor kuchaydi. Buning natijasi o'laroq, biz bebahra ko'p asarlar dunyo yuzini ko'rdi. Abulg'ozi serqirra iste'dod sohibi, ayniqsa, tarix ilmida noyob qamrovga ega. U o'tmish va tarixning kelajakdagi, davlat boshqaruvidagi o'rnini chuqur tushungan. Abulg'ozi beqiyos siyosatdon sifatida o'z xatolari, yutuqlari saboqlarini kelajak avlodga yetkazishning ahamiyatini to'g'ri tushungan. Abulg'ozi o'zidagi salohiyatdan foydalanib, ajdodlari tarixini yozishga jazm etadi: «Bizning ota va aqalarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining bevuqufliqi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdulloxonning otalari birlan to bizga kelguncha tarixlarini bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduq. Hech munosib

kishi topmaduq. Zarur bo'ldi, ul sababdin o'zimiz aytduq». «Shajarayi turk»da asarning yozilish tarixi, sabablari va maqsadi haqida ma'lumot beradi. Shu o'rinda muallifning ko'p fazilatlari ochiladi. Tarixni, tilni mukammal bilishi, til sofligini saqlash madaniyati yaqqol ko'rinadi. Tarixni yoritish xolislikni taqozo etadi. Bu qonuniyatni yaxshi bilgan Abulg'ozī ham unga qat'iy amal qilgan. Bu muallif asarlarining ilmiy qimmatini yanada oshiradi. «**Shajarayi turk**» asari muallif ma'lumotiga ko'ra hijriy 1074-yil, milodiy 63-64-yillarda yozilgan. Asar 9 bobdan iborat. Birinchi bobda Odam Atodan Mo'g'ulxongacha, ikkinchi bobda Mo'g'ulxondan Chingizxongacha bo'lgan tarix muxtasar yoritilgan. Uchinchi bob Chingizxonning hayot yo'li haqida. To'rtinchi bob Chingizxonning uchinchi o'g'li Ugaday Qoon va uning avlodlari podshohligi tasviriga bagishlangan. Beshinchi bob ikkinchi o'g'li Chig'atoyxon sulolasi hukmronligi bilan bogliq hodisalar tasvirini qamrab olgan. Oltinchi bob kichik o'g'li To'lixon, yettinchi bob katta o'g'li Jo'jixon, sakkizinchi bob Jo'jixonning o'g'li Shayboniyxon avlodlari haqida. To'qqizinchi bob esa Shayboniyxon avlodidan Xorazmda podshohlik qilganlar zikriga bagishlangan. Abulg'ozī vafotidan so'ng Anushaxonning topshirigi bilan Mahmud ibn Muhammad Urganjiy kitobning yozilmay qolgan 21 sahifasini yozib tugatgan. Abulg'ozining bu asari tarixshunosligimizda va jahon tarixini o'rganishda eng ishonchli manba sifatida katta qimmatga egaligi olimlar tomonidan e'tirof etilgan. Chunki Abulg'ozī asarini yaratishda mo'tabar manbalardagi ma'lumotlarni qiyosan o'rganib, xatolarni tuzatishga harakat qilgan. Xulosa chiqarishda aniq dalillarga asoslangan. «Shajarayi turk» - qomusiy asar. Unda tarix, etnografiya, iqtisodiyot, etimologiya, kemasozlik, konchilik, qishloq xo'jaligi, sipohigarchilik kabi o'nlab sohalarga oid qimmatli ma'lumotlarni uchratamiz. Undan temir rudasini olishning dastlabki, ibtidoiy texnologiyasi haqida ma'lumotga ega bo'lamiz. Asarda turkiy urug'lar, ularning joylashish o'rinlari, geografiyasi, nomlanish tarixi bilan tanishamiz. Har birining o'ziga xos tabiati, iqtidor va salohiyat miqyoslari haqida ma'lumot olamiz. Xullas, «Shajarayi turk» asari tariximizni, xususan, Xorazm tarixini tasavvurimizda qayta jonlantirishi

bilan, tarix haqidagi fikrlarimizni kengaytirishi bilan qimmatli asardir. Uning adabiy manba sifatidagi maqomi ham yuksak.

O'zbek nasri tarixi va taraqqiyotini Abulg'ozii asarlarisiz tasavvur qilish, mukammal deb bilish mushkuldir.

«Shajarayi turk»dan O'g'uzxonning dunyoga kelganining zikri.

Qoraxonning ulug' xotinidin bir o'g'li bo'ldi. Ko'rki oy, kundan ortiq, uch kecha-kunduz onasini emmadi, har kecha ul o'g'lon onasining tushig'a kirib aytur erdi: ey, ona musulmon bo'lg'il, agar bo'lmasang, o'lsam o'larman, ammo emmasmen teb erdi, onasi o'g'lini qiya bilmadi, taqi Tangrining birlikina imon kelturdi va andin so'ng ul o'g'lon emdi va onasi ko'rgan tushin va musulmon bo'lganini kishiga aytmadi taqi yashurdi, aning uchun kim turk xalqi Yofasdin to Alinchaxon zamonig'acha musulmon erdilar. Alinchaxon podshoh bo'lg'ondin so'ng xalqning boshi va moli ko'p bo'ladi, davlatga esirdilar, taqi Tangrini unutdilar va barcha el kofir bo'ldilar va Qoraxon zamonida kofirlikda andag' mahkam erdilar kim, agar otasi musulmon bo'lg'onin eshitsa otasi o'lturur erdi, ul chaqda mo'g'ulning rasmi andag' erdikim to o'g'lon bir yoshga yetmaginecha ot qo'ymaslar erdi, o'g'lon bir yoshga yetdi ersa, Qoraxon elga savun soldi taqi ulug' to'y qildi, to'y kuni o'g'lonni ma'raka ichiga kelturub Qoraxon beklarga aytdi: mening otim O'g'uz turub teb, o'shal bir yoshar o'g'lon anda ravon kelib (14-bet) tilga, tedi: bilinglar ayon, otim turur O'g'uz, Xisrav nomvar, bilinglar yaqin barcha ahli hunar, to'yg'a kelgan ulug' va kichik barcha o'g'lonning bu so'ziga tong qoldilar, taqi aytdilar kim bu o'g'lonning o'zi otini ayta turur, mundin yaxshi ot bo'lurmi teb, otini O'g'uz qo'yidilar taqi aytdilar kim bir yoshar o'g'lonning mundaq so'zni so'zlaganini hech zamonda hech kim eshitgan va ko'rgan yo'q turur teb. Ani irim etib aytdilar, kim bu uzoq umrli va ulug' davlatli uchi (avji) o'zag'an va yoni yo'ylag'an bo'lg'usi turur tedilar. O'g'uzxonning tili chiqib yurganinda ollo-ollo teb hamisha aytur erdi. Ani har kim eshidsa, ayturin bilmay turur derlar erdi, aning uchun kim lafz ollo arab tili turur, mo'g'ulining hech otasi arab tilini eshitgan ermas, O'g'uzni Xudoy taolo modarzod valiy yaratib erdi, aning uchun

ko'nglina va tilina o'zining otini solaturur erdi. Chun O'g'uz yigit yetishdi ersa, Qoraxon inisi Ko'rxonning qizini olib berdi. O'g'uz kishi yo'qda, qizg'a aytdi: olamni, seni, bizni yaratg'an bor, aning oti Ollo turur Ani bor bilgil va bir bilgil, aning buyurg'anindin o'zga ishni qilmaqil tedi ersa, qiz ani qabul qilmadi, shul zamon qo'pdi taqi qizdin boshqa yotdi, kechalar boshqa yotib, kunduz so'zlashmas erdi. Bir necha vaqtdin so'ng Qoraxonga aytdilar o'g'lingiz ko'chini sevmay turur, sevmaslikdin olg'an kunindin beri bir yerda yotmay turur tedilar ersa, Qoraxon bu so'zni eshitgandin so'ng (15-bet) taqi bir inisi Qirxonning qizini olib berdi, anga ham imon arz qil tedi. Ul qiz ham qabul qilmadi, aning birlan ham bir yerda yotmadi, voqiatdin bir necha yillar o'tgandin so'ng, O'g'uzxon ovig'a chiqib, qaytib kela erdi, ko'rdikim suvning yoqasinda bir necha za'ifalar kir yuva tururlar, otasining inisi O'rxonning qizi munlarning ichinda o'lturub turur, qizg'a kishi yibarib so'z so'zlashmakka sirim oshkora bo'lur teb qo'rqi taqi qizni go'shaga chorlab, ont berib, aytdikim, otam manqa ikki qiz olib berdi, anlarni sevmaganimning sababi bu – kim men musulmon, anlar kofir, harchand musulmon bo'lung tedim, qabul qilmadilar, agar sen musulmon bo'lsang erdi, seni olur erdim tedi ersa, qiz sen ne yo'lda bo'lsang men shul bo'layin tedi, andin so'ng O'g'uzxon otasiga aytdi, otasi O'rxonning qizini ulug' to'y qilib O'g'uzg'a olib berdi, Ul qiz musulmon bo'ldi, O'g'uz ani ko'p sevar erdi. Mundin ko'p yillar o'tdi, bir kun O'g'uz yiroq yerga ovig'a keldi, Qoraxon barcha ko'chlarin va kelinlarin chaqirib erdi, taqi so'zlashib o'lturg'anda xotunindin so'rdikim muning sababi ne turur, O'g'uz so'ngi olg'an xotunini sevar va burung'i olg'an ikki xotunining qatig'a hech bormas. Xotun aytdi, men bilmayman, kelinlar yaxshiroq bilurlar tedi. Xon kelinlardin so'rdi ersa, ulug' kelin aytdi, o'g'lungiz musulmon bo'lub turur, biz ikkimizga musulmon bo'l tedi, qabul qilmaduq, kichik kelingiz musulmon bo'lub turur, aning uchun o'g'lingiz ani ko'p seva turur tedi. Qoraxon bu so'zni eshitgandin so'ng beklarni chaqirib kengashti taqi so'zni munga qo'ydilar kim O'g'uzni ovda yurganda tutib o'lturgaylar, Qoraxon elga kishi yibardi, tez kelsunlar, ovig'a chiqaman teb, bu so'zni O'g'uzxonning kichik xotuni eshitib, Qoraxonning qilg'an kengashlarining barchasini aytib, O'g'uzxong'a kishi

yubordi. O'g'izxon taqi bu so'zni eshitgan so'ng elga kishilar yubordi. Otam cherik tortib, meni o'ldurgani kelaturur, meni tegan, menga keling, otamni tegan otamga boring teb, elining ko'pi Qoraxonga bordi, ozroqi O'g'uzxon qatig'a bordilar. Qoraxonning inilarining ko'p o'g'lonlari bor erdi. Alarni Qoraxondin ayrilur teb, hech kimni ko'nglina kelmas erdi. Alarni barchalari O'g'uzxon qatig'a keldilar. O'guzxon alarg'a uyg'ur ot qo'ydilar, uyg'ur turk tili turur, ma'nisi barchag'a ma'lumturur. Alar kelib, O'g'izxonning etagini ikki qo'llari bilan mahkam yopishtilar ersa, xon anlarg'a uyg'ur tedi, yopishqur temak bo'lur. Qoraxon bila O'g'uzxon ikkisi saf tortib urushtilar, Xudoyi taolo O'g'uzxonni g'olib qildi, Qoraxon qochti, Urushda Qoraxonni boshina o'q tegdikim o'tqonin bilmadilar, Qoraxon ul yaradin o'ldi. O'g'izxon taxtina o'ltirdi.

Qarluq elining zikri

Qarluq eli Mo'g'ulistonda berk tog'larining ichinda yurt qilib o'lturdilar. Ekin ekarlar erdi va mollari ham bo'lur erdi. To'rt ming yilga yaqin ul yurtda o'lturg'ondin so'ng Chingizxon mo'g'ul elina podshoh bo'lib, o'zga ellarni ham boqindurub, Barlos Qo'bulay nuyon tegani elchi qilib, manga boqin teb qarluq elina yubordi. Ul vaqtda Qarluqning podshohi Arslonxon tegan erdi. Qo'bulay nuyonga qo'shilib, o'zining qizini bosh qilib ko'p peshkashlar birlan kelib xonni ko'rdi. Taqi ont ichdi, to o'lguncha bandalikdin bo'ynumni to'lg'amayin teb. Xon taqi o'z jamoatidin bir qiz berdi. Inoyat va shafqat qilib qaytardi. Taqi Chingizxon beklarina boqib aytdi: muni nechuk Arslonxon teb bo'lur. Bu kundin so'ng Arslon sayraq tesunlar teb hukm qildi. Mo'g'ulning lug'atinda tojikni sayraq teb ermish.

Uyg'ur elining zikri

Uyg'urning ma'nosi yopishqur temak bo'lur. Ayturlar sut uyidi. Sut erkaninda biri-birindin ayrilur, uyig'andin so'ng ayrilmas. Uyidi, ya'ni yopishdi. Taqi ayturlarki, imomga uydim. Imom o'ltursa o'lturaturur, tursa turaturur. Bas, yopishqani bo'lur. Anda qaytatururlar kim mo'g'ul yurtinda ikki tog' bo'lur uzuni kun tug'ishidin kun botishiga benihoyat ulug' tog'lar turur. Birisining oti To'qratubuzluq va taqi birining oti Uskunluq. Tangrim bu ikki tog' orasinda, Mo'g'ul yurtining kun botishidan taqi bir tog' bor turur. Ani Qut tog' derlar. Bu

aytilg'an tog'larning orasinda bir yerda oqaturg'on o'n soy bor turur. Bir yerda to'qquz soy barchasi ulug' suvlar turur. Qadim uyg'ur eli shu soylarning orasinda o'lturur erdi. O'n soyda o'lturg'anni uyg'ur derlar erdi. To'qquz soyda o'lturg'onni to'qquz uyg'ur derlar erdi. Shaharlari, kentlari va ekinlari ko'p bo'lur erdi. Yuz yigirma uruq el edilar. Bir kishini podshoh ko'tarib, aning og'zina boqmaslar erdi. Bu sababdin buzulurg'a keldilar. Bir kun barchasi yig'ilib kengashtilar. Taqi aytdilar: «Biz ikki bo'lmak elmiz: har qaysimiz bir oldursin va boshin oldursin tedilar. Taqi o'n uyg'ur uruqindin Mangutoy otliq kishini to'ra ko'tarib, El-elitar laqab qo'yidilar. To'qquz uyg'ur O'zqandar uruqindin bir kishini to'ra ko'tarib, Kulankir laqabini qo'yidilar. Bu ikkisining o'g'lonlari yuz yilg'acha to'raliq qildilar. Andin so'ng taqi bir uyg'ur bo'ldi. O'n uyg'urg'a har kim to'ra bo'lsa, El – elitar terlar. To'quz uyg'urg'a har kim to'ra bo'lsa, Kulerkin terlar. Ko'p yillar to'ralarning otlarini shundaq derlar erdi. Andin so'ng har kim to'ra bo'lsa, anga Ayduq (Iduqit) terlar. Aydining ma'nosin barcha bilursiz, yubodi temak bo'lur. Ayturlarkim yibni «Ey yubor!»-tegan bo'lur. So'g'ir edi, ya'ni sutni saqlamadi yubodi. Jonni turk xalqi qut der. Bir kishiga ayturlarkim oting va yo to'ning qutli bo'lsun. Jonli bo'lsun temak bo'lur. Ikkisining joni bo'lmasa, ul nechuk muborak bo'lur edi. Qut, ya'ni barcha xalq jonini yuborgan kishi turur temak bo'lur. Bu vaqtda o'zbek erlik kishi Dey turur, ikkisining ma'nosi bir bo'lur. Uch ming yilg'a yaqin ushbu aytilg'an yurta o'lturdilar, andin so'ng buzuldilar. O'lja-yu asir bo'lub to'q edilar. Bir nechasi yurtinda o'lturib qoldi. Bir nechasi Irtish suvining yoqasina keldilar. Taqi uch bo'lak bo'ldilar. Bir bo'lagi Irtishning to'g'ina hech mol saqlamay baliq va qunduz va kesh va savsar va tin ovlab, etin yeb, terisini kiyarlar erdi. Tirik molni va yiðak bo'lg'on va paxtadin bo'lg'on qumochni umirlarida ko'rmaslar erdi. Onalari agar qizlarini qarg'asalar ayturlar erdi: «Yilqili va qo'yli kishiga tushub, et yeb va qimiz ichub boshing'a yomon kunlar to'g'g'ay», teb. Chingizxon zamonida Bavarchiq tegan Aydiqut erdi. Ul Chingizxonga kishi yuborib, boqinib, har yilda mol berur erdi. Chingizxon otlanib Movarounnahr ustiga kelganda Bavarchiq Aydiqut lashkari birlan kelib, yo'lda Chingizxonga qo'shilib yaxshi xizmatlar qildilar. Uyg'ur xalqinda turkiy tili birlan o'qig'on

kishilar ko‘p bo‘lur erdi. Daftardorlikni va devon hisoblarini yaxshi bilurlar erdi. Chingizxonning nabiralarini zamoninda Movarounnahr, Xuroson va Iroqda devonlar va daftardorlar barchalari uyg‘ur erdi. Xitoyning yurtlarida ham Chingizxon o‘g‘lonlari devon va daftardorlarini uyg‘ur xalqidin qo‘yib erdilar. Chingizxon o‘zining o‘rninda o‘lturg‘on o‘g‘li O‘gaday qoon Xuroson, Mozondaron va Gilonini uyg‘ur Ko‘rko‘z teganga topshirib erdi. Ul yaxshi hisobdon erdi. Uch yurtning molini yaxshi zabt qilib har yilda Ugaday qoonga yuborur erdi.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Matnda Kim o‘lguncha bandalikdan bo‘ynimni to‘lg‘mayin deb ont ichadi?

A) Chingizxon B) Arslonxon C) Qo‘bulay nuyon D) Chingizxonning qizi

2. Mo‘g‘ulistonda berk tog‘larda yurt qildi. Ekin ekardi va mollari ham bo‘lur edi. Gap qaysi xalq haqida ketmoqda?

A) Qarluq B) Mo‘gul C) Tojik D) Qarluq va mo‘g‘ul

3. Qo‘bulay Nuyon kimning elchisi sifatida boradi?

- A) Chingizxonning elchisi, Qarluq eliga boradi
- B) Arslonxonning elchisi, Chingizxon huzuriga boradi
- C) Chingizxon qizining elchisi, Qarluq eliga boradi
- D) Qo‘bulay no‘yon elchi bo‘lmaydi, Qarluq elining hukmdori sanaladi

4. Qo‘bulay nuyon qaysi urug‘dan hisoblanadi?

A) Mo‘g‘ul B) Qarluq C) Uyg‘ur D) Barlos

5. El-elitar laqabi kimga tegishli?

A) Kulerkin B) Mangutoy C) Uskunluq D) To‘qratubuzluq

6. Kulerkin qaysi urug‘ vakili hisoblanadi?

A) Uyg‘ur B) Xitoy C) O‘zqandar D) Mo‘g‘ul

7. Chingizxon lashkari Movarunnahrga kelganda, kimning lashkari ham Chingizxon bilan qo‘shilib unga yaxshi xizmatlar qildi?

A) Bavarchiq Aydiqut B) Ko‘rko‘z C) Ugaday qoon D) Mangutoy otliq

8. Kim Xuroson, Mozondaron va Gilonini Ko‘rko‘zga topshiradi?

- A) Chingizxonning o'g'li B) O'gaday qoon
C) Bavarchiq Aydiqut D) A va B javoblar

9. «Bir bo'lagi Irtishning to'g'ina hech mol saqlamay baliq va qunduz, kech va savsar va tin ovlab, o'tin yeb terisini kiyarlar erdi. Tirik molni va yig'ak bo'lg'on va paxtadin bo'lg'on qumochni ko'p ko'rarlar erdi.» Ushbu matndan olingan parchaga munosabatingiz?

- A) Noto'g'ri mulohaza B) To'g'ri mulohaza C) Bunday mulohaza keltirilmagan
D) Baliq va qunduz ovlashi to'g'ri, lekin kech va savsar va tin ovlab, o'tin yeb terisini kiyishi noto'g'ri

10. «Shajarayi turk» asarida adib kimni «Alloh ni modarzod valiy yaratib erdi» deydi?

- A) Alinchaxonni B) Qoraxonni C) Yofasni D) O'g'uzni

Adibning asarlari haqida olgan ma'lumotlaringizni jadvalga joylashtiring.

«Shajarayi turk»	«Shajarayi tarokima»	«Manofe' ul inson»

Savol va topshiriqlar:

1. Abulg'oz Bahodirxonni voyaga yetkazgan Xiva adabiy muhiti haqida nimalarni bilasiz?
2. Abulg'oz Bahodirxon hayoti haqida nimalarni o'rganib oldingiz?
3. Adib asarlarining bugungi kundagi ahamiyati haqida nimalarni bilasiz?
4. «Shajarayi turk» asaridagi asosiy g'oya nimadan iborat?
5. «Abulg'oz Bahodirxon – yetuk tarixnavis» mavzusida esse matn yozing

36-§. TURDI FAROG'IIY (taxminan 1640-99/1700)

Tudi Farog'iy yashagan davr.

*Ibrat ila boq, ko'zung
tufroqqa to'lmasdan burun...*

Ulkan hajviy va lirik iste'dod egasi, shoir Turdi Farog'iy haqidagi dastlabki ma'lumotlar XX asrning 20-yillarida paydo bo'ldi. Kattaqo'rg'onlik adib Abdulhamid Majidiy (1902-1938) uning bir dasta qo'lyozma she'rlarini topib, matbuotda e'lon qildi va u haqda dastlabki ma'lumotni berdi. So'ng mashhur yozuvchi va olim, professor Abdurauf

Fitrat maqola bilan chiqdi. Sekin-astalik bilan u haqda tadqiqot ishlari boshlandi. Turdining ismi-sharifi, hayot yo'lidagi sanalar to'la

ma'lum emas. «Turdi» taxallusidir. Ayrim she'rlarida bu taxallus, «Farog'iy» bilan yonma-yon keladi. Shunga qaraganda, uning ikki taxallusi bo'lgan. Shu sababli uni Turdi Farog'iy deb atagan ma'qul. Shoirning bizgacha yetib kelgan she'rlari orasida bir qator tarixiy shaxslarning nomlari uchraydi. Turdi ularning ayrimlariga she'r bag'ishlagan, ba'zilarini tanqid qilgan. Xullas, bu she'rlar bizga ular muallifining qaysi davrda yashaganini aniqlashga yordam beradi.

Ma'lum bo'lishicha, Turdi o'zbeklarning yuz degan urug'idan. Buxoroda, ashtarxoniy hukmdorlardan Nodir Muhammad va uning o'g'illari hukmronligi yillarida yashagan. Nodir Muhammad 1640 -yilda taxtga chiqqan. 1645- yilda u Xorazmga qo'shin tortadi. Bundan foydalangan xo'jandlik Boqi Yuz (u yuz urug'idan bo'lgani uchun shunday atalgan) degan kishi xonga qarshi isyon ko'taradi. Nodir Muhammad uni bostirish uchun o'g'li Abdulazizni yuboradi. Abdulaziz isyonchilar tomoniga o'tib ketadi. Uni xon qilib ko'taradilar. Nodir Muhammad hajga ketadi. Mutaxassislar Turdini mana shu isyonchilar safida bo'lgan, deb taxmin qiladilar. Tabiiyki, isyonchilarni

qo‘llagan Abdulazizxonning ishonchli kishilaridan biriga aylangan va saroyga yaqin bo‘lgan.

Biroq zamon alg‘ov-dalg‘ov bo‘lganidek, shoirning qismati ham g‘oyat murakkab kechadi. Nodir Muhammadning ikkinchi o‘g‘li Subhonqulixon Balx hokimi edi va otasidan so‘ng Buxoroga qattiq ko‘z tikkan edi. Aka-uka o‘rtasidagi kurash o‘ttiz yildan ortiqroq davom etdi. Nihoyat, 1680-yilda Subhonqulixon Buxoro taxtini akasidan tortib oladi. Turdining tashvishli kunlari boshlanadi.

Negaki, Abdulazizxonning yaqin kishisi bo‘lgani uchun Subhonqulixon o‘ziga uni ham dushman hisoblar edi. Shu sababli, Turdining 1680-yillardan keyingi hayoti darbadarlikda, xor-zorlikda kechadi. U Subxonqulixonni ayovsiz hajv qiluvchi asarlar yaratdi, undan tinmay nolidi. Lekin keyingi tadqiqotlar Subhonqulixonning ilm-ma‘rifatli, hatto tibbiyotga oid maxsus kitob yozgan bir ziyoli odam bo‘lganligini ko‘rsatdi. Turdining she‘rlarida uning bu xislatlari tasvirlanmaydi. To‘g‘ri, barcha imtiyozlaridan mahrum bo‘lgan Turdidagi alamzadalikni ham hisobga olgan taqdirda, birgina Subhonqulixonning o‘z akasiga qarshi o‘ttiz yildan ortiqroq vaqt mobaynida tinimsiz kurash olib borganligining o‘zi bu shaxsdagi fazilatlarga bir muncha soya tashlaydi.

Turdining o‘zbek adabiyotidagi o‘rni.

Turdi taxminan 1640-yillarda tug‘ilib, XVII asrda Buxoro xonligida yashagan. Murakkab hayot yo‘lini bosib o‘tgan. Mutaxassislar uning 1699-1700-yillarda vafot etganini taxmin qiladilar. Shoirning bizgacha hammasi bo‘lib o‘n sakkiz she‘ri yetib kelgan. Hajmi 434 misra. She‘rlarning o‘n ikkitasi g‘azal, beshtasi muxammas, bittasi fard. She‘rlardan ikkitasi fors tilida, qolganlari o‘zbekcha yozilgan.

Turdining she‘rlarini mavzu yo‘nalishiga ko‘ra ishqiy-falsafiy va ijtimoiy-siyosiy kabi ikkiga bo‘lish mumkin. Chamasi, shoirning ishqiy-falsafiy she‘rlari uning siyosiy ishlarga aralashuvidan oldin yozilgan. Shulardan ikkitasi alohida e‘tiborga sazovor. Binobarin, bor-yo‘g‘i uch baytdan iborat ixchamgina g‘azal:

Turkona xirom ayladi ul sho‘xi diloru,
Dil mulkini bir go‘shai chashm ayladi yag‘mo.

Tufrog‘da jon bitsa ravodur, na ajab gul,
Cho‘x sarvi sihi¹ etdi nihon ko‘zlari shahlo.

Har qanda g‘ami do‘sti dilp¹⁰⁷orani istar,
To subh yaqo yirtmadi, mehr¹⁰⁸ o‘lmadi paydo.

Ul sho‘x go‘zal turkona yurib keldi. (Nega turkona? Mumtoz she‘riyatda bu so‘z, «shiddatli» ma’nosini beradi. Demak, satrdan «Ko‘ngil bezagi bo‘lgan bu sho‘x go‘zal shiddatli yurish qilib keldi» ma’nosi chiqadi). Yor ko‘zining bir cheti bilan ko‘ngul mamlakatini talon-taroj etdi, bosib oldi. Tuproqda gul emas, jon unsa ajablanmang, zero, bu shahlo ko‘zlar qanchadan-qancha sarvqomat go‘zallarni yerga kirgizmadi. Tong yoqasini yirtmaguncha, quyosh paydo bo‘lmaganidek, ilar qayerda ham g‘amning do‘sti dili g‘amdan pora bo‘lgan do‘stni istaydi.

G‘azalda yorning kirib kelishi g‘oyat jonli va rangin tasvirlangan. «Turkona xirom aylamoq», «Dil mulkini yag‘mo aylamoq», «Tufrog‘da jon bitishi», quyoshning ko‘rinmog‘i uchun «subh yaqo yirtmog‘i» lozimligi kabi o‘xshatish va qiyoslarda bir olam mazmun, joziba bor. Ayni paytda, bu - ishqiy manzaragina emas. Unda tasavvufiy-falsafiy ma’no ham bor. Yorning siymosida Alloh va uning sifatlari namoyon bo‘lib turibdi. Shunga ko‘ra, bu g‘azal so‘fiyona ruhga ham egadir.

Boshqa bir asari «Burun» radifli muxammas bo‘lib, u sof tasavvufiy she‘rdir. Shoir o‘quvchini atrofdagi har bir narsaga ibrat ko‘zi bilan boqishga, umrni zoye ketkazmay, afsus-nadomatga o‘rin qoldirmay yashashga, vaqtni

¹⁰⁷ Sarvi sihi – sarviqomat.

² Mehr – quyosh.

gʻanimat bilib, «haqiqat yoʻliga kir»ishga undaydi. Sheʻr shunchaki tashviiy, daʻvat xarakterigagina ega emas. Unda insonning umri, hayotni mazmunli, keyinchalik afsus chekmaydigan tarzda kechirish uchun zarur boʻladigan maʼnaviy talablar haqida falsafiy mushohada yuritilgan. Shoir soʻfiyona istilohdan oʻrinli foydalanib, inson tabiati toʻgʻrisida iztirobli qarashlar manzarasini taʼsirli chizgan:

Jismi qonundin nafas tori uzulmasdan burun.

Boshingga davri qazo bazmi qurulmasdan burun,

Jibayi¹⁰⁹ jon tiyri rixlatdin soʻkulmasdin burun,

Ey koʻngul, qasri asosi tan buzulmasdin burun,

Toqi abroʻ¹¹⁰, kursiysi dandon¹¹¹ toʻkulmasdin burun.

Turdi ezgu ishlarni kechikmay qilish lozimligini inson umrining bir lahzalik ekanini koʻrsatish orqali taʼkidlaydi. Shoir oʻz fikrini ramz bilan ifodalaydi: qonun deb atalmish sozdan tori uzilmasdan oldin ovoz chiqqaniday, odam ham boshiga oʻlim bazmi qurilmay, jon sovuti yoʻqlik oʻqidan teshilmay, tiriklik asosi – tan buzilmay, egilgan qosh-u tizilgan tishlar toʻkilmay turib, insonga xos ezgu ishlarni qilishga ulgurishi kerak. Turdi odam oʻzining eng qattol va ayovsiz yovi – nafsni yengishga bel bogʻlashi, qiyomatda Yaratgan huzurida yorugʻ yuz bilan turish uchun fursatning borida harakat qilish lozimligini ifoda etadi:

Sindirub isyon xumini, toʻk nadomat ashkini,

Tavba jomin noʻsh qil, paymona toʻlmasdin burun.

Inson paymonasi toʻlmasdan burun Alloh belgilagan tartiblarga rioya etmaslik, uning qahriga sabab boʻladigan ishlar qilishdan toʻlgan isyon xumini sindirishi, koʻzlaridan pushaymon yoshlarini toʻkishi, tavbajomini ichishi lozimligi juda taʼsirchan va oʻziga xos tarzda tasvirlanadi. Turdi fikrini yalangʻoch tarzda ifodalamaydi, balki uni esda qoladigan badiiy libosga oʻrab

¹⁰⁹ Sovut

¹¹⁰ qosh mehrobi, qayrilma qosh

¹¹¹ tish kursisi

beradi. Shuning uchun ham shoirning bu muxammasi kishi ruhiyatiga kuchli taʼsir koʻrsatadi.

Turdi - xalqni birdamlikka chorlagan otashqalb shoir.

Shoirning aksariyat sheʼrlarida zamonning shiddatli sadolari oʻz ifodasini topgan. Jumladan, ularda shoirning baxtli-baxtsiz kunlari, atrofida yuz berib turgan voqealarga jonli va qaynoq munosabati, bir tomondan, olqish, ikkinchi tomondan gʻazab-u nafrat, bir tomondan, pushaymonlik, ikkinchi tomondan, yaxshi kunlar xotirasi bilan yashash singari gʻoyat murakkab, ziddiyatli kechinmalar namoyon boʻladi. Shoir gʻazallaridan biri oʻzaro birlikka bagʻishlangan boʻlib,

Tor koʻngullik beklar, man-man demang, kenglik qiling,

Toʻqson ikki bovli oʻzbek yurtidur tenglik qiling...

matlaʼsi bilan boshlanadi. Sheʼrning dastlabki satrlaridayoq mamlakatda kuchayib borayotgan notinchlik, beklarning bir-birlari bilan yurt talashishga kirishgani his etiladi. Shoir ularni «kenglik»ka chaqiradi. Yurtni tasarruf etishda toʻqson ikki oʻzbek urugʻini «tenglik»ka undaydi. Urugʻ ajratishga, ayirmachilikka qarshi chiqadi:

Birni Qipchoq-u Xito-yu birni Yuz, Nayman demang,

Qirq-u Yuz. Ming son boʻlub, bir jon oyinlik qiling.

Qipchoq, Xitoy, Yuz, Nayman, Qirq, Ming – bular oʻzbek urugʻlarining nomlari. Baytning ikkinchi satrida qirq, yuz, ming soʻzlari urugʻ nomidan tashqari sonni ham anglatib. shoir kishilarni boʻlinmaslikka, birlashishga chaqiryapti. Keyingi baytda bu fikr yanada kuchayadi:

Bir yaqodin hosh chiqorib. barcha hir toʻngʻa kirib,

Bir oʻngurluk, bir tirizlik. bir yaqo, yenglik qiling.

Sheʼrda birlashish fikri xalqimizda keng tarqalgan «Bir yoqadan bosh chiqarmoq» iborasi asosida berilmoqda. Shoir bu ramziy iborani yanada kuchaytirgan, barchani «bir toʻn»ga «kiritgan» Toʻnning «yaqo», «oʻngur» (etak) «yeng», «tiriz» (yelka qism)i vositasida birlik gʻoyasini jonli va xalqona koʻrsatib berishga muvaffaq boʻlgan.

Tarixiy voqealar guvohki, shoirning birlik haqidagi daʼvatlari samarasiz qoldi. Beklar, urugʻ boshliqlari «manman»likni davom ettirdilar. Yurtni talon-taroj qilish, bosh-boshdoqlik davom etdi. Bu hol shoirni oʻyga botirdi:

Kuyar til shammai gar holatimdin aylasam taqrir,

Giribon chok oʻlur, etsa qalam dardi dilim tahrir, –

deb boshlanadi shoir gʻazallaridan biri. Eʼtibor qilaylik: Agar holatimdan ozginasini tilga olsam, tilim kuyadi. Qalam dilimdagi dardni bayon etsa, yoqavayron boʻladi. Shoirona ifodalangan bu satrlarda juda katta alam va armon yashirinib yotibdi. Bu alam sababi yurt boshliqlarining aql-u idrokka xilof ravishda oʻzaro janjal va kurashlarga berilganidir. Ifoda ham shoirona: «tilga olsa til kuyadi». «qalam tahrir etsa», «giribon chok» (yoqasi vayron) boʻladi. Yoqavayron soʻzida ikki maʼno ifodalangan. Birinchisi – xarob boʻlish, ishdan chiqish. Ikkinchisi – qalamning yoqasi yirtilishi, yaʼni uchi chiqarilishini ham anglatadi.

Sheʼrda insoniy dard tasviri borgan sari quyuqlashganini koʻrish mumkin:

Shabi hijronimning poyoni tay oʻlmaz, toyiri gardun

Mahu xurshed olub ikki qanoti aylasa shabgir.

Shoir oʻz ahvolining gʻoyat mubolagʻali ifodasini beradi: Taqdir qushi oy va quyoshdan qanot yasab, tuni bilan uchganida ham hijronim tunining adogʻiga yeta olmaydi...

Shoirning ijtimoiy iztiroblari uning shaxsiy hayoti fojialari bilan qoʻshilib ketgan. Bular ichida eng ogʻiri – qadrsizlik, yoʻqchilik. Uning boshida «bir otning somon va yemi»dan «togʻday gʻam» bor. «Yoʻqluq zaʼfi vahm-u biymi» (yoʻqchilik holsizligi, vahima-qoʻrquv)dan koʻngli yuz pora. Hayot shafqatsiz. Quyidagi satrlarda shoirning shu ruhiy holati oʻz ifodasini topgan:

Qad bukub, boʻynum egub, tegdi oyoqlargʻa boshim.

Ahli dunyo poyboʻsi xizmat-u taʼzimidin.

«Alili dunyo» birikmasi «boy-badavlatlar», «imkoniyat egalari» degan maʼnolarni beradi, «Poyboʻs» qoʻshma soʻzining asl maʼnosi «oyogʻini oʻpish» demakdir. Shoir sababi tirikchilik uchun oʻzidan past kishilar xizmatini qilishga

majbur bo'lganini, sha'ni oyoq-osti etilganini, vijdon va haqqoniyatga xiyonat qilinganini so'ngsiz alam, iztirob bilan tilga oladi. U holatini bayon etar ekan yozadi:

Dil – kabobim, qon – sharobim, ashki hasrat – nuqli bazm,

Etti qassomi azalning xizmati tan'imidin.

«Nuql» – taftbosti, gazak. «Qassomi azal» – taqdirni belgilovchi ma'nosida, ya'ni Allohga ishora. «Tan'im» – halovat; in'om. Qiyin so'zlarning ma'nosini bilib olgach, baytning mazmunini aniqlash osonroq ko'chadi: Shoirning dili – kabob, ichadigan sharobi – qon. Bunday bazm, maishatning gazagi – hasrat ko'z yoshlari. Taqdirni bituvchining, ya'ni Yaratganning unga ko'rsatgan in'omi shu bo'ldi. Bu ma'lum darajada taqdirga ham isyon edi. Shoir hayotdan shunchaki yozg'irmaydi, hasrat-u nadomatini shunchaki izhor etmaydi, balki ko'nglidagi tuyg'ularni o'zgalarga ham ta'sir etadigan, ularni ham bezovta qiladigan ifoda yo'siniga sola biladi.

Turdi metin irodali, qaysar va qaytmas kishi edi. U ajdodlaridan, ularning shonli yo'lidan ulkan iftixor tuyardi. Buni shoirning «Turdiman» radifli g'azali tahlilidan bilsa bo'ladi. She'rning matla'si:

Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,

Kelturan amvojg'a bahri talotum Turdiman

satrlari bilan boshlanadi. Turdi, garchi hozirda «nochiz» (qo'lidan hech bir ish kelmaydigan qatra) esa-da, o'zining «zoti qulzum» (dengiz-u ummonlar naslidan) ekanini biladi. Ikkinchi misrada shoir o'zini dengizlarni chayqatib po'rtanalar hosil qilgan dovulga qiyos etadi, Lekin baxtsizlikni qarangki, «qirq, yuz, ming aqrabolar» (qarindoshlar) undan nafrat etadilar... Bu tuyg'u-kechinmalar, ya'ni, bir tomondan, shirin o'tmish xotiralari, ikkinchi tomondan. oyoqosti qilingan izzat-nafs, bir vaqtlar saltanatning yuksak maqomlarida bo'lgan arbobning tuban ijtimoiy mavqega tushib qolganidagi iztirobli o'ylari shoirning muxammaslarida ham davom etadi. Bu jihatdan, uning «Yod mandin kim berur, yaxshi zamonlar ko'rdiman» satri bilan boshlanadigan muxammasi ajralib turadi.

O‘n ikki band – oltmish satrlik bu katta muxammas shoirning o‘ziga xos afsusnomasidir. Unda birinchi band, «yaxshi zamonlar» ko‘rgan, «ayshi damodam» surgan, katta davrlar tuzib, bazm-u majlislar qurgan Turdining o‘tgan davr-u davronlarni qo‘msashi bilan boshlanadi. Ikkinchi bandda pushaymonlik, muallifning afsus-nadomatlarini beriladi. U barcha baxtsizliklarini o‘sha kunlarning qadriga yetmaganidan, shukrona keltirmaganidan deb biladi. Aybni o‘zidan qidiradi. Muxammasning uchinchi bandida hayot tomonidan boshiga yog‘dirilgan balo-ofatlar qayd etiladi. So‘ng odamlar munosabatiga ko‘chadi. Martabadan tushgan, odamlar nazaridan qolgan kishiga yon-atrof, qarindoshlar munosabati shunday beriladi:

Aqrabolar suhbatimdan or etar, qoshin chatar,

Salb dillarda, nazarlarda karih suprindiman.

«Aqrabo» – yaqinlar, qarindoshlar, «salb» – yomon ko‘rgan, xushlamagan, rad etgan, «karih» – ko‘ngil aynituvchi narsa ma’nolarini anglatadi. Demak, yaqinlarim, qarindoshlarim suhbatimdan or etadilar, qoshlarini chatadilar (chimiradilar). Men ularga yoqmayman. Shu sababli yaqinlarim uchun ko‘ngil aynituvchi bir uyum axlat – suprindiman. Shoir aybni hamisha ham birovlardan izlayvermaydi. O‘z hayotiga, xatti-harakatlariga tanqidiy qaraydi. Birinchi navbatda, o‘zini aybdor biladi. O‘zi aybdor bo‘lgani holda, o‘zgalardan ayb qidirgani uchun o‘zini gunohkor sanaydi. Turdining nazarida, bu holatining sababchisi g‘aflat, beparvolikdir:

Oh, bu umri kiromi sarfi g‘aflat ayladim,

G‘ussai behuda asbobi nadomat ayladim.

Bilmadim o‘z aybimi, xalqqa mazammat¹¹² ayladim.

Oltinchi bandda shoirni yana xush zamonlar xotirasi o‘z bag‘riga oladi. Hukmi - hukm, so‘zi - qabul paytlari esiga tushadi. Shoir xotirasini kayfiyatga aylantiradi, holatini obrazli yo‘sinda ifodalay biladi. Bir vaqtlar yuz urug‘i qozonining qopqog‘i bo‘lganini, hozirda esa, o‘sha qozon tagidagi «yundi» (yuvindi) ekanini juda ta‘sirli va o‘ziga xos tarzda aks ettiradi. Maishiy holat,

¹¹² Mazammat - yomonlik, xo‘rlilik, yomonlash

ruhiy sezimlar roʻzgʻoriy narsalarga oʻxshatilgani uchun ham kishining esidan chiqmaydigan obrazlar paydo boʻladi:

Xush zamonlar yuz qazoni boshida sarpoʻsh¹¹³ edim,

Bu zamon yavgʻon qazon ostida qolgʻon yundiman.

Togʻdan qulayotgan odam toshlarga urilib, pastga tushgunicha har yoqdan zarb yeydi. Suvga choʻkayotgan kishi xas-hashakni ham najot bilib yopishadi. Yuksak pillapoyadan yiqilgan kishi yerga borib tekkandagina nechogʻlik balandlikdan tushganini anglaydi. Turdining tuygʻu-kechinmalarida shu holatlar oʻz ifodasini topgan:

Charxi dun qildi manga jabr-u jafotar behisob,

Gardishi davron berur har lahza yuz ming pechutob¹¹⁴.

Har sori yeldim-yugurdim suv sonib¹¹⁵ mavji sarob,

Tashnalab, gardi kudurat zeri poyinda xarob,

Bahri davlatdin yiroq gardan shikasta moʻndiman.

Moʻndi deb bezaksiz oddiy sopol koʻzaga aytadilar. Shu koʻzaning ham ogʻzi uchgan va dastasi singan boʻlsa, qimmatini yanada pasayadi. Bunday idishda suv saqlamaydilar. Shoir oʻz qadrini shikastlangan «moʻndi» orqali tushuntirayotganining sababi shuki, banddagi uchinchi satrdan tasvirga suv tamsili kirib kelgan, mavjlangan sarobni suv deb oʻylab, gʻam-gʻussa toʻzonining ostida xarob holatda, tashna lab alfozda har tomonga yelib-yugurganligi aytilgandi. «Bahr» soʻzining «bahramand boʻlish»dan tashqari dengiz maʼnosi ham bor. «Bahri davlat» birikmasida shu ikki maʼno ham ifodalangan va oʻz badiiy xizmatini bajargan. Shoir suv bilan bogʻliq tamsillarning butun bir tizimini yaratgani uchun ham moʻndi timsolining holatini ifodalashning eng samarali vositasi boʻlgan.

Turdining mashhur muxammaslaridan biri Subhonqulixon haqida. Turdi Farogʻiy «Subhonqulixon toʻgʻrisida hajviya» nomli asarini 91-yilda bitgan. Ungacha olti yil yurti sarson kezib yurgan shoir xalqning ahvolini oʻz koʻzi

¹¹³ sarpoʻsh - qaqoq

¹¹⁴ pechutob - siqilish, toʻlgʻanish

¹¹⁵ sonib - sanab

bilan ko‘radi. Fuqaroning ahvolini achinish bilan bayon etib, amaldorlarni aqlsizlikda ayblaydi;

*Fuqaro boshig‘a yetdi bu aqlsiz shumlar,
Hamdami shoh bo‘lub ahli tahakkum bumlar,
Qani bir er chiqib aylasa ma‘dum humlar,
Yurtni boshini chaynab yedi bu bedumlar,
Solsa bu ahmaq guhxo‘rlari bo‘yniga tuzoq.*

Subxonqulixon davrida dinga amal qilish ham izdan chiqadi. Hojilik riyoga aylanadi. Shoir «Musulmon bilma aslo hech mazhab yo‘lida o‘zbak» deb boshlanadigan she‘ri orqali ularning kirdikorlarini ham hajv qiladi:

*Musulmon bilma aslo hech mazhab yo‘lida o‘zbak,
Bularning kufrig‘a bil-ittifoqi jumla yo‘qdur shak.
Ne mazhab, qaysi din o‘z mulkin o‘zi xarob etgay?
Erurlar muftidul-arz az azal bu firqai badrak.
Atolur hoji kofir Makka borib haj qilib kelsa,
Ki hargiz o‘zga bo‘lmas haq yo‘lin yurgan bilan eshshak.
Ko‘rub zohirda oni shayxu so‘fi e‘tiqod etma,
Kirib masjidga chiqmak birla go‘ng yemakni quymas sak.*

Beklar va to‘ralarning elga solgan jabrini ko‘rib ularni «ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar» beklar deya ataydi. Ularni payg‘ambar shariatiga xilof ish tutishda ayblab, yurt xoli uchun achinadi. To‘ralarning bu dunyoga mehmon ekani, ammo el rabot ekanini uqdirmoqchi bo‘ladi:

*Ey yuzi qora, ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar beglar,
Bilingiz bu so‘zimi pandi sarosar, beglar
Aylangiz payravi shar‘i payambar, beglar
Sizga darkor bu yurt, ey gala zanglar, beglar
Bu qadim naql erur: el rabot-u to‘ra qo‘noq.*

Subxonqulixon humronligi davrida urushlar kuchayib, e‘tibor ko‘proq harbiy beklarga beriladi. Urushlar xalqqa ziyon yetkazsa-da, undan harbiy beklar naf ko‘rar edilar. Shuning uchun ular xonni urushlarga chorlar, xon esa

ular bilan ulfatchilik qilar edi. Buning oqibatida Abdulazizxon yaratib ketgan maʼrifiy tizimga putur yetar, olimlar obroʻsizlanib, ahli kibrlarning mavqeyi ortib borardi. Bu xususda shoir:

*Shoh hambazm oʻlub hojasarolar bila yor,
Hukmi bir aks surub boʻldi yomonlar sardor,
Xor oʻlub olim-u rind-u fuzalo birla kibor,
Koʻringiz yurtni ishi topti na yerlarga qaror,
Xon jilavini iki um valadga berib boʻldi inoq, – deya achinish bilan
maʼlum qiladi.*

Subxonqulixon aslida oʻzi ham ilmiy odam edi. Hatto «Ihyo at-tibbi Subhoniy» («Subhoniy tibbiyoti boʻyicha davolash»), «Lubb ul-lavoiih ul-qamar fil-ixtiyot» («Baxtli soatni aniqlashda oy manzillarining mohiyati») nomli ilmiy nujunga oid risolalar, Nishoniy taxallusi bilan sheʼrlar ham yozadi. Subhonqulixon tomonidan Balx va Buxoroda koʻplab masjidlar, madrasalar barpo etiladi. Buxoroda «Dorush-shifo» kasalxonasi tashkil etiladi. Ammo uning hukmronligi davrida markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun soliqlar miqdorini oshirib, qoʻshinini koʻpaytirganligi sabab oddiy xalq qiynalib qoladi. Shu sababli Turdi Subhonqulixonni johil xon sifatida koʻradi.¹¹⁶

Shoir shoh kim, shohlik qanday boʻlmogʻi kerak degan savol qoʻyadi va shundan kelib chiqib Subhonqulixon amaldoplarlarining ishlariga baho beradi. Yaʼni:

*Shohligʻ uldurki, aning hukm-u soʻzi bir kerak,
Adl bobini qurub, rost nishon tir kerak.
Rostrav, dini durust, peshasi tadbir kerak...*

Demak, shohning soʻzi va ishi bir boʻlishi, yurtda adolat oʻrnatib, uni himoya qilmogʻi, oʻzi toʻgʻri, ishi toʻgʻri, dini toʻgʻri, har qanday qiyinchilikning chorasini topa oladigan boʻlishi kerak. Loʻli tugʻgan, ulfati ayol kishi, kengashbegisi esa qul boʻlgan Subxonqulixonda bunday sifatlardan asar ham yoʻq. Xonning atrofidagi tayinsiz («betag»), farmon-u nishonlari soxta,

¹¹⁶ <https://shosh.uz/uz/ibrat-ila-boq-kozung-tufroqqa-tolmasdan-burun/>

ko‘z bo‘yama, o‘zlari mumsik, tovlamachi, burungilar aytganiday: «Ishqordan yog‘, qora suvdan qaymoq oladi»gan kimsalar ham uning o‘ziga o‘xshashadi.

Shoir yana hasrat va armonga ko‘chadi: Qani bir odil podsho bo‘lsa-yu, undan ahvolini so‘rasa, unga arzini aytsa, bu g‘am xirmonini sovurib, ko‘nglini bo‘shatsa. Unday shohning bosgan izlarini o‘pgan bo‘lar edi... Birdan shoir yana tug‘yonga keladi. G‘azab bilan beklarga murojaat qiladi. Ularga nafratli nidolar aralash nasihat bera boshlaydi:

Ey, yuzi qaro, ko‘zi ko‘r, qulog‘i kar beklar,
Bilingiz bu so‘zimi pand sarosar, beklar.
Aylangiz payravi shar‘i payambar. beklar,
Sizga darkor bu yurt, ey gala zang‘ar beklar,
Bu qadim naql erur: «E1 rabot-u to‘ra - qo‘noq”.

Shoir beklardan shariatga amal qilib, adolatli bo‘lishni talab qiladi. U g‘oyat eski naqlni o‘rinli keltiradi: «E1 rabot-u to‘ra - qo‘noq». Ya‘ni beklar kelib-ketaveradilar. El esa abadiydir. El – joyida qimirlamay qoluvchi manzil (rabot), to‘ra esa bir qo‘nib jo‘nab ketadigan qo‘noqdir. Demak, u o‘ziga bunchalar bino qo‘ymasligi, o‘zini dunyoning ustuni deb bilmasligi lozim.

Shoir o‘ziga zamondosh bo‘lgan amaldorlar haqida hech bir yuz xotir qilmay, oshkora yozadi. Ba‘zan bu oshkoralik oddiy haqoratga aylanib ketgan o‘rinlar ham uchraydi:

Yedingiz baringiz itdek fuqaroning etini,
G‘asb ila molin olib, qo‘ymadingizlar bitini.
Qamchilar dog‘ solib bo‘yung‘a, tilib betini...

Lekin bu tavsiflar asossiz emas. Bu misralar ortida amaldorlarning g‘azab va istehzo bilan chizilgan qiyofalari ko‘rinib qoladi, Ana «ko‘ppak yuz» parvonachi, bir mesh «mag‘zava» dodxoh hamda ularning ko‘chama-ko‘cha izg‘ib yuradigan «qirchang‘i» sipohiylar... Shundan so‘ng ularning kirdikorlari chiziladi. Ulardan biri – poraxo‘rlik. Turdi nazarida, ular og‘zilarini tegirmon novasidek ochib turadilar. «Yo‘q, ajdahodek», - deydi shoir. Chamasi, oldingi o‘xshatish uni qanoatlantirmaydi. Ajdaho uningcha, holatni to‘g‘riroq anglatadi.

Chunki u dahshatga solib turadi. Muallif yana osoyishta ohangga o‘tadi. «Yurtdin yo‘q xabari barchasining fikri tamoq» deb tugatadi bandni. Har zamonda muallif qofiyaga bog‘lanib qolib, ularni maromiga yetkazib so‘ka olmayotganidan zorlanadi.

Muxammasda Subhonqulixon tilidan aytilgan bir band ham bor. Unda xonning xotirjam, o‘z holidan mamnun holati berilgan.

Turdi she‘riyati hajman juda ixcham bo‘lsa-da, mazmunan salmoqlidir. U ko‘p asrlik tarixga ega milliy she‘riyatimizni ijtimoiy-siyosiy ohanglar bilan boyitdi. Xonliklar davrining sertashvish, serg‘alva lavhalarini badiiy adabiyotga olib kirdi. Bu bilan XVI asrdan zulmatga cho‘kib borayotgan Turkistonning fojialarini yaqindan anglashga yordam berdi. Shuningdek, barcha shoir-u yozuvchilardan oldin:

Durahd-u tangchashm-u besar-u¹¹⁷ ya‘juvaj¹¹⁸,

Muxtalif¹¹⁹ mazhab mazhabi, ya‘ni dini kelishmovchilik guruhi O‘zbekistondur bu mulk so‘zlarini aytib, vatanimiz nomini birinchi marta tilga olgan, shaklga solgan adib bo‘lib qoldi. Shuni ham ta‘kidlash lozimki, Turdi o‘z davridagi hodisalar va kishilarni hajviy yo‘nalishda boricha va boridan ham ortiq tarzda ko‘rsatgan ilk milliy shoirimizdir. U she‘riyatni yangi ohanglar bilangina emas, xalqona ifodalar, jonli kundalik til bilan ham boyitishga xizmat qildi .

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Muxammasda davr ruhini aks ettiruvchi leksik va sintaktik birliklarni toping va jadvalga joylashtiring.

Tasavvifiy tushunchalarni anglatuvchi ifodalar	qiblagoh...
Shoir shaxsiyati va taqdirini aks ettiruvchi ifodalar	musofirlig‘...
Ijtimoiy voqelikka aloqador tushunchalar	charxi dun...

¹¹⁷ Durahd-u tangchashm-u besar-u – betayin-u, ko‘zi tor – u, bebosh

¹¹⁸ ya‘juvaj – yajuga o‘xsash

¹¹⁹ mazhab mazhabi, ya‘ni dini kelishmovchilik, janjal

O'zgalarning shoirga munosabatini aks ettirgan ifodalar	aqrobolar or etar...

2. **Aqrabolar** suhbatimdan or etar, qoshin chatar,

Salb dillarda, nazarlarda **karih** suprindiman.

Baytda ajratib ko'rsatilgan so'zlarning ma'nolari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) «Aqrabo» – yaqinlar, qarindoshlar, «salb» – yomon ko'rgan, xushlamagan, rad etgan, «karih» – ko'ngil aynituvchi narsa ma'nolarini anglatadi.
- B) «Aqrabo» – yomon ko'rgan, xushlamagan, rad etgan, «salb» – yaqinlar, qarindoshlar, «karih» – ko'ngil aynituvchi narsa ma'nolarini anglatadi.
- C) «Aqrabo» – ko'ngil aynituvchi narsa, «salb» – yomon ko'rgan, xushlamagan, rad etgan, «karih» – yaqinlar, qarindoshlar ma'nolarini anglatadi.
- D) «Aqrabo» – yaqinlar, qarindoshlar, «salb» – ko'ngil aynituvchi narsa, «karih» – yomon ko'rgan, xushlamagan, rad etgan ma'nolarini anglatadi.

3. Turdining Subhonqulixonni ayovsiz hajv qiluvchi asarlar yaratishining asosiy sababi nima edi?

- A) Uning shoirni barcha imtiyozlardan mahrum qilganligi.
- B) Shohning o'z akasiga qarshi 30 yildan ortiq vaqt mobaynida kurash olib borganligi.
- C) Xalqqa ko'rsatgan zulmi.

4. «El rabot-u to'ta –qo'noq» gapi orqali Turdi nima demoqchi?

- A) Beklar kelib-ketaveradilar, el esa ancha vaqt qoladi.
- B) El –jovidon. To'ralar uzoq qolmaydilar.
- C) To'g'ri javob yo'q.

5. Qatrayam nochiz, ammo zoti qulzum Turdiman,

Kelturan amvojg'a bahri talotun Turdiman. Shoir ushbu baytning ikkinchi misrasida o'zini nimaga tenglashtiradi ?

- A) Qo'ldan hech ish kelmaydigan qatraga.
- B) Dengiz-u ummonlarga.
- C) Dovulga.

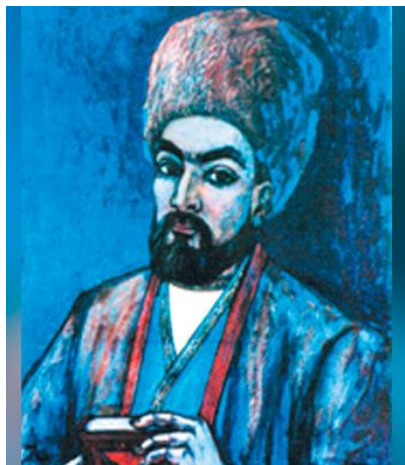

Savol va topshiriqlar:

1. Turdi yashagan davr va undagi siyosiy-ijtimoiy hayot haqida nimalar bilasiz?
2. Shoirning «*Tufrog`da jon bitsa ravodur, na ajab gul...*» deyishi sababini izohlang.
3. Nima uchun Turdi ijodida ishqiy she`rlar kam, buni qanday izohlaysiz?
4. Shoirning «**Tor ko`ngullik beklar man-man demang, kenglik qiling**» she`rdagi asosiy fikr va uning ifodasi haqida to`xtaling.
5. **Kuyar til shammai gar holatidan aylasam taqdir,**
Giribon chok bo`lur, etsa qalam dardi dilim tahrir misralarni sharhlang.
6. Turdining **metin irodali, qaysar va qaytmas shaxs bo`lganligi** ma`lum. Buni nimalarda ko`rishimiz mumkin?
7. Shoir «**Yod mandan kim berur , yaxshi zamonlar ko`rdiman**» **muxammasida** afsus-nadomatlarining asosiy sababi nimada deb o`ylaysiz?
8. Subhonqulixon zamonida **dinga amal qilish ham izdan chiqqanligiga** shoirning munosabati qanday bo`lgan? Hamma ayb ham yolg`iz hukmdorda deb o`ylaysizmi?
9. Subhonqulixonning aslida ozi ham **ilmli odam edi. Ilmi nujumga oid risolalari ham bor** . Shunday bo`lsa ham, shoir uni johil xon sifatida ko`radi. Bunga sabab nimada edi? Bu borada siz shoir fikriga qo`shila olasizmi? Nima uchun ha yoki yo`q?
10. Turdini **ilk milliy shoirimiz sifatida ko`rishimizga** sabablar keltiring.

37-, 38 – §. MUHAMMAD RIZO OGAHY
(1809-1874)

Ogahiyning hayot yo`li haqida. Alisher Navoiydan keyin o‘zbek adabiyoti tarixida ijodining kalomdorligi jihatidan birorta adib Ogahiy bilan bellasha olmaydi. U yigirma ming misradan ortiqroq she‘rlar, olti tarixiy asar, o‘n to‘qqiz tarjima asari qoldirgan. Shoirning ismi Muhammad Rizo bo‘lib, Ogahiy uning adabiy taxallusidir. Ogahiy «ogoh» so‘zidan olingan bo‘lib, ziyrak, har narsadan xabardor ma‘nolarini anglatadi. Shoirning taxallusi asosida so‘z o‘yini qilgan Komil Xorazmiy u haqda shunday yozgah edi:

Ulki, ogahlarning ogahidur,
Fazl-u donnish sipehrining mahidur.
So‘zi ortiq durur guhardin ham
Fazl-u donishda olam ichra olam.

Muhammad Rizo 1809 - yil 17- sentabrda Xiva yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida tug‘ildi. Otasi Erniyozbek gehqonchilik, bog‘dorchilik bilan shug‘ullangan. Erniyozbekning akasi esa mashhur shoir va davlat arbobi Shermuhammad Munis edi. Mutaxassislar fikricha, Erniyozbekning jiyanlari Muhammad Qilichbek «Rojix», Muhammad Ya‘qubbek «Nozim» taxalluslari bilan ijod qiladigan iste‘dodli shoirlar edilar. Bo‘lajak shoir mana shunday ziyoli, she‘rparast kishilar davrasida o‘ydi. Qiyotda savodini chiqargach, Xiva madrasasida o‘qidi. Ilm va Hunar o‘rgandi. Biroq ko‘p o‘tmay, otasi vafot etadi. Ro‘zg‘or tahvishlari yosh Muhammad Rizo zimmasiga tushadi.

1829-yilda shoir va tarixchi, xonlikning bosh mirobi Shermuhammad Munis Xiva xoni Olloqulixon yonida Xuroson harbiy safarida edi. Safar davomida vabo kasaliga uchraydi va to‘satdan vafot etadi. Xon yigirma yoshli

Muhammad Rizoni amakisi o'rniga mirob qilib tayinlaydi. Miroblik katta va mas'uliyatli vazifa edi. Xonlikda barcha suv ishlarini boshqarish uning zimmasida edi. Faqat miroblik emas, sekin-asta Munisning muarrix-tarixchilik vazifasi ham Ogahiy zimmasiga tushdi. U saroy muarrixi bo'lib qoldi.

1839-yilda Munis boshlab qo'ygan «Firdavs ul-iqbol» («Baxt bogi») asarini davom ettirdi. Xiva xonligining 1825-yilgacha bo'lgan tarixini yozib tugatadi. 1844-yilda «Riyoz ul-davla» («Baxt – saodat bog'lari») kitobini yozib, xonlik voqealari tarixini o'z davri – 1843-yilgacha olib keladi.

1845-yildan Ogahiy boshiga ketma-ket tashvish tushadi. Bir tasodif bilan otdan yiqilib, oyog'i sinadi. Singan oyoq ishdan chiqib, qirqqa kirmay, shoir to'shakka bog'lanib qoladi. Uning ustiga xotini vafot etadi. 1857-yilda esa miroblikdan iste'fo berishga majbur bo'ladi. Baxtsizliklar bilan yakkama-yakka qoladi. Shoir hayotidagi bu munosabatlar uning she'rlarida aks etgan:

Qo'ying, yig'layki ushbu kun sevar yorimdin ayrildim,

Muruvvatlig', muhabbatlig' vafodorimdin ayrildim,– deb boshlanadi shoir g'azallaridan biri. Boshqa bir she'rda esa, u «baxt yovar» («hamroh») bo'lgan «jononu hamdam»lik qilgan «xush kunlar»ni qo'msaydi. Yana bir o'rinda: «Qarig'on chog'da g'amdin bo'lmayin ozod, man qoldim», deb yozadi. Shunday sharoitdan u ijoddan to'xtagan emas. 1846-yilda «Zubdat ut-tavorix» («Tarixlar qaymog'i»), 1847-1855-yillarda esa «Jome ul-voqeoti sultoniyy» («Sulton voqealarining yig'indisi») tarixiy asarlarini yozdi, tarjimalar bilan shug'ullandi. XIX asrning oltmishinchi yillarida «Gulshani davlat» va «Shohidi iqbol» («Baxt shohidi») tarixiy asarini yozdi. Ogahiy 1874- yilda vafot etdi.

Ogahiy – o'zbek tarjima maktabi asoschisi. Ogahiy Xiva xonligi Qo'ng'irotlar sulolasining fors tilidan turkiy tilga tarjima qiluvchi tarjimonlar

maktabining peshqadami edi. Uning tarjimonlik faoliyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, u ijodining ilk yillarida fors tilidan tarixiy asarlarni tarjima qilishdan boshlagan va mahorati oshib borgan sayin badiiy asarlarni nazmdan nazmga o'g'irgan. Bugungi kunga kelib, Ogahiyning hayoti va ijodining salmoqli qismi yaxshi o'rganilgan. Ammo adibning tarjima asarlarini zamonaviy talablar asosida tadqiq qilishga ehtiyoj sezilmoqda.

Muhammadrizo Ogahiyning tarjimon ekani haqidagi ilk ma'lumot vengriyalik olim Arminiy Vamberi (1832-1913) tadqiqotida keltirilgan. Arminiy Vamberi Xorazmda she'riyatga bo'lgan katta qiziqish to'g'risida gapira turib, shunday yozadi: «Xivada men ikki aka uka bilan tanishdim. Biri Munis bo'lib, u ajoyib she'rlar yozgan; men ularning ayrimlarini keyinchalik nashr qildirmoqchiman. Ikkinchisi mirob. U ulkan sabr bilan Mirxondning katta tarixiy asarini o'g'li uchun, garchi o'g'lining o'zi ham fors tilidan xabardor bo'lsa - da, o'zbek turkiy lahjasiga o'g'irmoqda. Bu ish 20 yil davom etgan, lekin u buni biron kimsa oldida e'tirof etishdan uyalardi, zero diniy ilmlardan boshqasi bilan shug'ullanish yuzakichilik hisoblanadi». Ushbu iqtibosda keltirilgan ma'lumotlardan ma'lum bo'ladiki, Ogahiy Mirxondning «Ravzat al-safo» asarini ko'p yillar davomida tarjima qilgan va boshqa tarjimonlarga ham bosh-qosh bo'lgan. Ogahiy fors tilidan o'n sakkizta va usmoniy turkchasidan bitta asar tarjima qilgan^[120]. Xivashunos olim Yu. Bregel tarjima asarlarning yillar ketma-ketligini aniqlashga qiynalgan edi^[121].

Ammo, ogahiyshunos olim N. Toshev bu xronologiyani shoir o'z devonida ketma-ketlikda berganligini aniqlagan^[3]. Asar nomlari haqida ma'lumotlarni keltiramiz:

№	Asar nomi	Muallifi
1	« <i>Ravzat al-safo</i> »	Mirxond

¹²⁰ Ogahiyning tarjimonlik faoliyati haqidagi adabiyotlar ro'yxatini qarang: OAT. – B. 34

¹²¹ Munis Shoir Muhammad Mirab and Agahi Muhammad Riza Mirab, Firdaws al-iqbāl: History of Khorezm/ Transl. from Chaghatay and annotated by Yu. Bregel. – Leiden, 1999. – P. xxiii

³ Muhammad Riza Mirab Agahi. Jami' al-vaqi'at-i sultani/ Ed. in the original Central Asian Turki with an Introduction and Notes by Nouryaghdi Tashev. – Tashkent-Istanbul, 2012 (<https://Ogahiy.tsuos.uz/adib-hayoti-va-ijodi/>)

2	« <i>Zafarnoma</i> »	Sharafiddin Ali Yazdiy
3	« <i>Ahloqi Muhsiniy</i> »	Husayn ibn ‘Ali Vo‘iz al-Koshifiy
4	« <i>Nasihah-nomayi Kaykavus</i> » (« <i>Qobusnoma</i> »)	Kaykavus binni Iskandar binni Qobus Vushmagir
5	« <i>Salaman va Ibsol</i> »	Abdurahmon Jomiy
6	« <i>Guliston</i> »	Sa‘diy Sheroziy
7	« <i>Bahoriston</i> »	Abdurahmon Jomiy
8	« <i>Hasht behisht</i> »	Xusrav Dehlaviy
9	« <i>Yusuf va Zulayho</i> »	Abdurahmon Jomiy
10	« <i>Badoye‘ al-vaqoye‘</i> »	Zayniddin Mahmud ibn Abdiljamil Vosifiy
11	« <i>Shoh va gado</i> »	Badriddin Hiloliy

Ogahiyning tarjimonlik mahoratiga Najmiddin Komilov ta‘rif bergandek, asliyatdagi mukammallik va ravshanlikni, tarjimada sodda, aniq va tushunarli bera olgan. Bayt bar bayt tarjima jarayonida ham, muallifning tilini turkiylashtirgan. Uning tarjima maktabi Xorazm tarjimonlariga mash‘ala edi. 15 ta asarining 38 ta qo‘lyozmasi mavjud bo‘lib, ulardan 7 tasi yagona nusxada saqlanadi.

Lirik merosi. Ogahiy ulkan lirik shoirdir. Zamonasidayoq e‘tirof topgan, she‘rlari tildan tilga o‘tib, el orasida shuhrat qozongan. U o‘z ona tilidan tashqari fors tilida ham go‘zal she‘rlar yozdi, zullisonayn sifatida ikki tilda ijod qildi. Shoirning lirik asarlari ikki to‘plamda jamlangan va har ikkisi bizgacha yetib kelgan. Ularning biri «Bayozi mutafarriqai forsiy» («Forscha she‘rlar to‘plami») deb nomlanib, mutaxassislar fikricha, shoirning talabalik yillari tuzilgan va u nomlanishidan ma‘lum bo‘lganidek, shoirning fors tilida yozilgan she‘rlarini o‘z ichiga oladi. Unda ko‘proq Chiqishdagi mumtoz shoirlarning she‘rlari jamlangan bo‘lib, Ogahiyning she‘rlari yigirmataga ham yetmaydi.

Ogahiyning asosiy she‘riy merosi ona tilida yozilgan bo‘lib, «Taviz ul-oshiqin» devonida to‘plangan. Bilamizki, sharq mumtoz she‘riyatida har bir

shoir devon tartib beradi. Devonning kirish qismida, ya'ni debochada shoir o'z hayoti va ijodi haqida ma'lumot berib, Ogahiy ham birlamchi manbalarni devoni «Ta'viz ul-oshiqin» («Oshiqlar tumori») da keltiradi. Sayyid Muxammadxon hukmronligi davrida, uning shogirdi, taxt vorisi Muhammad Rahim II – Feruz (1864-1910) farmoniga ko'ra tuzilgan. Devon 1288 / 1872-1873-yildan oldin tuzilgan bo'lib, 810 ta forsiy va turkiy she'r – 18000 misradan tarkib topgan. Hozirda devonning 10 ta qo'lyozmasi va 2 ta toshbosma nashrlari mavjud.

Shoir uni nomlashda devondagi she'rlar mazmunidan kelib chiqdi. Bundagi she'rlar, shoirning o'zi aytganidek, « ...barchasi dardi ishq o'tining harorati bila og'ushta (to'la)...edi. Agar ishq va dard ahlining qo'lig'a tushsa, ta'viz (tumor) yanglig' bo'yinlariga osib, izzat bila asrar erdilar va mutolaa qilib, shavqangiz (shavq qo'zg'atuvchi) mazmunlari dorusidan ishq bemorliqi maraz (dard)ig'a nav'i shifo topar erdilar. Ushbu munosabat bila bu saodat nishon devonni «Ta'viz ul-oshiqin» ismi bila mavsum qildim (atadim)... »

Devon tartib qilingach, katta shuhrat qozondi. Hatto 1882-, 1905-yillarda Xiva bosmaxonasida ikki marta ko'p nusxada nashr qilindi. To'plam ancha salmoqli bo'lib, undan to'rt yuz ellikka yaqin g'azal o'rin olgan edi. Ma'lumki, an'anaga ko'ra g'azallar devonda alifbo tartibida joylashtirilgan. Buning uchun matla'ning so'hggi harfi asos qilib olingan. Ma'lum bo'lishicha, Ogahiy alifbodagi hamma harflarga g'azal bitgan ekan. Devonda qasida, musaddas, murabba', musamman, masnaviy, tarji'band, qit'a, ruboiy, tuyuq kabi boshqa janrdagi she'rlar ham bor. Adabiyotshunoslar Navoiy va Ogahiy lirikasi bilan yaqindan tanishgach, Alisher Navoiy ijodidan so'ng barakali ijod qilgan san'atkor sifatida haqli ravishda Muhammad Rizo Ogahiyni qo'yadilar.

Ogahiy she'riyati har qanday bachkanalikdan, o'rtamiyonachilikdan tamoman xoli yuksak ishqiy-tasavvufiy she'riyatdir.

OGOHNOMA

(qasida)

Shahanshahliq o'lsun muborak sango,

Madadkor Tangri taborak sango.

Bori kulfat-u g'amdin ozod tut.
Zamiringni¹¹²²sabr aylabon shod tut.
Ato so'gidin²¹²³bo'lma angduhgin³,
Ko'ngulni bu g'am birla qilma hazin.
Agarchi bu g'am asru dushvordur,
Vale chekkali banda nochordur.
Eshit bu hazin bandadin ma'rifat
Ki, degum necha manfaatlik nukat.
Ki, to qildi mavjud olamni haq⁴,
Yaratdi bari xayli odamni haq.
Alarg'a qilib yer yuzini makon,
Necha nav' ne'matlar etdi ayon.
Jahon ichra xalq ayladi shohlar,
Qavi qudrat-u sohibi johlar.
Qilib ba'zi lutf-u karam oshkor,
Vale ba'zi zulm-u sitam ixtiyor.
Yetib ba'zidin elga rohat base,
Vale ba'zidin ranj-u mehnat base.
Bo'lub ba'zi tahsini rahmatg'a to'sh⁵,
Vale ba'zi nafrin-u⁶ la'natg'a to'sh.
Qilib saltanat barcha o'z komicha,
Surub hukmini ko'ngli oromicha.
Agar yaxshi erdi va gar xud yamon,
Yer ostida bo'ldi borisi nihon⁷.
Nqaoldi alarning baridin asar,
Na bo'ldi birining ishidin xabar.
Barisi ko'rub charxi dundin⁸ sitam,
Adam sori nochor qo'ydi qadam.

¹ zamiringni – borlig'ingni.

² so'gidin – salomatligidan. ³ Angduhgin' – g'amli, hafa. ⁴ haq – Alloh. ⁵ To'sh – ko'krak qismi. ⁶ nafrin – achchiq kulgu. ⁷ Nihon – yashirin. din – dunyo. salotin – sulton, hukmdor

Budur, doyimo charxi zolim ishi
Ki, zulmidin aslo qutulmas kishi.
Qani ul salotini⁹ oliymakon
Ki, yer yuziga erdilar hukmron?
...qani ka‘bayi qiblagohing sanin
Ki, erdi shafiq-u panohing saning?
Olur chog‘i ilkiga tiyg‘-u tabar,
Edi ojiz o‘trusida sheri nar.
Ani ham qilib ojiz-u notavon,
Adam kishvari sori qildi ravon.
Kishi shoh bo‘lsun va yoxud gado,
Qutulmoq falak zulmidin yo‘q ango.
Yuzida yo‘q aslo hayodin asar,
Ko‘zida yo‘q aslo vafodin xabar.
Hayosizdin aslo vafo istama,
Vafosizdin aslo hayo istama.
...bugun, podshoho, sanga saltanat
Beribdur Xudo ko‘rguzub marhamat.
Agarchi bu ish bas og‘ir yukdurur,
G‘amu mehnati necha turlukdurur.
O‘zungni bu yuk chekkali chog‘lag‘il,
Kamar belga himmat bila bog‘lag‘il.
Bu ishda o‘zing solma, mardona bo‘l,
Jalodatshior-u dalerona bo‘l.
Bu ishning kamolig‘a tolib esang,
Aning boisi ne ekandur, desang.
dgaey bir-bir oni oshuftahol,
Topar saltanat necha ishdin kamol.
Ki, himmat biridur, shijoat biri,
Adolat biridur, siyosat biri.

Jalodat biri, biri g‘ayratdudur,
Saxovat biri, biri iffatdudur.
Biri hilm keldi, birisi hayo,
Biri va‘dag‘a aylamaklik vafo.
Futuvvat biri, sof niyat biri,
Muruvvat biriy-u hamiyat biri.
Biri shar‘ hukmiga bermak rivoj,
Biri kufr dardiga qilmoq iloj.
Biridur vuquf¹²⁴o‘g‘rilar holidin,
Alar ilkin kesmak el molidin.
Biri keldi bo‘lmoq raiyatnavoz,
Masokin-u² mazlumbag‘a chorasoz.
Biri tarbiyat birla qilmoq azim
Alarniki, dur nekhohi qadim.
Birisi sipah ko‘nglin olmoqdurur,
Karam domi bo‘ynig‘a solmoqdurur.
Bulardin yetar saltanatg‘a nizom,
Bularsiz ul ish topmas aslo tamom.
...bu so‘zlarnikim, man bayon ayladim,
Necha bayt birla ayon ayladim.
Bularga qayu shahki qilsa amal,
Aning mulkiga yetmas aslo xalal.
...shaho, olam ichra bugun shohsen,
Burundin bu so‘zlarga ogohsen.

Shoir ijodida uning «**Ogohnoma**» («Qasidayi nasihat») qasidasi ham salmoqli o‘rin tutadi. Bu asar Muhammad Rahimxoni Soniy, ya‘ni Feruz Xiva tahtiga chiqish munosabati bilan bitilgan edi. Qasida shohga tabrik va otasining o‘limi bilan hamdardlik bilan boshlanadi. Shoir bu dunyoga kelgan kishi ketishi

¹ vuquf – voqif, xabardor. ²Masokin – miskinlar, kambag‘allar.

shart ekanligini ko‘plab misollar asosida tasvirlab, yosh xonga bardosh tilaydi.
U yurt hukmdorlarining tupli xil ekanligini quyidagi yo‘sinda bildiradi:

Qilib ba‘zi lutf-u karam oshkor,
Vale ba‘zi zulm-u sitam ixtiyor.
Yetib ba‘zidin elga rohat base
Vale ba‘zidin ranj-u mehnat base.

Qilgan ishiga yarasha ayrimlari rahmat, ba‘zilariga esa la‘nat aytilgani tasvirlanadi. Shoir shoh ham qanday bo‘lishidan qat‘iy nazar boshqa oddiy odamlar singari yo‘likka ketishga mahkum, binobarin, o‘zidan yaxshi nom qoldirishi kerak deb hisoblaydi. Buni yosh xonga anglatish uchun dunyo tarixidagi mashhur hukmdorlarning ko‘pchiligini sanab, ulardan nima qolganligi haqida mulohaza yuritadi:

Agar yaxshi erdi va gar xud yamon,
Yer ostida bo‘ldi borisi nihon.

Ogahiy dovrug‘i olamni tutgan hukmdorlar to‘g‘risida so‘zlar ekan, Amir Termirga alohida hurmat bilan to‘xtaladiki, bu hol uning xolis olim, keng fe‘l shoir ekanligini ko‘rsatadi. Negaki, ayrim xorazmlik tarixchilar o‘sha paytlarda Temurbekning ishlariga noxolislik bilan yondashar edilar:

Temurbiy qayon bordi turmay ravon
Ki, a‘do aro solmish erdi qiron.

Ogahiy birgina chizgi bilan Temur qiyofasidagi asosiy sifatni ko‘rsatib berdi. Chindan ham Sohibqiron dushmanga qiron keltirgan hukmdor edi. Shoir Temurday jahongirlar ham o‘tib ketadigan vafosiz dunyodan marhamat kutib bo‘lmasligini ta‘kidlaydi:

Kishi shoh bo‘lsun va yoxud gado,
Qutulmoq falak zulmidin yo‘q ango.
Falak zoli asr-u jafokor erur,
Fusunsoz-u, makkor-u g‘addor erur.
Yuzida yo‘q also havodin asar,
Ko‘zida yo‘q also vafodin xabar.

Hayosizdin also vafo istama,
Vafosizdin also hayo istama.
Ulusqa yeturmak sitamdur fani,
Erurlar zabuni faqir-u gʻani.

Shoir falakning bevafoligi, tayinsizligi haqida soʻzlay turib, bildirmaygina, umuman, odamlar, xususan, saroy aʻyonlari toʻgʻrisida fikr bildirishga oʻtib ketadi. Uning vafo va hayo borasidagi qarashlariga qoʻshilmay boʻlmaydi. Shuningdek, bunday kimsalar xoh boy, xoh kambagʻal boʻlsin, ulusga sitam yetkazishi ham ayon. Shu bois hukmdor oʻz atrofiga insofli odamlarni yigʻishi kerak.

Ogahiy saltanat bergan imkoniyatlardan vaqtida, toʻgʻri foydalanish kerakligini aytadi:

Bugun, podshoho, senga saltanat,
Beribdur xudo koʻrguzub marhamat.
Agar-chi bu ish bas ogʻir yukdurur,
Gʻam-u mehnati necha turlukdurur.
Oʻzungni bu yuk chekkali chogʻlagil,
Kamar belga himmat bila bogʻlagil.

Shoir saltanat ishi gʻoyat ogʻir, uning azob-u mashaqqatlari koʻpligini aytib, yosh xonni ogohlantiradi. Ayni vaqtda «belni bogʻlash» lozimligini ham taʼkidlaydi. Negaki, shohlik Xudoning marhamati va ezgu ishlar qilish imkoniyatidir. Qasidaning keyingi qismida shoir yosh podshohga toʻgʻridan toʻgʻri boshqarish sirlarini oʻrgatishga kirishadi. U saltanat ishlarini yaxshi yoʻlga qoʻyish uchun qilinishi shart boʻlgan yigirma ikki sifatni va saltanatni tanazzulga olib boradigan oʻn sakkiz illatni ham koʻrsatib beradi. Ogahiy shohning nasihatlariga quloq osishini umid qiladi va shunga amal qilib yurt boshqarsa, niyatiga yetishiga ishonadi:

Bularga qayu shahki qilsa amal,
Aning mulkiga aslo yetmas xalal.
Shaho, olam ichra bugun shohsen,

Burundin bu soʻzlarga ogohsen.

Urnidini buldurkim, amal qilgʻasen,

Amal aylamakda jadal qilgʻasen.

Ogahiy boshqa qasidagoʻylar singari yosh hukmdorni maqtab, xushomad tulporini maydonga surmaydi. Balki yurt boshqarish yuzasidan aniq va foydali oʻgitlar beradi. Asarning badiiy xususiyatlari ham diqqatga molikdir. «**Ogohnoma**» («Qasidayi nasihat») asari siyosiy-didaktik lirikaning yorqin namunasi hisoblanadi.

Ogahiy sheʼriy asarlarida poetik sanʼatlardan hamisha samarali foydalangan. Shoir qaysi sanʼatni ishlatmasin, uni real hayot manzaralariga moslab olishga harakat qiladi. Hatto mubolagʻani ham hayotiy asoslarga quradi. Masalan, bir sheʼrida: «*Koʻzum yoshiga toya-toya keldim*», – deydi, shoirning xayoloti parvozining balandligiga lol qolmasdan iloj yoʻq. Ushbu bir satr butun boshli drama va hayratomuz manzarani oʻz bagʻriga jo qila olgan.

Shoir sheʼriyatida maʼnoga muvofiq tarzda ohanglar ham xilma-xildir. Goh unda ishq shiddatli tugʻyon uradi, ehtiroslar junbushga keladi, goh shoir yengil mutoyibaga, oʻynoqi ohanglarga koʻchadi:

Dardi dilim ango dedim, dema ani mango dedi,

Kim manga oshiq oʻlsa, ul lozim erur ango dedi.

Yuz uza ikki nargising, van, ne balo qaro, dedim,

Koʻnglung-u joning olgʻuchi ikki qaro balo, dedi.

Gʻazal shu zaylda davom etadi. Koʻrinib turganidek, sheʼr savol-javob shaklida. Ritm – yengil, ohang – oʻynoqi. Birinchi misraning oʻzida ichki qofiya ham bor (ango–mango). Ayni paytda bu ichki qofiya misralararo asosiy qofiya ham boʻlib kelyapti (mango-ango). Takrorlangan «dedim-dedi»lar esa sheʼriy zarb va oʻynoqilikni taʼminlashga xizmat qilmoqda. Aslida mazmunning oʻzi – oʻynoqi. Dilimdagi dardni unga aytib edim, u buni menga aytma, menga oshiq boʻlgan kishining nasibasi shu, chidaydi, dedi. Ikkinchi baytda oshiq undan oq yuzidagi ikki koʻzining bu qadar qoraligi sababini soʻraydi. Yor esa ularning biri oshigʻining koʻnglini, ikkinchisi jonini olgʻuvchi «qora balo»lar ekanligini

aytadi. Birinchi misradagi «ne balo qaro» soʻzlari koʻzning qora ekanligini kuchaytirish, taʼkidlash uchun xizmat qilgan boʻlsa, ikkinchi misradagi «qaro balo» u qora koʻzlarning oshiq uchun balo-ofatligiga urgʻu bergan. Ikki soʻzning bu xil oʻrin almashib kelishi «tardi aks» (teskari takror) sanʼati deyiladi va u koʻpincha takrorlanuvchi soʻzning yangi-yangi maʼnolarini kashf etadi. Ayni vaqtda, «qaro» soʻzi, koʻpincha, «katta» maʼnosida ham kelishi koʻzda tutilsa, misrada «katta balo» mazmuni ham yashiringani maʼlum boʻladi.

Ogahiy qofiya, radif kabi badiiy vositalarning imkoniyatlaridan gʻoyat unumli foydalanadi. Masalan, sheʼrda musiqiylikni hosil qilishda qofiyadan tashqari radifning ham oʻrni alohida. Takrorlanuvchi har bir maʼnoli va kerakli soʻz sheʼrga ohangdoslik beradi, shoir koʻzda tutgan maʼnoni kuchaytiradi. Shu jihatdan, Ogahiy oʻz gʻazallarida ikki, uch, toʻrt, hatto besh soʻzdan tashkil topgan radiflardan ham foydalanadiki, bu ulkan badiiy samara beradi:

Ey shoʻx, koʻz-u qoshinga olam gado, men ham gado.

Laʼli labi durposhinga olam gado, men ham gado.

Baytdagi soʻzlardan ikkitasigina bugun kamroq ishlatiladigan soʻzlar sirasiga kiradi. Biri – qip-qizil maʼnosini beruvchi qimmatbaho «laʼl» – yoqut, ikkinchisi dur sochuvchi yoki aqlli gaplar aytuvchi degan maʼnolarni ifodalaydigan «durposh» soʻzidir. Misrada «durposh» soʻzining har ikki maʼnosi ham namoyon boʻlganligi uning taʼsirchanligini oshirishga olib kelgan. Koʻrinadiki, shoir soʻzning maʼno va ohang imkoniyatlaridan samarali foydalanadi.

GʻAZALLAR

Baland aylab quyoshga poya¹²⁵ navroʻz,

Koʻtardi yer yuzidin soya navroʻz.

Kelib fayz-u nishot-u¹²⁶ aysh birla,

Muhayyo qildi elga voya¹²⁷ navroʻz.

¹²⁵ Poya- qadr, daraja

¹²⁶ Nishot-shodlik

¹²⁷ Voya-1) muqaddima, 2) bahra

Tarab tiflin¹²⁸ tugʻurdi dahr zoli¹²⁹,
Ango boʻldi magarkim doya navroʻz.

Qilibdur mahliqolarning yuzini
Latofat Musʻhafigʻa oya navroʻz.

Kiyib ahli gʻino¹³⁰ yuz rang xilʻat,
Toʻlo boshdin ayoq peroya¹³¹ navroʻz.

Hama oʻynab olib qoʻlgʻa yumurta¹³²,
Mening ilgimda yoqtur xoya¹³³ navroʻz.

Diramdur¹³⁴ moyai ishrat ulusgʻa,
Vale men boʻlmisham bemoya navroʻz.

Janobi shahgʻa keldim bu jihatdin,
Koʻzim yoshigʻa toya-toya navroʻz.

Ki shoyad oʻzgalardek Ogahiyni
Tarabnok aylagay begʻoya navroʻz.

Mana, shoirning «Navroʻz» radifli gʻazali matni bilan tanishdik. Bu sheʼr tabiat lirikasining goʻzal namunasi sanaladi. Unda tashxis sanʼatidan mavzularni oʻrganish, lirik asarlarni tahlil qilish asnosida tashxis haqida yetarli tushunchaga ega boʻldingiz.

¹²⁸ Tiflin-gʻodak, chaqaloq

¹²⁹ Zol-kampir

¹³⁰ Gʻino-boylik

¹³¹ Peroya-ziynat, bezak

¹³² Yumurta-tuxum

¹³³ Xoya-tuxum

¹³⁴ Diram-tanga (pul)

Dastlabki ikki baytda navro‘z ayyomi jonlantirilib, u quyoshni baland qadr va martabaga yuksaltirdi va bu bilan yer yuzidan soyani ko‘tardi, deb tasvirlanadi. U yurtga uch narsa: fayz, shodlik (nishot) va aysh bilan kirib keldi-da, bu uch xushbaxtlikni muhayyo qilib, ulardan elni bahramand qildi. Mazkur baytlarda navro‘z o‘zidagi bor yaxshi narsalarni boshqalarga chin ko‘ngildan ulashayotgan va bundan o‘zi ham g‘oyat zavqlanayotgan tanti va saxiy kishiga qiyoslangan. Keyingi baytdagi tashxis ham yanada o‘ziga xosdir:

Tarab tiflin tug‘urdi dahr zoli,

Ango bo‘ldi magarkim doya navro‘z.

Tushunilishi qiyin bo‘lgan so‘zlar ma‘nosi aniqlab olinadi: tarab – shodlik; tafil – bola, go‘dak; tug‘urdi – tug‘di, dunyoga keltirdi; dahr – dunyo; zol – kampir. Demak, ushbu misralardan quyidagicha ma‘noni uqish mumkin: Dahr (dunyo) kampiri shodlik chaqalog‘ini tug‘arkan (dunyoga keltirar ekan), navro‘z unga doyalik qildi. Tashxis uchun tabiatdagi o‘zgarishlar asos qilib olingan: dunyo otliq kampirning tug‘ishi va unga navro‘zning doyaligi. Shuningdek, tashbih bu san‘at bilan baqamti (bir-biriga yaqin) qo‘llangan. Shodlik – chaqaloq, chunki u boshlanayotgan bahor tufayli kishilar ko‘nglida tug‘ilib kelayotibdi. Dunyo – kampir, chunki u yaratilish jihatdan eng qadimiy. Navbatdagi baytda ko‘klam go‘zalligi islomiy tushunchalar vositasida ochiladi:

Qilibdur mahliqolarning yuzini

Latofat Mus‘hafig‘a oya navro‘z.

«Mus‘haf» Qur‘onning boshqa nomidir. Ikkinchi satrdagi «oya» esa oyat (Qur‘on oyati)ning talaffuzdagi shaklidir. Shoir navro‘ziy latofatni Mus‘hafga tenglashtiradi. Bu – tashbih, lekin uni mubolag‘a deb qabul qilish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Chunki Qur‘on ham, tabiat go‘zalligi, jumladan, bahor latofati ham Yaratganning ijodidir. Ularning har ikkisi birday go‘zal va muqaddas. Bir xil qimmatdagi voqelikni qiyoslashda bo‘rttirish

bo'lmaydi. Shunday qilib, navro'z latofati Mus'haf bo'lsa, mahliqolarning yuzi undagi oyatlardir. Tasavvufga ko'ra inson go'zalligi ilohiy husnning jilvasi yoki soyasi ekan, mahliqolarni oyatga mengzashda hech qanday shakkoklik yo'q. Keyingi baytlarda peyzaj (tabiat tasviri) ijtimoiy mavzuga almashadi. Ularda badavlat odamlar (ahli g'ino)ning bu ko'ngilli ayyomda «yuz rang xil'at» (turli xil kiyimlar) kiyishi, boshdan oyoq ziynatlanishlik, turli ko'ngilocharliklar bilan zavqlanishlari bayon etiladi. Ishrat uchun moya bo'lgan dirham ularning qo'lida o'ynasa, shoirning qo'lida bu moya yo'q. Shu bois o'tinch bilan shoh huzuriga kelishi mubolag'a bilan tasvirlanadi.

Janobi shahg'a keldim bu jihatdin,

Ko'zim yoshig'a toya-toya navro'z

Moddiy yordam so'rab shoh huzuriga kelayotgan lirik qahramon o'z zabun ahvoliga shunchalar yig'laydiki, hatto o'zining ko'z yoshlariga toyib-toyib ketadi (Ko'z yoshlar tufayli oyoqosti loy bo'lgan). Shu o'rinda savol paydo bo'lishi mumkin: bir vaqtlari yuqori davlat vazifalarida ishlagan, xonga yaqin bo'lgan shoir shu qadar qashshoqlashib, ko'z yoshlariga toyib ketadigan darajada notavon bo'lib qolganmi? Davlat ishlaridan ketgach, Ogahiyning moddiy ahvoli oldingiday bo'lmaganligi tabiiy. Lekin uning g'azalda aytilganiday qashshoq, notavonligi bu shoirona mubolag'adir. Shu o'rinda **lirik qahramon** tushunchasiga to'xtalib o'tamiz. Ba'zan lirik qahramon shoirning o'zi bo'ladi. Masalan, Boburning hasbi hol xarakteridagi she'rlarida bo'lgani kabi. Lekin ko'p hollarda lirik qahramon shoirning o'zi bo'lmay, balki kechinmalari, ruhiy holati tasavvur qilinib, shoirning «men»iorqali tasvirlanayotgan ijodkor fantaziyasidagi qahramon bo'ladi.

Ushbu she'rdagi nochor ahvoldagi lirik qahramon ham Ogahiyning o'zi bo'lmay, jamiyatdagi kambag'alligi tufayli hamdardlikka loyiq bo'lgan odamlardir. Bunday tasvirdan shoir ikki maqsadni ko'zlagan bo'lishi mumkin. Birinchisi, mubolag'a bilan o'z holini bayon etib,

xondan yordam olish bo'lsa, ikkinchisi, xonning e'tiborini jamiyatdagi nochor qatlamga qaratish, ularga ko'mak berishni uyushtirish. Shoyad o'zgalardek Ogahiy va Ogahiydek o'zgalar tarabnok (xursand) bo'lsa. Shu o'rinda ham shoirning ijoddagi o'ziga xosligi, betakrorligi ko'rinib turibdi.

Ilohi, har kuning navro'z bo'lsun,
Hamisha tole'ying feruz bo'lsun.

Bo'lub ayyomi navro'zing muborak,
Zamiring inbisot anduz¹³⁵ bo'lsun.

Qilib partavfikanlik¹³⁶ ayni adling,
Quyoshoso jahon afruz¹³⁷ bo'lsun.

Sango doyim bo'lib davlat qushi rom,
Shikorandoz-u¹³⁸ dastomuz¹³⁹ bo'lsun.

Aduv vahshilarini sayd etarg'a,
O'q-u tig'ing uqob-u¹⁴⁰ yuz bo'lsun.

Kishikim istasa sarkashlik etmak,
Boshi yo'lingda oning tuz¹⁴¹ bo'lsun.

Ko'rub lutfingni har tun Ogahiyning
Nasibi ishrati navro'z bo'lsun.

¹³⁵ Anduz –quvonch tarqatuvchi

¹³⁶ Partavfikan – nur, shu'la taratuvchi;

¹³⁷ Jahonafruz – jahonni yotiruvchi;

¹³⁸ Shikorandoz-ov qiluvchi;

¹³⁹ Dastomuz – qo'lga o'rgatilgan;

¹⁴⁰ Uqob – burgut;

¹⁴¹ Tuz – 1) to'g'ri, rost; 2) dala.

Mushkin qoshining hay'ati ul chashmi jallod ustina,
Qatlim uchun «nas» kelturur «nun» eltibon «sod» ustina.

Qilg'il tamosho qomati zebosi birla orazin,
Gar ko'rmasang gul bo'lg'onin payvand shamshod ustina.

Noz-u ado-u g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam,
Vah, muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina.

Man xastag'a jon asramoq emdi erur dushvorkim,
Qotil ko'zi bedod etar har lahza bedod ustina.

Ul gul yuzi shavqi bila shaydo ko'ngul shom-u sahar,
Bulbuldek aylar yuz navo ming nav'i faryod ustina.

Boshimg'a yoqqan g'am toshin mingdin biricha bo'lmag'ay,
Gardun¹⁴² agar ming Besutun¹⁴³ yog'dursa Farhod ustina.

Ey shah, karam aylar chog'i teng tut yamon-u yaxshini
Kim, mehr nuri teng tushar vayron-u obod ustina.

Xoki taning barbod o'lur oxir jahonda necha yil,
Sayr et Sulaymondek agar taxting qurub bod¹⁴⁴ ustina.

Ne jur'at ila Ogahiy ochg'ay og'iz so'z dergakim,
Yuz xayli g'am qilmish hujum ul zor-u noshod ustina.

¹⁴² Gardun – falak, taqdir

¹⁴³ Besutun- afsonaviy tog' nomi

¹⁴⁴ Bod-shamol

«Ustina» radifli gʻazal tahlili

Ushbu gʻazal oʻzbek mumtoz adabiyotidagi eng mashhur asarlardan biri sanaladi. Gʻazalning birinchi baytidayoq Ogahiyning anʻana zaminida oʻziga xos yangilik, badiiy kashfiyotga erishish isteʼdodi namoyon boʻladi. Keling, buni birgalikda kuzataylik.

Mushkin qoshining hayʼati ul chashmi jallod ustina,

Qatlim uchun “nas» keltirur «nun» eltibon «sod» ustina.

Maqtada maʼshuqaning qoshi va koʻzi taʼrif etilmoqda. Mushkin «mushk» soʻzidan yasalganligini bilasiz. U ham qoralik, ham xushboʻylikni ifodalaydi. Arab alifbosida «nun» qoshga, «sod» koʻzga oʻxshashligidan foydalanib, shoir yor goʻzalligining oʻziga xos tasvirini yaratadi. «Nun»ni «sod»ning ustiga qoʻyilsa (yaʼni avval «nun», keyin unga qoʻshib «sod» yozilsa), «nas», yaʼni «hukm» soʻzi hosil boʻladi. Bu hukm (nas)ga koʻra oshiq qatl etilishi kerak. Chunki «nun»ga oʻxshash mushk rangli qosh hamda «sod»ga oʻxshash koʻz oʻzlarining yor yuzidagi koʻrinishi (hayʼati) bilan bu hukmni chiqarganlar. Ogahiygacha koʻz-u qoshni mazkur harflarga tashbih qilish, chashm (koʻz)ni jallod deyish anʼanaviy tasvir boʻlgan. Lekin harflardan soʻz yasab va uni mazmunga, tasvirga tatbiq etish – bu yangilik, Ogahiyning mahorat chizgilaridan biridir. Baytda mumtoz sheʼriyatda mazmunliy aloqadorlik asosida yuzaga keladigan badiiy sanʼat – tanosubdan mohirona foydalanilgan. Sifatlovchi boʻlib kelayotgan «mushkin» soʻzi sifatlanmish qoshning ranginigina bildirib kelmasdan, ayni paytda, uning qilmishi ham qoraligi, yaʼni oshiqning boshiga qora kunlar solishiga ishora qiladi. U bilan «nas» (hukm)da ittifoqdosh chashm – koʻz ham qora. Baytda koʻzning bu sifati ochiq aytilmasa ham, asrlar davomida shakllangan va davom etib kelayotgan Sharq sheʼriyati anʼanasiga koʻra koʻz deyildimi, qora rang esga tushaveradi. Bu koʻzning ham qosh kabi qilimishi, niyati qora – qatl. U bilan yonma-yon kelgan sifatlanmishi

boʻlgan «jallod» soʻzi bunga dalolat qiladi.

Shuning uchun ham u qosh bilan til biriktirgan. Birinchi misrada qora rang atrofida tanosubiy munosabat shakllantirilgan boʻlsa, baytning ikkinchi misrasida bu ikki fitnachining shakliy oʻxshashi boʻlgan harflar bilan qiyosi yangi bir aloqadorlikni yuzaga keltiradi. Shuningdek, «jallod», «qatl», «nas» uyadosh soʻzlar boʻlib, yana bir tanosubiy munosabatni hosil qilgan.

Qilgʻil tamosho qomati zebosi birla orazin,

Gar koʻrmasang gul boʻlgʻonin payvand shamshod ustina.

Birinchi baytda qosh va koʻzning vasfi, «qilmishlari» bayon etilgan boʻlsa, ikkinchi baytda navbatdagi ikki qahramon – yorning qomati va orazi (yuzi) «maydonga chiqadi». Avvalo, baytning maʼnosini uqib olishimiz kerak. Siz, ona tili darslarida ergash gapli qoʻshma gaplarni oʻrganyapsiz. Eʼtibor bering-a, u hol ergash gapli qoʻshma gap. Odatdagi tartibda gar (agar) bogʻlovchisi bilan boshlangan ergash gap avval, bosh gap undan keyin kelishi kerak. Bu yerda poetik talab bilan ularning oʻrni almashgan. Baytdan maʼno chiqarishda ularni oʻz joyiga qoʻyib oʻqiymiz va shoirning mahoratidan zavqlanishda davom etamiz. Goʻyo shoir avval bizdan soʻrayotganday: «Biror joyda (yaʼni tabiatda) doimo yam-yashil va tik oʻsadigan shamshod daraxti ustiga gul payvand qilinganini koʻrganmisan?» Xayolan bizdan «yoʻq» javobini olgach, u aytadi: «Unday boʻlsa, sen yorimning zebo qomati bilan orazi (yuzi)ni tomosha qil. Yaratganning Oʻzi uning shamshoddek koʻrkam, tik qomati ustiga gul yuzini payvand qilib qoʻyibdi». Ushbu baytga ham tanosub sanʼatidan bezak berilgan: «qomat», «zebo», «oraz», «gul», «shamshod» soʻzlaridagi maʼnoviy bogʻliqlikni sezib, his etib turgan boʻlsangiz kerak.

Noz-u adov-u gʻamzasi qasdim qilurlar dam-badam,

Vah, muncha ofatmu boʻlur bir odamizod ustina.

Oldingi ikki baytning har birida ikkitadan «qahramon» yor goʻzalligi (portreti) vasfida ishtirok etgan boʻlsa, uchinchi baytda goʻzalning

xarakterini ochib beruvchi uchitasi – noz, ado, gʻamza harakatga keladi. Ular oldingi ikki juftlikning ishini davom ettiradi. Davom ettirib qolmay, jabrni yanada kuchaytirishadi: biri qoʻyib boshqasi dam-badam (navbatma-navbat va toʻxtovsiz) qasd qiladilar. Uzoq davom etgan qiynoqlardan oshiq oxiri «Vah» deb yuboradi-da, «Bir odamning usti da shuncha ofatlar boʻlishi mumkinmi?» degan faryod boʻgʻzidan otilib chiqadi. Qaysi soʻzlar bayt matnida mazmuniy bogʻlanib, tanosubni hosil qilayotganini topgan boʻlsangiz kerak. Bundan tashqari holat va kechinmalarni shoir birmuncha orttirib va boʻrttirib tasvirlayotganini ham sezish qiyin emas. Bu keyingi uch baytda ham yetakchilik qiladigan mubolagʻa sheʼriy sanʼatidir.¹⁴⁵

Man xastagʻa jon asramoq emdi erur dushvorkim,

Qotil koʻzi bedod etar har lahza bedod ustina.

Oshiq yuqoridagi baytlarda aytilgan zugʻumlardan xasta boʻlgan. Shunday xastaki, tuzalish tugul unga jon asrash dushvor, negaki oldin jallod deb taʼriflangan yorning qotil koʻzi har lahza zulm ustiga zulm qilaveradi.

Ul gul yuzi shavqi bila shaydo koʻngul shom-u sahar

Bulbuldek aylar yuz navo ming navʼi faryod ustina.

Jon qoʻldan boy berilmoqda, uni asrab qolishdan umid uzgan oshiq yupanch istab oʻzining doimiy sirdoshi va suyanchigʻi koʻngilga yuzlanadi. Lekin gul yuzli yor shavqi bilan shaydo koʻngil shomdan to sahargacha bulbul kabi ming turli faryod ustiga yuz xil navo qilish bilan ovora – oshiqqa taskin berolmaydi.

Boshimgʻa yoqqan gʻam toshin mingdin biricha boʻlmagʻay

Gardun agar ming Besutun yogʻdursa Farhod ustina.

Bu baytda mubolagʻa oʻzining haddi aʼlosiga – eng yuqori chegarasiga koʻtarilgan. Farhod – ishq yoʻlida cheksiz zahmatlar

¹⁴⁵ Qozoqboy Yoʻldoshev, Valijon Qodirov, Jalolbek Yoʻldoshbekov, 9-sinf darslik, Toshkent, "Oʻzbekiston" NMIU-2019

chekkan, g'am-alamlar tortgan, musibatlarga yo'liqqan obraz. Mana shu jafokashligi bilan u mashhur. O'z ko'rguliklarini chamalar ekan, oshiq mening boshimga tushgan aziyatlar oldida Farhod tortgan azoblar hech narsa emas deydi. Afsonaviy Besutun tog'idan mingtasini gardun (dunyo) Farhodning ustiga yog'dirsa ham, oshiqning boshiga yog'gan g'am toshining mingdan biricha bo'lolmaydi.

Qadrli o'quvchi. Mana, g'azal tahlilini bir muncha tushunib ham oldingiz. Qolgan uch baytni o'zingiz yoki sinfdosh o'rtoqlaringiz bilan birgalikda tahlil qilib ko'ring. Faqat keyingi yettinchi baytda «Ey shah» deb kim(lar)ga va nima uchun shunday murojaat qilinishini o'ylab ko'ring. Sakkizinchi baytni sharhlashdan oldin Sulaymon payg'ambar haqidagi rivoyatni bilishingizga to'g'ri keladi. Shunda bayt tahliliga yo'l ochiladi.

* * *

Qotig'roq kelmadi hargiz jahong'a ushbu qishdin qish,
Ki aql-u hisg'a yaksar¹⁴⁶ mone' o'ldi borch'a ishdin qish.

Agarchi asradim ojiz tanim qat-qat libos ichra,
Sovuq yel birla lekin qoltiratdi ko'b qamishdin qish.

Burudat¹⁴⁷ shiddati ostida qaddim xam qilib yodek,
Zaif-u notavon-u nozik yetti ham kirishdin qish.

Chiqorg'a har nechakim ko'rguzub ko'b sa'i tish qisdim,
Ushotib sangi shiddatdin ayirdi borch'a tishdin qish.

Qabob kulbam aro, qo'ymay chiqorg'a sarsar afvoji¹⁴⁸,
Mani mahrum qildi el bila borish-kelishdin qish.

¹⁴⁶ Yaksar — bir boshda; terisidan po'stin.

¹⁴⁷ Burudat — sovuqlik;

¹⁴⁸ Afvoji — to'dalar;

Manga mushkuldurur topmoq ilojinkim, g‘ino ahli
Iloj aylar sovuqqa qoqim-u sinjob-u kishdin¹⁴⁹ qish.

Yetishdi, Ogahiy, qish mavsumi, vah, emdi naylarsan
Ki, qottig‘dur qari-yu ojiz elga borcha ishdin qish.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1-2-savollar. Tarab tiflin tug‘urdi dahr zoli,

Ango bo‘ldi magarkim doya navro‘z.

1. Yuqorida berilgan baytda ostiga chizilgan so‘zlarning ma’nolari to‘g‘ri ko‘rsatilgan qatorni toping.

- A) tarab – shodlik; tifil – kampir; tug‘urdi – tug‘di, dunyoga keltirdi; dahr – dunyo; zol- bola, go‘dak
- B) tarab- dunyo; tifil – bola, go‘dak; tug‘urdi – tug‘di, dunyoga keltirdi; dahr — shodlik; zol – kampir
- C) tarab – shodlik; tifil – bola, go‘dak; tug‘urdi – tug‘di, dunyoga keltirdi; dahr – dunyo; zol -zulm qiluvchi, zulmkor
- D) tarab – shodlik; tifil – bola, go‘dak; tug‘urdi – tug‘di, dunyoga keltirdi; dahr – dunyo; zol – kampir.

2. Baytda qanday badiiy san‘at qo‘llangan?

- A) tashxis, intoq B) talmeh, tanosib
- C) tashxis, tanosib D) ruju, talmeh

3. Qilg‘il tomosho qomati zebosi birla orazin,

Gar ko‘rmasang gul bo‘lg‘onin payvand shamshod ustina.

Ushbu bayt to‘g‘ri sharhlangan javobni belgilang.

- A) yor shunchalar go‘zalki, uning orazi va qomatini ko‘rsang, beixtiyor shamshod va unga payvand qilingan gul ko‘z oldinga keladi.

¹⁴⁹ Qoqim-u sinjob-u kishdin — silovsin, olako‘zanak va qunduz

B) agar shamshodga payvand qilingan gulni ko‘rmagan bo‘lsang, yorning go‘zal yuzi va qomatiga boq.

C) yorning orazi va qomati juda go‘zal, ammo shamshod daraxti ustida u yana ham go‘zallashib ketadi, go‘yo gul kabi.

4. «Ustina» radifli g‘azalidagi Farhod talmehi asosida tuzilgan savolga to‘g‘ri javobni toping.

A) oshiq shunchalik ko‘p mashaqqatga duchor bo‘lganki, u Behistun toshlarini parchalab tashlagan Farhoddan ko‘mak so‘raydi

B) oshiq Farhod bilan Behistun tog‘larida ko‘p mashaqqat chekkan, ammo yor firoqidagi azoblarga chiday olmaydi.

C) agar Farhodning boshiga ming Behistun toshlari yog‘ilsa ham, oshiqning boshiga yog‘ayotgan g‘am toshining mingdan biriga ham teng kelmaydi.

5. Temurbiy qayon bordi turmay ravon,

Ki, a‘do aro solmish erdi qiron.

Kishi shoh bo‘lsin va yoxud gado,

Qutulmoq falak zulmidin yo‘q ango.

Ushbu misrada Ogahiy Amir Temur shaxsini tilga olishdan nima maqsadni ko‘zlagan?

A) Temurdek kuchli va mardona bo‘lishni

B) Temurdek o‘z dushmanlariga qiron keltirishni, ularni falak zulmiga duchor qilishni

C) Temurdek jahongirlar ham o‘tib ketishi, vafosiz dunyodan marhamat kutib bo‘lmasligini

Savol va topshiriqlar:

1. Ogahiyning o'zbek adabiyotida tutgan o'rni haqida nima deya olasiz? Nima uchun u Alisher Navoiydan keyingi o'rinda tilga olingan?
2. Ogahiyning yetuk inson va iste'dodli adib bo'lib yetishuvida u voyaga yetgan muhitning ahamiyati to'g'risida mulohaza yuriting.
3. Shermuhammad Munis va Ogahiy o'rtasida qanday munosabatlar bor? Bu haqda to'liq gapirib bering.
4. Ogahiyning tarixiy asarlari to'g'risida so'zlang. Uning tarix fani rivojiga qo'shgan hissasiga baho bering.
5. Ogahiyga nima uchun «O'zbek tarjima maktabining asoschisi» deya ta'rif beriladi? U tarjima qilgan asarlarning ahamiyati to'g'risida fikr almashing.
6. Ogahiy o'z devoniga nima uchun «Ta'viz ul-oshiqin» deb nom qo'ygan? Matndagi ma'lumotlardan foydalanib, o'z mustaqil fikringizni bildirishga harakat qiling.
7. «Ogohnoma» qasidasining yozilishi haqida fikrlaringizni ayting.
8. Adib hukmdorlarni qaysi jihatlariga ko'ra farqlaydi? Ular qiyosida qo'llangan badiiy tasvir vositalarini aniqlang.
9. Qasidada adibning orzu-umidlari tasvirlangan baytlarni aniqlang.
10. Tabiat tasviri qaysi g'azallarida o'z ifodasini topgan?
11. Shoirning g'azallarida qo'llangan badiiy san'atlarni aniqlang.
12. Ogahiy ga'zallaridan yod oling.

Nazariy ma'lumot

TASHXIS

Mumtoz she'riyatimizda keng qo'llangan badiiy tasvir vositalaridan biri tashxisdir. «Tashxis» arabcha so'z bo'lib, «shaxs» o'zagidan hosil bo'lgan (ta-old qo'shimcha). O'zbek tiliga tarjima qilsak, «shaxslantirish» degan ma'noni anglatadi. Anglashiladiki, tashxis faqat insongagina xos bo'lgan jismoniy va

ruhiy holatlarni tabiat manzaralari, jonzotlar, borliqdagi narsa-buyumlar hamda hayotdagi tushunchalarga ko'chirish san'atidir. Tashxis orqali shoir tasvirlanayotgan manzara yoki tushunchani o'quvchi tasavvurida qayta jonlantirib, she'rdagi timsollar jozibasini oshiradi, ularning hissiy ta'sirni kuchaytiradi.

Ogahiy she'riyatini tahlillash davomida siz shoirning tashxis san'atidan unumli foydalanib, o'ziga xos timsol va tasvirlar yaratganligiga guvoh bo'ldingiz. quyidagi baytda tabiatdagi o'zgarishlarni insonlar hayotidagi voqeliklar orqali tasvirleydi: **«Tarab tiflin tug'urdi dahr zoli, Ango bo'ldi magarkim doya navro'z».**

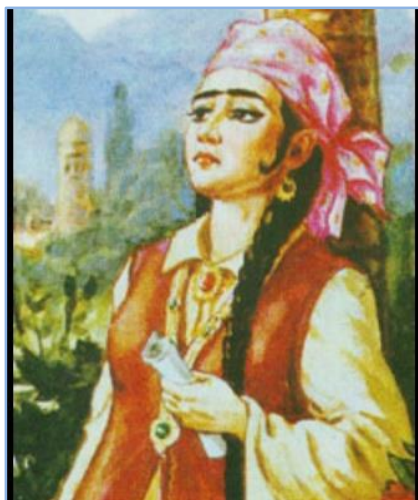
Ma'nosi: dunyo kampiri shodlik chaqalog'ini tug'arkan, navro'z unga doyalik qildi. biz yashayotgan dunyo juda qadim bo'lganligi uchun kampirga o'xshatilyapti. Ko'klamning kelishi barchaga shodlik, quvonch keltiradi. ana shu shodlik chaqalog'ini navro'z doyaligida dunyo kampiri tug'moqda. shu baytning o'zida uchta tashxis bor: shodlik (tushuncha) tug'ilmoqda; dahr (borliq) zoli tug'moqda; navro'z (tabiat) doyalik qilmoqda: **«Noz-u ado-u g'amzasi qasdim qilurlar dam-badam, Vah muncha ofatmu bo'lur bir odamizod ustina!?»**

Ma'nosi: Ma'shuqaning nozi, adosi (so'zlari) va g'amzasi navbatma-navbat menga qasd qiladilarki, bir odamning ustiga shunchalar ham ofat bo'ladimi? Baytdan ko'rinadiki, insonning o'zidagi holat, xislat va fazilatlar ham tashxis uchun asos bo'lishi mumkin ekan.^{*150}

* Yo'ldoshev Qozoqboy. Adabiyot: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9- sinfi uchun darslik

39 – §. JAHON OTIN UVAYSIY (1779–1845)

Jahon otin va uning hayot yo'li. O'zbek adabiyoti tarixida shoirlarning faoliyati Jahonotin Uvaysiydan boshlanadi, deyish mumkin. Chunki Uvaysiygacha o'zbek shoirlarining asarlari adabiyotimiz tarixida qayd etilmagan.¹⁵¹ Qo'qon adabiy muhitida bir guruh shoiralarga ustozlik qilgan Jahonotin Uvaysiy o'zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotiga o'zining muhim va benazir maqomi bilan

yuksak hissa qo'shdi.¹⁵²

Uvaysiy asli marg'ilonlik bo'lib, 1779-yili dunyoga kelganligi, adabiyot va musiqaga ixlosmand ma'rifatli oilada tarbiya topganligi, o'ta savodxon otincha ayollardan biri sifatida tanilib, keyinchalik Qo'qonda Nodira bilan yaqin tutinib ijod qilganligi haqida ma'lumotlar bor.

«Tazkirayi Qayyumiy»da shoira tarjimayi holi va qismati haqida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan: «Marg'ilonli shoir va hofiz Siddiqbobo Fayziyning qizidir. Adabiy sohaga otasi tortmishdur... mansabdor shaxs Abulqosim Otaliq orqali Xo'qandga yuborgan. Otaliqning oilasi Ark atrofida bo'lganidan shunda xizmat qilib yurgan. Bir-ikki yildan so'ngra shoiraligi bilan shuhratlandi va ovoza xonning haram saroyiga ma'lum bo'lgach, Mohlaroyim o'z huzuriga qabul etdi va unga mushfiqlik qilib, haramda o'ziga munosib bir o'rin ko'rsatdi».

Uvaysiy bir she'rida Nodirani o'zining jonkuyar g'amxo'ri, homiysi sifatida ta'rif etadi:

Humoyi avji soyasin to boshima soldi,
Boshimni ko'kka eturdi ham ul dam qildi imdodi.

¹⁵¹⁻²⁴⁴. Bar no Isakova.Uvaysiy.Uch maqola

Uvaysiydan bizga boy meros qolgan va xalqimizning betakror madaniy merosiga aylangan.

Devoni. Uvaysiy sheʼriyati bir qancha qolyozma manbalar orqali yetib kelgan. Qoʻlyozma manbalar va uning chevarasi shoira Magʻziy xotirasidan yozib olingan sheʼrlari asosida uning «Devon» nomlari bilan 1959, 1963 hamda 1983 yillari asarlari nashr etildi¹⁵³. Bu toʻplamda 269 gʻazal, 29 muxammas, 55 musaddas, 1 murabbaʼ oʻrin olgan¹⁵⁴.

Qissalari. Shoiraning «Qissayi shahzoda Hasan», «Qissayi shahzoda Husayn» nomlaridagi diniy-sarguzasht dostonlari hamda «Voqeoti Muhammad Alixon» nomli tarixiy manzumasi maʼlum¹⁵⁵.

Uvaysiyning bu qissalarida Karbalo dashtida sodir boʻlgan, Muhammad paygʻambarimiz nabiralari fojialari bilan bogʻliq boʻlgan voqealar soʻzlanadi. Hazrati Ali bilan Bibi Fotimaning egizak farzandlari – Hasan bilan Husaynning qismlari diniy-rivoyaviy qissalarga, xalq kitoblariga xos uslubda tasvirlanadi. Uvaysiy diniy-ilohiy kitoblarda keltirilgan bu tarixiy hodisalarni syujet holatida qayta kitobat qilish orqali makr-hiyla va xunrezlikni qoralaydi. Bunday nizo va adovatlar Hasan va Husaynning fojialaridek katta falokatlaming sodir boʻlishiga olib kelishi mumkinligini oʻz davridagi hokim tabaqa vakillariga eslatib qoʻymoqchi boʻladi¹⁵⁶.

Uning «Voqeoti Muhammad Alixon» manzumasi yuqoridagi ikkala diniy qissadan ancha farq qiladi. U shoira yashab, ijod etgan davrdagi voqea-hodisalarning nazmiy ifodasidan iborat asardir.

Manzuma tugallanmay qolgan boʻlishi mumkin, chunki atigi 308 misradangina iborat. Unda Qoʻqon xoni Umarxonning vafoti, uning oʻgʻli valiahd Muhammad Alixonning taxtga oʻtirishi, Qoshgʻarda koʻtarilgan isyonni bostirish uchun qilgan harbiy yurishi, bu yurishda Uvaysiyning saroy xizmatida boʻlgan oʻgʻli Muhammadning ham ishtiroki nazmga olinadi.

¹⁵³, ²⁴⁷, ²⁴⁸ Rahmonqul Orzibekov. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti. T-2006

¹⁵⁴ Vohid Abdullayev. Oʻzbek adabiyoti tarixi. II jild. «Oʻqituvchi» nashriyoti. 1967. 332-bet.

Uvaysiy she'riyatining mavzu doirasi keng. Uning devonidagi she'rlarida ishq-muhabbat, yor-u diyor, visol va hijron, ona va farzand, dunyo va ilohiyot haqidagi rang-barang mavzular talqin etiladi.¹⁵⁷ Ko'z tasadduqdir sening xurshedtal'at husnunga, Qaddi dolim ham tasadduq chun alif raftoringa...

Shoira g'azallarida insoniy muhabbat, sadoqat va vafodorlik g'oyalariga hamohang inson qadrini, Olloh bergan umrning qadriga yetib iloji boricha yaxshi hayot kechirish, hayot ne'matlaridan bahramand bo'lish tuyg'ularini ulug'lash muhim o'rin tutadi.¹⁵⁸

Bunday she'rlardagi inson hayot oshig'i, orzu-umidlar jarchisi sifatida ko'rinadi:
Dunyoni bu kun davr ila davroni g'animat,
Ayvoni jahon bog'-u gulistoni g'animat.

Shoiraning ijtimoiy qarashlari, sof niyatlari, orzu-armonlari bilan zamon hamda jamiyat o'rtasida katta ziddiyat, nomuvofiqlik bor edi. Shuning uchun shoira she'rlarida lirik qahramon zamonadan alam ko'rgan, ma'nan ezilgan, kulfat chekkan kishi sifatida ham ko'rinadi. Bunday she'rlarda ijtimoiy adolatsizlikka qarshi norozilik ohanglari bo'rtib turadi. «Uvaysiymen», «Ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi» (7-sinf adabiyot darsligida bu g'azallar bilan tanishgansiz) g'azallarida shoira qatorida g'arib fuqaroning dard-u hasratlari ham ifodalangan:¹⁵⁹

*Mehnat-u alamlarga muftalo Uvaysiymen,
Qay da dard eli bo'Isa, oshino Uvaysiymen...*

Yoki yana bir g'azalida:
*Zamona kulfatidin bu ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi,
Bu charxi bemuruvatdin bu ko'ngul dog' o'ldi, dog' o'ldi...*

^{157, 250, 251} Rahmonqul Orzibekov. O'zbek adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. T-2006

Uvaysiy zamondoshlari orasida shaklan go'zal, mazmunan teran, badiiy barkamol she'rlari bilan o'z iste'dodini va mahoratini namoyon qila olgan. U haqli ravishda o'z zamonasidagi xalq e'tirofiga sazovor bo'lgan, o'z davri shoirlarining yetakchisi darajasidagi ijodkor edi. Uning ijodi an'anaviy mavzularni ishlash, ularning yangi qirralarini ochish va boyitishda bir pog'ona yuqori turadi. Bu o'z davrida ham, undan keyin ham e'tirof etilgan.¹⁶⁰

«Uvaysiy she'riyatining g'oyaviy badiiy qudrati va ko'lami bilan qadim yunon shoirasi Sapfo, fransuz shoirasi Margarita Navarli, Sharq she'riyatining malikasi Zebunisolar qatoridagi san'atkor. Uning poeziyasi dunyo badiiy tafakkurida sodir bo'lgan o'ziga xos va xarakterli ijodiy hodisalardan edi»¹⁶¹, deb yozadi adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulov.

G'AZALLAR

«Uvaysiyman»

Mehnat-u alamlarga muftalo Uvaysiyman,
Qayda dard eli bo'lsa, oshno Uvaysiyman.

Istadim bu olamni, topmadim vafo ahlin,
Barchadin yumib ko'zni muddao Uvaysiyman.

Uz diling taalluqdin¹⁶², band qil Xudo sori,
To degil kecha-kunduz: «Mosivo¹⁶³ Uvaysiyman! »

Kechalar fig'onimdin tinmadi kavokiblar¹⁶⁴,
Arz to samo¹⁶⁵ uzra mojaru Uvaysiyman.

¹⁶⁰ .Barno Isakova.Uvaysiy.Uch maqola

¹⁶¹ . Haqqulov I. Uvaysiy she'riyati. –Toshkent: 1982.3-bet.

¹⁶² Uz diling taalluqdin – dilingni dunyo aloqasidan uz, ya'ni dunyodan yuz o'gir.

¹⁶³ Mosivo Uvaysiyman – dunyodan uzilgan Uvaysiyman.

¹⁶⁴ Kavokib – yulduzlar.

¹⁶⁵ Arz to samo – yerdan osmongacha.

To ko‘rib xarobotin¹⁶⁶ ta‘na etma, ey zohid,
Bir nafas emas xoli iqtido¹⁶⁷ Uvaysiyman.

Faqr borgohiga¹⁶⁸ qo‘ysa gar qadam har kim,
Bosh agar kerak bo‘lsa, jonfi do Uvaysiyman.

Vaysiy beriyozat¹⁶⁹ deb sahl¹⁷⁰ tutma, ey orif,
Ishq aro nihon dardi bedavo Uvaysiyman.

KO‘NGUL DOG‘ O‘LDI...

Zamona kulfatidin bu ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi,
Bu charxi bemuruvvatdin ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Jarohat bo‘ldi bag‘rim tig‘i bedodi raqiblardin,
Bu ko‘tohfahm mardumdin ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Bu gulzori fano ichra mahali bexalal yo‘qtur,
Hamesha zaxmi xorodin ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Fano mardumlarini sirridin hech kimsa yo‘q ogah,
Qabihguftor¹⁷¹ mardumdin¹⁷² ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Ko‘ngul qoni farog‘i diydadin¹⁷³ bir lahza band o‘lmas,
Vujudim iztirob aylab ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

¹⁶⁶ Xarobotin – bu yerda: so‘fiylar maskani.

¹⁶⁷ Iqtido – ergashish. Bu yerda Uvaysiyning so‘fiylik, tasavvuf maslagiga ergashgani anglashiladi.

¹⁶⁸ Borgoh – faqir so‘fiylar, ishq ahlining manzilgohi.

¹⁶⁹ Beriyozat – mashaqqatsiz, qiynoqsiz, azobsiz.

¹⁷⁰ Sahl – yengil, oson.

¹⁷¹ qabihguftor-yomon so‘z so‘zlovchi

¹⁷² mardumdin-xaloyiq, xalq

¹⁷³ diyda-ko‘z

Turubdur bag‘rim ichra qon misoli g‘uncha, naylarman,
Ochilmay gulsifat ushbu ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

So‘zimdin xotiring uzra gumone o‘zga yetkurma
Ki, izhor aylamay naylay, ko‘ngul dog‘ o‘ldu, dog‘ o‘ldu.

Men rasvoyi olamdin mabodo e‘tiroz etma,
Takallum birla shod ayla, ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Ko‘ngulni otashin bejo qilibdur nutqi guftori,
Qayu bog‘ andalibidin¹⁷⁴ ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Bu so‘zni ayladi barpo ajab gustohlik birla,
Maloli xotir o‘lg‘aymu, ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Ajab ash‘ori mavzun bog‘ladi Vaysiy hasaddinkim,
Umarxon zufununekim, ko‘ngul dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi.

Topshiriq.

Kichik guruhlarga bo‘linib, «Uvaysiyman» va «Ko‘ngil dog‘ o‘ldi, dog‘ o‘ldi» g‘azallarini quyidagi jadval asosida tahlil qiling.

¹⁷⁴ andalib-bulbul

Gʻazal nomi	Uning qoʻfiyalanish tartibi	Qofiya turi va raviyini aniqlash	Radifdagi soʻzlari va uning turi	Gʻazalning vazni va bahrini aniqlash	Lugʻat ustida ishlash	Gʻazal mavzusini aniqlash	Unda qoʻllangan sheʼriy sanʼatlarni topish

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Qaysi adabiyotshunos olim Uvaysini qadim yunon shoirasi Sapfo, fransuz shoirasi Margarita Navarlga qiyoslaydi?

- A) Aziz Qayumov B) Mahbuba Qodirova
C) Ibrohim Haqqulov D) Toʻxtasin Jalolov

2. Uvaysiyning qaysi asarida oʻgʻli Muhammad haqida ham fikrlar bor?

- A) «Qissayi shahzoda Hasan» B) «Qissayi shahzoda Husayn»
C) «Voqeoti Muhammad Alixon» D) «Devon»

3. «Margʻilonli shoir va hofiz Siddiqbobo Fayziyning qizidir. Adabiy sohaga otasi tortmishdur... Bir-ikki yildan soʻngra shoiraligi bilan shuhratlandi va ovoza xonning haram saroyiga maʼlum boʻlgach, Mohlaroyim oʻz huzuriga qabul etdi va unga mushfiqlik qilib, haramda oʻziga munosib bir oʻrin koʻrsatdi». **Uvaysiy haqida maʼlumot beruvchi manba nomini toping.**

- A) «Voqeoti Muhammad Alixon» B) «Tazkirayi Qayyumiy»
C) «Tazkirat ush-shuaro» D) «Majmuatush – shuaro»

4. Shoir farzandlarining ismlari qaysi qatorda berilgan?

- A) Xoljon bibi, Muhammadxon B) Muhammad Alixon, Mahmud

C) Quyoshxon, Muhammadxon D) Mahmud, Mirzo Ahmad

5. Humoyi avji soyasin to boshima soldi,

Boshimni ko'kka eturdi ham ul dam qildi imdodi.

Baytdan anglashilganidek, Uvaysiyga ko'mak bergan shaxs kim?

A) Nodira B) Muhammad Alixon C) Sulton Mahmud D) Fazliy

Nazariy ma'lumot.

Chiston (fors. – topishmoq) – Sharq she'riyatidagi lirik janrlardan biri. Dastlab xalq og'zaki ijodida she'riy savol-javob, topishmoq shaklida paydo bo'lgan. Chistonda narsa yoki hodisaning xarakterli belgilari majoziy tavsiflanib, nima ekanligini topish o'quvchi, tinglovchiga havola etiladi. Shu sababdan Chiston topishmoqshe'r deb ham ataladi. Chistonda narsalarning nomlari ochiq aytilmaydi, balki ularga xos shakl, sifat va xususiyatlar qayd etiladi. O'quvchi yoki tinglovchi chiston mazmunidan kelib chiqib, unda yashiringan, nomi pinhon tutilgan narsani o'z zehni, idroki kuchi bilan topib oladi. Chistonlar fard, bayt, qit'a, ruboiy va qisman g'azal shaklida yoziladi, 2 baytdan 10 baytgacha, hatto undan ham ortiq bo'lishi mumkin; ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy mazmunga ega bo'ladi.¹⁷⁵

O'zbek adabiyotida chistonning dastlabki namunalarini Alisher Navoiy yaratgan.

1. Ne lo'lidurki, chun hangoma tutsa,

Qadam boshtin qilib tortar navozir.

Boshin keskandin ortib anga tahrik,

Tilin yorg'andin o'lub anga tahrir.

Qora sug'a boshin yuz g'uta bersa,

To'lar og'ziyu bo'lmas lek damgir.

Kiromul kotibin andin qilib sabt,

El etkandin yamon-yaxshini bir-bir.

Vale oshiq bila Majnun ishiga

Qazo yetkurmay andin ranj-u tashvir.

¹⁷⁵ "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi". CH harfi.121-bet.

Jununu ishq yozdi kilki taqdir. (qalam)

Kim, javfi paniru maskadin to‘ldi tamom.

Kim ani urushtirmog‘idin istar kom,

Nokom ani ushatg‘usidur ani nokom. (yumurtqa)

Uvaysiy chiston sheʼrlar yaratishda Navoiydan keyingi faxrli oʻrinlardan birida turuvchi shoiradir. U Alisher Navoiydan soʻnggi ijodkorlar ichida eng koʻp chistonlar yozgan shoira sanaladi. Shoiraning chistonlari poeziya muxlislari oʻrtasida juda keng tarqalgan. Ularning hurmatini qozongan, kishilarni chiston aytish sanʼati bilan hayratlantirgan.¹⁷⁶ Quyida Uvaysiy

chistonlarini havola etamiz:

1. Ul nadurkim, shahdin totlik erur xumorig'a,

Ixtiyor etmas sotarin kirmag‘ay bozorg‘a. (uyqu)

2.Ul nadurkim, bir kelin o‘zi cho‘tur,

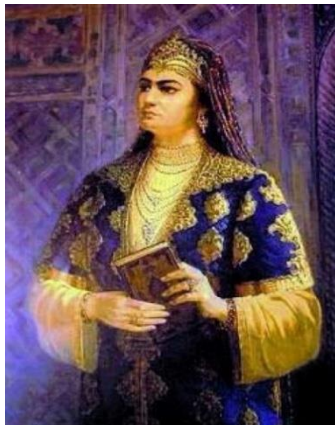
Yetti qat parda ichida misli hur. (**makkajo‘xori**)

¹⁷⁶ . Rahmonqul Orzibekov. O`zbek adabiyoti tarixi. O`zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg`armasi nashriyoti. T-2006

40-,41-§. NODIRA

(1792 -1842)

Jahon adabiyoti tarixi xotin-qizlar orasidan yetishib chiqibma'naviyat rivojiga munosib hissa qo'shgan ko'pgina iste'dodli qalamsohiblarini biladi. Buning yorqin misolini Sharq adabiyotida ham uchratamiz. Birgina XIX asr bo'sag'asi va birinchi yarmida Qo'qonda Uvaysiy, Dilshod, Mahzuna va Nodiradek taniqli shoirlarning ijod etganligi buning yorqin dalilidir.¹⁷⁷

Nodira ham iste'dodli shoira, ham madaniyat va adabiyotning homiylaridan biri sifatida ajralib turadi. Nodiraning o'z davrining tadbirli arbobi, shoirasi sifatida kamol topishida, shubhasiz, Amir Umarxonning ta'siri kuchli bo'ldi.¹⁷⁸

Umarxon - Amiriy ham hukmdor, ham ijodkor sifatida madaniyat va adabiyot rivojida yaxshi iz qoldirishga harakat qilgan ulkan bir shaxs, hukmdor va iste'dodli bir shoir bo'lgan. Nodira Umarxon bilan 15 yil birga yashab ijod qildi.

Umarxonning 1822-yili bevaqt vafotidan keyin yosh Muhammad Alixon davlatni boshqarishga kirishadi. Nodira yosh o'g'lining yoniga kirib mamlakatni boshqarish ishida faol ishtirok eta boshladi.

Nodiraning madaniyat va obodonchilik ishlarini yo'lga qo'yish uchun intilishlarini kuzatgan ko'pgina tarixchi, adib va shoirlar uning faoliyatiga tahsinlar o'qiganlar, ta'rif va tavsiflar, she'riy madhiyalar yozib qoldirganlar.¹⁷⁹

« Shunday qilib, bu ayol aql-u donish va yaxshi fazilatlari bilan yagonayi zamona, «Nodirayi davron» bo'lib tanildi va xalqlar tahsiniga sazovor bo'ldi» – deb yozadi zamondoshi Xotif.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Rahmonqul Orzibekov .O'zbek adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent-2006. 213-bet.

¹⁷⁸ «Ma'naviyat yulduzlari» (Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, Toshkent, 1999) kitobidan olindi

¹⁷⁹ Махбуба Қодирова. Но д и р а ҳаёти ва ижоди. Ўзбекистон Н С СР „Ф А Н “ Нашриёти. 1965.

¹⁸⁰ Rahmonqul Orzibekov .O'zbek adabiyoti tarixi. O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. Toshkent-2006.

Dilshod Otin esa Nodiran «Ilm-odob va nazm osmonining yulduzi, ushshoqlar gʻazalxoni», deb taʼriflaydi.¹⁸¹

Nodiraning yangi topilgan devonidan sahifa

Nodiraning adabiy merosi oʻzbek sheʼriyatining goʻzal sahifalarini tashkil etadi. Uning oʻzbek va fors tillarida bitilgan devonlari, shoir sheʼrlari kiritilgan bayozlar bizgacha yetib kelgan. Uning toʻla boʻlmagan oʻzbekcha devoni Oʻzbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida saqlanadi. Devonga Nodiraning 109 ta gʻazali kiritilgan. Nodiraning oʻzi yozgan debochada tarjimai holiga oid baʼzi muhim maʼlumotlar berilgan. XIX asrda koʻchirilgan, devonda esa Nodiraning «Komila» taxallusi bilan yozgan 19 gʻazali borligi aniqlangan. 1962-yilda

Namanganda shoiraning mukammal devoni topildi. Unda shoiraning «Nodira» taxallusi bilan yozgan 180 sheʼri jamlangan (shulardan 136 tasi oʻzbek tilida, 44 tasi tojik tilida). Jumladan, 11 muxammas, 2 musaddas, 1 musamman, 1 tarjiʼband, 1 tarkibband va 1 firoqnoma ham bor. Oʻzbekiston FA Sharqshunoslik instituti fondida Nodiraning «Maknuna» taxallusi bilan yozilgan, 333 gʻazaldan iborat bir devoni mavjud. Uning oʻzbekcha va forsiycha- tojikcha gʻazallari aruzning turli vaznlarida 5, 7, 9, 13, hatto 18 baytli hajmda yaratilgan. Shoir gʻazallarining asosiy qismi 7-9 baytlidir¹⁸². Bugungi kunda biz Nodiraning oʻzbek va fors-tojik tillarida yaratgan 10 ming misraga yaqin lirik merosiga egamiz.¹⁸³

Shoir mumtoz adabiyotimizning, asosan, gʻazal, muxammas, musaddas, musam-man, tarjiʼband, tarkibband, firoqnoma kabi janrlarida qalam tebratdi.

¹⁸¹ Rahmonqul Orzibekov. Oʻzbek adabiyoti tarixi. Oʻzbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamgʻarmasi nashriyoti. Toshkent-2006.

¹⁸², ³Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi T.6. 2000-2006.

Ma'lumki, Mohlaroyim «Komila», «Nodira» taxalluslari bilan ijod qilgan. Uvaysiyning «Voqeoti Muhammadalixon» nomli she'riy asariga asoslanib, shoiraning «Maknuna» taxallusi ham bo'lganligi haqida ma'lumot bor.¹⁸⁴

Shohlar orasidadur Umarxon,
Bir necha kuni surudi davron.
Mahpora edi aning zaifi,
Maknundu taxallusi latifi...

Nodira o'z ijodiy faoliyatida o'tmish adabiyot an'alariga amal qildi. O'zidan ilgari o'tgan, jumladan, Firdavsiy, Nizomiy, Hofiz, Atoyi, Navoiy, Bobur, Fuzuliy,

Bedil, Zebuniso kabi so'z san'atkorlarining ijodiy mahoratidan o'rgandi va o'rnak oldi. Ammo shoiraning kamolotida « muallimi avval», shubhasiz, Alisher Navoiy edi.

Navoiy o'z ijodini el-yurt manfaatlariga qaratdi. Kishilarni adolatga, ma'rifatga chaqirdi. Inson hayotidagi eng nozik hissiyotlarni, go'zal insoniy fazilatlarini targ'ib qildi. Navoiy ijodida mavjud bo'lgan bunday fazilatlar Nodira ijodida ham keng o'rin egallaydi. Nodira Navoiyning lirik misralariga hamohang bo'lgan, xuddi o'sha vazn, o'sha qofiyada she'rlar ham yozdi.

Masalan, Navoiyda:

Tugondi ashki gulgun, emdi qolmish za'faroni yuz,
Falak zulmi badal qildi, xazon birla bahorimdin.

Nodirada:

Qizil qondur sirishkim, za'farondur chehrayi zardim,
Meni kim ko'rsa farq etmas, xazon birla bahorimdin.

Bu ikki baytda vazn o'lchovi, uslub, bir necha so'zning o'xshashligi, mazmun va ma'noning birligini sezamiz.

Har ikkala baytda ham biz ikki san'atkorning chuqur insoniy kayfiyatlarini izhor qilish uchun oshiqning ichki va tashqi holatlarini tabiat hodisalari bilan qiyoslash usulidan foydalanganligini ko'ramiz.¹⁸⁵

^{184, 2} МАХБУБА ҚОДИРОВА...НОДИРА ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ. ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ.1965.

Nodira ulug‘ ustozlari izlaridan borib, asarlarida insonni o‘rab turgan borliq va uning nash‘u namolaridan bahra oldi. Nodira hayotni sevadi, uni qadrlaydi, u Muhabbat Alloh taolo tomonidan insonlar qalbiga solingan mangu yog‘du ekanligini kuyladi:

*Muhabbatsiz kishi odam emasdur,
Gar odamsan muhabbat ixtiyor et!..*

*Kuyib, ey Nodira, olam elig‘a
Muhabbat shevasini oshkor et!*

Nodira muhabbat tasvirining haqiqiy ustasidir. Uningcha, odam muhabbat ixtiyor etganidagina chinakam komil inson bo‘la oladi. Nodirada insonning insonga bo‘lgan muhabbati, ya‘ni majoz ramziy ma’noga ega. U – ishq ilohiyning ramzi. Chunki insoniy ishqni kuylashdan maqsad ilohiy ishqni ulug‘lashdir. Majoziy ishq Haq muhabbatini qozonish yo‘lidagi bir bosqich bo‘lib, solik ishq haqiqiyga shu bosqich orqali yoi topgan. Nodira talqinicha, ishq-muhabbat oshiqning din-u mazhabiga aylansagina, u kamolot qozonadi:

*Qil, Nodira, muyassar sho‘ri junun jahonda,
Ishqu muhabbat o‘ldi oshiqqa din-u mazhab.*

Uningcha, chinakam oshiq ishq yo‘lida shamdek kuymoq, parvonadek olovda o‘rtanmoq xislatiga, qudratiga ega bo‘lishi kerak. Uning «*Kel dahrni imtihon yetib ket*» misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali ham dunyo muhabbati, ham dunyoga berilishni inkor etuvchi falsafiy asardir. Unda yassaviylikning ham, naqshbandiylikning ham sintezi bor. Demak, shoira inson ma’naviy kamolotiga ilohiy barkamollik talablaridan kelib chiqib yondashadi. Bu Nodira she‘rlarida o‘zbek ayolining ma’naviy qiyofasi, din-u e‘tiqodi, aql-zakovati, axloq-odobi ifodalanganligidan dalolat beradi.

Ko‘rinadiki, Nodira muhabbatni tor, intim ma’noda talqin etmaydi. U bu muqaddas tuyg‘u timsolida insonga, hayotga, go‘zallikka hurmatini, ham tiriklik,

ham poklik, ham Olloh va muqaddas aqidalarimiz, milliy anʼanalarimizga boʻlgan eʼtiqod ramzini koʻradi.

Nodiraning yarim umri hijron, ayriliq dardlari, mamlakat tashvishlari bilan oʻtdi. Nodira sheriyatida uning umr yoldoshi Umarxon – shoir Amiriydan bevaqt judo boʻlganida yozilgan marsiya-firoqnoma borki, uni oʻqigan, tinglagan inson larzaga tushadi. Bu firoqnoma muashsharda – birinchi oʻnlik band misralarining sakkiztasi oʻzaro qofiyalanib keladi **(a-a-a-a-a-a-a-a)**, qolgan ikki misrasida boshqacha qofiyalar keladi **(b-b)**. Umumiy qofiya tartibi: **a-a-a-a-a-a-a-a-b-b, a-a-a-a-a-a-a-a-b-b...** Hamma oʻnlik bandlarning avvalgi sakkiz misrasi mustaqil qofiyalanib, har band oxirida birinchi band soʻnggida kelgan bayt oʻzgarishsiz aynan takrorlana boradi. Sheʼr tarkibidagi barcha poetik komponentlar qatorida undagi qofiyalar, radiflar Nodira qismatiga tushgan ayriliq dardlarini ifodalashga xizmat etadi. Shoira har qaysi oʻnlik bandlarda musibat kechinmalarini ifodalovchi sakkiztadan qofiyadosh soʻzlarni topib ishlatadi. Bir bandi:

Ohkim, behad menga javr-u jafo aylar falak,
Furqat ichra qismatim dard-u balo aylar falak,
Yordin ayru mango koʻp mojaro aylar falak,
Gʻam bila guldek yuzumni qahrabo aylar falak,
Bevafodur, oqibat kimga vafo aylar falak,
Hasratu dardu alamga muhtalo aylar falak,
Yorni, albatta, yoridin judo aylar falak,
Gul bila bulbulni bebargu navo aylar falak,
Hech kim, yo rab, jahonda yoridin ayrilmasun,
Jondin ortiq mehribon dildoridin ayrilmasun.

Hijron iztiroblari, ayriliq ogʻriqlari «Oqibat» radifli gʻazalida yanada taʼsirchan namoyon boʻladi.

Vasl uyin obod qildim, buzdi hijron oqibat,
Seli gʻamdin bu imorat boʻldi vayron oqibat.

Nodira sheʼriyatida vafo, muruvvat, odamiylik, poklik, sadoqat tuygʻulari ulugʻlandi. Uning lirik qahramoni nomus va hayoni yuksak darajada qadrlagan,

sevgida, insoniy muomalada iffat, odob va andisha saqlashga ahd qilgan sadoqatli ayol, vafodor do‘stdir.

Nodira ijodiga bo‘lgan qiziqish shoira hayotlik davridayoq boshlangan. Qator tarixiy asalar va tazkiralarda u haqida ma’lumotlar bor.

Nodiraning hayot yo‘li va adabiy merosi haqida XX asrda Lutfulla Olim, Fitrat, S. Ayniy, V. Zohidov, V. Abdullayev, M.Qodirova, O‘tkir Rashid, T. Jalilov kabi olim, shoirlar va ayniqsa, uning o‘z davri adabiyotidagi o‘rni haqida A.Qayumov yaratgan tadqiqotlar diqqatga sazovordir.

Respublikamiz mustaqillik yo‘liga qadam qo‘yishi bilan o‘tmish qadriyatlarimizning tiklana borishi yana yangi sahifalarni ochdi. 1992-yilda mamlakatimizda shoira tavalludining 200 yilligi Qo‘qon, Andijon va boshqa shaharlarda keng nishonlanib, poytaxtimizda o‘tkazilgan ilmiy anjumanlar va tantanali kechalar bilan yakunlandi. Shu yillarda «Davr Nodirasi», Ey sarvi ravon» kitoblari chop etildi. 1994- yilda «Fan» nashriyoti «Uvaysiy va Nodira she’rlari»dan iborat o‘zbek shoirlari bayozi turkumli yana bir yangi nashrni kitobxonlarga hadya etdi. Badiiy adabiyotda esa Nodira obrazi gavdalandirildi, drama, roman, kinofilmlar yaratildi. Shahar va qishloqlarda bu hassos ijodkor nomi bilan atalgan kinoteatrlar, ko‘chalar, kutubxonalar va madaniyat maskanlari mavjud.

G‘AZALLAR

Tiyradur subhi nashotim, soqiyo, keltir sharob,
Shomi hijron zulmatida jomi maydur oftob.

Mohi tobon yuzligim, har lahza yod etsam seni,
Dudi bag‘rimdin chiqar o‘t ichra tushgandek kabob.

Band etib zulfing aro ko‘nglimni ozod etganing
Qush uchurgandek erur bog‘lab ayog‘iga tanob.

Koshki ohim nasimidin taharruk aylasa,
Yorkim ruxsorig'a gul bargidin solmish niqob.

Hajr oshubi balodurkim, ani tashvishidin
Qatrayi simob yanglig' ko'nglim aylar iztirob.

Shod edi ul shohi davron vasli birla xotirim,
Aysh davronig'a soldi davri gardun inqilob.

Bevafolardek seni hargiz faromush aylamas,
Nodira, yodingni aylar to dami yovmul hisob.

Mazkur g'azal shoiraning soqiya murojaati bilan boshlanadi, shu bois she'rni soqiynoma tipida yozilgan g'azallar sirasiga kiritish mumkin. Matla'da o'zaro qarama-qarshi so'zlar vositasida lirik qahramon alam va dardlari izhor etiladi:

Tiyradur subhi nashotim, soqiyo, keltir sharob,
Shomi hijron zulmatida jomi maydur oftob.

Tiyr(qora) – subhi nashot(tong), shom-oftob so'zlari o'zaro zid ma'no ifodalashi bilan ruhiyatdagi hijron dardini oshkor etadi. Baytda qo'llangan «subhi nashot, shom, zulmat» so'zlari vaqt birligi bilan, «tiyra, shom, zulmat» so'zlar «qora» ma'nosini izohlashi bilan tanosub ipini hosil qilgan.

«OQIBAT» RADIFLI G'AZAL

Vasl uyin obod qildim, buzdi hijron oqibat,
Seli g'amdin bu imorat bo'ldi vayron oqibat.

Qildi choki pirahan dog'i dilimni oshkor,
Qolmadi ko'nglimda **zaxmi ishq** pinhon oqibat.

Ahd-u paymonlar qilib erdi: «Vafo qilg'um», - debon,

Ayladi tarki vafo ul ahdi yolgʻon oqibat.

Orzu qildim: «Tutarmen - deb, - visoli domanin»,
Pora boʻldi **hajr ilgida** giribon oqibat.

Zohido, ishq-u muhabbat ahlini maʼzur tut,
Yor koʻyida na boʻldi Shayx Sanʼon oqibat?

Baski, qon boʻldi yurokim **gavhari ashk** oʻmiga,
Qatra-qatra koʻzlarimdin tom di maijon oqibat.

Ohkim, boʻldi yana **subhi nashotim shomi gʻam**,
Chehra pinhon etti ul Xurshidi tobon oqibat.

Garchi bor erdi musaxxar devlar farmonida,
Poymoli xayli moʻr oʻldi Sulaymon oqibat.

Nodira, bulbul kabi to nola insho ayladim,
Navbahor oʻtti, xazon oʻldi guliston oqibat¹⁸⁶.

«ESHIT» RADIFLI GʻAZAL

Doda keldim, ey salotin sarvari, dodim eshit,
Sen shah-u, men benavo, lutf ayla, faryodim eshit.

Dudi ohim shuʼlasi husning dabiristonida
Misrayi barjastadur, ey sarvi ozodim, eshit.

^{186,2} Nodira —Komila.Devon.Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.T.2001.75-bet,78-b.

Sarvi nozim, sendin ayru naxli ohim bo‘ldi xam,
Qomating hajrida sindi shoxi shamshodim, eshit.

Har nechakim sabr ta‘mirini bunyod ayladim,
Ashk selobida vayron o‘ldi obodim, eshit.

Barcha yor-u oshnodin aylading begonalig‘,
Necha kunlar bo‘ldi, hargiz qilmading yodim, eshit.

Kelki, bir soat seni ko‘rmoq uchun mushtoqmen,
Telba bo‘ldim sendin ayru, ey parizodim, eshit.

Nodira, bodi sabodin sanga irsol etgali
Qildi insho bu g‘azalni tab‘i noshodim, eshit¹⁸⁷.

«ETIB KET» RADIFLI G‘AZAL

Kel, dahmi imtihon etib ket,
Sayri chamani jahon etib ket.

Bedardlaring jafolaridin
Faryod chekib, fig‘on etib ket.

Dunyo chamanini(ng) bulbulisan,
Gul shoxida oshyon etib ket.

Ey ashk, ko‘zimning maktabidin
Hayrat sabaqin ravon etib ket.

Olam chamaniki, bevafor,
 Bir oh bila xazon etib ket.

Ushshoq maqomi bo‘stondur,
 Azmi rahi bo‘ston etib ket.

Maqsad na edi, jahona kelding?
 Kayfiyatini bayon etib ket.

Fosh etma ulusqa ishq sirrin,
 Ko‘ngulda ani nihon etib ket.

Kel, ishq yo‘lida ko‘zlaringni,
 Ey Nodira, durfishon etib ket¹⁸⁸.

Amaliy ish

I. «Oqibat », «Eshit» va «Etib ket» radifli g‘azallarni ifodali o‘qing.
II.Lug‘at bilan ishlash. Ostiga chizilgan so‘z va so‘z birmalarining ma‘nosini izohlang.
III.Eslang. «Oqibat»radifli g‘azaldagi Shayx San‘on, Sulaymon obrazlariga 8-sinf adabiyot darsligida qanday ta‘rif berilgan?
IV. Ahd-u paymonlar qilib erdi: «Vafo qilg‘um», – debon, Ayladi tarki vafo ul ahdi yolg‘on oqibat. G‘azaldagi, «Vafo qilg‘um»deb ahd-u paymon qilgan lirik qahramon haqida fikringiz?
V. «Eshit»radifli g‘azalidagi undalmalarni ajratib yozing.

¹⁸⁸ Nodira —Komila.Devon.Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.T.2001.83-bet.

VI. Maqsad na edi, jahona kelding?

Kayfiyatini bayon etib ket. Misralarni o'qib qanday xulosaga keldingiz?

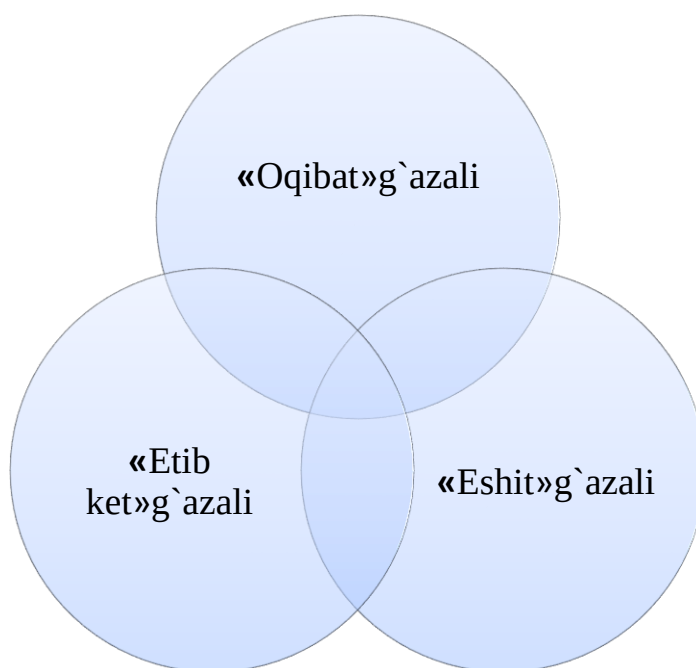
Venn diagrammasi.

Venn diagrammasi ikki yoki undan ortiq narsalarni, tushunchalarni taqqoslash va farqlash uchun ishlatiladi. Tizimli fikrlash, solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Topshiriq.

Diagramma talabiga asosan «Oqibat», «Eshit» va «Etib ket» g'azallarining o'xshash va farqli tomonlarini o'rganing, jadvalga joylashtiring.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Nodiraning qaysi g'azali qofiyadagi so'zlarning barchasi o'zbekcha egalik qo'shimchasi bilan kelgan forsha-tojikcha so'zlardan tashkil topgan?

- A) «Doda keldim » B) «Vasl uyini obod qildim»
C) «Kel, dahrni...» D) «Ehtiyoj»

2. Zohido, ishq-u muhabbat ahlini ma'zur tut, Yor ko'yida na bo'ldi Shayx
San'on oqibat? Ushbu misrada she'riy san'atni toping?

- A) Tashbeh B) Tanosib C) Talmeh D) Tajnis

3. Nodira o'zining qaysi g'azalida yorining tik qomatini yoki, aksincha, ishqiy iztiroblari oqibatida o'zining tik qomati bukilgani holatlarini tasvirlash maqsadida mumtoz she'riyatimizda anaviy bo'lgan daraxtlar (**«sarvi ozod»**, **«sarvi noz»**, **«naxlioh»**, **«shoxi shamshod»**) timsollaridan mahorat bilan foydalanadi.

A) «Doda keldim...» B) «Vasl uyin obod qildim...»

C) «Kel, dahrni...» D) «Ehtiyoj»

4. Nodiraning «Etib ket» radifli g'azali qanday undalma bilan boshlanadi?

A) bor B) eshit C) oqibat D) kel

5. Nodiraning qaysi g'azali soqiyga murojaati bilan boshlanadi ?

A) «Doda keldim » B) «Tiyradur subhi noshotim»

C) «Kel, dahrni...» D) «Ehtiyoj»

Savol va topshiriqlar:

1. Nodiraning hayot yo'lini so'zlab bering. Umrining eng muhim nuqtalarini esdan chiqarmaslik uchun daftaringizga ularni alohida ketma-ketlik bilan qayd eting.
2. Nodira qanday oilada tarbiya topti? Bu uning shoira bo'lib yetishuvida qanday ahamiyat kasb etdi?
3. Nodira va Umarxon munosabatlari, buning shoira ijodiga ta'siri haqida batafsil so'zlab bering.
4. Shoira ijodida hijron motivi kuchayishining sabablari, ko'rinishlari haqida so'zlang.
5. Nodira va o'zbek shoiralari munosabatlari haqida gapirib bering.
6. Shoira ijodining o'zbek adabiyotida tutgan o'rni aynan nimalarda namoyon bo'ladi?

42 – § ANBAR OTIN

(1870–1910)

*Kimki ma‘rifatni etsa e‘zoz,
Ani irfon etar albatta mumtoz.*

(Anbar Otin)

Anbar Otin va u yashagan davr.

XIX asr oxiri davri o‘zbek adabiyotining o‘ziga xos jihatlaridan biri adabiyot olamida ayol shoiralarning nomlari qayd etilishi bilan o‘ziga xoslik kasb etadi. Xususan, Uvaysiy, Nodira, Anbar Otin, Dilshodi Barno singari ijodkor ayol shoirlar tomonidan yaratilgan o‘lmas asarlar xalqimizning naqadar badiiy adabiyotga, ilmga oshufta ekanidan darak beradi. Anbar Otin Nodiradan keyingi davrning yorqin adabiy siymosidir. Uning asarlarida milliy ongini uyg‘otish, jamiyatni taraqqiyotga undash, o‘z xalqini boshqa xalqlar bilan solishtirgan holda ilg‘or davlatlarga tenglashishga da‘vat g‘oyalari yoniq so‘z bilan tashviq qilingan.

Shoira Qo‘qonda Buzrukxo‘ja mahallasida tug‘ildi. Uning otasi asli Marg‘ilondan bo‘lib, shoira tug‘ilmasdan avval turmush taqozosiga ko‘ra Qo‘qonga ko‘chib kelgan. Shoiraning otasi Farmonqul shoira Uvaysiyning jiyanini bo‘lgan, bo‘zchilik kasbi bilan shug‘ullangan. Onasi Ashurbibi ham qo‘qonlik oddiy kosib oilasidan edi. Bu haqda shoiraning o‘zi shunday yozadi:

Otam – Farmonquli Marg‘iloniy,

Onam – Ashurbibi Qo‘qoniy.

Alar belboqchi – bo‘zchi erdi kasbi,

Hamisha makkayidan erdi noni.

Xalqimiz orasida «Bo‘zchi belbog‘ga yolchimas» maqoli bor. Demak, bu kasbning egalari deyarli hech qachon iqtisodiy tanglikdan chiqqan olmaganlar. Xuddi shuningdek, Farmonqul oilasi ham moddiy tanglikda yashaganligini shoira quyidagicha ifodalaydi: Ki «Bo‘zchi yolchimas belboqqa» doim,

Yana juft bo‘lmas erdi bir choponi.

Kambag‘alchilik va nochorlik oilaviy hamjihatlikka ham putur yetkazadi. Anbar va uning ukasi o‘gay ota tarbiyasida qoladi.

Anbaroyni Zohidxo‘ja ismli kambag‘al novvoy yigitga uzatishadi. Zohidxo‘ja ham she‘riyatga ixlosmand kishi edi. Ularning to‘rtta farzandi bo‘lgan: Mo‘minxo‘ja, Bibixon, Usmonxo‘ja, Ominaxon (yoshligida vafot etgan).

Anbar Dilshod Barnodan ta‘lim olgan. Dilshod mahalladagi otin bo‘lgan. Qizlar boshlang‘ich ta‘limni otinlardan olishardi. Ular mahallalardagi diniy bilimli ayollar bo‘lgan¹⁸⁹.

Dilshod Barno bu haqda shunday deb yozgan edi: «Anbaroy bug‘doyrang, sunbul sochli, ohu ko‘z, oy yuzli, axloqi hamida va odobi pisandida sohibidur. Bu sakkiz yashar qizcha bo‘lishiga qaramay, hazrat Navoiy g‘azallarini o‘rganishga behad qiziqadi... Umidim borki, bu qizcha katta shoira bo‘lg‘usi».

Shoiraning adabiy merosi. Anbar Otin ijod qilish bilan birgalikda mahallasidagi yosh qizlarga ta‘lim va tarbiya bergani sababli Otin nomiga ega bo‘ladi. U o‘zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Ijodda ko‘proq Uvaysiyga ergashgan. Navoiyni birinchi ustoz hisoblagan.

Agar ustodi adabni izlasang, Anbar Otin,

Sen Navoiy ta‘limini doim mutolaa qil.

Zamondoshlari Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Shavqiylar bilan tanish bo‘lgan. She‘rlarida ularga murojaat qilgan, ular bilan bahslashgan.

Anbar Otinning ijodiy merosi deyarli she‘riy asarlardan iborat. O‘zbekcha she‘rlaridan devon tuzgan. Devonda jami 48ta she‘r: 41g‘azal, 4 muxammas, 1qit‘a, 1masnaviy, 1mustazod o‘rin olgan. O‘tgan asrning 70-yillariboshida shoiraning 40ga yaqin she‘rdan iborat yana bir qo‘lyozma devoni topildi. «Qarolar falsafasi» risolasi, 0 misralik «yakka bayt»lari adabiyotimiz xazinasidan o‘rin oldi¹⁹⁰.

Anbar Otin lirikasi alohida o‘ziga xos ijoddir. An‘anaviy tarzda ishqi mavzudagi g‘azallari mavjud. She‘riyatining asosiy qismini siyosiy-ijtimoiy

¹⁸⁹AQShning Emori universiteti fan doktori Donoxon Abdug‘afurova. «Gazeta.uz»

¹⁹⁰«O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi». 1-jild.473-bet.

masalalar yuzasidan fikr va mulohazalar, munozaralar, tanqidiy qarashlardan iborat asarlar tashkil qiladi.

Quyidagi misralarda shoironing vatanga bo'lgan muhabbati, unga sodiq farzand bo'lishlik haqidagi sodda, samimiy qarashlari izhor qilingan:

Odam ersang, tashqi surat berma zeb,

Ona yurtini hamisha ayla zeb.

Anbar Otin O'rta Osiyoning Chor Rossiyasi istilosi davrida yashagan. U rus madaniyati, san'ati va adabiyoti, ayniqsa, maktab-maorif sohalaridagi ilk o'zgarishlarni ko'rib, ularga nisbatan dastlab ijobiy baho beradi:

Qo'shulub mulki Farg'ona o'rusga bu saro bo'ldi,

O'rus o'zbek elig'a tug'ishgandek ag'o bo'ldi.

Keyin bu siyosatning qora va jirkanch tomonlarini ham («qilich yonig'a to'pponcha qo'shulub») ko'ra bildi:

Quvonib ibtidoda o'yladi el: «Zulm ketdi», deb,

Kelib zolim, mulozim birla tezda hampo bo'ldi.

Anbar Otin mahalliy va rus hukumati vakillarining birgalashib uylarini tortib olgani, oqibatda kata oilaning kichik hovlichada qamalib qolgani haqida ham she'riy misralar bitgan. Muhimi, u «ikki yoqlik zulmni» ko'plardan oldin ko'ra bilgan va atrofida qilarni uni bartaraf etish uchun chorlagan edi. Anbar Otin uzoq umr ko'rmagan bo'lsa-da, umrining ko'p qismini to'shakda mixlangan holda o'tkazgan. Ammo u kuchli iqtidor bilan birgalikda mustahkam irodaga ham ega edi: «Falaki jomakabud¹⁹¹ dastidin yuz dodki, – deb yozadi u, – bir yig'inda haqni aytib, balog'a qolib zinadan quvlang'animda oyog'im chiqib yotib qoldim. Yosh umrim hayf va rangim za'faron bo'lib yotdim. Bor mavjud kuchim kitob o'qumoq va g'azal abyot qilmoq ila band bo'ldi».

«Risolayi falsafayi siyohon» – falsafiy-publitsistik asar.

«Qarolar falsafasi» Anbar Otin ijodidagi eng go'zal adabiy kashfiyotdir. U shoira shaxsiyatidagi ijtimoiy jur'at va jasoratning, yetuk salohiyat va ijodiy barkamollikning go'zal namunasidir.

¹⁹¹ F a l a k i j o m a k a b u d – ko'k rangli osmon.

Anbar Otin adabiyotimiz tarixida ilk bor falsafiy-publitsistik yoʻnalishda ijod qildi. Tarixda «Risolayi falsafayi siyohon» («Qarolar falsafasi risolasi») nomi bilan saqlanib qolgan bu asar Anbar Otin dunyoqarashi, tasavvuri haqida boy maʼlumotlar beradi. Uning tarix, falsafa, axloq va madaniyatimiz tarixining bilimdoni ekani maʼlum boʻladi. Uinson tanasidagi ranglarning mutlaqo ijtimoiy ahamiyat kasb etmasligini, uning qayerda yashashi va qaysi tilda gapirishi emas, balki olam va odamga munosabatiga koʻra farqli jihatlari boʻlishi mumkinligini koʻrsatib beradi.

«Risolayi falsafayi siyohon» asarining tarkibi

- 1- Barcha qarolar toʻgʻrisida.
- 2- Farqi qarolar taqdiri bayoni.
- 3- Baxti qarolari borasida soʻz.
- 4- Qaro zulmat haqida soʻz.

Qora soʻzining turli maʼno qirralarini izohlar ekan, shoira ijtimoiy hayotga, undagi tengsizlikka urgʻu beradi. Ijtimoiy adolatning jamiyat hayotidagi oʻrni va ahamiyatini oʻziga xos tarzda talqin qiladi. Muallif asarni kirish qismidan tashqari, toʻrt faslga boʻlgan:

Birinchi faslda shoira qaro narsalar: qaro baxt, qaro niyat, qaro tusli xalqlarni taʼrif-tavsif etadi;

ikkinchi faslda onalar hayoti va ularning oʻz zamonasidagi taqdiri haqida fikr yuritadi;

uchinchi faslda shoira baxti qarolikning aslfalsafiy mohiyatini koʻrsatib beradi;

toʻrtinchi faslda qaro zulmat, yaʼni oʻsha zamondagi ijtimoiy hayot kirdikorlari fosh etiladi.

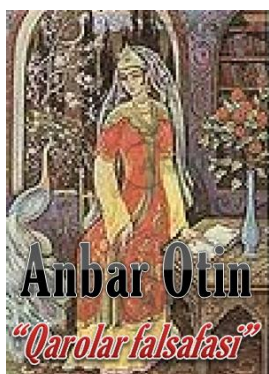

Anbar Otinning ayollar, ularning ijtimoiy-ma'naviy hayotdagi o'rnini va ahamiyati haqidagi kuzatishlari bugun ham o'zining ijtimoiy hamda badiiy-estetik dolzarbligini yo'qotgan emas¹⁹².

«RISOLAYI FALSAFAYI SIYOHON»DAN

(«Qarolar falsafasi risolasi»dan)

Avvalgi fasl

Bu faslda barcha qarolar borasida bu aqli qosir¹⁹³ va noraso ilan bayon qilurman. Aslida, qaro nimarsalar qarong'ulikda ko'zga ko'runmas, ammo bu falaki kajraftor¹⁹⁴ o'z shevalari ilan zamonani zulmatichra qaro chodirga burkabdurki, bu chodir o'z qarolig'i qirqiyilg'i jilosida ichidagi barcha qarolarni ham namudor etgay¹⁹⁵...

Har kishida o'tkur idrok bo'lsa bilurki, qarong'u tundaqaro baxt, qaro niyat va qaro fikr nechuk robita¹⁹⁶ birla zulmat quchog'ida harakat qilur. Qaro tunda qaro baxt harakatqilg'oni shu bo'lurki, barcha mazlumlar bedor va vahshatbiym (qo'rquv, vahm)ida og'ir zahmat va mehnatg'a giriftor bo'lurlar...

Aksar Janub va Sharq xalqlari monandi Arab, Eron, Afg'on, Seylon, Hind va Kashmir xalqlari qaro yuz, oqko'ngul xaloyiq erurlar. Ul xaloyiq aslzoda oq tanlar kabi andom, a'zoyi badan, qo'l-oyoq, til, ko'z, aql-hush, g'ayrat, quvvat va tafakkurga moyildurlar...

Ul qaro xalq oftob so'zonida¹⁹⁷ mehnat qilib, o'zlari har qancha kuyganlari holda, hosillarini hamtavoqlarig'a tuhfa qilurlar. Misol andoqdurki, qazon bovujud qarodur, o'zi o'tda kuyub qaro bo'lg'oni holda ovqat pishirub odamlarni to'ydurur...

Qarolar bordurlarki, alar o'zlari qaro bo'lg'onlari holda ma'rifat nuri siyratlarida to'ladur va ul nurlarni fasohat¹⁹⁸ vatil durdonalari vositasi ila olamg'a oq shu'la

¹⁹²Boqijon To'xliyev v.b. Adabiyot .11-sinf.Toshkent—2018

¹⁹³Q o s i r – qusurli, aybli.

¹⁹⁴K a j r a f t o r – teskari yuruvchi, egri qiliqli; makkor.

¹⁹⁵N a m u d o r e t m o q – ko'rsatmoq, namoyish etmoq.

¹⁹⁶R o b i t a – aloqa, vosita; tartib-qoida.

¹⁹⁷S o' z o n – taft; kuydirish.

¹⁹⁸F a s o h a t – so'zning ochiq, ravshan, ravon bo'lishi; uslubningchiroyliligi

socharlar. Misol uldurki, qaro charog‘ o‘zi qaro yog‘ va kuyundig‘a giriftor bo‘lg‘oni holda nuri ilan kulbani ravshan qilur.

Husn bobidagi eng muqaddam omillar ham qaroliqdurlarki, go‘zal siymoni asosi qaro qosh-u qaro soch va qaroxol bo‘lur.

Ikkinchi fasl

Bu faslda man farqi qarolar taqdirini bayong‘a keltirurman. Avvalo, farq iborasi uldurki, ayollar boshini ikki qismga ajratib, peshonasidin, ya‘ni burni ustidin ayriliq yo‘l tushar, shu(l) yo‘lni farq deyurlar, ma’nisi ulki o‘ng taraf va chap tarafni farq qilmoq uchun zarurdir. Ma’lum bo‘ldiki, farqdeb ayol boshidag‘i chiziqni nom olduk. Bas, farq ayol boshida bo‘lsa, ul farq qay xilda bo‘lmog‘ini ham bilmoqni taqozo qilur.

Ayol sochini farqi har ikki tarafg‘a barobar taralg‘on bo‘lub, nihoyat, silliq bo‘lg‘onidan yaroqqo sjilosi bo‘lur, ul jilog‘a nazar solub, bu ayol taqdirini nelar bilan o‘turini muoyina tafakkur ko‘zi ila ko‘rib bo‘lur. Bu farq egasini man inson onosi har nechuk donishmand enagasi deb bilurman, ul ono shundog‘ onodur va mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Laqumojis va Doniyolni, Xizr ila Ilyosni, Iskandar-u Doroni, Luqmon va Sulaymonni, Abu Sinova Ulug‘bekni, Jomiyini, Sa‘diyni, Navoiyni, Firdavsiyni, Bedil va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyni, meni va seni

o‘z qornida o‘n oy ko‘tarub, turli ofatlardin saqlab, yegan g‘izosidan¹⁹⁹ rasamat²⁰⁰ berib, to‘qson to‘qquz to‘lg‘oq dardini tortub tug‘ub, hanuz ko‘z ochishg‘a majolimiz va sut emmoqqa kamolimiz bo‘lmag‘on murg‘ak va g‘ilmak holimizda ko‘zimizni ochib, olamni ko‘rish va sut emish qobiliyatig‘a davvor-u²⁰¹ mohir qilibdur, ko‘z mujgonlarini shona²⁰² qilib, undin barcha xilmlarni²⁰³ bartaraf qilib, nimjon

¹⁹⁹ G‘ i z o – ovqat, oziq, yegulik.

²⁰⁰ R a s a m a t – ulush, hissa.

²⁰¹ D a v v o r – aylanuvchi, o‘zgarib turuvchi.

²⁰² S h o n a – taroq.

²⁰³ X i l m – ko‘z og‘riq chiqindisi.

barmoqlarimizni silab, band-bandig'a yig'ilg'on kirlarni artib, qo'limizg'a biror narsalarni ushlatub, harakat-ish o'yinlarni o'rgatti.

O'shal ono o'zi o'rgatgan harakatlar chaqaloqdin voqe' bo'lganda, kamoli xushnudlikdan bo'z²⁰⁴ bolani qaynoq va yumshoq ko'ksiga bosub, hidlab, bo'salar qilur. Go'yo boladin sodir bo'lg'on harakatlar bolani hushyor, botirlik'idin bo'lubdur va go'yo onog'a bir ulug' foydaliq mehnat qilib berubdur.

Bas, shundog' mehribon ono ham mazkur farqi qarolari jumlasidandur...

Farqi qarolarni qarosoch, qaroko'z, qaroxol va lola yuz, la'lddek lab, sadafdek tish va hokazolar ila tasvir etganda, ularda o'z husni jamollarig'a yarashgo naql, farosat-uhimmat va g'ayrat, xizmat-u mehnatlari ham bordurki, ul fazilatlari ila birga yodlamoq lozimdur.

Uchinchi fasl

Bu faslda men baxti qarolar borasida so'z yuritaman, aslida din peshvolari baxti qaro deb o'z aqidalari bilan dunyoda faqat mehnat va mashaqqat bilan kun o'tkuzib, toat va ibodatni maromiga yetkazmagan va yana pir xizmatini munosib qilib, pir yo'llanmasini olmaganlarni aytishadi. Bizning fikrimiz bu aqidaga zid holda, aksincha, umri mehnat va mashaqqat bilan o'tib ketgan guruh ayni bebaxt odamlardirki, ularni baxti to dunyo turguncha barq urib, dostonlarni yoritib turadi. Bilmoq kerakki, Farhod shahzodalikdan ishq gadosi bo'lishni afzal bilib, o'z ma'shuqasining orzusini ro'yobga chiqarmoq uchun qoya toshlarni, daryo(larni) to'sib, sahroni obod etish uchun mehnat va mashqqatga giriftor bo'ldi.

Shunday ekan, ma'lumbo'ladiki, Farhod kabi doston bo'lib uning orzusi butun bashariyat orzusi bo'lsa, nima uchun bu toifa mashaqqat chekkanlar baxti qaro bo'ladi?!

Haqiqatni aytganda, baxti qaro shu toifalardirki, ular mehnatdan yiroq bo'lib, besh kun ko'rgan umrini rohat bilan o'tkazish maqsadida ming hiyla va aldovlar bilan ustamonlik qilib, o'zgalar mehnati bilan davlat to'plab, obro' va boylik hosil qilib, ommaning nafratiga giriftor bo'lib umri ado bo'lar.

²⁰⁴ B o z – yana, tag'in, takroran.

Ular shoh bo'lsa, zolim mulla bo'lsa, so'zi boshqa, ishi boshqa amaldor bo'lsa, «jafokor» nomi bilan dunyodan o'tishadi, biror kishi u toifani yaxshi nom bilan yod etmaydi va hech bir donishmand (ularning) hayoti haqida esdalik uchun doston ham to'qimaydi. Bas, ma'lum bo'ldiki, dunyoda to'rt oyoqli hayvonlardek yeb-ichib, maishatni hunar qilib, benom-u nishon o'lib ketgan odamlarni baxti qaro desa bo'lar.

To'rtinchi fasl

Bu faslda qora zulmat haqida so'z yuritmoqchiman. Aqlga ishoradirki, hech zulmat oq bo'lmas, albatta, bu «zulmat» so'zi qarong'ilikning baland sifati bo'lib, bu so'zifodaga kelgan zahoti tinglaguvchi nazarida yorishmog'i dushvor bo'lgan qarong'i manzara ko'ringay. Bundoq manzarani ko'rguvchi uni tasvir etishga qobiliyat paydo qilgan va uni ko'rish quvvatiga ega bo'lgan, zulmat tasavvuriga ojiz va uni ko'rish qobiliyatidan begona kishi«zulmat» deb qarong'ikechani bilar va u kecha so'ngidan yaqin soat va muayyan vaqtda yorug'kun kelishini, albatta, bilar...

Zulm ustun kelib, bir mamlakatni bosib tursa, bu zulmni oftob va tong ravshanligi bartaraf etolmas, bunday zulmatni adolat kuchi yengar. Adolat kuchiga chiday olmagan zulmat ko'pincha majoziy hokim va zolimlar tarafidan joriy qilinadi...

Zolim aqlining yo'qligidan bexabar o'zini, shubhasiz, aqlli va dono hisoblab, har ishni qilish fikriga kelsa, o'shaishni nihoyat ma'qul va maqbul va xaloyiq uchun majburiyqilar, u rejasini amalga oshiradi, ... ijrosiga farmon beradi.

O'sha farmon qilgan mashaqqati el boshiga zulmdirki, o'sha zulm soyasi, «zulmat» deyilar...

Tarixi tahrir 1328 hijriysi (1910) milodiy.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Muallif asarni kirish qismidan tashqari necha faslga bo'lgan?
A) 2 B) 4 C) 5 D) 6
2. «Risolayi falsafayi siyohon» asari asosida berilgan ma'lumotlarni

moslashtiring. Ortiqcha ma'lumotlarni aniqlang.

1. Birinchi faslda	baxti qarolikning asl falsafiy mohiyatini ko'rsatib
2. Ikkinchi faslda	qaro zulmat, ya'ni o'sha zamondagi ijtimoiy hayot kirdikorlari fosh etiladi;
3. Uchinchi faslda	mahalliy va rus hukumati vakillarining birgalashib uylarni tortib olgani haqida gapiradi;
4. To'rtinchi faslda	onalar hayoti va ularning o'z zamonasidagi taqdiri haqida fikr yuritadi
5. Beshinchi fasida	qaro baxt, qaro niyat, qaro tusli xalqlarni ta'rif-tavsif etadi.

Savol va topshiriqlar:

1. Anbar Otinning hayotidagi eng muhim voqealar haqida gapirib bering.
2. U qaysi ijodkorlar bilan muloqotda bo'lgan?
3. Anbar Otin ijod qilgan adabiy janrlar haqida gapirib bering.
4. Dilshod Barnoning bo'lajak shoira haqidagi qaydlarini o'qing va unga o'z munosabatingizni bildiring.
5. Anbar Otinning quyidagi baytini izohlang:

**Agar istadi adabni izlasang
Sen Navoiy ta'limini doim mutolaa qil.**

6. Anbar Otin oq tanli va qora tanli kishilar o'rtasida qanday farq va o'xshashliklarni ko'rsatgan? Bu bilan u nima demoqchi?
7. «**Qozonga yaqin yursang, qorasi yuqar**» maqoli bugungi kunda o'z ahamiyatini yo'qotganmi? Anbar Otin bu borada qanday fikrlarni aytgan?
8. **Husn bobidagi** eng muhim omillar nima?
9. **Qora xalqning mehnati** nimaga tenglashtiriladi?
10. Risoladagi **orzusi butun bashariyat orzusiga aylangan qahramo**
11. Qaysi toifa odamlar uchun yaxshi gap aytilmaydi, doston to'qilmaydi?
12. **Kuchsizlanib qolgan zulmat** kimlar tomonidan joriy qilinadi?
13. Mehribon Ona tushunchasi kimlarning taqdiri tarifiida keltirilgan?

43-§ . MUMTOZ JANRLAR VA MUSAMMATLAR

Nazm va nasr. Mumtoz adabiyotimiz tarixida adabiy tur tushunchasi o'ziga xos ifoda shakllaridan iborat bo'lgan. Bunda adabiy asarlar asosan nazm va nasr yo'nalishlariga bog'liq holda tahlil qilingan. Nazm va unga mansub janrlar badiiy asarlarning asosiy ifoda shakli bo'lib, ularga nasrdan ko'ra martabasi yuksakroq deb qaralgan²⁰⁵. Navoiy ham o'z asarlarida nazm va nasrga ta'rif berar ekan, nazmni gulshandagi gullarning saf tortib, ochilib turishiga, nasrni esa gullarning yerda sochilib to'kilib yotishiga o'xshatadi:

Nazm anga gulshanda ochilmog'lig'i,

Nasr qaro yerga sochilmog'lig'i. («Hayrat ul-abror»)

O'rta asrlarda nasrdan asosan ilmiy asarlar, manoqib va risolalar yozishda istifoda etilgan bo'lsa-da, ularning tarkibida ham nazmiy parchalardan foydalanish an'ana tusiga kirgan edi. Ushbu turning o'ziga xos adabiy janrlaridan shoir-u nosirlar o'z mahoratlarini namoyish qilish, poetik qarashlarini ifodalashda foydalanar edilar.

Mumtoz she'r shakllari tarkibiy tuzilishiga ko'ra baytli, bandli va ham bayt, ham bandga asoalangan she'r shakllariga bo'linadi.

Baytli va bandli she'rlarga to'xtalib, ularning turlari va xususiyatlari bilan tanishamiz. Baytli she'r shakllarining asosini bayt (arabcha «uy») tashkil qiladi. Ularga g'azal, qasida, mustazod, qit'a, ruboiy, tuyuq, fard, muammo, lug'z (chiston), ta'rix va boshqalar kiradi²⁰⁶.

Bandli she'rlarga esa musammat (musallas, murabba', muxammas, musaddas, musabba', musamman, mustasne', muashshar) xosdir. Musammat she'r bandlarining baytdan tashqari turlarini anglatuvchi umumiy atama hisoblanadi.

Baytli she'r shakllari.

G'azal (arab.- ayolni sevish, unga oshiqona munosabatda bo'lish) – Sharq adabiyotida keng tarqalgan lirik janr. G'azal atamasi dastlab 6-7-asrlarda arab shariyatida paydo bo'lgan. So'ng O'rta Osiyo va Sharq xalqlari adabiyotlariga o'tib

^{205, 298} Dilnavoz Yusupova "Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari". O'quv qo'llanma. 2018.

XIII-XIV asrlarda to'la shakllangan. Hajmi 3 baytdan 19 baytgacha qilib belgilangan²⁰⁷. G'azal a-a, b-a, d-a, e-a tarzida qofiyalanadi. Turkiy adabiyotda 5-10 baytli g'azallar ko'p uchraydi.

G'azal o'ziga xos tuzilishga ega, uning birinchi bayti *matla'* yoki *mabda'*, oxirgi bayti esa *maqta'* deb ataladi va aksar hollarda maqta'da shoir taxallusi qo'llaniladi. Ba'zan taxallus maqta'dan oldingi baytda qo'llanilishi ham mumkin.

G'aming qattig'lig'in qilsam hikoyat,

Eshitsa tosh, anga aylar siroyat. (Navoiy)

Kichik lirik janrlarga ruboiy, tuyuq, qit'a, fard, muammo kabi janrlar kiradi.

Ruboiy (ar. – *to'rtlik*) Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan baytli she'r shakli hisoblanadi. Ruboiy ikki baytdan iborat bo'lib, a-a-b-a yoki a-a-a-a tarzida qofiyalanadi. Ruboiy o'ziga xos maxsus vaznda yoziladi: bu hazaj bahrining axrab va axram shajarasidir.

Hijron aro yod etib meni shod ayla,

Mahjur ko'ngulni g'amdin ozod ayla,

Bu xatni aning uchun bitdim munda,

Ko'rgan Soyi xatimni, meni yod ayla. (Bobur)

Tuyuq (turk. – *tuymoq, his qilmoq*) – to'rt misradan iborat mustaqil she'r shakli. Asosan turkiy xalqlar she'riyatida qo'llanilgan. Tuyuq ko'p hollarda **ruboiy** singari qofiyalanadi, lekin ba'zan b-a, v-a tarzida ham qofiyalanishi mumkin. Ruboiydan farqli o'laroq, tuyuqda qofiyaning o'rnida asosan **tajnis** (shakldosh so'zlar) qo'llaniladi. Tuyuq o'ziga xos maxsus vaznda – ramali musaddasi mahzuf yoki maqsur vaznida yoziladi.

Qaddimni firoq mehnati yo qildi,

Holimni sabog'a aytib erdim, ey gul,

Ko'nglum g'amu anduh o'tig'a yoqildi.

Bilmon, sanga sharh qilmadi yo qildi?!

(Bobur)

Qit'a (ar.) – *parcha, bo'lak, qism*). Ikki baytdan bir necha baytgacha hajmda bo'lgan, juft misralari qofiyalanib, toq misralari ochiq qoluvchi (**ba, va, ga ...**) lirik janr. Qit'a, asosan, falsafiy, ijtimoiy va axloq-odob bilan bog'liq mavzularda

²⁰⁷ "O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi". G'-harfi .2-bet.

yaratilgan. Shuningdek, qit‘a nasriy asarlarda ma’lum bir masala haqidagi fikr mulohazalarga yakun sifatida «qissadan hissa» tarzida keltirilgan²⁰⁸.

Haq zotig‘a biravki, xirad birla fikr etar,
Otin el ichra oqilu farzona aylabon.
Miqdorini tengiz suyining istar anglamoq,
Lekin hubob jomini paymona aylabon. (Navoiy)

Fard (ar.) – yakka, yolg‘iz, yagona. Bir baytdangina iborat eng kichik mustaqil she‘r shakli, **a-a** yoki **a-b** tarzida qofiyalanadi. Fard bir baytdan tashkil topgan bo‘lsa-da, unda shoirning axloqiy-ta’limiy fikrlari, falsafiy qarashlari qalamga olinib, ixcham poetik xulosa ifodalanadi. Shu ma’noda fardlar ko‘pincha aforizm xarakteriga ega bo‘ladi.

Men – sinuq, ko‘nglim – sinuq, sabrim uyi xud yerga past,
Bilmagay holim shikastin, ko‘rmagan muncha shikast. (Navoiy)

Chiston – **lug‘z** arabcha «topishmoq», «sir» ma’nolarini anglatadi va fors-tojik adabiyotida **chiston** (forscha «nima u») deb ham yuritiladi. Lug‘z biror predmet yoki hodisaning xarakter va belgilarini ta’rifu tavsif etish orqali kitobxonni o‘sha predmet yoki hodisani topishga undaydigan she‘r turidir. Lug‘z dastavval xalq og‘zaki ijodida vujudga kelgan bo‘lib, X-XII asrlardan boshlab fors-tojik she‘riyatida istifoda etila boshlagan. Lug‘zlar g‘azal, ruboiy va tuyuq kabi hajm, qofiya va boshqa shakliy jihatlardan qat’iy qonuniyatga ega emas. Ular fard, ruboiy, qit‘a va ba‘zan g‘azal singari qofiyalanishi mumkin.

Navoiy qalamiga mansub chistonni havola qilamiz.
Ul qushki, taashshuqdurur andisha anga,
Bir naxlg‘akim shomdadur besha anga.
Shoxi uchidin ayon bo‘lub resha anga,
Gul ochmaq o‘shul reshasidin pesha anga. (Parvona)

Bandli she‘r shakllari.

Musammat (ar. «marvarid donalarini ipga termoq»). Musammatlarning janr sifatida shakllanishi XI asrga to‘g‘ri keladi. Manbalarda ilk musammatlar yaratgan

²⁰⁸ “O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi”. Q‘-harfi .173-bet.

shoirilar sifatida Manuchehri Damgʻoniy (vaf. 1040) va Qatron Tabriziy (XI asr oʻrtalari) nomlari tilga olinadi. Musammatlarning vujudga kelishida gʻazalda musajjaʼ sanʼatini qoʻllash hamda **muwashshah** va **zajal** kabi arab sheʼriyatidagi bandli sheʼr shakllarining taʼsiri kuchli boʻlgan. Musammatlar dastlab *tasmit* nomi bilan atalgan. Turkiy adabiyotshunoslikda musammatlar haqidagi ilk maʼlumot Shayx Ahmad Taroziyning «Funun ul-balogʻa» asarida keltirilgan. Muallif musammatlarning besh turini keltirib oʻtadi: *murabbaʼ*, *muxammas*, *musaddas*, *musamman* va *muashshar*.

Musammatlar yaratilish xususiyatiga koʻra ikkiga boʻlinadi:

1. **Mustaqil** (tabʼi xud) musammatlar – boshdan oxirigacha bir shoir ijodiy mahsulidan iborat boʻladi.
2. **Tazmin** (biror gʻazal asosida – zaminida yaratilgan) musammatlar – bir shoirning oʻzidan oldin oʻtgan yoki oʻziga zamondosh boʻlgan boshqa bir shoir gʻazalini (ayrim hollarda oʻz gʻazalini) tanlab olib, ularning har baytiga uch yoki undan ortiq misralar qoʻshishi. Bunday musammatlar, asosan, muxammas va musaddas doirasida keng tarqalgan.

Musammatlar banddagi misralar soniga koʻra 8 turga ajratiladi:

Musallas (ar. «uchlik») – uch misrali band usulida yozilgan sheʼr. Qofiyalanishi: a-a-a, b-b-a, d-d-a...(yoki: a-a-a, b-b-b...). Gʻarbda *tersina* deb ataladi. Turkiy adabiyotdagi ilk namunasi «Qisasi Rabgʻuziy»da uchraydi (muqaddimada Nosiruddin Toʻqbugʻabek madhi). Uvaysiyning «Rahm etib», Hamzaning «Uxlama oʻzbek eli...» sheʼrlari musallasga misol boʻla oladi.

Bizni Turkiston eli dardiga darmon istamas,

Zulmat ichra kechsa umri, mohi tobon istamas,

Uxlama koʻp, oʻzbek eli, asri taraqqiy vaqtida. (Hamza)

Murabbaʼ (ar. «toʻrtlik») – toʻrt misralik band usulida yozilgan sheʼr. Qofiyalanishi: a-a-a-a, b-b-b-a, d-d-d-a...bu janrining ilk namunalari xalq ogʻzaki ijodida uchraydi («Alp Er Toʻnga»). Yozma adabiyotda Ahmad Yassaviy ijodidan boshlangan. Mashrab, Ogahiy, Avaz Oʻtar, Muqimiy murabbaʼ janrida barakali ijod qildilar.

Rohat tashlab, jon mehnatim xushlagʻanlar,
Saharlarda jonin qiynab ishlagʻanlar,
Ho-yu havas, moumonni tashlagʻanlar
Chin oshiqdir, hargiz oni yolgʻoni yoʻq. (Ahmad Yassaviy)

Muxammas (ar. – «beshlik») – har bandi 5 misradan iborat sheʻr shakli, *a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-a*, *d-d-d-d-a...* tarzida qofiyalanadi. Muxammas yaratilish xususiyatiga koʻra ikki xil boʻladi: 1) *tabʻi xud* – mustaqil muxammas; 2) *taxmis* – gʻazalni beshlantirish asosida yaratiladigan muxammas. Tabʻi xud muxammasda barcha misralar bir shoirning oʻzi tomonidan yaratiladi. Bunda ijodkor oʻzga shoir sheʻrini asos qilib olmaydi, balki oʻzi mustaqil ravishda beshlik yaratadi.

Na gʻurbatlarni chektim charxi bebunyod dastingdin,
Mudom motamda oʻttum, boʻlmadim dilshod dastingdin,
Tamomi xonumonim boʻldi chun barbod dastingdin,
Hama obod boʻldi, boʻlmadim obod dastingdin,
Ki man har qayga borsam dod etarman, dod dastingdin. (Mashrab)

Taxmisda muallif oʻzga shoir yoki baʻzida oʻz gʻazalini asos – zamin qilib olib, shu mavzuni davom ettirgani holda, vazn, qofiya va radifni saqlab qolib beshlik yaratadi. Bunda asos qilib olingan gʻazaldagi har baytning yuqori qismiga uch misra qoʻshiladi. Maqtaʼ bandda taxmis bogʻlayotgan shoirning taxallusi ham keltiriladi. Omon Matjonning Navoi gʻazaliga yozgan muxammasi.

Soʻkmak oʻtganlar ishini notavonlar rasmikim,
Oʻz zamonin rost etar qavmi marddir aslikim,
Shu hayot tilsimlarin ochmoq Omonlar kasbikim,
Ey Navoiy, qilma Jamshid-u Faridun vasfkim,
Shoh Gʻoziyga karam avvalgilargʻa oʻxshamas.

Oʻzbek adabiyotida Uvaysiy, Nodira, Ogahiy, Amiriy kabi shoirlar taxmischilikka munosib hissa qoʻshdilar²⁰⁹.

Musaddas (ar. – *oltilik*) – har bandi 6 misradan iborat sheʻr shakli, *a-a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-b-a*, *d-d-d-d-d-a...* yoki *a-a-a-a-a-a*, *b-b-b-b-b-a-a*, *d-d-d-d-d-a-a...* tarzida

²⁰⁹ Dilnavoz Yusupova “Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari”. Oʻquv qoʻllanma. 2018.

qofiyalanadi. Musaddasning ikkinchi usulda qofiyalanishi ko‘pincha so‘nggi ikki misraning naqarot tarzida har bir band oxirida takrorlanib kelishi bilan bog‘liq.

Sayding qo‘yaber sayyod, sayyora ekan mendek,
Ol domini bo‘ynidin, bechora ekan mendek,
O‘z yorini topmasdan ovora ekan mendek,
Iqbolni nigun, baxti ham qora ekan mendek,
Hijron o‘qidin jismi ko‘p yora ekan mendek,
Kuygan jigari-bag‘ri sadpora ekan mendek. (Furqat)

Musabba‘ (ar.) – yettilik. Har bandi 7 misradan iborat she‘r shakli, ***a-a-a-aa-a-a, b-b-b-b-b-b-a, d-d-d-d-d-d-a... yoki a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-da-a...*** tarzida qofiyalanadi. Musabba‘ mumtoz adabiyotda u qadar keng tarqalmagan. Mashrab («Ey g‘unchai navxezi»), Miriy, Komil Xorazmiy, Tabibiy ijodida uchraydi.

Musamman (ar.) – sakkizlik. Har bandi 8 misradan iborat she‘r shakli, ***a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-a, d-d-d-d-d-d-a... yoki a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-a-a...*** tarzida qofiyalanadi. Turkiy adabiyotda musammanning ilk bor qo‘llanilishi Yusuf Amiriy nomi bilan bog‘liq.

Har taraf azm aylab ul sho‘xi sitamgor, ey ko‘ngul,
Tig‘i hajridin necha bo‘lg‘aybiz afgor, ey ko‘ngul,
Chun safar aylab edi bir qatla dildor, ey ko‘ngul,
Dardi hajrig‘a bo‘lub erduk giriftor, ey ko‘ngul,
Buylakim, ta‘rif etib g‘urbatni bisyor, ey ko‘ngul,
Shahru kishvardin malolat aylab izhor, ey ko‘ngul,
Anglading yo yo‘qmukim, aylar safar yor, ey ko‘ngul,
Vahki, bo‘lduq yana hajri ilgidin zor, ey ko‘ngul. (Navoiy)

Mustasne‘ (ar.) – to‘qqizlik. Har bandi 9 misradan iborat she‘r shakli, ***a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a, d-d-d-d-d-d-d-a... yoki a-a-a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-d-d-a-a...*** tarzida qofiyalanadi.

Durdkashlarmiz, erur paymonaga paymonamiz,
Boda nobidin mudom obod erur vayronamiz.
Roygondur ayshimiz, soqiy o‘la mehmonimiz,

Jonimiz – jononamiz, jononamizdur jonimiz.

Borchadin ortuq xarobot ichra izzu shonimiz,

Shoh lutfidin etar sarmoyayu somonimiz.

Sham‘dek har anjumanda bu erur burhonimiz,

Shoh bizni shohimiz, sulton bizim sultonimiz,

Davr bizni davrimiz, davron bizin davronimiz... (Fazliy Namongoniy)

Muashshar (ar.) – o‘nlik. Har bandi 10 misradan iborat she‘r shakli. Mumtoz adabiyotda faqat Nodira va Tabibiy ijodida uchraydi. Nodira muashshari a-a-a-a-a-a-a-a-b-b, b-b-b-b-b-b-b-b-a-a, d-d-d-d-d-d-d-d-a-a tarzida qofiyalangan bo‘lib, bandning oxiridagi ikki misra aynan – naqarot tarzida takrorlanadi.

Muashsharning birinchi va so‘nggi bandlari quyidagicha:

Ohkim, behad menga javr-u jafo aylar falak,

Furqat ichra qismatim dard-u balo aylar falak,

Yordin ayru menga ko‘p mojaru aylar falak,

G‘am bila guldek yuzumni kahrabo aylar falak,

Bevafodur, oqibat kimga vafo aylar falak,

Hasrat-u dard-u alamga mubtalo aylar falak,

Yorni, albatta, yoridin judo aylar falak,

Gul bila bulbulni bebarg-u navo aylar falak,

Hech kim, yo Rab, jahonda yoridin ayrilmasun,

Jondin ortuq, mehribon dildoridin ayrilmasun.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Navoiy qaysi asarida ularga ta‘rif berar ekan, birini gulshandagi gullarning saf tortib, ochilib turishiga, ikkinchisini esa gullarning yerda sochilib to‘kilib yotishiga o‘xshatadi?

..... anga gulshanda ochilmog‘lig‘i,

..... qaro yerga sochilmog‘lig‘i.

A) she‘r, hikoya («Hayrat ul-abror»)

B) ruboiy, qit‘a («Hayrat ul-abror»)

C) nazm, nasr («Mezon ul-avzon»)

D) nazm, nasr («Hayrat ul-abror»)

2. Kichik lirik janrlar qaysi qatorda to'g'ri berilgan?

A) ruboiy, qit'a, tarkibband, tuyuq, fard

B) ruboiy, qit'a, tarjiband, tuyuq, fard

C) ruboiy, qit'a, muammo, tuyuq, fard

D) ruboiy, qit'a, muashshar, tuyuq, fard

3. «Ipga terilgan marvarid» ma'nosini beruvchi she'r shaklini aniqlang.

A) g'azal B) musammat C) muxammas D) tuyuq

4. «Sharq mumtoz adabiyotida keng tarqalgan baytli she'r shakli hisoblanadi. ikki baytdan iborat bo'lib, a-a-b-a yoki a-a-a-a tarzida qofiyalanadi. o'ziga xos maxsus vaznda yoziladi: bu hazaj bahrining axrab va axram shajarasidir».

Yuqorida berilgan ta'rif qaysi lirik janr haqida?

A) g'azal B) qit'a C) tuyuq D) ruboiy

Savol va topshiriqlar:

1. Nazm va nasr haqida nimalarni bilasiz?

2. Nazm va nasr haqidagi «Nasr og'ir qadam, Nazm chopag'on» fikri qaysi ijodkorga tegishli ekanligini topishga harakat qiling.

3. Baytli she'r shakllariga qaysi janrlar mansub.

4. G'azal janriga oid qo'shimcha ma'lumot bering.

5. G'azal janri turkiy adabiyotda birinchi bo'lib kimning ijodida uchraydi.

6. «Dubayti» atamasini qaysi janrga nisbatan qo'llaymiz.

7. Qaysi adabiy janr turkiy adabiyotda yaratilgan.

8. Musammat turlarini ayting.

9. Mustaqil va taxmis muxammasning farqlarini tushuntirib bering.

10. Muashsharning go'zal namunasi qaysi shoira ijodida uchraydi?

**VI BOB. 44-§ XIX ASR OXIRI VA XX ARS BOSHLARIDA
MA'RIFATCHILIK ADABIYOTI.
MUHAMMAD AMINXO'JA MUQIMIY (1850-1903)**

*Gar qilich boshimga ham kelsa degayman rostin,
So'zki haq bo'lsa, savolimga javobim kim desin?*

(Muqimiy)

Ma'rifatchilik adabiyotining vujudga kelishi.

Chor Rossiyasi Turkistonni zabt etgach, o'z hukmronligini mustahkamlash, qudratini oshirish uchun zamonaviy fan-texnika yutuqlarini bu yerda ham joriy eta boshladi. Albatta, o'lkaga zamonaviy texnikaning kirib kelishini faqat Rossiyaga bog'lab qo'yish to'g'ri emas. Chunki XIX asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Yevropadagi texnik yangiliklar sekinlik bilan bo'lsa-da, o'zga yo'llar orqali ham Turkistonga kirib kelishi muqarrar edi. Ammo chor Rossiyasining hukmronligi bu jarayonni bir qadar tezlatganligidan ham ko'z yumib bo'lmaydi. Ayniqsa, XIX asrning 70-yillarida o'lkamizga kitob bosish, gazeta-jurnal chop etish usulining kirib kelishi dunyo ahli bilan axborot almashishni ancha osonlashtirdi. Turkistonliklarni jahon ahliga yaqinlashtirdi. Ibtidoiy ko'rinishda bo'lsa-da, Turkistonda sanoat korxonalarining paydo bo'lishi, xalq hayotiga texnikaning kirib kelishi millat ijtimoiy tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Ijtimoiy hayotning o'zgarganligi, odam martabasining ko'tarilganligi, unga o'z boshiga tushgan qismatni kechirishi lozim bo'lgan mavjudotgina deb qarashdan tarixning yaratuvchisi, hayotning harakatlantiruvchisi ekanini tan olishga o'tilganligi millat ijtimoiy tafakkuriga keskin ta'sir ko'rsatdi. Endilikda olamni islomiy ko'rish, dunyo hodisalarini islomiy tushunish va izohlash bilan birga, o'zgacha qarash va e'tiqodlar ham bo'lishi mumkinligi anglab yetildi. Bu

hol milliy ongdagi yakranglikning buzilishiga olib keldi. Olam hodisalarini turlicha tushunish va tushuntirish mumkin degan qanoat kishilarda fikr hurligini uygʻotdi. Aloqalar, axborotlar umumiylikning yuzaga kelishi natijasida millat tafakkuriga tashqi omillar sezilarli taʼsir koʻrsatdi. Bu hol tasodif boʻlmay, ijtimoiy fikr taraqqiyotining obyektiv natijasi edi. Shu tariqa, Turkiston oʻz tarixining yangi bosqichiga kirdi.

Ijtimoiy ongning yangilanishi badiiy tafakkurning ham yangilanishiga olib keldi. Ijodkorlar orasida badiiyatga, sanʼat asarlariga «lisoni gʻayb» yoxud «ilohning tajallisi» tarzida qarash bilan birga, uni «mimesis» (taqlid)ning oqibati yoki ijtimoiy-siyosiy dardni ifodalash vositasi, deb tushunish ham yoyildi. Shu tariqa, sanʼat hodisalarini boʻlakcha yaratish, tushunish, taʼsirlanish va tahlil qilish anʼanasi yuzaga kela boshladi. Kitob sanoatining paydo boʻlishi, vaqtli matbuot orqali axborotlarni tez va keng miqyosda yoyish imkoni oshganligi munosabati bilan badiiy adabiyot taʼsirchan ijodkorning koʻngil ishidan kuyunchak ziyolining ijtimoiy faoliyatiga aylana bordi. Endilikda adiblarimiz avvalgi davrlardagi singari ilohiy yoxud dunyoviy ishqni tarannum etishning oʻzi bilan kifoyalana olmay qoldilar. Ular badiiy soʻzning arshi aʼlosidan zaminga tushib, qora yerdagi muammolar haqida qalam sura boshladilar.

Odamning martabasi koʻtarilar ekan, uning turmushi ham mavqeyiga yarasha boʻlishi uchun ochiq fikrli kishilar kurashishlari lozimligi anglab yetildi. Shuning uchun ham Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz singari shoirlar ijodida «Aroba», «Pech», «Saylov», «Veksel», «Til», «Gimnaziya xususida», «Vistavka xususida» singari asarlar paydo boʻldi. Avvalgi vaqtlarda shoirlar bu xil sof maishiy mavzularni qalamga olmasdilar. Ular muhabbat mavzusining biror qirrasi munosabati bilangina tilga olinishlari mumkin edi. Shuningdek, bu davrga kelib, oʻzbek adabiyotida publitsistik yoʻnalish paydo boʻlib, kuchayib bordi. Xullas, mana shu singari jihatlar yangi davrning yangi adabiyoti yuzaga kelganligidan dalolat boʻldi. Chunki oʻzbek adabiyoti minglab yillar mobaynida amal qilib kelgan yoʻnalish oʻzgargan edi. U ijod osmonidan tirikchilik yeriga

tushdi, saroydan kulbalarga kirib keldi. Endi adabiyot azbaroyi san'atning o'zi uchun, so'zning go'zal jilvalanishini ko'rish va ko'rsatish uchun mavjud bo'la olmasdi. Bu adabiyot yangi davrning xususiyatlarini o'zida aks ettirgan yangi adabiyot edi.

Shuning uchun ham XIX asrning yetmishinchi yillaridan boshlab o'zbek adabiyotida ilk bor asrlar mobaynida amal qilib kelingan estetik an'analar buzildi. Badiiy ijod Alloh bilan sirlashish, ruhiyat nozikliklarini aks ettirish, komil inson fidoyiliklarini ulug'lash, ma'shuqaning azoblaridan yozg'irish, illatli kimsaning kirdikorlarini tanqid qilishdangina iborat emasligi anglab yetildi. Alloh bilan ijodkor shaxs muloqoti ifodasi bo'lgan adabiyot avomning tirikchiligiga aralasha boshladi. Bu hol uning tabiatida ham bir qator o'zgarishlar bo'lishiga olib keldi.

Alohida estetik hodisa sifatida XIX asrning 60- yillaridan e'tiboran paydo bo'lgan yangi o'zbek adabiyoti hozirgacha bo'lgan vaqt mobaynida o'z taraqqiyotining quyidagi bosqichlarini bosib o'tdi:

- a) ma'rifatchilik adabiyoti; b) jadid adabiyoti; d) sho'rolar adabiyoti;
- e) mustaqillik davri adabiyoti.

Bu bosqichlarning har birida yangi o'zbek adabiyoti o'ziga xos sifat va xususiyatlarga ega bo'lgan. Ushbu darslikda o'rni bilan har bir bosqichning alohida belgilari haqida tegishli ma'lumotlar berib boriladi.

Turkiston xalqlarining turmush tarzi, tirikchilik tartibotlari, siyosiy yo'sinlari o'zgarishi ularning tafakkuri, hissiyotlari, e'tiqodlariga ham jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Yangi davr kishilaridagi yangi talablar natijasi o'laroq, paydo bo'lgan badiiy adabiyot odamlar turmushini yaxshilash ishiga qo'shilishi kerakligini angladi. Ijodkor shaxs o'zining nafaqat **Yaratgan** va **ko'ngli** oldida, balki **jamiyat va uning a'zolari** oldida ham burchli ekanini seza boshladi. Shuning uchun ham badiiy adabiyot ko'ngil navozishlarini tasvirlashdan dunyoning ishlarini tartibga solish va odamning turmushini farovon qilish to'g'risida qayg'urishga o'tdi. Xalqning o'ychil farzandlari mavjud ahvolning

yomonligini qayd etish, bundan qutulish kerakligini ta'kidlashdan tashqari, undan xalos bo'lish yo'lini ham izlay boshladilar. Turkistonlik mutafakkirlar taraqqiyotga erishishning yagona yo'li xalq ongini o'zgartirishdan, ya'ni kishilarga ma'rifat tarqatishdan iborat, deb bildilar. E'tibor qilsangiz, aziz o'quvchi, ayni shu o'rinda mumtoz adabiyotimizdagi mashhur mutafakkirlar bilan ma'rifatchi adiblarning farqi yaqqol ko'zga tashlanadi. O'tmish mutafakkirlar ham ma'rifat tarqatish haqida juda ko'p qayg'urganlar. Siz «Qutadg'u bilig»dan tortib, Ogahiygacha bo'lgan deyarli barcha ijodkorlarning asarlarida ma'rifatli shaxs, ko'ngil ma'rifati haqida tasvirlar borligini ko'rasiz. Ammo mumtoz adabiyotning namoyandalari asosiy e'tiborni alohida shaxslar, hukmdorlar ma'rifatiga qaratar edilar. Ma'rifatchi adiblar esa aynan ommani, xalqni to'lig'icha ma'rifatli qilish to'g'risida qayg'ura boshladilar. Eng muhimi, ko'ngillaridagi bu istakni badiiy vositalar yordamida ifodalay bildilar.

Ayrim kishilarda o'zbek ma'rifatchilik adabiyoti Rossiya Turkistonni bosib olganidan keyin rus ilmi va texnikasi ta'sirida paydo bo'ldi, degan yanglish tasavvur bor. Xalqimiz tarixiga salgina sinchiklab qarash bu da'voning to'g'ri emasligini ko'rsatadi. Chunki uch xonlikning zulmatga burkangan hayoti ko'zi ochiq, fikri ravshan kishilarni bu qorong'i turmushdan qutulib chiqish haqida o'ylashga majbur etishi ayon edi. Qo'qon xonligida yashagan Hakimxon ismli ziyolini ana shu toifadagi kishiilarning eng birinchilaridan deb aytish mumkin. U XIX asrning 30- yillaridayoq o'lkani boshqarish yo'sinlarini isloh qilish, xalq ommasini o'qitish, fan yutuqlarini kishilarning turmushini yaxshilashga xizmat qildirish singari g'oyalarni ilgari surgan. Ayni shu fikrlari bois Qo'qon xoni Madalixonning ta'qibiga uchrab, mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo'lgan.

O'zbek adabiyotida ma'rifatchilik yo'nalishi dastlab Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz O'tar, Dilshod Barno, Anbar otin singari adiblar ijodida bo'y ko'rsatdi. Shu yo'sinda nafis so'z xalq turmushiga xizmat qildiriladi. Mumtoz adabiyotimiz uchun badiiy so'z, ya'ni adabiyotning o'zi **maqsad** edi. Yangi o'zbek adabiyoti esa xalqqa ma'rifat tarqatish, uning hayotini yaxshilash

maqsadiga erishishning vositasiga aylana bordi. Ma'rifatchilik adabiyoti iqtisodiy qoloqlik, ijtimoiy tanazzul, siyosiy boshboshdoqlik, huquqiy tengsizlikdan qutulishning birdan bir yo'li sifatida ommaga ma'rifat tarqatishni ko'rdi. Agar mumtoz adabiyotning qahramoni qilib **komil inson** olingan bo'lsa, ma'rifatchilik adabiyotining qahramoni **ma'rifatli shaxs** edi.

Aytish kerakki, garchi ma'rifatchilik adabiyotining maqsadi, vazifalari, tasvir obyekti, mavzular ko'lami, qahramonlari o'zgargan bo'lsa-da, badiiy tasvir vositalari, ifoda yo'sinlari, tur va janrlari jihatidan mumtoz adabiyotdan tamomila uzoqlashib ketmadi. Ma'rifatchilik adabiyoti yangi o'zbek adabiyotining birinchi bosqichi edi. U ko'p asrlik milliy an'analar asosida rivojlanib kelgan mumtoz adabiyot bilan tashqi ta'sirlarga berilgan, to'lig'icha ijtimoiy yo'nalish kasb etgan jadid adabiyoti o'rtasida estetik ko'prik bo'ldi. Ma'rifatchilik adabiyoti mumtoz adabiy an'analarning tugallanishi va yangi adabiy tajribalarning boshlanish bosqichi bo'ldi. Tayinki, qadimiy an'analarga ega milliy estetik qadriyatlarning yangilanib, eski ijodiy tamoyillarning singdirilishi va yangisining o'rnatilish jarayoni silliqqina kechmadi.

Ta'kidlash kerakki, milliy adabiyot taraqqiyotining alohida bosqichi sifatida ma'rifatchilik adabiyotini mumtoz adabiyotdan ajratib turadigan jiddiy farqlar bor. Chunonchi, mumtoz adabiyot, asosan, alohida kishilar, xos tabaqa uchun yaratilib, uning ifoda tarzi ham shunga muvofiq edi. Ma'rifatchilik adabiyoti, avval boshdan, ommaga mo'ljallangan bo'lib, uning ifoda yo'sinida soddalik, tushunarliklik ustuvorlik qilardi. Badiiy adabiyotning yo'nalishi uning ifoda tarzidan tortib, mazmun-mohiyatiga qadar o'zgartirib yuboradi. O'zbek mumtoz adabiyotida, asosan, insondagi yuksak ma'naviy fazilatlar ulug'langan bo'lsa, ma'rifatchilik adabiyotida ulug'lash bilan yonma-yon badiiy tanqid, hajviy kulgi ham turadi. Shu tariqa, badiiy adabiyot xalq turmushining deyarli barcha katta-kichik jabhalarini qamrab olishga, unga munosabat bildirishga, fikr uyg'otishga yo'naltirila boshlandi. Ma'rifatchilik adabiyoti tabiiy ravishda keng ommaning qarashlarini, xalqning dardini ifodalash vositasiga aylandi. Bu hol

uning ijtimoiy ta'sir quvvati ortishiga, siyosiy-estetik ko'lami kengayishiga olib keldi.

Ma'rifatchilik adabiyoti, garchi o'z oldiga tuzumni o'zgartirish, siyosiy mustaqillikka erishish singari talablarni qo'yrnagan va barcha ijtimoiy muammolarni isloh yo'li bilan, ma'rifatli kishilarni ko'paytirish orqali hal qilish mumkin, deb hisoblagan bo'lsa ham, xalqning hayotiga o'zini javobgar deb biladi. Muqimiy, Zavqiy, Furqat, Avaz O'tar, Anbar Otin singari ko'plab ijodkorlarning dolzarb ijtimoiy yo'nalishdagi yuzlab asarlari fikrimizning tasdig'idir. Muqimiyning «Dodxohim», «Hajvi Viktorboy», «Tanobchilar», Zavqiyning «Hajvi ahli rasta», «Ahli dil bo'lma», «Uy puli», «Ajab ermas» singari asarlari, Avaz O'tarning dillarga titroq soladigan, kishini kurashga undaydigan:

Biling, ushbu zamon g'amnokidurman,

Kuyib o'rtanmish elning xokidurman,

Avazkim, nazm elin cholokidurman,

Boshin olmoqqa xonning pokidurman

singari she'rlari xalq dardining ifodasi o'laroq yuzaga kelgan edi. Ma'rifatchi adiblar xalq dardini xalqqa yaqin shaklda ifodalash yo'lini ham izladilar. Shuning uchun ham mumtoz adabiyotdagi serqatlam tasvirlar, nozik qochirimlar bilan birga, so'zlashuv tiliga yaqin tasvir yo'sinidan foydalanishga e'tibor qaratildi.

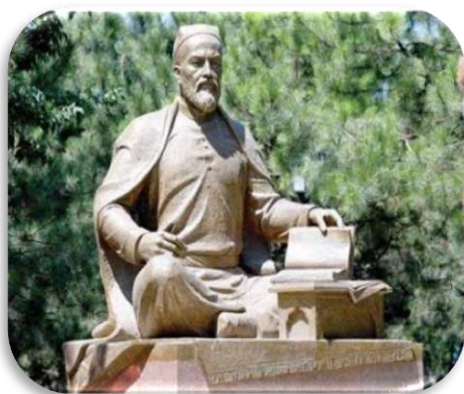
Milliy adabiyotimizning ma'rifatchilik bosqichiga xos asosiy xususiyatlar quyidagilardan iborat edi. **Birinchidan**, ijodkorlar ko'p asrlik adabiyotimiz tarixida ilk marta ijtimoiy turmushni, oddiy xalq hayotini badiiy adabiyotning manbasi sifatida qabul qildilar. **Ikkinchidan**, ma'rifatchilar o'zlari bevosita biladigan kishilarni oddiy odamlarni badiiy asarlarga qahramon qilib kirita boshladilar. **Uchinchidan**, oddiy odamlarning turmushi, o'y-xayollarini aks ettirish uchun oldingi mubolag'ador, zamzamali tasvir usulidan ko'ra realistik yondashuv maqbulroq ekanligi anglab yetildi. **To'rtinchidan**, badiiy asarlarning

tili oldingi ko‘tarinkilikdan qutula bordi va jonli so‘zlashuv tiliga yaqinlashdi. Chunki Xalqning hayotini xalqning tili bilan ifodalash zarur edi. **Beshinchidan**, ma’rifatchilik adabiyotining namoyandalari badiiy ijod xalq oldida burchli, degan to‘xtamga keldilar. Shuning uchun ham o‘z ijodlarida xalq manfaatini ifodalashga intildilar.

Adabiyotshunoslik ilmining hozirgi bosqichida erishilgan yangicha qarashlarga tayanilsa, Komil, Muqimiy, Furqat, Zavqiy singari ijodkorlarning asarlari mumtoz adabiyot namunasi sifatida emas, balki **yangi o‘zbek adabiyotining** birinchi bosqichi bo‘lmish **ma’rifatchilik adabiyoti** namunalari o‘laroq, o‘rgatilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Muqimiy – o‘zbek ma’rifatchilik adabiyotining yirik vakili.

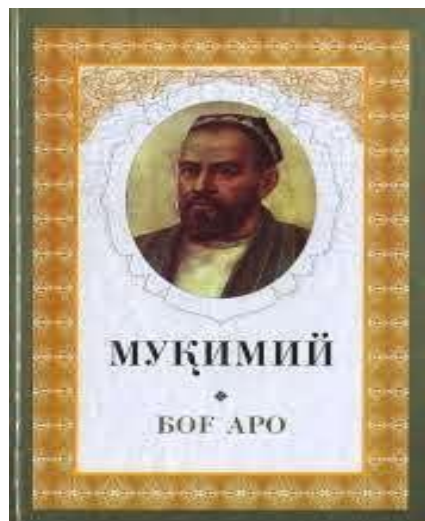
O‘zbek adabiyotining mashhur vakillaridan bo‘lgan Muqimiy o‘z ijodi bilan sharq adabiyotining eng yaxshi an‘analarini davom ettirdi, ayni paytda, axborotlar oqimining kuchayishi hamda ijtimoiy hayotda kechayotgan o‘zgarishlarni adabiyotga olib kirib, uning yangilanishiga munosib hissa qo‘shdi. Uning she‘rlari hayotlik paytidayoq Turkistonning turli shaharlariga yoyilgan, shoirlar ularga muxammaslar bog‘lar, xonandalar qo‘shiq qilib aytar edilar. Muqimiy o‘z ijodiy maktabiga ega shoir edi.

Shoirning hayot yo‘li. 1836- yilda Qo‘qonga ko‘chib borib o‘rnashib qolgan toshkentlik novvoy Mirzaxo‘ja Mirfozil o‘g‘lining farzandi Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy 1850- yilda Qo‘qonda Bekvachcha mahallasida tug‘ildi. Onasi Bibioysha xo‘jandlik bo‘lgan. Ularning Muhammad Aminxo‘jadan tashqari Tojinisa, Ulug‘bibi, Saydinisa, Mehrinisa degan to‘rt qizlari bor edi. Bo‘lajak shoirning onasi Bibioysha adabiyot va san‘atga oshufta, so‘zga usta ayol bo‘lgan. Shu bois mahalladagi ayollar uni Xumorbibi deb atashgan. Yosh Muhammad Aminxo‘janing badiiy so‘zga havas qo‘yishida onasi katta ta’sir

ko'rsatgan.

Muhammad Aminxo'ja mahallasidagi mulla Abduxalil domla maktabida xat-savod chiqaradi. Otasi moddiy qiyinchilikka qaramay, yolg'iz o'g'lining chuqurroq ilm olishini istaydi. Iste'dodli, xati g'oyat chiroyli o'smir 1864-yilda Qo'qondagi, «Hokim oyim» madrasasiga o'qishga kiradi. 1867-yilda bo'lajak shoirning onasi vafot etadi. Biroz vaqt o'tgach, otasi Ziyodabibi ismli bir ayolga uylanadi. 1873-yilda madrasani bitirgan Muhammad Aminxo'ja o'qishni davom ettirish uchun Buxoroga yo'l oladi. U 1876- yilgacha Buxorodagi «Mehtar anbar» madrasasida o'qiydi. Shu yili uni o'gay onasi Ziyodabibining avvalgi turmushidan bo'lgan Sanambibi ismli qiziga uylantiradilar. 1877-yilda Muhammad Aminxo'ja tirikchiligini o'tkazish uchun Qo'qondagi yer qurilish mahkamasiga mirzalik vazifasiga ishga kiradi. Shoir mahkamada ayrim yer o'lchovchi amaldorlarning turli hiyla-nayranglarini, insofsizliklarini ko'radi. Bu keyinchalik «Tanobchilar» hajviyasining yozilishida qo'l keladi. So'ng Sirdaryo bo'yidagi Oqjar paromiga pattachi bo'lib ishga o'tadi. Qashshoqlik tufayli g'ururi sindirilgan, ma'rifatsiz, nima qilib bo'lsa-da, kun o'tkazish ilinjida yashaydigan odamlar bilan aloqada bo'lish, ularning arzimagan patta sotib olmaslik yo'lida qilgan g'irromliklarini ko'rish ta'sirchan va mag'rur shoir uchun juda og'ir edi. Shu bois yil o'tmay, pattachilikdan ham voz kechadi. Shoirning ro'zg'or yuritish borasidagina emas, balki oilaviy hayotda ham omadi chopmadi. U badiiy zavqdan mahrum, adabiyotdan uzoq, o'zini tushunolmaydigan Sanambibi bilan uzoq yashay olmadi. 1879-yilda ular ajrashdilar. Shoirning ayoli o'g'illari Akbarxo'jani onasi Ziyodabibiga qoldirib, boshqaga turmushga chiqib ketdi. 1886- yilda shoirning otasi ham vafot etadi. Muhammad Aminxo'ja XIX asrning 70- yillari oxiridan e'tiboran to'lig'icha badiiy ijodga beriladi. «Muqimiy»

taxallusi bilan she'rlar yozib, dovruq qozonadi.

Muqimiy 1887-1888- yillarda Toshkentga kelib, olti-yetti oy turadi. Ota qarindoshlari bilan uchrashadi. Almaiy, Nodim Namangoniy singari adiblar bilan tanishib, yaqindan aloqa bog'laydi. Muqimiy hamisha iqtisodiy tanglikda yashaganligi uchun ham 1886- yilda otadan qolgan hovlini sotib, o'g'li Akbarxo'ja bilan «Hazrat» madrasasidagi bir hujraga ko'chib o'tishga majbur bo'lgan. Kishilar uchun xat yozib, kitob ko'chirib, shundan keladigan daromad hisobiga kun ko'rgan. Azaldan xati chiroyli shoirning mijozlari ko'p edi. U o'z vaqtida zamonasining yetuk xattoti Muhammad Yusufdan maxsus saboq ham olgandi. Muqimiyning 1892-1899- yillar orasida ikki marta Toshkentga kelib ketgani ma'lum. Toshkentga qilingan sayohat shunchaki yaqinlarni ko'rishgina bo'lmay, balki yangi madaniyat, yangi turmush, yangicha qarashlar bilan tanishish ham edi.

Sariq kasaliga yo'liqqan Muqimiy 1903- yilning 25- mayida madrasadagi hujrasida vafot etadi.

Muqimiy merosining katta qismini g'azal, murabba va muxammaslar tashkil etadi. Shoirning juda ko'p g'azallari uning tirikligidayoq qo'shiq qilib kuylangan. Ma'rifatchi shoir she'rlarida go'zal insoniy tuyg'ular yoqimli va tushunarli ifodalangani uchun xalq orasida tez yoyilardi. Muqimiy she'rlarida Mamajon Makay, Nizomxon, Farzincha, Ismoil naychi singari o'z davrining taniqli san'atkorlarini tilga oladi. Muqimiy ijodi san'atkor zamondoshlari e'tiborida bo'lganligi bejiz emas. Shoirning she'riyati musiqiy, ohangdor bo'lgani kabi ularning mazmun-mundariyasi ham davrga hamohang edi.

Muqimiy shaxsiyatida g'urur va mas'ullik tuyg'ulari kuchli ekanligi uchun ham azaldan badiiy so'zga o'ta jiddiy munosabatda bo'lgan. Uning:

Bo'lmagay hosil, Muqimiy, ma'niye har lafzdin,

Dona sochqon birla har qishloqi dehqon bo'ldimu? –

degan satrlari ijodining asl mohiyatini ifodalaydi. Ya'ni shoir butun ijodi mobaynida ma'ni chiqadigan, badiiyat namunasi bo'ladigan so'z aytishga urindi.

U she'ning martabasini baland tutdi. Badiiy so'zga yengil-yelpi munosabatda bo'lmadi. Shoir lirikasi, asosan, an'anaviy yo'nalishda bo'lib, ishq-muhabbat mojarolari tasvirlanadi. Unda yorning qoshi, ko'zi, yuzi, sochi, qaddi-qomati ta'rifi keltiriladi. Oshiq visol lazzatidan quvonadi, hijron azobidan iztirob chekadi. Lekin har ikki holda ham yorning husni saltanatiga, umri davlatiga rivoj tilaydi. Muqimiy lirikasidagi ma'shuqa - juda go'zal. Ammo u – qancha go'zal bo'lsa, shuncha bevafo, jafokor. Shu sababli shoir she'rlarida quvonchdan ko'ra hasrat ko'p. Muqimiyning lirik asarlarida uning yuksak badiiy mahorati ko'zga tashlanib turadi. Shoir holatni berish, mazmunni ifodalashda so'zning ma'no tovlanishlaridan, ohang turfaligidan ustalik bilan foydalanadi:

Tiyg'ing mening qonimdadur, zulfing giribonimdadur,

Yuz ming alam jonimdadur, man mubtalo qayga boray?!

Boshdan oxir adoqsiz shikoyat ifodasiga o'xshab ketadigan bayt zamirida oshiqning o'ziga ishonchi, ma'shuqaga yaqinlikdan iftixori sezilib turadi. Agar yaqin bo'lmaganda, ma'shuqaning tiyg'i oshiq qoniga botmas, zulfi giribonidan bo'g'mas edi. She'r qahramoni uchun oshiqlik – achchiq, ammo yoqimli qismat.

Boshqa bir g'azalida shoir tuyg'ulari o'ta mubolag'ali yo'sinda ifoda etiladi. Bu o'rinda Muqimiyning mumtoz she'riyat an'alariga nechog'lik yaqinligi yaqqol ko'zga tashlanadi:

Suv sepib ko'z yoshidin, qo'ydim yo'lingiz tozalab,

To kelur vaqtida domonni g'ubor etmay keling.

Baytda oshiqning ma'shuqaga mehri, fidoyiligi aql bovar qilmas darajada ekani aks ettiriladi. Yorning etagi kir bo'lmasligi uchun yo'lga ko'z yoshidan suv sepib, kiprik bilan supurib qo'yish holatining tasviri oshiq muhabbatining darajasini ifodalaydi. Atoyi, Lutfiy, Navoiy, Jomiy singari ulug'larga ergashib, ular ishlatgan timsollardan foydalanib yozgan she'rlarida Muqimiyning mumtoz adabiy an'analarga ijodiy munosabati sezilib turadi:

Umr sansiz o'tsa mundog', manga jon darkor emas,

Tufroq o'lmak yaxshiroq, ruhi ravon darkor emas.

Muqimiy lirikasiga xos eng maqbul jihatlar shoirning «Navbahor ochildi gullar, sabza bo‘ldi bog‘lar» misrasi bilan boshlanadigan g‘azalida namoyon bo‘ladi. Navbahor – erta ko‘klam, borliqning endigina uyg‘ona boshlagan payti. Tabiatning shu palladagi ko‘rinishi shoirni hayajonga soladi, u poetik so‘z yordamida ko‘klamning tarovatli manzarasini chizadi. Lekin shoir uchun atrof go‘zalligining o‘zi kifoya emas, U shunday damlarda yaqin kishilar bilan bo‘lgisi keladi:

Navbahor ochildi gullar, sabza bo‘ldi bog‘lar,
Suhbat aylaylik, kelinglar, jo‘ralar, o‘rtog‘lar!

Shoirning fikricha, hayotning ma’nosi do‘st-u ulfatlar bilan birga bo‘lishda. Shu bois, u jo‘ralarni suhbatga chorlaydi:

Xush bu mahfilda²¹⁰ tiriklik ulfat-u ahhob ila,
O‘ynashib gahi tabiatni qilaylik chog‘lar.

G‘azalning ikkinchi baytida Muqimiyning poetik mahorati namoyon bo‘ladi. Shoir «**O‘ynashib gahi tabiatni qilaylik chog‘lar**» misrasi orqaji ikki ma’noni ifodalagan. She’rning shu satrini tabiat qo‘ynida o‘ynashib, bir-birimizning tabiatimizni chog‘ qilaylik deb ham, o‘zimizning sho‘x-u shodon o‘yinlarimiz bilan tabiatni yanada ko‘rkam qilaylik deb ham tushunish mumkin.

G‘azalning keyingi qismi dastlabki satrlardagi tabiat go‘zalligi haqidagi fikrlar shunchaki badiiy usul ekanligini ko‘rsatadi. Shoir kutilmaganda g‘azalxonni davrning jiddiy muammolariga ro‘para qiladi:

Hayfkim, ahli tamiz ushbu mahalda xor ekan,
Oldilar har yerda bulbul oshyonin zog‘lar.

Aslida san‘atkorni bezovta qilgan, qo‘liga qalam tutqazgan holat shu baytda ifodalanadi. Muqimiy olam hodisalarini, odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni sinchkovlik bilan kuzatgan faylasuf sifatida dunyo tartiblarida adolat yo‘qligi, ahli tamiz (aqlli kishilar) xor ekanini tasvirlaydi. G‘azalning keyingi baytida anduh yanada kuchayadi. Negaki, adolatning yo‘qligi kamlik

²¹⁰Mahfil—joy.

qilganday, dardingni tinglaydigan dardkash ham topolmaysan. Yupatadi deb o‘ylaganing ko‘ngling yarasini tirnab, qonatishga harakat qiladi:

Marham²¹¹ istab kimsadin zaxmi dil izhor aylasang,

Choraye qilmoqdin o‘zga ustiga tirnog‘lar.

Lekin shoir umidsizlikka tushmaydi, chekinmaydi. Taqdirining yengil bo‘lishini ham orzu qilmaydi. Aksincha, u o‘zini tog‘day kulfatlarni qarshi olishga chog‘laydi. Muqimiy «jo‘ralar», «o‘rtog‘lar» singari kitobiy bo‘lmagan so‘zlashuv tilidagi atamalarni ishlatib, g‘azalning obrazlar tizimini soddalashtirishga erishgan.

Muqimiyning o‘ynoqi va dilbar g‘azallaridan biri:

Oshiq bo‘libman, ey yori jonim,

Vaslingni izlab yo‘qdir majolim

bayti bilan boshlanadi. Shoirning tasvir mahorati shundaki, g‘azalda jafokash yordan shikoyat, u bergan azoblardan zorlanish g‘oyat o‘ynoqi yo‘sinda ifodalanadi. Aks ettirilayotgan hayotiy holat, ruhiy vaziyatning zalvori bilan ifoda tarzining yengilligi o‘rtasidagi ziddiyat she‘rning ta‘sir kuchini oshiradi. Ushbu g‘azalda shoir mumtoz she‘riyatdagi timsollardan ulushli foydalanadi. Ayni vaqt-da, muayyan oshiqning holatini berishga harakat qiladi.

Bir yo‘qlamaysan kuygan qulingni,

Ko‘zlari jallod, nozik niholim

baytida shikoyatdan ko‘ra erkalash ruhi ustunroq ekani sezilib turadi. Ma‘shuqa shu qadar dilbarki, u ortiqcha urinmay, oshiqni «Olding ko‘ngulni bir-ikki so‘zlab, Devona bo‘ldim, to‘ti maqolim» deydi holatga soladi. Odatda, g‘azal maqta’sida muammo yechimiga yaqinlashiladi, yuk biroz yengillashganday bo‘ladi. Muqimiy esa, aksincha, g‘azalni

Necha zamondur, ko‘zdin nihondur,

Oshiq Muqimiy, ey xasta holim

deya tushkun ruhda tugatadi. Bu hol she‘rning ta‘sir darajasini orttiradi, uni o‘quvchiga yoqumli qiladi.

²¹¹ Marham- malham.

Muqimiy ijodiga xos bosh xususiyatlarni aniqlashda, uning she'iyatidagi asosiy ma'no yo'nalishlarini belgilashda shoirning «**Kim desun?**» radifli g'azali muhim o'rin tutadi. Sirtidan qaraganda, yetti baytlik bu g'azal ham ishqiy mavzuda bitilgan. Ammo ma'shuqaning e'tiborsizligi, noz-u adolari sabab hijron azobidan aftoda holga kelgan oshiqning chegara bilmas iztiroblari, nolalari o'ta ta'sirchan aks ettirilgan bu she'rning oltinchi baytida nafaqat shu g'azalning, balki shoir ijodining mohiyati aks etadigan fikr aytiladi:

Gar qilich boshimga ham kelsa degayman rostin,
So'zki haq bo'lsa, savolimga javobim kim desin?

She'rning shu o'rnigacha ishqiy iztiroblar ifodalangan edi. Hech kutilmaganda, shoirning badiiy shijoati, ijodiy e'tiqodi, insoniylik qarashlari tasvir markaziga chiqib qoladi. Bu – Muqimiy lirikasining o'ziga xos belgilaridan biri. U yakpora g'azal davomida gap nima haqda borayotganini unutib qo'yganday, bir nafas mavzudan chekinib, o'zini o'ylantirib yurgan haqiqatni qalamga oladi. Uni xotiraga mixlanib qoladigan qilib ifodalaydi va ustalik bilan asarning umumiy ruhiga singdirib yuboradi. Bu holni «Navbahor...» g'azali tahlili misolida ham ko'rgan edik. «Kim desun?» radifli g'azalida shoir xalqning so'z boyligidan mahorat bilan foydalanadi. Bu quyidagi baytda yaqqol ko'zga tashlanadi:

O'z ko'mochiga, masalkim, tortadur kul har kishi,
Bas, kuyub ishqida chekkan iztirobim kim desun?

Muqimiyning lirik asarlari orasida «**Zulm ila qahr-u g'azab izhor qilmoq shunchalar**» deb boshlanadigan g'azali ham o'ziga xos o'rin tutadi. Oshiq ma'shuqaning unga beadam zulm qilayotganidan hayron. O'zining gunohi nima ekanligini, yorning jabriga qanday sabab borligini bilolmay, boshi garang. Shuning uchun ham uning:

Gul debon sevgan kishining ko'kragiga nish urib,
Xasta-yu ma'yus etib, afgor qilmoq shunchalar
qabilidagi e'tirozi o'rinli. Chindan ham lirik qahramon sevgan kishini sevish

o‘rniga, uning ko‘kragiga nish urib yarador qilish nimaga kerakligini tushunolmaydi. Ma’shuqaning o‘zgalar, begonalar suhbatida shirinsuxan bo‘lib, oshiqqa kelganda, bir og‘iz gapiga zor qilib yurishi ham sirli. Shoir sof dunyoviy muhabbat kuylangan g‘azalida ham ijtimoiy adolat haqida fikr aytadi:

Kelsa oldingizga boysurat, yaqosi tugmalik,
Izzat ila shod-u minnatdor qilmoq shunchalar.

Keyingi baytda kambag‘aldan bunchalar or qilishning sababi nimadaligini o‘ylayotgani ifodalanadi. Shoir odamning qadri, uning bahosi boyligi bilan emas, balki yuragining cho‘g‘i, muhabbatining qudrati bilan o‘lchanishini istaydi.

Hayotning ma’nosi, undagi adolat mezoni haqida ko‘p o‘ylaydigan har qanday odam singari shoir Muqimiy ham baxt, baxtsizlik, omad, omadsizlik haqida qayta-qayta yozadi. Esingizda bo‘lsa, olamni titratgan Bobur ham «tole yo‘qi»dan yozg‘irgan, hazrati Navoiy esa «Tilarmen bir yo‘li buzmoq buzulg‘on ro‘zgorimni» deb faryod chekkandi. Ijtimoiy hayotda ham, shaxsiy turmushda ham yorug‘lik ko‘rmagan Muqimiyning tole, omad, baxt haqida bot-bot to‘xtalishi tabiiy edi. Shoir «**Ohkim, afsus, emas hech ishda sahbar toleyim**» qatori bilan boshlanadigan besh baytlik g‘azalida inson va uning qismati borasidagi o‘ylarini ifodalaydi. G‘azalda shoir ijodiga xos tanqidiy ruh, o‘z taqdiridan qoniqmaslik hissi barq urib turibdi. Shoir o‘z holini juda mubolag‘ali, ayrim o‘rinlarda kulgili yo‘sinda tasvirlaydi. Muqimiy tolesizligidan quruq shikoyat qilmaydi, balki:

«Ohkim, afsus, emas hech ishda rahbar toleyim,
Vojgundur²¹², imtihon qildimki, aksar toleyim»,

deya toleyini imtihon qilganligini ta’kidlaydi. Omad shoirdan yuz o‘g‘irgan, hayotning har bir zarbasidan ozurda. Bu hol lirik qahramonning tab‘i oynasini xiralashtiradi, ya’ni ijoddan bezdiradi:

Yuz tarafdin yetkurub, gardi kudurat²¹³, zangi g‘am,

²¹² Vojgundur-teskari

²¹³ Gardi kudurat-qayg‘u to‘zoni

Aylagay oinayi tab‘im mukaddar²¹⁴ toleyim.

Shoirning iltijolari, o‘tinchlari tolening teskariligiga ta‘sir ko‘rsa-tolmaydi:

«Har necha qilsam tavallo, zarra qilmas iltifot.

Ro‘gar-don²¹⁵, teskari, tobora badtar toleyim».

Ayniqsa, she‘rning quyidagi satrlarida taqdirdan qoniqmaslik avj nuqtada ifoda etilgan:

Ro‘zgorim tiyra²¹⁶, iqbolim zabun²¹⁷, baxtim qaro,

Bo‘lsa ravshan, bormukin, tadbiri digar²¹⁸ toleyim?

Muqimiy g‘azal adog‘ida badiiy ifodaga hajviy yo‘nalish beradi. Tolesizligi tufayli qilgan yaxshiligi ham yomon natijalar keltirayotganini kulgili tarzda aks ettiradi:

Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,

Dafatan ikki qulog‘ini qilur kar toleyim.

Shoir she‘rni kutilmagan yo‘sinda tugallaydi. Chunki she‘rxon g‘azal ruhiga qarab maqta‘ning avvalgi baytlardan ham ezg‘inroq, anduhliroq bo‘lishini kutadi. Ammo shoir boshqacha yo‘l tutadi. Asl ijodkorning o‘ziga xosligi ham shu xildagi kashfiyotlarda namoyon bo‘ladi.

Bugungi kunda Muqimiy ijodini o‘rganish asosiy masalalardan biriga aylandi, chunki uning hayot yo‘li yoshlar uchun ibrat, ijodi esa yoshlarni ma‘naviy yuksalikka, vatanparlik va xalqsevarlikka undaydi. Talabalar uchun

Muhammad Aminxo‘ja Muqimiy ko‘krak nishoni ta‘sis etilishi, ayniqsa, shoir ijodiga bo‘lgan ehtiromning oshishidan nishonadir.

²¹⁴ Mukaddar-xira, qayg‘uli

²¹⁵ Ro‘ygardon-bu o‘rinda: teskari aylangan; aslida ro‘y-yuz, gardon - o‘g‘irmoq

²¹⁶ Tiyra-qorong‘i

²¹⁷ Zabun-oyoq osti

²¹⁸ Digar-boshqa, o‘zga

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Muqimiy gʻazallaridan olingan quyidagi baytlarning qaysi birida mubolagʻa sanʻati qoʻllangan?

A) Nogahon bersam, Muqimiy, bir musulmonga salom,

Dafatan ikki qulogʻini qilur kar toleyim.

B) Gul debon sevgan kishining koʻkragiga nish urib,

Xasta-yu maʼyus etib, afgor qilmoq shunchalar.

C) Suv sepib koʻz yoshidin, qoʻydim yoʻlingiz tozalab,

To kelur vaqtida domonni gʻubor etmay keling.

D) Xush bu mahfilda²¹⁹ tiriklik ulfat-u ahbob ila,

Oʻynashib gahi tabiatni qilaylik chogʻlar.

2. Tolesizlik, omadsizlik ruhida bir nechta shoirlar qalam tebratgan.

Quyidagi shu mavzuda yozilgan fikrlarni(1-3) mualliflari(A-C) bilan moslashtiring.

1. Alisher Navoiy	« Ohkim, afsus, emas hech ishda sahbar toleyim » qatori bilan boshlanadigan besh bavluk gʻazalida inson va uning qismati borasidagi oʻylarini ifodalaydi.
2. Z.M.Bobur	« Tilarmen biryoʻli buzmoq buzulgʻon roʻzgorimni » deb faryod chekkandi.
3.Muqimiy	« tole yoʻqi »dan yozgʻirgan.

²¹⁹Mahfil—joy.

Savol va topshiriqlar:

- 1.Ma'rifatparvarlik adabiyoti qaysi davrdan shakllana boshladi hamda kimlarning ijodida ma'rifatparvarlik g'oyalari o'z ifodasini topdi?
- 2.Muqimiy yashagan davr va uning hayotiga ta'siri haqida nima deya olasiz?
- 3.Muqimiyning badiiy adabiyotga bo'lgan ishtiyoqida kimning ta'siri bo'lgan?
- 4.Muqimiy qaysi ga'zalida olam hodisalarini, odamlar o'rtasidagi munosabatlarni sinchkovlik bilan kuzatgan faylasuf sifatida dunyo tartiblarida adolat yo'qligi, ahli tamiz (aqlli kishilar) xor ekanini tasvirlaydi?
- 5.Muqimiyning qaysi g'azali hasbu hol tarzida yozilgan?
- 6.Adibning ijtimoiy-siyosiy qarashlari aks etgan g'azallari haqida fikr yuriting?
- 7.Bugungi kunda Muqimiy ijodini o'rganish bo'yicha qanday ishlar olib borilmoqda?

Furqat hayoti haqida ma'lumot. Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat – milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri. U shoir va adib, adabiyotshunos va muarrix, elshunos va mutarjim sifatida o'zidan boy ma'naviy meros qoldirdi. Shuningdek, Furqat zamonasining mashhur xattotlaridan edi.

Furqat 1859-yili Xo'qand shahrida tug'ildi. Yoshligidanoq Muqimiy, Muhyi, Zavqiy, Nisbat, Muhayyir kabi shoirlar muhitida qizg'in ijodiy faoliyat bilan mashg'ul bo'ldi. Furqatning shoir sifatidagi kamoloti ayni shu davrda boshlangan. Toshkentda ikki yilga yaqin istiqomat qilgan shoir 1891-yilda chet elga chiqib ketishga majbur bo'ladi. Turkiya, Yunoniston, Bolgariya, Arab mamlakatlari va Hindistonda bo'lib, Xitoyning Shinjong viloyatiga qarashli Yorkent shahrida turg'un bo'lib qoladi.

1876-yilda Yangi Marg'ilon (hozirgi Farg'ona) shahridagi savdogar tog'asining iltimosiga ko'ra u yerga borib, savdo ishlarida unga yordamlashgan, keyinchalik o'zi ham kichik do'kon ochgan. Ayni paytda bilimdon ziyoli sifatida kishilarning arz va iltimoslarini rasmiy mahkamalarga arizalar shaklida bitib, mirzalik ham qilgan.

Furqat Yangi Marg'ilonda ijodkor sifatida to'la shakllandi, o'z g'azallariga «Furqat» taxallusini qo'yib, shuhrat qozona boshladi. Bu yerda o'tkazilgan yillar Furqatning xalqchil dunyoqarashi, ilg'or adabiy-estetik tushunchalarining shakllanishida ham muhim bir bosqich bo'ldi. 80-yillarning boshlarida Furqat Qo'qonga qaytib, oila quradi va, asosan, ijodiy ish bilan shug'ullanadi. Muqimiy va Muhyi yetakchi bo'lgan Zavqiy, Nodim, Nisbat, Muhayyir kabi ijodkorlar guruhi bilan bevosita muloqotda bo'ladi, ular uyushtirib turadigan adabiy majlislar, she'riyat kechalarining faol ishtirokchisiga aylanadi.

Furqatning Qo‘qondagi bu davr ijodi tur va mavzu, mazmun va shakl rang-barangligi jihatidan ham, sermahsulligi jihatidan ham diqqatga sazovor. U mumtoz sher‘iyat an‘analari ruhida ko‘plab ishqiy g‘azallar, muxammaslar yaratgan. Alisher Navoiy asarlariga go‘zal nazira va taxmislar bog‘lagan. Uning she‘rlarida ijtimoiy ruh va zamonaviylik tobora keng o‘rin egallay boshlagan. Masalan, «Bo‘ldi» radifli muxammasi va boshqa she‘rlarida buni ko‘ish mumkin.

Furqat xalqning siyosiy huquqsizligi va iqtisodiy nochor ahvolidan qayg‘urgan («Ne jurm o‘ttiki bizdin, bunchalik ...»). Qo‘qon xonligining uzil-kesil tugatilib, batamom mustamlakaga aylantirilishi voqeasiga bog‘liq holda yaratilgan: «Demish xon bir kunikim, davru davronlar qayon qoldi?» misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi ham Furqatning shu davrdagi ijodi mahsulidir.

Toj-u taxtdan, sha‘n-u shavkat va a‘yonlardan mahrum bo‘lgan Xudoyorxon nomidan bitilgan bu asar ham shoir ijodida zamonaviy ijtimoiy mavzu keng o‘rin egallaganlining isbotidir.

Shoirning ijodiy faoliyati. Furqatning ijodiy merosida an‘anaviy she‘r turlari, o‘zbek mumtoz adabiyotidagi asosiy mavzular yetakchi o‘rin egallaydi. Uning g‘azal va muxammaslari, bog‘lagan taxmisleri o‘zining hayotiyliigi, musiqiyliigi, nihoyatda samimiyligi bilan o‘quvchini maftun etadi. G‘azallari «Bahor ayyomida gulgasht etarga bir chaman bo‘lsa», «Umr xush o‘tmas bahor ayyomi sahro bo‘lmasa», «Surmadin ko‘zlar qaro, qo‘llar xinodin lolarang», «Jannatning gullaridan gulzoringiz chiroylik», «Ko‘ngul dardig‘a topmay boraman hargiz davo istab», «Fasli navbahor o‘ldi ketubon zimistonlar» kabi misralar bilan boshlanadi.

Furqatning «Etti falak», «Biri», «Istar ko‘ngul», «Do‘st», «Kokulung» radifli muxammaslari, Navoiy g‘azallariga taxmisleri davr she‘riyatining ham g‘oyaviy, ham badiiy jihatdan yetuk namunalari hisoblanadi.

Furqat she‘riyatida mustamlaka tuzumining illatlarini qoralash, joriy adolatsizlik va zo‘ravonlikdan, huquqsizlik va nochor hayotdan, nodonlarning

zamonada e'tibor topib, donolarning xor-zor etilishidan norozilik esda qolarli badiiy bo'yoqlarda tasvirlangan.

«Charxi kajraftorning bir shevasidan dog'men», «Ayshni nodon surub, kulfatni dono tortadur», «Bormasmiz» radifli she'rida esa o'zbek milliy ruhiyati badiiy ifodalangan. Mashhur «Sayding qo'yaber, sayyod... » musaddasida esa shoir shaxsning erkin yashash huquqini himoya qiladi, zulm va istibdodni qat'iy qoralaydi.

Furqat she'rlarida ona yurt tabiati va bahor go'zalligi, jo'shqin sevgi-muhabbat va chin insoniy fazilatlar, hayot shodliklaridan quvonish va turmush tashvishlaridan shikoyat qilish, umuman, odam va olam, kishilarning ma'naviy dunyosi, mehri va qahri yaqqol tasvirlangan. Furqat xuddi shu yillarda «Xammomi xayol» risolasini yozadi. «Chor darvesh» hikoyatini forschadan tarjima qiladi. «Nuh manzar» nomli she'riy kitob yaratadi. «Bulardin bo'lak har xil g'azaliyotim Farg'ona muzofotig'a (ya'ni, yon-atrof qishloq-shaharlariga) va digar mamlakatlarga muntashir (mashhur) bo'ldi», deb yozadi shoir. Xuddi shu yillarda Furqat ilk bor she'rlarini to'plab, majmua holiga ham keltirgan. Afsuski, shoirning o'zi qayd etgan risola, manzuma va tarjimalari kabi bu majmua ham shu kunga qadar topilgan emas.

«To'y tavsifi», «Gap ta'rifida», «Aza tavsifi», «Ilmi ash'orning qoidayi avzoni» deb nomlangan ilmiy risolalari ham bor.

1889-yil boshlarida Toshkent safariga chiqadi, Xo'jandda to'xtab, Toshxo'ja Asiriy boshliq shoirlar, adabiyot muxlislari bilan uchrashadi, adabiy kechalarda ishtirok etadi. Nihoyat, 1889-yilning iyunida Toshkentga keladi. Toshkentdagi Ko'kaldosh madrasasi hujralaridan birida yashaydi. Ko'zga ko'ringan olim, fozillar bilan tanishadi. Sharifxo'ja eshon tavsiyasi bilan ma'lum muddat «Farhat» (shodlik, xursandlik) taxallusida she'rlar yozadi, lekin ko'p o'tmay, eski taxallusiga qaytadi.

Furqat taxminan 1886 – 87- yillarda Marg'ilonga borib, u yerdagi Masjidi jome hujrasida istiqomat qilgan, yor-u birodarlari ko'magida kichik do'kon ochgan bo'lsa-da, asosan, she'riyat bilan shug'ullangan, shaharning ziyolilari, jumladan,

Xo'jajon Rojiiy, Muhammad Umar Umidiy-Havoiiy, Mulla Toshboltu Royiiq kabi ijodkorlar bilan tanishib, adabiiy suhbatlar qurgan. Furqat Toshkentda rus ziyolilari, yevropacha hayot tarzi bilan tanishdi.

Furqat – ma'rifatparvar shoir. Chor ma'murlari shoirning teatr, gimnaziya, turli konsertlarga kiritishni uyushtirdilar, ko'rgazmalarga olib bordilar. Yangi tarixiiy sharoit tufayli yuz bergan o'zgarishlarni mushohada etish natijasida Furqat dunyoqarashida jiddiiy o'zgarish bo'ldi va bu hol uning ijodida o'z badiiiy ifodasini topadi – ma'rifatparvarlik, yevropacha ilm, madaniyat, fan-texnika xayrixohlik shoir she'rlarining yetakchi g'oyasiga aylana boradi. Bu esa Furqatning ko'p asrli o'zbek adabiiyotiga yangi mavzular, yangi g'oyalar olib kirishiga zamin bo'ldi.

Toshkentda ochilgan erlar gimnaziiyasi, maorif muassasalari, madaniyat va san'at o'choqlarini, tobora ko'proq kirib kelayotgan fan-texnika yangiliklarini kuzatish oqibatida uning «Ilm xosiiyati», «Gimnaziya», «Vistavka xususida», «Akt majlisi xususida», «Toshkent shahrida bo'lg'on nag'ma bazmi xususida», «Suvorov» va boshqa asarlari maydonga keldi va ularning barchasi 1890-yillarda «Turkiston viloyatining gazeti»da chop qilindi.

Bu turkum asarlarida Furqat yangilik va taraqqiiyotning, ilm-fan va yevropacha maorif-madaniyatning targ'ibotchisi sifatida namoyon bo'ldi; o'z vatandoshlarini zamonaviy bilimlarni puxta egallashga va ilg'or xalqlar qatoridan o'rin olishga da'vat etadi. Biroq Furqat ayrim zamondoshlari singari rus istilochilik siyosatining asl mohiiyatini birdaniga anglay olmadi. Rus, Yevropa madaniyatparvarligi orqasida mahalliiy ruslashtirish siyosati pinhon ekanligini so'ngroq tushunib yetdi. Xuddi shu yillarda yaratilgan «Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida» asarida Furqat ijodkor va badiiiy adabiiyot xususida gap ochib, she'riyatda realistik tasvir masalasini ko'tardi.

1891-yilning iyulida Marv – Ashxobod – Boku – Batumi orqali Istanbulga bordi. Do'stlariga yozgan maktublarida, voqealarni oldindan bilgandek, vatanidan bir umr ajralib qoladigan odamning kayfiyatini aks ettirdi. Masalan, Istanbuldan yozgan «Sabog'a xitob» she'rii maktubida Vatan ishtiiyoqi, do'stlar sog'inchi,

g'urbat azoblari va yolg'izlik motivlari birinchi o'ringa chiqqan. Furqat Istanbuldan Bulg'oriya va Yunonistonga o'tdi. Bolqon yarim orolining qator shaharlarida bo'ldi.

1892-yilning martida Istanbuldan O'rta dengiz orqali Arabistonga – Makka, Jidda, Madina shahrilariga bordi. Makkadagi haj ziyorati munosabati bilan «Hajnoma» asarini yaratdi. So'ng Bombayga keldi, Hindistonning qator viloyatlariga sayohat qildi. Uning bu davrda yozgan nasriy va nazmiy maktublarida tushkunlik, ona yurt sog'inchi va iztiroblari aks etgan. «Adashganman» radifli hamda «Kashmirda», «Bulbul»deb nomlanuvchi lirik she'rlar turkumi shu jihatdan o'ziga xos hijronnomadir:

Bir qamar siymoni ko'rdim baldayi Kashmirda,
Ko'zlari masxuru yuz jodu erur tasxirda.

Zarra-zarra zar sochar boshig'a har kun oftob,
Subh kelgach, kecha yotib chashmai iksirda.

Bir ko'rib chohi zaqan Horut ila Morut ikov,
Chohi Bobil ichra qolmishlar bo'lak tadbirda.

Lam'ai qiyg'och ko'zidin aning barqi nigoh,
Tezlik javharlari gar bo'lsa har shamshirda.

Qoshi uzra xolining asroridin bir nuqtadur,
Surai Nun o'qudim payvasta har tafsirda.

Forig' ermas hech kim ul dilraboning ishqidin,
Zulfiga dilbastalig' har bir juvonu pirda.

Aydim: «Ey, jon ofati, zulfingga bo'lmishman asir!
Aydi: «Bu savdoni qo'y, umring o'tar zanjirda! »

«Nuqta lab ustida bejodur», – dedim, aydi kulib:

«Sahv qilmish kotibi qudrat magar tahrirda».

Aydi: «Ey bechora, qilding na uchun tarki vatan? »

Man dedim: «G‘urbatda Furqat bor ekan taqdirda! »

Furqatning publitsist sifatidagi faoliyati 1890-yildan boshlandi. «Turkiston viloyatining gazetiga» rasman ishga kirdi, gazetani tayyorlashda bevosita qatnashdi. Bir yildan ko‘proq vaqt mobaynida Sattorxon kabi ilg‘or ma‘rifatparvarlar bilan hamkorlikda ishlab, gazeta sahifalarida o‘z maqolalarini e‘lon qildi. Masalan, 1891-yil 1-yarmida «Xo‘qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti. O‘zi yozgoni» publitsistik asarini yozib, shu gazetada e‘lon qildi.

1893-yil martida Furqat Kashmir va Tibet orqali Sharqiy Turkistonga borib, Yorkentda turg‘un yashab qoldi. Oila qurdi. Tabiblikdan xabardor bo‘lgan shoir dorivor o‘simliklar bilan savdo qiluvchi do‘kon ochdi, ijodiy ish va xattotlik bilan shug‘ullandi.

Furqat doimo Vataniga qaytish umidi bilan yashadi. Avval boshlagan «Sayohatnoma» asari ustidagi ishni Yorkentda davom ettirdi. Lekin bu asar hanuz topilgani yo‘q. U yerdan Toshkentga publitsistik asarlar, turli mavzudagi xat-maqolalar, Farg‘ona va Toshkentdagi yor-do‘stlariga maktublar yo‘llab turgan.

Furqat o‘zbek matbuoti tarixida feleton janrini boshlab berdi («Hind nayrangbozi Yorkentda», 1905).

Barkamol lirikasi, jozibali nasri va publitsistikasi bilan XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi milliy adabiyotimiz rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Furqat ona vatanidan uzoqda vafot etdi. Uning jasadi Yorkentning Dongdor qabristoniga ko‘milgan. 1990-yil shoir qabri ustiga maqbara qurilgan.

Furqatning she‘rlari kitob holida dastlab 1913-yilda Muqimiy she‘rlari bilan birga bayoz holida toshbosmada bosilgan edi, 50–80-yillarda ko‘p bor nashr etildi.

Shoir hayoti va ijodi haqida qator ilmiy asarlar yozildi, dissertatsiyalar yoqlandi, opera librettosi, kinossenariy va boshqalar yaratildi.

O'zbekistondagi bir qator qishloq, tuman, maktab, ko'cha va xiyobonlar, bog'lar uning nomi bilan ataladi.

G'azallardan namunalar:

Na bo'ldi, Nigoro!

Na bo'ldi, nigoro, biza aslo qaramaysiz,

Guldek ochilib, g'unchai humro, qaramaysiz.

Yo o'zga kishilar siza so'z o'rgatadurmi?

Yo'qsa nega hech so'z demayin, yo qaramaysiz?

Har kun o'tasiz to'ffini bosha qo'yub egri,

Olifta bo'lub muncha tamanno, qaramaysiz?

Ko'rganda meni muncha shitob aylab o'tarsiz,

Bormu magar ul yona tamosho, qaramaysiz?

Har shom-u sahar tinmayin afg'on chekadurmen,

Bulbul qulingizga, guli zebo, qaramaysiz.

Xo'blar bila kelganda-ku mendin qilasiz or,

Endi o'zingiz yakka-yu tanho, qaramaysiz.

Furqat qulingiz misli gado yo'lda yotodur,

Bir lutf-u karam qilg'oli, shoho, qaramaysiz

Surating

Ne balolig‘ erdi, ey sho‘xi dilor, surating,
Aqlimi lol etti qilg‘uncha tamosho surating.

Ketti bir ko‘rgach ani sabr-u qarorim shevasi,
Ayladi toqat nechuk chekkanda tarso, surating?

Yoki Gulandom erursan, boz kelding dar vujud,
Ayladi Bahromdek bizlarni shaydo surating.

Sarv qadlar suratin chekkanda naqqoshi azal,
Bir alif shaklida yozmish qaddi zebo surating.

Naqshi poyingni chekolmas erdi Chin suratgari
Olg‘usi mir‘ot ila rus ahli qaydo surating?

Bu latofatlar bila borsa kalisog‘a agar
Qo‘ymag‘aymu bosh-ayog‘iga chalipo, surating?

Turfakim tasviri la‘ling murdalarg‘a jon berur.
Yo‘q erur, jono, ajab bo‘lsa Masiho surating.

Kecha-kunduz jur‘at aylab moh-u mehr oyinasi,
Bo‘lmadi ko‘rmoq ila mustag‘ni also surating.

Furqatiy qosh-u ko‘zing ayni tasavvur aylagach,
Soldi g‘orat ko‘ngliga, jonig‘a yag‘mo surating.

Bormasmiz

Biz istigʻno eli, qichqirmogʻon maʻvogʻa bormasmiz,
Agar chandiki xirman aylasa dunyogʻa bormasmiz.

Agar lab tashna qolsak, filmasal, sahroyi olamda,
Malolat zohir etsa mavj uran daryogʻa bormasmiz.

Umid etgonimiz aksar saodat boʻtai haqdin,
Agarchi mis erurmiz qimmatini tillogʻa bormasmiz.

Hamisha lof urarmiz xalq aro Fargʻona mulkida,
Bagʻoyat taʼbimiz ozoda deb, har jogʻa bormasmiz.

Havo loyigʻa botgan moumanlik doʻsti xudbinkim,
Oʻshandogʻ kam zarofat maskani aʻdogʻa bormasmiz.

Biz ellar – faqr elimiz, parcha nongʻa sabr aylarmiz,
Gʻaraz dunyo uchun Iskandar-u Dorogʻa bormasmiz.

Emasdur onchi asbobi jahongʻa fikrimiz, Furqat,
Bale ketguncha juz andishai fardogʻa bormasmiz.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Furqatning «**Boʻldi**» va «**Demish xon bir kunikim, davru davronlar qayon qoldi?**» nomli asarlari qaysi janrda yozilgan?

A) muxammas B) masnaviy C) gʻazal D) musaddas

2. Furqatning ilmiy risolalari qaysi qatorda keltirilgan?

A) gap taʼrifida B) aza tavsifi C) toʻy tavsifi D) barcha javoblar toʻgʻri

3. «Chor darvesh» hikoyatini qaysi tildan tarjima qilgan ?
A) arab B) tojik C) fors D) turk
4. Furqat o'zbek adabiyotida qaysi janrni boshlab bergan adib hisoblanadi?
A) roman B) feleton C) qissa D) hikoya
5. Shoir shaxsning erkin yashash huquqini himoya qilgan, zulm va istibdodni qat'iy qoralagan asarini aniqlang.
A) Charxi kajraftorning bir shevasidan dog'men
B) Bormasmiz
C) Sayding qo'yaber, sayyod
D) Chor darvesh

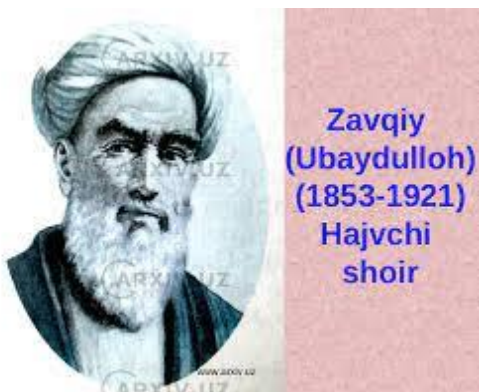

Savol va topshiriqlar:

1. Furqatning hozirgacha yetib kelmagan asarlari qaysilar?
2. Safar payti yurt sog'inchida yozgan qaysi asarlarini bilasiz?
3. «Sabog'a xitob» she'riy maktubida nima aks ettirilgan?
4. Furqat qanday taxalluslarda ijod qilgan?
5. «Turkiston viloyatining gazetisi» da chop etilgan asarlari haqida gapiring.
6. Furqat 'azallaridan yod oling.

47-§ ZAVQIY HAYOTI VA IJODI (1853-1921)

*Jahonda kamsuxan kim bo'ldi,
asrori nihon bo'ldi,
Kimiki so'zladi ko'p, bilki
rasboyi jahon bo'ldi.
(Muqimiy).*

Zavqiy ijodini o'rganish tarixi. O'zbek demokratik adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Ubaydulla usta Solih o'g'li – Zavqiy o'zbek demokratik adabiyoti tarixida ajoyib lirik shoir sifatida hamda demokratik g'oyalarni erkin kuylagan, hajviyotni rivojlantirishda barakali hissa qo'shgan ijodkorlardan biri hisoblanadi. Zavqiy adabiy merosi bizgacha to'la yetib kelmagan bo'lsa-da, o'zbek adabiyotshunosligida bu jo'shqin ijodkorning hayot yo'li va adabiy merosini o'rganish ishiga ahamiyat berib kelingan. Hatto XX asr boshlaridagi uning ayrim asarlari Muqimiy, Furqat asarlari bilan birga bayozlarga kiritilgan.

XX asr matbuotida Zavqiyning biografiyasi, ijtimoiy va adabiy faoliyati haqida dastlab ma'lumot bergan, maqolalar e'lon qilgan marhum adabiyotshunos Sharif Rizodir. U «Guliston» jurnalining 1939-yil, 10-sonida, «Ozbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi 1940-yil 1-sonida va «Literatura i isskustvo Uzbekistana» gazetasining 1940-yil 3-sonida ma'lumotlar bergan.

Zavqiy adabiy merosini to'plash va ular ustida tadqiqot olib borish yuzasidan adabiyotshunos H.Razzoqov amalga oshirgan ishlar diqqatga sazovordir. U yozma manbalarda oz miqdorda uchraydigan shoir asarlarini xalq orasidan yig'ish, tanish-bilish, yor-birodarlari qo'lida yoki xotirasida saqlanib qolganlarini yozib olish natijasida shoir adabiy merosini to'plab, Zavqiy «Tanlangan asarlar»ini 1958-yilda nashrdan chiqardi.

Shoirning hayot yo'li. Ubaydulla Solih o'g'li – Zavqiy 1853-yilda Qo'qon shahrining Sharxon dahasida (hozirgi Zavqiy mahalla) kosib-hunarmand oilasida tug'ildi. Zavqiyning otasi mahsido'z bo'lib, og'ir mehnat ostida kambag'alchilik bilan umr o'tkazar edi.

Zavqiy bolalik yillarini o'sha zamonning eski usuldagi maktablarida o'tkazib, xat-savodini chiqargandan so'ng, taxminan, 1870-1871- yillarda ilm havaskori va shoir bo'lgan tog'asining yordamida madrasaga o'qishga kirdi. Shunday qilib, Zavqiy Qo'qondagi «Madrasai Mir» va «Chalpak» madrasalarida ta'lim ola boshladi. Lekin oradan ko'p o'tmay ikki oyog'i shol bo'lib, o'tirib qolgan otasini boqish, oilani tebratish zaruriyati tug'ilgani uchun u 1874- yilda madrasadagi o'qishini to'xtatishga va ota kasbi – mahsido'zlik bilan shug'ullanishga majbur bo'ldi.²²⁰

Zavqiydagi estetik zavqning rivojlanishida, albatta, madrasa programmasiga muvofiq o'qiladigan Sharq klassiklarining mashhur asarlari bilan tanishuvi ma'lum rol o'ynagan.

Shuningdek, bu borada tog'asi Muhammad Siddiqning ham (Zavqiy madrasaga kirgan yili tog'asi unga Alisher Navoiyning Qo'qondagi «Chor devon», Qo'qondagi «Xamsa» asarlarini taqdim qilgan edi) ta'siri bo'lgan, albatta.

Zavqiy kosibchilik qilib, tirikchilik ishlari bilan band bo'lgan vaqtlarida ham xususiy mutolaa qilishni tark etmadi, ayniqsa, adabiyot bilan muttasil shug'ullanib, she'r yozishni ham mashq qilib bordi.

Zavqiy – lirik shoir

Muqimiy atrofida uyushgan shoirlar tez-tez adabiy kechalar, mushoira kechalari tashkil etib turardilar. Bunday adabiy kechalar ba'zan Zavqiyning Qo'qondagi «Madrasayi Mir» dagi yarim xarobaga aylangan hujrasidagi ishxonsida o'tkazar edi. Hazil-mutoyibani sevgan serzavq bu shoirlar Zavqiy

²²⁰S.Matjon, Sh.Sariyev. O'zbek adabiyoti. T., 2007

ishxonasining eshigi ustiga Muqimiy qalami bilan bitilgan quyidagi misralarni yozib qo‘ygan edilar:

Bu Ubaydullohning koshonasi,
Usta Solih o‘g‘li do‘konxonasi.
Ey birodori ahli tomiz,
Eski maqsiyu kavush tikamiz.

Zavqiy madrasada o‘qib yurgan birorta boshqaruvchi ayol bo‘lmasligi xonadondagilarni qiynab qo‘ydi. Usta Solih o‘g‘illarining maslahati bilan bir beva xotinga uylanadi. Ogay onaning bo‘y etgan yetim qizi bo‘lib, bu oilaga onasi bilan birga kelgan edi.

Zavqiy 1876-87- yillar orasida shu qizga uylantirib qo‘yadilar (Zavqiyning Tojixon nomli shu ayoldan tarqalgan nevara-chevaralari hozirgi kunda Qo‘qonda yashaydilar).

1898-yilda Zavqiyning oilaviy hayotida bir qancha baxtsizliklar ro‘y beradi: uzoq vaqt betob yotgan otasi va ikki ukasi vafot etdi. Xotini Tojibibining ham ikki ko‘zi ojiz bo‘lib, o‘tirib qoldi. Shu shoir bu baxtsizliklarni, bir oz bo‘lsa-da, unutish va havo almashtirish maqsadida Muqimiy bilan birgalikda Farg‘ona bo‘ylab sayohatga chiqadi.

1900-yilda Zavqiy tog‘asi Muhammad Siddiq bilan birgalikda Arabistonga sayohat qildi. Kavkaz, Kichik Osiyo, Misr, Arabiston va boshqa mamlakatlarda bo‘ldi, ko‘p xalqlarni ko‘rib, ularning hayotlari bilan tanishdi. 1903-yilgacha davom etgan bu sayohat, shubhasiz, Zavqiy hayotida katta iz qoldirdi.

Zavqiy o‘ziga xos uslubda satirik asarlar yozishni mahorat va jur‘at bilan davom ettirdi. Bu jihatdan 1905-1906-yillar atrofida yozilgan «Ahli rasta hajvi» satirasi xarakterlidir. Satiraning sarlavhasidan ham ko‘rinib turganidek, unda Qo‘qondagi rasta ahllari tanqid qilinadi. Rastadagi boylardan 46 tasi tilga olingan va achchiq tanqid qilingan bu satiraning matnini shoir katta qog‘ozga ko‘chirib, uni Qo‘qondagi gavjum, sayilgoh yerlardan biri – Mo‘ymarakdagi terakka osib qo‘yadi²²¹.

²²¹B.Qosimov, N.Jumaxo‘ja. O‘zbek adabiyoti. 10-sinf uchun darslik.T., 2001

Bir necha kun osig'lik turgan hajviyani odamlar bemalol o'qib, unda nomlari zikr qilingan boylar ustidan miriqib kuladilar. Ko'p martalab shoir qalami zarbasiga duchor bo'lgan rasta bayonlari «**Ahli rasta hajvi**» satirasi e'lon qilingandan keyin boshqa alamzadalar bilan birgalashib, shoirni ta'qib etishga kirishadilar, odam yollab, qo'lga tushirib urdirmoqchi bo'ladilar. Lekin shoirning do'stlari – kosib-hunarmandlar sergaklik bilan uni himoya qilib yuradilar.

Oxiri shoir mahkamada tergov qilinib, 100 so'm jarima to'laydi. Lekin shoir bunday ta'qiblar va do'qlardan qo'rqmaydi, aksincha, shoir kulgili va jirkanch voqealarni qalamga olib, hokim guruhlariga xitoban «**Talading baring**» nomli satirik she'r yozadi. She'rda boylarga qarshi shunday satrlar bor:

Eshit arzi holim, ey shanqilar,
Meni muncha yakkalading baring.
Chopishib kelib, qoqishib tutib,
Xiyla qo'rqitib, talading baring...
Qalampir so'zim qildimi asar,
Chopishib har qayonga sarbasar,
Misli pashsha chaqqan modaxor,
Ko'cha-kuyda shattalading baring.
Menga bir bo'qoqni xirillatib,
Qopib ol uni deb irillatib.
Olaqarg'adek yig'ilib, cho'qib,
Menga hurpayib qarading baring.

Zavqiy 19-yilda Qo'qondagi xalq qo'zg'oloni epizodlariga bag'ishlangan «**Qahatchilik**» nomli poemasini, «**Zamona**», «**Ajab ermas**» kabi mashhur lirik she'rlarini yozdi.

Dushmanlar Zavqiyning bu aktiv amaliy faoliyatini to'xtatish maqsadida uni ta'qib etishga kirishdilar. Shoirning hayoti xavf ostida qoldi. Shuning natijasida Zavqiy Qo'qondan chiqib ketishga majbur bo'ldi, lekin payt poylab

yurgan bosmachilar qo‘lga tushirdilar va zindonga tashladilar. Bosmachilar keksha shoirni vahshiylarcha qiynadilar. Nihoyat shoirning do‘stlari juda ko‘p pul sarflab, uni dushman qo‘lidan qutqaradilar. Lekin jabrlangan shoir hovlisiga kelganda, yarim o‘lik holida edi. Bir oz vaqtdan so‘ng, 1921- yil yoz oylarida vafot etdi.

Zavqiy asarlari, asosan, og‘zaki manbalar orqali, shoirning do‘stlari, zamondoshlari qo‘lida tasodifan saqlangan qog‘ozlar orqali bizgacha yetib kelgan... Natijada 1958-yilda Toshkentda Zavqiyning «Tanlangan asarlar»i o‘zbek va rus tillarida nashr etildi.²²²

To‘plamdagi lirik va satirik she‘rlarning umumiy hajmi taxminan bir yarim ming misra atrofidadir. Bu 50 yil davomida ijod qilgan shoirning to‘la ijodi deb bo‘lmaydi. Zavqiy she‘rlarini o‘z ichiga olgan katta to‘plam yoki devon bo‘lganligi taxmin qilinadi. Bu to‘plamni shoir vafotidan so‘ng uning keyingi uyg‘ur xotini Hojixon o‘zi bilan birga Qashqarga olib ketgan degan fikr bor...

Zavqiy – lirik shoir

Zavqiy lirikasi mavzu ko‘lami va g‘oyasi jihatdan o‘ziga xos orginallikka ega. Ularda lirik qahramonning ishqiy intim kechinmalaridan tortib, zamonaning dolzarb ijtimoiy masalalariga bo‘lgan munosabatigacha o‘z badiiy ifodasini topgan. Zavqiy ijodiyotida ijtimoiy-siyosiy motivlar ishq-muhabbat mavzusini yoritishga qaraganda birmuncha ustun ekanligini ko‘rsatadi.

An‘anaviy mavzudagi g‘azal va muxammaslarda ham o‘sha tuzumdagi nohaqliklar qoralanib, adolatsizlikdan norozilik kayfiyatlari ifodalanadi, jamiyatdagi zo‘ravonlikka ochiq qarshi chiqish o‘z aksini topadi.

Zavqiyning lirik asarlari orasida **«Yuzingni ko‘rsatib avval o‘zingga bandalar qilding»** misrasi bilan boshlanadigan muxammas alohida diqqatga sazovordir. Insoniy sevgining o‘ziga xos lazzatlari va tashvishini, oshiq qalbining shirin izzatlarini aks ettirgan bu lirik asar o‘zining optimistik ruhi bilan yillar osha xalq tili va kuylariga yashab kelmoqda. Unga uzoq umr baxsh

^{222, 315} B.Jalilov va bosh. O‘zbek adabiyoti. T., 2006

etgan omillardan biri muxammasning mazmuni, tuzilishi va uslub jihatidan xalq tili va diliga nihoyatda yaqinligidadir.²²³

Zavqiy ijodiy merosida o'zbek qishloqlarining ahvoli, dehqonlar hayoti mavzui ham katta o'rin tutadi (**«Yangi Qo'rg'on qishlog'i», «Suv janjali», «Shohimardon sayohati»** va boshqa). Bu asarlar Muqimiyning «Sayohatnoma»si ta'sirida yozilgan. Zavqiy Muqimiyning hajvchilik yo'lini davom ettirib, o'zbek adabiyotida hajviy yo'nalish taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi («Obid mingboshi haqida hajv» va boshqa). Zavqiyning **«Voqeai qozi saylov» (1909–10), «Qahatchilik»** kabi asarlarida ijtimoiy adolatsizlik fosh etiladi, xalqning zulmga qarshi namoyishlari aks ettiriladi.

«Ajab ermas» radifli muxammasi XX asr boshlari o'zbek she'riyatida muhim hodisa bo'ldi. Bunda shoir mustamlaka asoratida ezilayotgan yurtning baxtli kelajagi haqida fikr yuritdi. Ijtimoiy hayotdagi ayrim nosozliklar, kishilar faoliyatidagi salbiy hollar ustidan bir qator she'rlari («Ta'rifi kalish», «Otim», «Fonus», «Sigirim», «Pashshalar» va boshqa)da zaharxanda bilan kuladi. Shoirning ishqiy g'azal va muxammaslari o'sha davrlardanoq xalq hofizlari tomonidan kuyga solinib, ijro etilgan («Yor kelur zamona yo'q, kelmasa-kelmasun netay?!», «Kulbam aro, ey maxliqo, bir yo'l xirom aylab keling» va boshqa). Zavqiyning she'rlari turli bayoz, majmua, vaqtli matbuot hamda og'zaki manbalar orqali bizgacha yetib kelgan. Qo'qon shahridagi bir mahalla, qishloq, maktab va ko'chaga Zavqiy nomi berilgan.

NASIHAAT

Jahonda kamsuxan kim bo'ldi, asrori nihon bo'ldi,
Kimiki so'zladi ko'p, bilki rasvoyi jahon bo'ldi.

Nazokat orturay desang, misoli g'uncha xomush bo'l,
Nadinkim og'zini to ochdi gul, bargi xazon bo'ldi.

Chamanda argʻuvondek surat oro boʻlmagʻing xub yoʻq,
Pisharda mevasiz sharmandadur, sirri ayon boʻldi.

Dema mashhur boʻlmoq yaxshi, bugʻdoy danasi pinhon,
Daraxti qildi javlon, sargʻayib oxir samon boʻldi.

Birodar, ol meni(ng) pandimni, oʻz qadringni sindirma,
Kishi oʻz izzatini bilmadi, oxir yomon boʻldi.

Agar izzat talabsan kamnamoligʻ orzusini qil,
Qayu ajnos bisyor oʻlsa sudi yoʻq, ziyon boʻldi.

Sadaflar koʻp ogʻiz ochmak bilan koʻksi boʻlur xoli,
Ki baʼzisi labin kam vo qilib durri yagon boʻldi.

Ey Zavqiy, xasta ogʻzing kam ochib, ibrat koʻzing ochgʻil
Ajabkim qoʻl yaqoda yurgudek turfa zamon boʻldi.

Zavqiyning «**Muncha koʻp**» radifli hamda «**Ajab zamondur, ahhob, bosh qotib qoldi**» misrasi bilan boshlanuvchi muxammaslari 19-asr boshlari sheʼriyatidagi eng oʻtkir ijtimoiy asarlari jumlasiga kiradi.

MUNCHA KOʻP

Zolim falak bisotida ozor muncha koʻp,
Inson sharaflari nomi bila xor muncha koʻp,
Har koʻchalarda qashshoq ila zor muncha koʻp,
Tarhi jahon binosida badkor muncha koʻp,
Xoʻqand aro baloga giriftor muncha koʻp.

Hamrozu doʻst topilsayu jonlar fidositur,
Orzu shukim: kamina koʻngil muddaositur,

Xush suhbat majruh dilim davosidur,
Maqdami ko'zuma ayni shifo xoki posidur,
Yo'q andog' anisim, dunyoda ag'yor muncha ko'p.

Nodon sevar zamona, dod ilkidin netay,
Boshim olib fig'on ila yo bir tomon ketay,
Ushbu diyori masxarani emdi tark etay,
Tinmay shikoyat ila yomonga raqam bitay,
Jumla falokat ahlig'a g'amxor muncha ko'p

Ayniqsa, «**Zamona kimniki?**» she'rida zamona illatlariga bo'lgan tanqidiy munosabat yaqqol ko'rinadi.

Shoir o'z she'rida zamona kimniki, degan savolga ochiq-oydin zamona «**silliq salloniki**», «**hokim-u mirzoniki**», «**surati zeboniki**»ligini aytadi. Muxammasning birinchi bandidanoq shoirning umumiy kayfiyati badiiy timsollar orqali berilgan:

Sen dema ushbu zamonda obro' mulloniki,
Qoldi a'lolar oyoq ostida, so'z adnoniki,
Sar daraxti mevasin ko'r: zog' ila qarg'oniki,
Demangiz, ahhoblar, gul bulbuli go'yoniki,
Davlati vasli tikonda, hajri ul shaydoniki.

Shoir bir so'z bilan «**zamona zo'rniki**»,– deydi va ularni qoralar ekan, oddiy mehnatkash xalq hayotiga achinadi, kosib-u dehqonlarni «**bag'ri qon**», «**xonumoni vayron**»ligidan qayg'uradi va ularning achchiq hayotini alam bilan shunday qayd qiladi:

Shahru qishloq demangizkim, fisq ila to'la jahon,
Ahli dunyo qoshida yolg'onchilardur nuqtadon.
Yo'q rivoj kasb-u hunarg'a, sovrilibdur xonumon.
Xoh kosib, xoh dehqon qayga borsa bag'ri qon,
Holi har yerda suxan sharmanda-yu rasvoniki...

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Quyidagi jadvalni to'ldiring.

1	Asardan parcha	Janr	Asarning nomi
2	<i>Eshit arzi holim, ey shanqilar Meni munga yakkalding baring.</i>		
3	<i>Jahonda kamsuxan kim bo'ldi, asrori nihon bo'ldi, Kimiki so'zladi ko'p, bilki rasvoyi jahon bo'ldi.</i>		
4	<i>Zolim falak bisotida ozor muncha ko'p, Inson sharaflari nomi bila xor muncha ko'p,</i>		

Savol va topshiriqlar:

1. Zavqiyning tarjimai xoli haqida gapiring.
2. Zavqiyning «Tanlangan asarlari» haqida gapiring
3. Shoir haqida qaysi jurnal va gazetalarda bosib chiqilgan?
4. Shoirning lirik she'rlaridan birini badiiy tahlil qiling.
5. Shoir Zavqiy «Zamona kimniki» g'azalida qaysi jumlar orqali ochiq-oydin zamon kimnikiligini aytadi?
6. «Ajab ermas» muxammasida ilgari surilgan g'oya nimadan iborat?
7. Shoir ijodida ijtimoiy-siyosiy lirikaning o'rni qanday?
8. Shoirning qaysi muxammaslari 19-asr boshlari she'riyatidagi eng o'tkir ijtimoiy asarlari jumlasiga kiradi?
9. Zavqiyni o'zbek aholisi va dehqonlar hyotiga befarq bo'lmagan shoir sifatida ham ko'rishimiz mumkin. Aynan qaysi asarlarda xalq turmushiga e'tibori yuksak ekanligi ko'rinadi?

VII BOB.

48 – 49 – § YANGI O‘ZBEK ADABIYOTI.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY. «PADARKUSH» DRAMASI

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yil 19-yanvarda Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida tug‘ilgan. Mahmudxo‘ja tog‘asi Muhammad Siddiqning tarbiyasini olgan. Arab tili grammatikasini kichik tog‘asi Mulla Odildan o‘rgangan. Behbudiy 1899–1900-yillarda hajga boradi. 1903–1904-yillarda Moskva, Peterburgga hamda 1906-yili Qozon, Ufa, Nijniy Novgorod, Misr va Turkiyaga safar qiladi.

Behbudiy XX asr o‘zbek adabiyoti tarixida munosib o‘ringa ega. Uning hayoti va ijodiy faoliyati jamiyat hayotidagi jiddiy o‘zgarishlar davriga to‘g‘ri keldi. Behbudiy Turkistonda maktab va maorif, matbuot va teatr, jurnalistika sohalarda ijtimoiy-siyosiy, dabiyy-ma‘rifiy faoliyat olib bordi. Qishloqlarda tashkil qilingan maktablar uchun bir qancha darsliklar yozdi.

Behbudiy o‘z zamonasi yoshlariga murojaatida bunday yozadi: «Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondirki, makotib²²⁴ – taraqqiyning boshlang‘ichi, madaniyat va saodatning darvozasidir. Har millat eng avval makotibi ibtidoiysini zamoncha isloh etib ko‘paytirmaguncha taraqqiy yo‘lig‘a kirib madaniyatdan foydalanmas»²²⁵.

Turkistondagi maktablar islohoti Behbudiy nomi bilan bog‘liq. Behbudiy yangi usuldagi maktablar tashkil etish ishida jonbozlik ko‘rsatadi. Tirikchilikka o‘zini urgan xalqni dunyoning eng ilg‘or millatlari qatoriga qo‘shish uchun maktablarning o‘zi kamlik qilar edi. Shu bois Behbudiy Samarqand shahrida 1913-yili «Samarqand» nomli gazeta va «Oyna» jurnalini nashr ettira boshlaydi. Ularda millat ahvoli, uning haq-

²²⁴Makotib – maktablar.

²²⁵Mahmudxo‘ja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: «Ma‘naviyat» nashriyoti, 1999, 176-bet

huquqi, milliy til qadri, chet tillarini o'rganish va tarix masalalariga doir maqolalar e'lon qiladi. Behbudiy o'z davrida ziyolilarning yetakchisi, ma'rifat fidoyisi, millatparvar sifatida taniladi.

Butun umrini jaholat va zulmatni ilm-ma'rifat yog'dusi bilan yoritishga bag'ishlagan Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va faoliyati bugungi yoshlarga o'rnak bo'lishga arziydi, albatta.

Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» dramasi 1911-yilda yozilgan bo'lib, oradan ikki yil o'tgach, ya'ni 1913-yilda kitob holida nashr qilinadi. «Padarkush» – ilk o'zbek realistik dramasi. Behbudiy o'zbek adabiyoti tarixida birinchilardan bo'lib dramatik asar yozdi va u Turkistonning barcha shaharlarida namoyish etildi. Bu bilan Behbudiy o'zbek teatrining tamal toshini qo'ydi. Dramada jaholat, ilmsizlik, tarbiasizlikka qarshi ma'rifat ulug'lanadi. Muallif «o'qimagan bolaning holi»ni, ayanchli oqibatlarini bayon etishni maqsad qilib oladi. Behbudiy yoshlar ta'lim olishi va kamolga yetishida ijtimoiy va oilaviy muhit alohida o'rin tutishini «Padarkush» dramasi negiziga joylashtiradi. Unda qahramonlardan birining tilidan o'z g'oyasini: «Bizlarni xonavayron... bewatan va bandi qilg'on tarbiasizlik va jaholatdir, bewatanlik, darbadarlik, asorat, faqirlik, zarurat va xorliqlar... hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir... », degan yo'sinda bayon qiladi.

«Padarkush» so'zi lug'aviy jihatdan «ota qotili» degan ma'noni anglatadi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning «Padarkush» dramasidan tashqari «Ikki emas, to'rt til lozim», «Yoshlarga murojaat», «Ehtiyoji millat», «Teyotr nadur? » kabi maqolalari ham davr muammolari, yosh avlodga murojaat, jadidchilik g'oyalarining aks ettirilishida katta ahamiyat kasb etadi.

Mahmudxo'ja Behbudiy 1919-yil 25-martda Shahrisabzda qatl etiladi.

PADARKUSH

yoxud o'qimagan bolaning holi²²⁶

²²⁶Asar matni Mahmudxo'ja Behbudiyning «Tanlangan asarlar»i (Toshkent: «Ma'naviyat» nashriyoti, 1999) hamda filologiya fanlari nomzodi Shuhrat Rizayevning «Jadid dramasi» (Toshkent: «Sharq» nashriyoti, 1997) kitobiga kiritilganmanba asosida berildi.

(Turkiston maishatidan olingan ibratnoma)

3 parda, 4 manzarali, milliy birinchi fojia.

Qatnashuvchilar:

B o y – 50 yashar.

T o s h m u r o d – boyning o‘g‘li, 15–17 yashar.

D o m l a – yangi fikrlik bir mulla, 30–40 yashar.

Z i y o l i – (ovro‘po libosida), o‘ruscha o‘qug‘on, millatchi musulmon.

X a y r u l l o – boyning mirza va mahrami, 18–20 yashar.

T a n g r i q u l – boyning qotili.

D a v l a t i l a N o r (bo‘z bolalar) – kissalariga 4 so‘m qadar mayda kerak.

L i z a – rus xotini, qabiha shaklinda.

A r t u n – armani mayxonachi.

P r i s t u f – 2 politseyskiy, 2 qorovul, boyning 3 nafar erkak hamsoyasi.

B o y b u c h c h a – boyning xotini, 35–40 yashar.

Kerak nimarsalar:

Bir la‘li shiravor, non, dasturxon.

Choynak, piyola, chilim.

Mehmonxonaga keraklik gilam, ko‘rpa, yostiq.

Boyni(ng) yotoq asbobi va karavot.

Bir kaltak.

O‘n shisha suv va kivas.

Besh-olti istakon.

Bir sanduq.

Bir hamyon, ichida pulg‘a o‘xshash nimarsa.

Bir katta pichoq.

Bir tapponcha.

Sanduqni ochaturgan temir asbob.

Mukammal pristuf libosi, 2 politseyskiy mukammal libosi, 2 qorovul kaltagi.

1 hushtak, 1 kanob, 1 qo‘l kishani.

Birinchiparda

B o y mehmonxonada o‘tirar Xayrullo ila.

D o m l a (*kirar*). Assalomu alaykum.

B o y. Vaalaykum assalom, marhamat qilsinlar (*turib muloqot qilib, domlaga joy ko‘rsatib, o‘ltirur*).

D o m l a. Boy davlatini, Ollohi taolo, mundan ham ziyoda qilgin (*fotiha qilur*).

B o y. Nafas(lar)i muborak, inshoolloh, duolari qabuldir.

D o m l a. Balli, juma oqshomi duoni qabul vaqtidir.

B o y. Xush keldilar, taqsir.

D o m l a. Salomat, salomat (*qo‘lini ko‘ksiga qilib*).

B o y. Xayrullo! Choy va la‘li keltur.

X a y r u l l o. Xo‘p! (*Choy va la‘li keltirar, choy suzar, alar tanovul aylar*).

T o s h m u r o d kirar, salomsiz, beadabona.

T o s h m u r o d. Ota, tomoshag‘a boraman, pul bering.

B o y. O‘g‘lim, kim ila borasan?

T o s h m u r o d. Tursun akam ila.

B o y (*kissasidan pul berib*). Albatta, vaqtli kelinglar va yomon yerlarga bormanglar!

T o s h m u r o d. Xayr, xayr, hay ko‘p gapirarsiz-da (*chiqib ketar*).

D o m l a B o y va T o s h m u r o d g‘a badbinona boqib, boshini solar.

B o y. So‘zlashib o‘lturing, taqsir!

D o m l a. Xo‘b, xo‘b, boyvachcha katta bo‘lubdur. Xudo umr bersin, usuli jadida maktabigami o‘qiydur yoinki eski maktabga?

B o y. Ikkisiga ham bormaydur.

D o m l a. O‘z hovlingizda o‘quturgansiz?

B o y. Yo‘q, yo‘q. Men o‘g‘lumni o‘qutmoqg‘a o‘ylaganim yo‘q.

D o m l a. Ajoyib, sabab nedurki, o‘qutmaysiz? Vaholanki, o‘qumoq qarz va ilm sababi izzati dunyo va sharofati oxiratdur.

B o y. Mani xayolimga dunyoning sababi, izzati – boylik. Oxiratga bo‘lsa, Xudoning qilgan taqdiri bo‘lur. Chunonchi, biz ko‘rarmizki, odamlar

boyni mulladan ziyoda izzat qiladurlar. Xususan, mana, banklar ko‘paydi. Katta boylar chilen bo‘lub, har kim chilendlarni izzat qilur, hatto ishi tushaturlar chilen molini qimmat olur. Azbaski, chilen iltifotiga olmagan odamlarga banklar pul bermaydurki, so‘ngra muomaladorlar sinib, mayda-mayda bo‘lur, bildingizmi?

D o m l a. Bu so‘zlaringiz hozirgi zamonaga ma‘qul, lekin chilen va boylarni izzatlari vaqtincha va xalqni ko‘zi ochilgunchadir. Holbuki, alarni ishi tushganlar izzat qilur. Mullani bo‘lsa, barcha xalq izzat qilur, ya‘ni mullani ilmi izzat qilinadur.

B o y. Bizni ham boyligimiz izzat qilinadur. Hatto musulmonlar nari tursun, o‘rus va armanlar-da izzat qilur.

D o m l a. Izzatni nari qo‘yduk. Agarda o‘g‘lingizni o‘qutsangiz, daftaringizni yozar, namozingizni va musulmonchiligini yaxshi bilar va ham sizga savob bo‘lur.

B o y. Mirzalik oson, mana, Xayrulloqa oyinda yetti so‘m beraman, kunduzlari mirzalik va oqshomlari mehmonxona ishini qilar va hatto uyqum kelguncha xodimlik qilar, kitob ham o‘qub berar.

D o m l a. Shariat ilmi va zaruriyati diniyani bilmoq uchun boyvachchani o‘qutmoq, albatta, sizga lozimdir.

B o y. Shariat ilmini o‘qitmoqni lozim bilmayman, chunki ani mufti yo imom va muazzin qilmoqchi emasman. Azbaski, davlatim anga yetar.

D o m l a. Zarurati diniyaga ne dersiz?

B o y. Men o‘zim besh vaqt namozni keraklik duolari ila bilurman. O‘zim o‘rgaturman.

D o m l a. Xat va savodga ne dersiz? Holbuki, savodi yo‘q odam hech nimaga yaramaydur.

B o y. Bu fikringiz g‘alat, chunki mani savodim yo‘q, bovujud, bu shahrimizning katta boylaridandurman va har ishni bilurman.

D o m l a. Siz ilgari zamonda bir navi ila boy bo‘lubsiz, ammo endi boy bo‘lmoq nari tursun, faqat ro‘zg‘or o‘tkarmoq uchun ham ilm kerak. Ko‘ramizki, yigirma-o‘ttiz yildan beri barcha savdo ishlari armani, yahudiy va boshqa ajnabiylar qo‘lig‘a o‘tdi. Muni sababi bizlarning o‘qumag‘animizdur. O‘qumagan boyvachchalarni ko‘ramizki,

ota molini barbod etar va oxiri xor-u zor bo'lar. Binobarin, o'g'lungizni o'qutmoqni sizga taklif qilurman.

B o y. Hoy, domla! Siz manga tahqiqchimi? O'g'ul maniki, davlat maniki, sizga nima? O'quganni biri – siz, yemoqg'a noningiz yo'q. Bu holingiz ila manga nasihat qilursiz.

Xayrullo! Mehmonxonani qulfla, uyqum keldi.

X a y r u l l o. La'li va asboblarni jamlab, muntazir turar.

D o m l a (*odamlarga qarab*). O'qumoq va mulla bo'lmoq uchun pul kerak. Badavlatlarimizni holi bul. Bas, bu ketish ila nauzambilloh, dunyo va oxiratga rasvo bo'lurmiz. O'qumoq barcha musulmonga, erkak va yo xotin bo'lsun, farz edi. U qayda qoldi? Oh, voy bizni holimizga! (*Boyga qarab*). Boy, man sizga amri ma'ruf etdim va manga shariat bo'yicha lozim bo'lgan ishni bo'ynumdan soqit qildim. Inshoolloh, mo'ylab chiqarib, alifni tayoq demayturgan o'g'lungiz holini ko'rarmiz va o'qutmaganingiz uchun gunohkor bo'lursiz. (*Domla nos chekar*).

B o y. Hoy, domla! Manga nasihatchi kerag yo'q. Bezor qildingiz. (*Odamlarga qarab*). Ishimdan, uyqumdan bu odam mani qoldiradir. Xayrullo, mehmonxonani qulfla.

D o m l a. (arazlab chiqib ketar) B o y ni dimog'i kuyib o'lturar.

Z i y o l i musulmon kirar, palto va asosini mixga qo'yar, boy ola-ola qarar, xushlamas.

Z i y o l i. Assalomu alaykum.

B o y (*karaxtlik ila*). Vaalaykum assalom. Xayrullo, kursi keltur. Bu kishi yerga o'lturolmaydur.

Kelturar, Z i y o l i o'lturub, papirus chekar.

Z i y o l i. Janob boy, sizni kayfsiz ko'raman, mumkinmi sababini bilsam?

B o y. Bir mulla kelib edi, o'g'lingni o'qutmaysan deb juda jonimni oldi, quvlagandek qilib zo'rg'a qutuldim, faqat mushtlashmadik.

Z i y o l i. Ah-ha, qiziq va interesniy hodisa emish. (*Odamlarga qarab*). Bu shaharda boylarga amri ma'ruf qilaturgan mulla bor ekan, Xudoga shukur. Ul janobi haqqoniy domlani topib, ziyorat qilmoq kerak. Boy afandi, sizga malol kelmasun, ushbu

to'g'ridan men ham sizga qachonlar bir necha so'z aytmoqchi edim. Va ammo soati ushbu daqiqaga mavquf ekan, endi sizdan iltimos qilamanki, bir necha daqiqa menga quloq bersangizki, ilm nafi to'g'risida so'zlayin.

B o y (*ola-ola qarab*). Endi bildim, siz ham o'g'lungni o'qut deb mani qisar ekansiz. (*Odamlarga qarab*). Bugun chap yonim ila turganman. O'ylamagan ishlar oldimdan chiqar. Mazmuni – qordan qutulib, yomg'urga uchraymiz.

Xayrullo! Chilim keltur! (*Tarafayn sukut, chilim kelar. Boy chekar, yo'talar*).

B o y. Xayrullo!

X a y r u l l o. Labbay, taqsir!

B o y. Joyimni tashla, uyqum keldi (*homuza tortar*). Ertaga ish ko'p, vaqtli yotmoq kerak (*yana homuza*).

X a y r u l l o. Xo'sh, hozir.

Z i y o l i (*jiddiyat ila*). Boy afandi! Men sizga dedimki, millatga keraklik ilmlar to'g'risida so'zlamochiman, ammo siz mening so'zimni eshitmoqni xohlamayturganga o'xshaysiz.

Ikkinchi daf'a aytamanki, quloq bering va bu so'zlar sizning va millatning naf'idur!

B o y. So'zingizni jabr va zo'r ila eshittirasizmi? Va yo menga azob bermakka keldingizmi?

Z i y o l i. Yo'q, men asli boshqa ish uchun kelib edim va lekin ilm bahsining ustidan chiqib qoldim. Ushbu sababli muddaoni tabdil qilib, ilm to'g'risidan sizga bayon qilmoqni qasd etdim. Shoyadki, janobingizdek boylar millat bolalarini o'qutmoqqa sa'y qilsalar.

B o y (*xalqqa qarab*). Koshki, domla hikoyalari yetmasa edi. Xo'b, modomiki, qo'ymaysiz, ertaroq so'ylab tamom qiling, uyqum kelgan (*homuza tortadi*). "Odamlar bolasini o'qut", – deydur-a.

Z i y o l i. Hozir yangi va boshqa bir zamondir. Bu zamonga ilm va hunarsiz xalqni boyligi, yeri va asbobi kundan kun qo'ldan ketgandek, axloq va obro'yi ham qo'ldan chiqar, hatto dini ham zaif bo'lur. Buning uchun biz musulmonlarni o'qutmoqqa sa'y qilmog'imiz lozimdur. Vaholanki, dini sharifimiz har nav naflik ilm o'qumoqni

beshidan mozorgacha bizlarga farz qilgandir. Bu hukm – hukmi shariatdir. Biz musulmonlarga, alalxusus, bu zamonda ikki sinf ulamo kerakdur: biri – olimi diniy; ikkinchisi – olimi zamoniy. Olimi diniy: imom, xatib, mudarris, muallim, qozi, mufti bo‘lub, xaloyiqni diniy va axloqiy va ruhoniylarini boshqarar, bu sinfga kiraturg‘on talabalar, avvalo, Turkistonda va Buxoroda ilmi diniy va arabiy va biroz ruscha o‘qub, so‘ngra Makka, Madina, Misr va Istanbulga borib, ulumi diniyani xatm qilsalar kerak, toki komil mulla bo‘lsunlar. (*Boy mudraydur*).

Angladingizmi, boy?

B o y (*boshini ko‘tarib*). Ha, ha, aytabering, qulog‘im sizga.

Z i y o l i. Olimi zamoniy bo‘lmoq uchun bolalarni, avvalo, musulmoniy xat va savodini chiqarib, zaruriyati diniya va o‘z millatimiz tilini bilaturgandan so‘ngra hukumatimizning nizomli maktablariga bermoq kerakdur, ya‘ni gimnaziya va shahar maktablarini o‘qub tamom qilganlaridan so‘ng, Peterburg, Maskav dorilfununlariga yuborib, doktorlik, zakunchilik, injenerlik, sudyalik, ilmi tijorat, ilmi ziroat, ilmi iqtisod, ilmi hikmat, muallimlik va boshqa ilmlarni o‘qutmoq lozimdir. Rusiya vatanina va davlatina bilfe‘l sherik bo‘lmoq kerakdir va davlat mansablariga kirmoq lozim. Toki maishati ehtiyoji zamonamiz to‘g‘risida vatan va millati islomga xizmat qilinsa va ham podshohlik mansablariga kirib, musulmonlarga naf yetkurilsa va ham davlati Rusiyaga sherik bo‘lunsa, hattoki shul tariqa o‘qugan musulmon bolalarini Farangiston, Amerika va Istanbul dorilfununlariga tarbiya uchun yubormoq kerakdur. Hazrat Payg‘ambarimiz: “Ilm Xitoyga ham bo‘lsa, talab qilingiz”, – demadilarmi? (*Boy uyquda*). Bul ishlar bo‘lmas, magar pul ila, sizdek katta boylar himmati ila, chunonchi, Qafkaz, Orenburg va Qozon musulmonlarini boy va ahli xayriyoti ilm yo‘liga ko‘p pullar sarf etarlar va kambag‘al bolalarini o‘qutdirarlar. (*Boyga qarab*). Albatta, so‘zlarimga tushungansiz, janobi boy. Boy bova, hoy!

B o y (*mudraydi, bosh ko‘tarib, esnab*). Ha, ha...

Z i y o l i. Al-on biz Turkiston xalqiga bir yomon odat borki, bir kishi ruscha o‘qub, podshohlik ishiga kirib, rasmiy forma kiysa, ani ayb qiladurlar. Yo bir musulmon bolasi nizomiy maktab formasida yursa, masxara qiladurlar. Agar izvoshchik va yo qora mehnatkash bo‘lub, ovro‘palilarni eski libosini kiysa va yo

o'yinchilarning libosini kiysa, hech kim bir nima demaydirki, bu kamoli nodonlik va dunyodan xabarsizlikdir. Shunday emasmi, boy amaki?!

B o y (*o'lturgan yeridan bir tarafga og'ib yotib*). Hur-hurhuro-huro...

Z i y o l i. Iloho, xudoyo! Ummati islomiyaga, xususan, biz turkistonlilarga rahming kelsun!.. (*ro'moli ila ko'z yoshini artib, chiqib ketar*).

Parda enar.

I k k i n c h i p a r d a

Pivaxona manzarasi. B o y v a c h c h a ila uch nafar o'lturarlar.

T a n g r i q u l. Bu oqshom, bilmayman, nima uchun ichkilik meni tishlamaydur. Namozni digardan beri bir dyujina shishani bo'shatdim. Dayusni pivosi qulog'imni qizitmadi. To'ldir, ichaylik (*Nor qadahlarni to'ldirar*).

Hammasi. Toshmurod boyvachchani salomatligiga ura! Ura! Ura! (*Icharlar*).

D a v l a t. Jo'ralar, manavini ichdim, endi yodimga Lizajon tushdi. Oh, Lizajon!

H a m m a s i. Oh, Lizajon, voh, Lizajon, qaydasan?!

N o r. Zolim falak firoqig'a kuydirdi mani; billohki, kelmasa, bo'miydi.

D a v l a t. Bu dod-u bedod ila hech nima bo'lmas. Xo'jayinni chaqirarmiz, otam o'ldi bazmi qilarmiz.

N o r. Qo'lingni ber, ey nomard, topding (*qo'lini siqar*). Bo'ldi.

Davlat. Ey to'taburut Tangriqul! Daming chiqmaydur. Shuncha odam so'zini o'g'irlab o'lturasan. Erga navbat – sherga navbat.

Gap berib o'ltur. Yo bu odamlarni pisand qilmaysanmi? Bizlarning ham yonimizga besh tangalik aqchamiz bor. Jo'ra! Bu mastlik rostlikdir. Qovog'ingni ochib o'ltur.

T a n g r i q u l. Jo'ralar! Sizlardan yashiraturgan so'zimiz yo'q. To'g'risini desam, manuni ichdim, qulog'im qizig'an, sen Liza deding, endi o'zim shunda bo'lsam-da, hushim Lizaga, to Lizani kelturmasang, mani gapirturolmaysan. Ammo gap kelturganingga, Davlat zo'r!

D a v l a t. G'am yema, muddaong Liza bo'lsa, shul zamon yoningda ko'rarsan, kelmasami? Boshini olarman.

N o r. Boyvachcha! Barishnaga tobingiz bormi?

T o s h m u r o d. Mayli, odam yuboringlar, bazm qilsun.

T a n g r i q u l. Gap, gap ila vaqtni o'tkararsizlar, buyuraturgan bo'lsanglar, buyuringlar. Ertaroq kelsun, kayf qilayluk.

D a v l a t qo'ng'iroq chalar. Artun armani mayxonachi kirar.

A r t u n. Nima deysan?

D a v l a t. Lizaga birovni yubor, kelsun.

A r t u n. Bunda?

D a v l a t. Ha, munda kelturmasdan mozorgami kelturarding?

A r t u n. Izvinit qilasan, surushdim-da.

D a v l a t. Bo'l, bo'l. Birovni yubor.

A r t u n. Bah, na vor, qilursan. Liza banga demishki, o'n besh manatsiz banga kishi go'ndarma. Ha, o'n besh manatda va faytun pulini-da ver, geyin Nikolayi go'ndarayim. Liza o'lmasa, boshqasini getirsin, kayfingni chek.

D a v l a t. Avval kelturub, so'ngra pulni olsang bo'lmasmi?

A r t u n. Davlat zo'r! Ban sana demishimki, Liza aqcha olmayincha gelmaz, bana na? San o'zing bilirsanki, u gavur qizi, banim degil. (*Mastlar bir-birlariga hayron qararlar, kissalariga qo'l soladirlar*).

T a n g r i q u l. Artun. Biroz to'xta, pul beramiz.

A r t u n. Bosh ustina, hoziram. (*Chiqar. Jo'ralari kayflari uchub, sukut etarlar*).

D a v l a t. Suz, ichaylik. (*Nor suzib, quyar*).

T a n g r i q u l. Pulni peshaki talab qilgani ishni belini sindurdi.

D a v l a t. Ish aksiga olsa, shunday bo'lur. Pullaring bormi? Hammalaring chiqaring. (*Hammasi chiqaradi, Davlat sanar, besh so'm yetmas*). Bu minan hech nima bo'lmas. Bir ilojini topmoq kerak.

N o r (*tamagirlik ila*). Ey boyvachcha, bizlar-ku kambag'al.

Sizga nima, kissangizdan pul chiqmaydur? Ana boybachchaning holi (*qo'li ila ko'rsatar*).

D a v l a t. Parvo qilma, Nor! Men bir nimarsa o'yladim, agar boyvachcha ko'nsa.

T a n g r i q u l. Nima ekan? Nima?

D a v l a t. To'xta, nima ekanligini bilarsan. Avval boyvachchaning salomatligiga ichaylik. (*Tangriqul suzar, icharlar boyvachchaning salomatligiga*). Boyvachcha. Bu kechadekchahorshanba sayri oyda-yilda bir bo'lur va yo yo'q, bir kecha ming kecha bo'lmas, agar qabul qilsangiz, Tangriqulni sizga qo'sharman. Birga borib, otangizni sandug'ini ko'rsatursiz. Boshqa ishni Tangriqul bajaradur.

T o s h m u r o d. Tangriqul aka, borasizmi?

T a n g r i q u l. Ulfatlar buyursa, u dunyoga boraman. U-ku sizning hovlingiz.

D a v l a t. Sen nima dersan, Nor?

N o r. Men ham ko'pni biri, bor desang, borarman.

D a v l a t. Yo'q, ikkov bas. Ko'rganlar badgumon bo'lmasin. Bukunni ertasi bor.

N o r. Boyvachcha! Otangiz sandig'ining joyini bilasizmi?

T o s h m u r o d. Otamning yotaturgan uyinda.

D a v l a t. Yotaturgan uyini necha eshigi bor?

T o s h m u r o d. Uch.

D a v l a t. Qaysi eshikdan kirasizlar?

T o s h m u r o d. Eshikning biri onamning uyindan ochilur, men kirib, hovli tarafdagi eshikni ocharman, so'ngra Tangriqul akam kirar.

D a v l a t. Barakalla! Ilgari ham o'g'irlik qilganga o'xshaysiz. Nor! To'ldur, ichaylik! (*Nor to'ldurar, icharlar. Tangriqul va Toshmurodga qarab*) Endi boradurgansizlar?

T a n g r i q u l. Albatta. Bormay nima bo'lubdur (*Davlat to'pponchasini boyvachchaga berar. Nor etik sog'idan pichoqni olib, Tangriqulga berar. Alar ehtiyot qilib turarlar*).

D a v l a t (*ikkisiga qarab*). Yo'l bo'lsin, botirlar?

T a n g r i q u l. Olgani (*Davlat Tangriqulni bir chetga olib, ishorat va xufiya ma'lumot va amr berar*).

N o r. Omin, Olloh...

H a m m a s i. Ollohu akbar. (*Davlat fотиha berar*).

T a n g r i q u l va T o s h m u r o d chiqar.

D a v l a t va N o r i c h a r...

Parda enar.

Uch inchi parda

Odat bo'yicha Boy yotar karavot ustiga uyquda, uyni bir tarafiga sanduq.

Toshmurod bir eshikdan ohistalik ila kirar, bu taraf – u tarafga qarab, boshqa bir eshikni ochar va bir chetga turar.

Tangriqul kirar, qo'lida kalid va temir asbob, beliga pichoq; sandiq tarafiga borib, kalid solar, sandiq ochilmas. Toshmurod ga qaraydur. Ishorat ila maslahat so'raydur.

Toshmurod sanduqni temir asbob ila sindirmoqg'a amr berar. Tangriqul temir asbob ila sanduqni sindirar. Sanduqni ovozi ila boy uyg'onur.

Boy cho'chib turar, kaltakni olib: «Voy, voy! » – deb Tangriqulga yugurar.

Toshmurod kaltakni kelib ushlar. Tangriqul pichoq ila boyni qo'ltig'iga urar.

B o y (*taraqlab yiqilar*). Voh, jonim! (*Jon uzar, tipirlar, xirillar*).

T a n g r i q u l sandiqdan tanga xaltasini ko'tarar, pichoq va temir asbobni o'ziga berkitar, tashqaridan bir necha odam tovushi eshitilur.

O d a m l a r. Nima gap, birov dod dedi?

Bir necha erkak ila boy xotuni kirarlar, T a n g r i q u l ila T o s h m u r o d ni ko'rarlar.

T a n g r i q u l. Toshmurod, ot!

T o s h m u r o d havoga to'pponcha otar va hozir kishilarga siloh²²⁷ ko'rsatib qocharlar.

B o y b u c h c h a. Voy, zolim dastidan! Bu qanday kun edi, voy dod! (*Chapak chalar, boy ustiga o'zini tashlar, yuz va sochini yular*). He, juvonmarg Toshmurod! Qon qus! Koshki chechakda ketsayding! Voy, padarkush! Toshmurod! Voy, dod-ey!

D o m l a (*kirar*). Onajon, sizga sabrdan boshqa chora yo'q. Bu badbaxtlik va musibatga sabab jaholat va nodonlikdir, bema'nilik va tarbiasizlikdir. Uyingizni nodonlik buzdi. O'g'lingizni beilmlik Sibirga yuboradi. Joningizdan aziz farzandingizni tarbiasizlik balosi sizdan bir umrga ajratadur. Bolangizni otasi tarbiya etmadi, o'qutmadi. Oxiri baloga uchradi, yomon rafiqlar yo'ldan chiqardilarki, qurboni jaholat bo'ldingiz.

²²⁷Siloh-qurol

B o y b u ch ch a (*to'lg'onib*). Oy, voy-voy bolam! Voy boyim, oh, voy-y-y-y!
D o m l a. Boyingiz-da nasihatga quloq solmadi va oxiri ushbu yomon hodisa paydo bo'ldi. Endi sizga, ochig'i, sabrdan boshqa iloj yo'qdir, onajon. Olloh sizga sabr bersun.

B o y b u ch ch a (*kamoli betoqatlik bilan oh-vovaylo etar*).

Dod, voy bolam! Voy boyim! Ikkisidan ham ayrildim, erimni mozorga, bolamni Sibirga yuboralar! Voy, voy, voy-y-y-y.

Parda enar.

T o ' r t i n c h i m a n z a r a

Ikkinchining ayni, mayxona.

Nor, Davlat ichib, ashula aytib o'lturar. Tangriqul va Toshmurod pisib borib kirar, to'pponcha va qonlik pichoqni bir chetga yashirar, hamyonni chiqarib, stol ustiga otar; o'lturarlar.

Tangriqul. Chilim keltur-ey! A r t u n chilim kelturur, chekarlar. Artun ketar.

Tangriqul Davlatni bir tarafga olib, xufiya bo'lgan ishlarni so'ylar, ishoratlar qilar.
D a v l a t: «Bechora», – deb xufiya so'ylab, ishorat ila xotirjam qiladir.

D a v l a t (*hamyonni ochib ko'rib, suyunar, Tangriqul va Toshmurodni yelkasiga qoqar*). Barakalla, barakalla

Zang chalar, A r t u n kirar.

A r t u n. Na buyurarsiz?

D a v l a t. Ma, pulni ol, tezlik ilan Lizani keltur!

A r t u n. Bosh ustina. Hozir kelur (*pulni olar, icharlar*).

L i z a (*kirar*). Dobri vecherim! (*hammasi-la ko'rishar*).

D a v l a t. Ispriyezdim, ispasiba, ispasibo, prixal...

L i z a. Mersi (*o'lturar*).

D a v l a t. Suz, Lizaning salomatligiga.

N o r (*suzar, cho'qishtirib*). Lizaning salomatligiga ura, ura (*icharlar*).

D a v l a t, N o r ashula o'qur. Tashqaridan hushtak sadosi kelar. Oyoq tovushlari eshitilar. Majlisdagilar sarosima, hayron bo'lar.

Silohlik politseyskilar, pristuf, qorovullar bostirib kirarlar. L i z a qochar.

Politsiya to'rt nafarni ushlar, ba'zisi buyumlarini va har tarafni axtarur. Qonlik pichoq va to'pponchani topar. To'pponchani pristufga topshirar. Iskab ko'rar va o'qini bo'shatar. Tangriqul va Toshmurod qochar. Qorovullar ushlar. Toshmurod ho'ngir-ho'ngir yig'lar, betoqat bo'lur.

P r i s t u f ishorat qilur. Qo'l kishanni keltirib, T a n g r i q u l va T o s h m u r o d ga urarlar. Boshqa ikkisining qo'li bog'lanur.

P r i s t u f gunohkor va qorovullarni saf qildirur.

Z i y o l i. (*kirar, gunohkorlarga qarab afsus qilur. Odamlarga qarab*). Ilm va tarbiyasiz bolalarning oqibati shuldir.

Agarda bularni otasi o'qutsa edi, bu jinoyat va padarkushlik alardan sodir bo'lmas va bular ichkilikni bo'yla ichmas... edi. Umri boricha Sibir va bandg'a va qiyomatg'a, jahannamg'a qolmas edi. Agarda bular ichkilik ichmasa edi, dunyo va oxiratda aslo azob va mehnatda qolmas edi. Oh, haqiqatda, boyni o'ldirgan va bu yigitlarni abadiy azobga giriftor qilgan beilmlikdur. Bizlarni xonavayron, bachagiryon va bevatan va bandi qilgan tarbiyasizlik va jaholatdur: bevatanlik, darbadarlik, asorat, faqr-u zarurat va xorliklar hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidur. Dunyoga taraqqiy qilgan xalq ilm vositasi ila taraqqiy qiladi. Asir va zabun bo'lganlar-da beilmlikdan. Modomiki, bizlar tarbiyasiz va bolalarimizni o'qutmaymiz, bul tariqa yomon hodisalar va badbaxtliklar oramizda doimo hukmfarmo bo'lsa kerak. Bu ishlarni yo'q bo'lmog'iga o'qumoq va o'qutmoqdan boshqa iloj yo'qdur. Olloh taolo boshqalarga hamisha ibrat va sizlarga sabr bergay.

P r i s t u f (*amirona*). Hayda, turma, marsh (*yo'naladur*).

Parda enar.

T a m o m

Savol va topshiriqlar:

1. Mahmudxo‘ja Behbudiy yashagan davr xususida nimalarni bilasiz?
2. Behbudiyning hayoti va ijodi haqida qo‘shimcha ma’lumotlar topib keling.
3. «Padarkush» dramasining yozilish sabablari to‘g‘risida mulohaza yuriting.
4. Asarni rollarga taqsimlab o‘qing.
5. Dramadagi asosiy obrazlarga ta‘rif bering.
6. Asardan Ziyoli va Domlaning nutqlarini topib, ularga munosabat bildiring.
7. Drama matnini qayta o‘qib, sizga tushunarsiz bo‘lgan so‘zlar ro‘yxatini tuzing va ularning izohini yozing.
9. «Padarkush» dramasini bugungi kun voqea-hodisalari bilan bog‘lab tushuntiring.
10. “Padarkush” dramasi tayangan holda “Jaholatga qarshi ma‘rifat” mavzusida ijodiy matn yarating.

Quyidagi obrazlar fikrlaridan namunalar yozing!

Domla

1.

2.

3.

Ziyoli

1.

2.

3.

Boy

1.

2.

3.

Boshqa millatlarga qaralsa ko‘rilurki, muntazam maktablari bor va avval maktabda diniy ilm ustida dunyoviy ilm va fanlar ham o‘qilur. Chunki dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo‘lur.

50 sana muqaddamgi zamonda, biz turkistonlilar yakka va tanho yashab, boshqalar ila muomala va munosabatimiz yo‘q edi. Endi zamon o‘zgarib, boshqa millatlar ila maxlut bo‘lduk, shariat va o‘z urfimiz ustiga qonun va Ovrupo odatiga itoat qilmoqqa majburmiz.

Ammo qonun va Ovrupo odatlarini bilmaganimiz uchun boyimiz bo‘lsun, qozi va milliy hukamomiz va aholimiz bo‘lsun ko‘b tashvish va zarar ko‘rar. Zamoni sobiqda faqat shariat bilmoq kifoya etardi. Endi qonun va zakunni bilmoq ham lozimdur. Shariat ilmi madrasalarga, qonun ilmi Rusiya dorilfununlariga o‘qilur. Dorilfununga kirmoq uchun, avvalo, o‘n sana gimnaziya o‘qumoq kerak. So‘ngra to‘rt sana dorilfunun o‘qub andan huquqshunos, yurist, ta‘bir joiz bo‘lsa, zamona faqihi bo‘lib chiqar. Sud mahkamalarinda, davlat doiralarinda, kirib, har huquqshunos o‘z muvakkili va o‘z millati va o‘z toyifasi va o‘z Vatani va o‘z davlatining naf‘iga so‘ylashur, mudofaa qilur.

Masalan, davlat dumasinda biz Turkiston musulmonlaridan shunday huquqshunos vakil bo‘lsa, bizni din va millatimiz naf‘iga harakat qilur. Ammo shunday odam bizda yo‘q.

Davlat dumasi nari tursin, sudga va rasmiy mahkamalarga kirib, bizni mudofaa qiladurgon kishimiz yo‘q. Boshimiz og‘risa do‘qturga boramiz, ammo dardimizni aytmoqqa til yo‘q. O‘zimizdan do‘qtur yo‘q.

Ikkimiz bir-birimiz ila nizo qilamiz. Ketamiz zakunchiga, so‘ylamoqg‘a til yo‘q. Oradagi odamlar yana bizg‘a firib berar, pul berarmiz, yugurarmiz, yana ishlar barbod, oxiri yo‘q.

²²⁸ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/mahmudhuja-behbudiy-1875-1919>

Imorat qilmoqchi bo'lsak, plon-loyihasi lozimki, injinerga muhtoj bo'larmiz. Ammo biz hanuz «muhandis» ismini bilmaymiz.

Kontur va rasmiy daftar tutib, kassa qurib tijorat etmoq lozim. Ilm tijorat bila turgan buxgalterik hisobi yuritadurgon boylarimizga kerak, ul ham o'zimizdan bir nafar topilmaydur.

Hammollikdan bu ishlar yaxshi bo'lsa kerak. Bir necha boyvachchani bilarmanki, eng qattiq xizmatlarga giriftor. Sababi nadur – ilmsizlik. Holbuki alarni «to'y»ga atosi 5 ming so'm sarf etib edi.

Turkiston mevasi, donasi, toshi, tufrog'i, eski nimarsalari Ovrupo bozoriga ketar. Muni Ovrupo dallollari kelib oz bahoga olib ketar, mehnatni biz qilurmiz, foydani ular ko'rar. O'z nimarsamizni Ovrupo bozoriga eltib, yaxshi bahoga sotaturgon bizda bir odam yo'q. Azbaski, Ovrupo ila savdo qilaturgon kishini (o'zi) avval o'n sana zamona ilmi o'qumog'i lozim.

Bizda shohi, adras, beqasam, alocha... bofliklar bor. Agarda bir nafar texnik va muhandisimiz bo'lsa bu dastgohlarni isloh etar, aholi obod bo'lur. Valloh, yaqin vaqtda «doka» bofillarimizdek zoye' bo'lib ketar. Chunki Ovrupo yangi asbob ila mundin yaxshi qilib chiqorur.

30 sana muqaddam Samarqandni Yomini mahaldasinda 300 alochabof ishchi bor edi. Al-on 30 nafar yo'q. 10 sana so'ngra tamoman mahv bo'lur.

Xulosa, maktabimiz, do'konimiz, korxonamiz, madrasamiz va har nimarsamizni zamoncha islohi lozimdur. Valloh, har nimarsa qo'ldan ketar, bizda muzdurlikdan boshqa hech ish qolmas. Bir uskuna, do'kon va saroyini ishlatmoqga ham ilmi zamoniy va zamona shumligini bilmoq lozim. Valloh, bizdan dunyo ilmini yaxshi bilaturgonlarga mulk va asbobimiz o'tar va o'tub turubdur.

Qisqa qilaylik, boshqa millatlarni boylari faqir va yetimlar uchun maktab va dorilfununlar soladurlar, faqir va yetimlarni o'qumog'i uchun vaqf «istipendiya» lar tayin qilur. Boshqa millat milionerlari maktabi ila istipendiyasi-la, idora qilaturgon gazet va majallasi-la, bino qilgan dorulojizin (ayollar universiteti — N. O.), barpo qilgan jam'iyati xayriyasi-la faxr qiladur.

Biznikilar juft oti-la, arobasi-la, to‘yi ila va... la faxr etar. Hatto, o‘z o‘g‘illarini o‘qutmaydurgon boylar bordur.

Bu ketishni oxiri yamondur, o‘qumoq, o‘qutmoq kerakdur. Bolalarga otalardan ilm diniy va ilmi zamoniy meros qolsun.

Butun Turkistondan o‘n boy yilinda ming so‘mdan bersa, 25 bola uchun Toshkanda «diniy va zamoniy» bir «pansiun» layli va nahori 5 mukammal maktab bino bo‘lub, har yil hukumat maktabinda 50 bola tayyorlaydur.

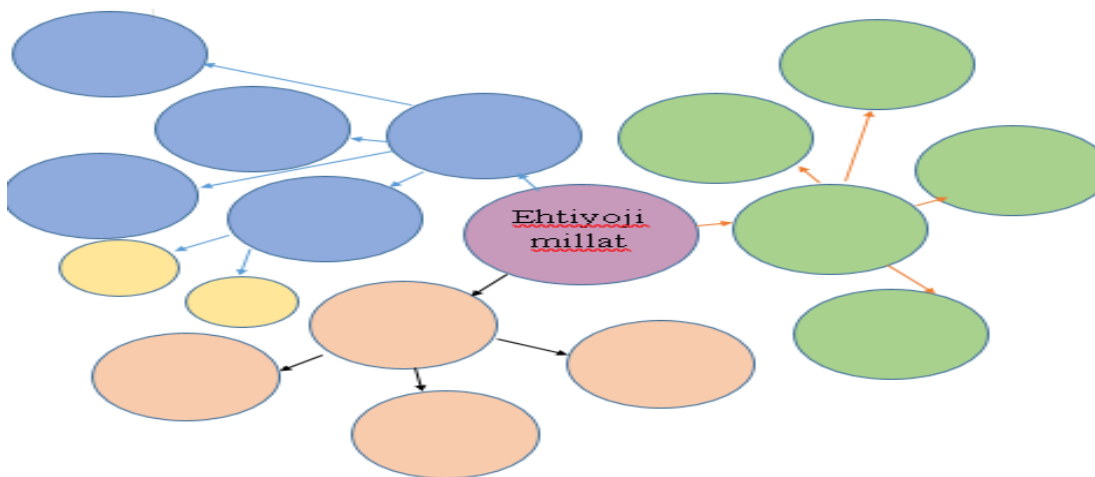
O‘n yilda bulardin... 200 muhandis, duqtur, huquqshunos, muallim, texnik, zamona tojiri, valloh... chiqar va bizni zamon odamlari qatorida qo‘yarlal va davlat ishiga kirarlar. Ruslar ila bizni hasan imtizojlarimizga xizmat qiladurlar.

Al-on millatimiz boylardan shuni ko‘z tutar, xaloyiqni barbod etaturgon to‘ylarni emas. Oh, bu so‘zlarni tushunaturgon boylar bizda yetushganmi?

«Samarqand» gazetasi, 1913 -yil, 12 -iyul.

Topshiriq

Maqola asosida fikrlar klasteri yarating:

Biz turkistoniylarg‘a turkiy, forsiy, arabiy va rusiy bilmoq lozimdur. Turkiy, ya‘ni o‘zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o‘zbekiy so‘ylashur. Forsiy bo‘lsa, madrasa va udabo tilidur. Bukung‘acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarinda forsiy nazm va nasr kitoblari ta‘lim berilib kelgandur.

Barcha madrasalarda shar‘iy va diniy kitoblar arabiy ta‘lim berilsa ham, mudarrislarni taqriru tarjimalari forschadur. Bu qoida, ya‘ni dars kitobi – arabiy, muallim – turkiy, taqriru tarjimani forsiyligi xila ajibdur.

Turkistonda qadimdan beri bu uch til joriydur. Chunonchi, eski yorliqlardan ma‘lum bo‘lurki, Turkistonda eski amir va xonlarni amri farmoyish va muborak nomalari doimo turkiy, yana ayni zamonda dorulqazou adabiyot tahrirlari forsiy yozilar ekan. Bu qoidalar zotan yaxshidur. Ammo bora-bora yoinki kela-kela usuli ta‘lim va kitobatg‘a ehmol paydo bo‘lub, hozir bir darajag‘a kelibdurki, ahli savod yoinki ahli ilmni yuzdan to‘qson to‘qquzi bu uch tilda mukammal tahriri adabiyg‘a molik yo‘qdur. Ya‘ni usuli ta‘lim va tadrisni isloh etmak kerak. O‘tayluk.

Turkistonning Samarqand va Farg‘ona viloyatlarinda forscha so‘ylayturgan bir necha shahar va qishloqlar bordur. Buxoro hukumatining tili forsiydur.

Fors shoir-u udabosi asarlari qiyomatg‘acha lazzati ketmayturgan xazina ma‘naviydurki, mundan foydalanmoq uchun ovruopolilar milyardlar sarf etarlar.

Bizg‘a saodatdurki, turkiy va forsiyni tahsilsiz bilurmiz. Har turkni forsiy va har forsni turkin bilmog‘i lozimdur.

Forsiy bilgan kishi Firdavsiy, Bedil, Sa‘diy, «Masnaviy»dan qanday lazzat olsa, turkiy bilganlar Fuzuliy, Navoiy, Boqiy, Somiy, Abdulhaq Homid, Akrambek, Sanoyi, Nobiy, Nojiylardan, yana Tolstoy, Jul Vern va ulamoi zamoniy asarini turkiy tarjimasidan lazzat shunday oladur.

Farang va rus donishmandlarining asarlaridan foydalanmoq turkiy yo rusiy va farangiy bilmak ila mumkin bo‘lur, na uchunki bugun usmonli, Kafkaz va Qazon

²²⁹ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/mahmudhuja-behbudiy-1875-1919>

turklari zamona ulamosi asarini turkiyg'a tarjima qilib, ko'paytirgandurlar, ya'ni turkiy bilgan kishi zamonni bilur. Turk tilig'a har bir yangi va naf'lik kitoblar barcha tilda tarjima bo'lgandur. Arab madaniyati yunoniy Suqrot, Buqrot, Falotunlardan foydalanganidek, zamoni hozira madaniyati Tolstoy, Jul Vern, Kepler, Kopernik, Nyutonlardan foydalanur. Maqsaddan uzoq tushdik.

Bizg'a lozimki, o'z naf'imiz uchun ruscha bilayluk, hukumat maktablarida o'quylik. Davlat mansablarig'a kirayluk. Vatanimizg'a va o'z dinimizg'a xidmat etayluk. Musulmon bo'lub turib taraqqiy qilayluk. Bu zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto, dini islom va millatga xidmat ilmsiz bo'lmaydur. Masalan, bugungi «podsholik duma»g'a o'z din va millatimiz naf'ig'a so'zlamog bizlar uchun mumkin bo'lur. Ammo anda borib so'ylaguvchi kishi bizg'a yo'q. Anda borib naf'i bir o'n-sana o'qumog kerak, zamondan, qonundan xabardor bo'lmoq kerakdur.

Xulosa, bugun bizlarga to'rt tilga tahrir va taqrir etguvchilar kerak, ya'ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy.

Arabiy til din uchun na daraja lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur.

Hadisi sharifdan ma'lum bo'laturki, janobi payg'ambar o'z sahobalaridan Zayd bin Sobit(g'a) yahudiy xatini o'qub-o'rganmog'a buyurgan ekanlar. Va ul janob Umar hazrat nubuvvat panohi ila yahudiy xatini o'rganib hazrat payg'ambarg'a yahudiylardan kelaturgon xatlarni o'qub berar ekanlar (Sahihi Buxoriy, juz 4, sahifa 156).

Holbuki, ul zoti bobarokot payg'ambarimiz quvvati hokima egasi edilar. Yahudiylar mahkum va tobe' edi. Al-on Rusiya hokim, bizlar anga tobe' va o'z tirikligimiz uchun alar xatini bilmoq zarur va hadisi sharif dalolatincha durustligig'a joyi inkor bo'lmasa kerakdur.

«Oyna» jurnali, 1913 yil, 1-son, 12—14-betlar

Topshiriq

1. Maqolani o'qing va bugungi kundagi ahamiyati haqida fikr yuriting.
2. Behbudiyning qaysi fikri sizga ko'proq ma'qul keldi?
3. O'quvchilar uchun qaysi tillarni o'rganishni maslahat bergan bo'lardingiz?

YOSHLARG'A MUROJAAT²³⁰

Bizni Turkiston va Buxoroda bir sinf muhtaram yoshlar mavjuddurki, hukumat mahkamalarinda tijoratzona, bonka va korxonalarg'a kotib, tarjimon, molfurush va dallollik yoinki nasyachinlik ila mashg'uldurlar va bu sinf ahlining adadi bugun Buxoro va Turkistonda minglarchadur. Ana yoshlarga murojaatdan murod shu sinf ahlidan bo'lgan hamvatanlarimizga bir necha kalima arz qilmoqdur. Lutfan so'zimizni tinglasalar, deb iltimos qilamiz. Va kamoli ehtirom ila ul janoblarga bayon qilarmizki, sizlardan aksaringiz savqi qadar va yoinki savqi tabiat ila bir nav'i bo'lub, ruscha bir oz o'qub-yozmoqga va yoinki faqat so'ylamoqga qodir bo'lubsiz va bu ozgina zamoniylar bilgu sababidan vazifa olib, yengillik va bir oz rifohiyat ila umr o'tkarursizki, Tangrim ziyoda etsun!

Va sizlarni ozgina ilmi zamoniylar bilganingiz, albatta, naf' kelturdi va alhamdulillah dini mubing'a ham yaxshi mu'taqidsiz va bu ilmiy zamoniylar e'tiqodingizni buzmadir. Zotan islomiyat shunday bir dini matn va qobili taraqqiydurki, na qadar ilmi zamoniylar ko'b o'qusa, insonni yana dini islomga shuncha aqidasi mustahkam bo'lur. Chunonchi, ilmi zamoniylar ko'b o'qug'on Ovrupo ulamolarini(ng) eng nomdor va davlatliklaridan musulmon bo'lub turgonlari jaridaxonlarga ma'lumdur. Bas, sabab bo'ldiki, ilmi zamoniylar islomiyatga zarar qilmoq nari tursun foyda etar, endi matlabga kelayluk.

Muhtaram birodarlarni! Siz xidmat qilaturgon doiralarda sizdan katta va sizdan oz ishlaydurgon va sizlarga ish buyuraturgon kishilar borki, sizdan besh, hatto, yigirma daf'a ziyoda vazifa olur. (Ba'zi bonka va tijoratzonalarda oyinda besh yuz so'm, hatto ming so'm olaturgon kishilar bor va alarni tijorat maktabiga o'qugoni besh-olti yilginadur.) Muning sababi nadur? Sizning qo'l ostingizda sizdan ko'p ishlaydurgon va qattig' xidmat qilaturgon va yuk ko'tara turgon musulmon va yo o'ruslar borki, sizdan ham oz vazifa olur. Muning sababi nadur? Albatta, munga javob berursizki, bizni ustimizdan qaraydurgonlarni(ng), , ilmi zamoniylar'si bizdan ziyoda va mehnatkashlarni ilmi bizga ham emas. Mana sabab shudur. Biz ham dermizki, javobingiz durust. Bas, ma'lum bo'ldiki, hozirgi zamon ishlari'ga xoh tijorat va hukumat va san'atxonalarga bo'lsun, kirib vazifa olmoqga va ish qilmoqga ilmi zamoniylar degan nimarsa lozim ekan

²³⁰ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/mahmudhuja-behbudiy-1875-1919>

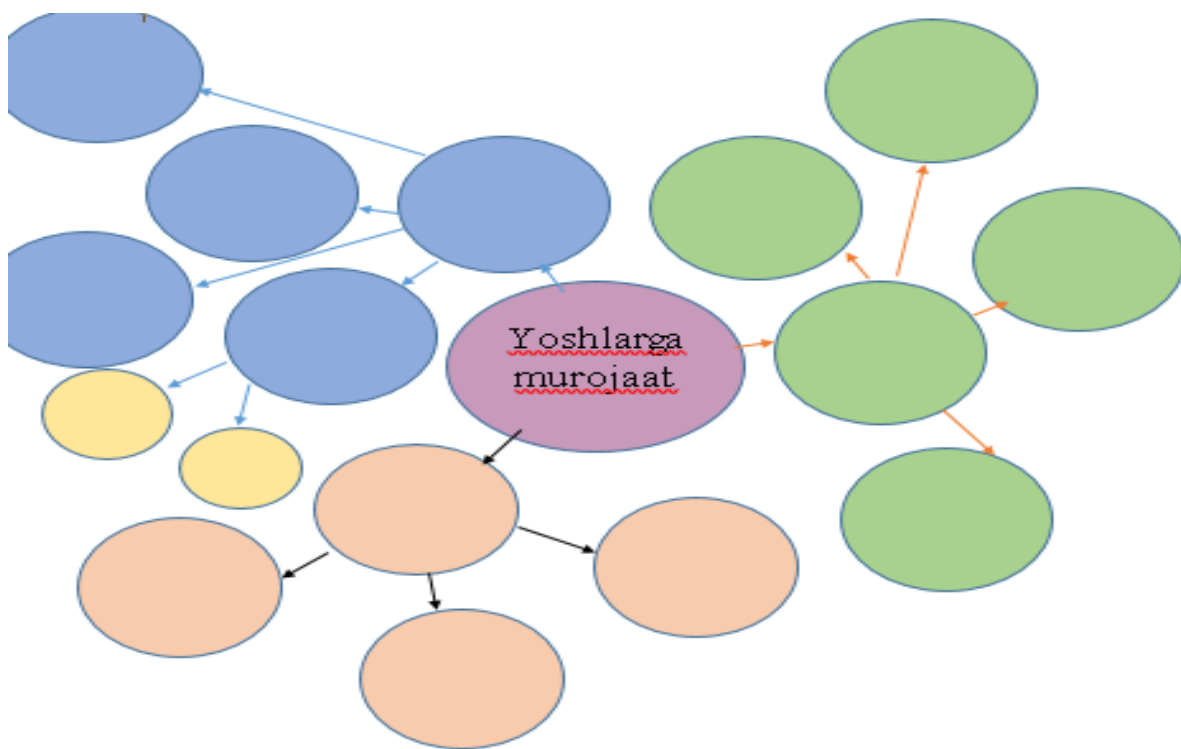
va har kim baqadar bilgusi vazifa olur ekan. Bas, siz muhtamlar ham o‘z avlodingizni va aziz bolalaringizni, agarda xohlasangizki, sizdan ko‘ra taraqqiy etsa, din va millatg‘a xizmat etsa. (Din va millatg‘a xizmat ilm va oqcha ila bo‘lur.) Shu ilmi zamoniyni tahsil qilmoq uchun harakat qilmog‘ingiz lozimdur. Hamvatanlarimiz mulkini sotib to‘y qilganidek siz-da, hatto, lozim bo‘lganda mulkingizni sotsangizda o‘g‘lingizni zamoncha o‘qumoqig‘a sa‘y qilsangiz. To‘yga isrof qilinaturgon oqchalarni o‘qumoq yo‘lig‘a sarf qilsangiz! Zamoncha o‘qutmoq tariqasidan boshqa maqolada arz qilinur.

«Oyna» jurnali, 1914 yil, 21-son, 390—391-betlar.

Topshiriq

Maqola asosida fikrlar klaster yarating:

TEYOTR NADUR?²³¹

Teyotr nimadur? Javobig'a teyotr ibratnamodur, teyotr va'zxonadur, teyotr ta'zir adabidir. Teyotr oyinadurki, umumiy hollarni anda mujassam va namoyon suratda ko'zliklar ko'rub kar-quloqsizlar eshitib, asarlanur. Xulosa: teyotr va'z va tanbih egguvchi hamda zararlik odat, urf va taomilni, qabih va zararini ayonan ko'rsatguvchidir. Hech kimni rioya qilmasdan to'g'ri so'ylaguvchi va ochiq haqiqatni bildurguvchidir. «Qul-al-haqq va lav kona (va) maroan» mazharidur. Ayni zamonda yana tamoshogoh va yoinki ko'ngul ochguvchi milliy va adabiy jam'iyatlarni boisidir.

Taraqqiy qilgan millatlar teyotrxonalarni ulug'lar uchun maktabi adab va ibrat ataydurlar. Taraqqiy qilmoqni eng birinchi sabab va boislaridan biri teyotrlardur deyurlar. Teyotrlarning yaxshi va yamon odatlarni sarrof va munaqqidi derlar. Umumiy odatlarni naf'i va zararidan paydo bo'laturgon natijalarni teyotrxonada aynan ko'rsaturlarki, har kim mundan ta'sirlanib, yamon odatlarni tark etib, yaxshilikni ziyoda ishlamog'a sabab bo'lur.

Har zamonni bir usuli ehtisobi bordur. Bu zamonda teyotrxonalar ham yamon va zararlik odatlarni ehtisob va tanqid qilib yamonligini, qabihini xaloyiqg'a ko'rsatib va'z va nasihat etguvchi bir joydur. Tyoyotrxona sahnalarinda qo'yulaturgon asarlar fojea, ya'ni qayg'ulik, mazhaka, ya'ni kulgu, drama, ya'ni hangomalik bir voqea va hodisani tasvir etib, xaloyiqg'a ko'rsatilur. Ul voqeadagi yamonlik va yaxshilikni paydo bo'lgani va sababini har kim ko'rub, anglab, ibrat olur va yamonlikdan qochib, yaxshilikg'a harakat qilmoqg'a, teyotrdagi ko'rsatilgon voqealar sabab bo'lur.

Hikoyat va yoinki nasihat kitoblarinda ba'zi bir hodisani bayon qilingandurki, o'qub, asarlanib, lazzat olinadur. Ammo teyotrg'a maxsus bir hodisa va yo voqea va hikoyatni fe'lan qilib ko'rsatiladurki, muning ta'siri eshitkandan ziyodadur. (Shunidan kay bud monandi diydin – eshitmoq qachon ko'rmoq kabidur.) Yana teyotrdagi savodsiz odam ko'zi ila ko'rub, ko'zsiz odam eshitib, kar mushohada etib, ibrat va lazzat olar. Xulosa: teyotr bir nav' maktab hukmindadur.

²³¹ <https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/tarix/manaviyat-yulduzlari/mahmudhuja-behbudiy-1875-1919>

Taraqqiy qilgan xalqlar o'rtasida teyotr u qadar taraqqiy etkandurki, har kun bir yangi asar tasnif bo'lub; sahnada qo'yulur. Asarni yozgan muharrirg'a ming so'm va o'n ming so'mlab hadya berib, asarini mushaxxislar sotib olib, sahnada qo'yub foyda qiladurlar. Ba'zi bir teyotr asarlari eski bo'lmay va xaloyiqni ko'nglig'a urmay, bir shaharda yigirma-o'ttiz, hatto, yuzinchi daf'a qo'yulganlari bordur. Teatrg'a qo'yulgon asarni ortuqcha va yo oz yerlarini va yetishmaganlarini maishati milliyadan xorij nuqtalarini muharrirlar, jaridalar ila tanqid etadurlar. Xaloyiqg'a ma'qul bo'lub va yo bo'lmag'ani ila teyotr muharririni xursand va yo g'amlik bo'lur, Muharrirni asari yaxshi chiqsa, har kim oni tabrik etar va shuhrati ziyoda bo'lur. Va bul boshqa muharrirlarni harakatg'a kelishib, yaxshi asarlar yozmoqlarig'a bois bo'lur. Teyotr uchun muharrirni ne qadar chuqur o'ylaguvchi zarif va nazokatligi lozim bo'lsa, mushaxxis (hodisani ko'rsatguchi)larni ham tavono va muqallid va har nimarsani o'zidek qilib ko'rsatguchi, nuktdon bo'lishi lozim bo'lib, bul alohida bir san'atdurki, ovrupolilar munga ham alohida maktab ijod qilgandurlar.

So'zni qisqasi, teyotr xonalari masxarabozxona bo'lmay, balki ibratxonadur. Va anda mushaxxis bo'laturgonlar, , o'yunchi va masxaraboz" bo'lmay, balki mushaxxis va muallimi axloqdurlar. Taraqqiy qilgan xaloyiq orasinda mushaxxislar ham kibor va muhtaram sinflar qatorindadur. Xususan, o'z qissasi naf'ig'a mushaxxislik qilmay, balki maktab va o'z millati naf'ig'a mushaxxislik qilganlarni qadri du bolo ziyodadur.

Bizni Turkiston va Buxoroda milliy teyotrdan asar yo'q edi. Muharriri ojiz «Padarkush»ni yozdiki, o'tgan fevral oyinda Samarqand, Xo'qand, Buxoro va Toshkand va Qattaqo'rg'on shaharlarinda millat naf'i uchun ko'ngullilar sahnada qo'yub, to'rt-besh ming so'mni to'rt-besh kechada jamlab, maktablar foydasig'a berdilar. Mana endi muhtaram Samarqandiy ko'ngulli mushaxxislar g'ayrat qilib, yana «Padarkush»ni Samarqandda yettinchi moyda sahnag'a qo'yub, hosilini maktablarg'a sarf uchun berdilar.

Muhtaram hamshaharlarimizdan rijo etarmizki, kelib ko'rgonlari gunah bo'lgon joyini ko'rsatsalar. Inchunun, asarni tanqid etib, buzuq yerini matbuot ila bayon etsalar, toki boisi isloh bo'linsa. Ammo bu kung'acha muhtaram ahli qalam «Padarkush»ni buzuq yerini ko'rsatmay, balki «kuldurguchi va ham yig'latguchi nosih va nofe'

asardur» holinda tabrik va taqrizlar ila yozdilarki, biz alargʻa tashakkur aytarmiz. Asarimizni qabihini yozgon kishigʻa ziyodaroq tashakkur etmoqgʻa madyunmiz, chunki bois islohdur. «Mutakallimro toayb nagirand – suxanash isloh napazirad» («Soʻz soʻylaguvchini ayb etmaguncha, soʻzi tuzalmaydur»). Baʻzi bir ahli vatanning teyotr asari yozmoqgʻa mashgʻulliklari eshitilurki, asarlarigʻa chahor-chashm ila muntazirmiz. Yozilgan asarlarni koʻngulli dastalari sotib olib bostursalar, foyda ham qiladurlar. Chunki bir kishigʻa ham asar yozib, ham bosturub va hamda sahnada qoʻydurmoq mushkuldir. Dastalar sotib ola bersalar, asarda koʻpayur.

Turkistonda oyinda bir asar tahrir boʻlinsa-da, koʻblik qilmaydur.

«Oyna» jurnali, 1914 yil, 29-son, 550—553 betlar.

Topshiriq

Maqola asosida 20-30ta soʻzdan iborat boʻlgan fikringizni yozing.

TEYOTR NADUR?

Teyotr –bu ibratxonadur! ...

50-51- § ABDURAUF FITRAT SHE'RIYATI. «ABULFAYZXON»

DRAMASI

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat 1886-yil Buxoro shahrida tug'ildi. Dastlab eski maktabda, keyin Mirarab madrasasida, XX asr boshlarida Istanbulda tahsil oldi. U yerda ijod bilan jiddiy shug'ullandi. O'sha davrda «Munozara», «Hind sayyohi bayonoti» singari nasriy asarlari hamda «Sayha» («Chorlov») nomli she'riy to'plami chop etildi. 1917-yil apreldan 1918-yil martigacha Samarqandda bosilgan «Hurriyat» gazetasiga muharrirlik qildi. 1918-yil Fitrat Toshkentga keladi va asosan, adabiy, ilmiy-ma'rifiy ishlar bilan mashg'ul bo'ladi. 1921-yil Buxoroga taklif etiladi. Shu davrda Fitrat tashabbusi bilan 70 nafar turkistonlik iqtidorli yoshlar Germaniyaga o'qishga yuboriladi.

Fitrat 1923–1924-yillarda Moskva va Leningradda yashadi, Sharq tillari institutida ishladi. U yerda turk, arab, fors tillari va adabiyotidan dars berdi. Leningrad dorilfununining professori bo'ldi. Shu yillarda «Abulfayzxon», «Bedil», «Qiyomat», «Shaytonning tangriga isyoni» kabi asarlar yozdi.

Fitrat maktab o'quvchilari uchun «Adabiyot qoidalari» darsligini, tilshunos olim sifatida o'zbek tilining qoidalari to'g'risida «Sarf», «Nahv» kitoblarini yozdi. Uning musiqashunoslik sohasiga doir «Shashmaqom», «O'zbek klassik musiqasi ham uning tarixi», «Sharq musiqasi» kabi tadqiqotlari ham bor. 1937-yil asossiz ravishda «xalq dushmani» degan ayblovlari bilan qamoqqa olinib, 1938-yil 4-oktabrda Toshkentning hozirgi Yunusobod tumani Bo'zsuv qirg'og'ida otib tashlandi.

Mustaqillik davrida Abdurauf Fitrat ijodi keng ommaga qayta yetkazildi. Uning hayoti va ijodi to'g'risida ayrim ilmiy risolalar yozildi.

Shoir²³²

Bukun yig'lab o'tirmishdim, sen kelding,
Bir shoirning bir «so'zi»ni so'zlading,
Men u so'zning ruhingdagi izlarin
Sening go'zal ko'zlaringda o'qidim.
O'qiduqcha, u izdan
O'zim uchun ko'b umidlar to'qidim.
– Umidsizcha yashay olmam, netayin.
Emish... Shoir sevgilisiga yozg'an
Bir yozuvda qayg'ularini to'kmish,
So'zlarining eng oxirida ondan
Ruhi uchun bir oz ko'mak istamish.
Bilasanmi?
Shoir ishqning eng nozli,
Erka, injiq yog'dusidir, turolmas
Ma'shuqidan ko'rmagancha kulushli,
Marhamatli, chin sezguli bir ko'mak,
Mana shudir uning uchun bor tilak.
Shoir
Tabiatdan sirli, teran ma'nolar,
Tiriklik-chun ochiq, to'g'ri, chin yo'llar
Izlar – topar, o'zi uchun saqlamas.
Unlarni
Yoz gulining yaprog'idan to'qilgan
«So'z»lar ilan o'rab bizga topshirar.

²³²Qayta nashri: «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1987, 11
dekabr.<http://uzsmart.ru/kutubxona/>

Shoir

Ishq bog‘ining tentak, singirli, yongan,
Bulbulidir. Bashariyat dunyosin
Kichik, nozli qanoti uzra qo‘yar,
Ko‘klar sari yuksaltkali talpinar.
Mana shuning o‘ksuz, yo‘qsul ko‘ngluni
Ko‘tarmak-chun, go‘zallarga tegishdir.
Kim ozg‘ina qarag‘aylar, kulgaylar
Ingrab turgan jonini
Qo‘llag‘aylar, bir oz ko‘mak etkaylar.

Shoir. She‘r 1920- yil 24- martda yozilgan. Miyon Buzruk Solihovning dalolati bo‘yicha, bu she‘r Abdulhamid Cho‘lponga bag‘ishlangan.

Sharq²³³

Qardoshlarim, mana sizga bir o‘lka
Kim, topilmas yer yuzida singari.
Har yonida keng, yam-yashil uchmohlar
Jon suvindan yetishkandir gullari...
Og‘ochlari yashil kiyimlar kiygan
Evrilishar toping‘ali tangriga.
Og‘ir, yuksak, ko‘rkam, haybatli tog‘lar
O‘ngdan,
So‘ldan...

²³³ <http://uzsmart.ru/kutubxona/>

Sharq. She‘r dastlab «Tong» jurnali (1920 yil, 2-son)da «poyema» rukni bilan e‘lon qilingan. So‘ngra «O‘zbek yosh shoirlari» to‘plamiga kiritilgan. Qayta nashri: «O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati», 1987, 11 dekabr.

Buxoro xalq jumhuriyati davrida BuxChK raisi va Ichki ishlar noziri bo‘lib ishlagan Muinjon Aminovning 1937 yilgi so‘roq anketasiga ko‘ra (–20 aprel), bu she‘rga F. Xo‘jayevning iltimosiga ko‘ra xalq artisti Qori Yoqubov; kuy bastalab, ijro etgan. Ushbu ma‘lumot tafsiloti uchun qarang: «Sharqyulduzi», 1992, 10-son, 175-bet.

Har yondan
Haq yo‘lida urushg‘uchi askardek,
Yasov tortib, ko‘krak kerib yuksalgan
Ko‘kdan dahi o‘z haqqini istardek.
Tengizlardan qanot ochib tabiat
Quchoqlamish bu sevgili yovdusin.
Tangri dahi muzdan, suvdan ham tog‘dan
Qurshatmishdir qo‘rg‘on qilib tegrasin –
Kim yovvoyi bir hayvon
Suqub qolmasun munga yirtqich tishin, tirnog‘in.
Bunda turdi har ulusning har sasi,
Butxonasi, o‘t uyasi, ka‘basi,
Ham munda o‘q yashadi.
Biroq bu kun, esizlarkim, bu o‘lka
Har tomondan talanmishdir yo‘lsizcha,
Madaniyat degan g‘arbli olbosti,
Boqing, buning ko‘kragidan o‘q bosdi.
Qush boqish-la qarangiz,
Bunda bu kun nelar bor:
O‘tlar aro yonib turg‘an qishloqlar,
Xirmon bo‘lib yotg‘an gavgdalar jonsiz,
Oqmoqdadir qizil qondan ariqlar,
Tinch turg‘anlar talanadir omomsiz.
To‘rt-besh yashar bir bolaning boshini,
Boqing, keskin qilich bilan kesmishlar,
Yig‘labturg‘an onasining bo‘ynig‘a
Bir ip bilan osmishlar!...
Yangigina kelin bo‘lg‘an bir qizning
Ko‘kragini eri bo‘lgan yigitning
Jonsiz yotgan gavgdasi uzra qo‘yub

Nayza bilan teshmishlar!...
Xotinlarning pardasi,
Bolalarning yuragi,
Qarilarning gavgdasi,
Yirtilgan,
Yorilgan,
Ezilgan!...
Kim bergan,
Bu o'g'urli²³⁴ o'lkaga buncha o'tni?
Kim to'kkan
Bu muqaddas ishga buncha qonni?!
Bilmaysizmi?!

Go'zalim, bevafo gulistonim²³⁵

Go'zalim, bevafo gulistonim
Bog' umrimda toza rayhonim,
G'amu qayg'ularim hujumidan
Sen eding mehribon nigahbonim.
Meni behuda tashlading-ketding,
Nega o'ldirmading-da tark etding.
Kel, gulim, kel, ayoqingg'a yiqilay,
Bir zamon qo'y: to'lib-toshib yig'lay.
Qo'y, bir oz qo'yki, xoki poyingni
Surmadek yoshli ko'zuma suray.
Ketma, tur, tingla arzi holimni,
Arz etay holi purmalolimni.
Qani ul damki, sen eding yorim,

²³⁴ O'g'urli — sho'rlik

²³⁵ [http://uzsmart.ru/kutubxona/Go'zalim, Bevafo Gulistonim](http://uzsmart.ru/kutubxona/Go'zalim,BevafoGulistonim). 1932. yil 4 noyabrda Samarqandda yozilgan bu she'r 1987 yili qayta nashr qilingan: «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1987, 11 dekabr. Bu asarning yozilish tarixi bastakor Mutavakkil Burxonovning Fitrat haqidagi xotiralarida bayon qilingan: «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1992.

Munisim, hamdamim, madadkorim.
 Sening og‘ushi iltifotingda
 Rohat etmishdi jismi bemorim.
 Meni behuda tashlading-ketding,
 Nega o‘ldirmading-da tark etding.
 Kel, ayoqingg‘a qon bo‘lub to‘kulay,
 Bir nafas dard-hajrdan qutulay.
 Kel, go‘zal dilbarim, kel, sochingni
 Bir taray, bir o‘pay-da, so‘ngra...
 Meni behuda tashlading-ketding,
 Nega o‘ldirmading-da tark etding.

Topshiriq:

She’rlarni ifodali o‘qing.

Fitrat she’rlarini tahlil qiling. Tahlil qilish jarayonida shoir yashagan davriy sharoit asosida fikr yuriting.

Fitrat she’rlarini asosiy g‘oyalarini o‘z tasavvur darajangizda quyidagi jadvalga yozing.

Fitrat – ma’rifatparvar shoir		
Shoir	Sharq	Go‘zalim bevafo gulistonim

A b u l f a y z x o n

Yo‘qsul o‘lkasining tarixidan besh pardali fojia

(Drama qisqartirib berildi.)

K I M S A L A R:²³⁶

A b u l f a y z x o n²³⁷ – Buxorodagi o‘zbek xonlarining so‘nggisi; qirq-ellik yoshlarda.

U l f a t – xonning xo‘jasaroyi (haram boshlig‘i); qirq-ellik yoshlarda.

D a v l a t t o‘ q s o b a – xonning yaqin xizmatchilaridan.

Q o z i N i z o m – Buxoroning qozi kaloni. Ellik-oltmish yoshlarda.

H a k i m b i y – xonning inog‘i, so‘ngra otalig‘i; ellik-oltmish yoshlarda.

R a h i m q o‘ r c h i – so‘ngra to‘qsoba, so‘ngra otaliq. Hakimbiyning o‘g‘li; o‘ttiz-qirq yoshlarda.

M i r V a f o – Rahimxonning hukmronlik tarixiga bag‘ishlangan “Tuhfayi xoniy” asarining muallifi. Hakimbiyning odami, ellik-oltmish yoshlarda.

D o n y o l b i y – Hakimbiyning ukasi; qirq-ellik yoshlarda.

I b r o h i m i n o q – so‘ngra otaliq; oltmish-yetmish yoshlarda.

T o g‘ a y q u l b e k – mang‘it beklaridan.

X o‘ j a K a l o n – mashhur xo‘jalardan.

O x u n d – Buxoroning katta mullasi.

N o d i r s h o h – Eron shohi.

R i z o q u l i x o n – Nodirshohning o‘g‘li.

²³⁶*Eskarma:* Bunday voqealarda birinchi parda bilan ikkinchi parda orasida yetti yil, ikkinchi, uchinchi pardalar bilan to‘rtinchi, beshinchi pardalar orasida bir yil zamon o‘tkandir. Shuning uchun kimsalarning yoshlarini yozg‘anda qirq-ellik, oltmish-yetmish deb o‘n yillik ochiqlik qoldirildi. (*Fitrat*)

²³⁷**Abulfayzxon** – Buxoroda hukmronlik qilgan Ashtarxoniylar sulolasining so‘nggi vakili. U 1747-yil vaziri Rahimbiy otaliq fitnasi tufayli butun oila a‘zolari bilan yo‘q qilib yuborilgan. Shundan so‘ng Buxoro taxtiga yangi sulola – Mang‘it amirlari kelgan. Shu vaqtdan e‘tiboran Buxoro xonligi «Buxoro amirligi» deb yuritila boshlagan.

M i r z o M a h d i – shohning bosh kotibi.

A l i q u l i x o n, H u s a y n x o n, A h m a d x o n – Eronning qo‘shin boshliqlari.

A b d u m o‘ m i n x o n – Abulfayzxonning o‘g‘li, 15 yashar.

Y o‘ l d o s h, E r g a s h – qalandar kiyimli tilchilar, Hakimbiyning odamlari.

Q o r o v u l l a r, x i z m a t c h i l a r, j a l l o d l a r, c h o l g‘ u c h i l a r.

BIRINCHI PARDA

Kecha. Buxoro arkida. A b u l f a y z x o n ning uyi shohona to‘shalib, bezangan. O‘rtada osilg‘an muhtasham «Chil charog‘»ning butun shamlari yonib turadir. Uyning o‘rtasida, kichkina kursichaning ustidag‘i shamdonchada yonib turg‘an shamning oydinlig‘i ostida U l f a t x o‘ j a s a r o y, M i r V a f o ham Q o z i N i z o m taxta²³⁸ o‘ynab turalar. Tashqarida chalinib turg‘an cholg‘ular birozdan keyin sekinlashar, so‘ngra bitar.

Q o z i N i z o m. Kisht! (*Bir dona surar.*)

M i r V a f o. E..., otimiz ketdi-ku!

U l f a t. Podshohi olam eson bo‘lsalar, yana ot topilar.

Q o z i N i z o m. Tangri xoqonimizg‘a esonlik bergay.

U l f a t. Omin! (*Bir dona surar.*)

M i r V a f o. Shu kecha tushimda xoqonimizni ko‘rdim, bo‘z bir otg‘a mingan, qo‘llarida qilich, yiroqlarg‘a qarab turg‘anlar edi.

Q o z i N i z o m. Xudo xohlasa, yiroq yerlargacha borib, ko‘b o‘lkalarni olarlar.

U l f a t. Nafas muborak, omin.

M i r V a f o. Kisht! (*Bir dona surar.*)

Q o z i N i z o m. Mana, emdi ish qiyinlashdi!

Hammalari taxtag‘a tikilalar. A b u l f a y z x o n ichkari uylaridan juda og‘ir bosib chiqar, o‘tirg‘anlarg‘a qarab yurar, hammalari turib qo‘l qovushturalar.

A b u l f a y z x o n. Qani, kim kuchli?

U l f a t. Xoqonimizning ikkala qullari ham yaxshi o‘ynaylar.

²³⁸T a x t a – shahmat nazarda tutiladi.

X o n. Sen qaysi tomonda?!

U l f a t. Men xoqonimizni olqab tomosha qilib turaman, hech bir yoqqa qo‘shilg‘anim yo‘q. X o n qaytib, katga²³⁹ chiqar. Yonboshlab, bir qo‘lini boshig‘a tirkab uzanar. Kuchli bir qayg‘u ostida ezilib turg‘ani ko‘rinadir.

M i r V a f o. Kisht! (*Bir dona surar. O‘yinchilar singirlanib, taxtag‘a qaraylar.*)

X o n. Kim o‘tdi?!

Ulfat. Mir Vafo qulingiz o‘tdilar. X o n boshini qimirlatar. O‘ y i n c h i l a r taxta boshidan turib, uyning eski yoqasidag‘i ko‘rpalarga o‘tiralar. X i z m a t c h i kirib, taxtani hamda kursicha bilan shamdonni olib chiqar.

X o n (*Qozi Nizomga*). Farhod otaliqni ko‘rdingizmi?

Q o z i N i z o m. Hazratimning buyruqlari bilan borib ko‘rgan edim.

X o n. Nima qildingiz?

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bilan uzun so‘ylashdim, hazratim buyursalar, hammasini arz qilayin.

X o n. Aytingiz.

Q o z i N i z o m. Bordim, ko‘rishdim, so‘yladim: «Siz xoqonimizning eng ishonchli qullari bo‘lasiz. Xoqonimizning muborak mijozlarig‘a yoqmayturg‘an ishlar qilar ekansiz.

Eron qo‘shini Qarshidan qaytgandan so‘ngra, sizning yurishturishingiz boshqacha bo‘lg‘an ekan», – dedim.

X o n. “Eron qo‘shinini Qarshidan qaytarg‘an yolg‘iz sen emassan», demadingizmi?!

Q o z i N i z o m. Uni ham aytdim. «Nodirshoh tomonidan yuborilg‘an qo‘shinning Qarshidan qaytishi uchun sizgina emas, Hakimbiy inoq ham ko‘b tirishdilar», – dedim.

X o n. Nima dedi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz bu so‘zimga kulibgina qaradilar. «Eron qo‘shini ikki-uch bekninggina tirishmagi bilan yurtimizdan chiqmadi», – dedilar.

²³⁹K a t – so‘ri, karavot.

M i r V a f o. Xoqonimiz juda yaxshi biladilarkim, Nodirshoh qo‘shinining tuprog‘imizdan chekilishiga Hakimbiy inoq qullari ko‘b tirishdilar. Otaliq shuni ko‘rmak istamaylar chog‘i!

X o n. Nima... O‘zimi chiqdi?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingiz shunday deylar: «Eronning, – deylar – yangi to‘p, miltiqlar bilan yaroqlang‘an qo‘shini bizning qo‘shinimizni buza olg‘an bo‘lsa ham, o‘zbekning botirlig‘i iki bilg‘ani uchun hurkib turar edi. Bizga yordam uchun Xiva qo‘shinining ham Buxorog‘acha kelganini eshitg‘ach, butun qo‘rqdi, ustalik bilan urushni yotqizdi-da, qaytib ketdi. Bu ishda menim-da, Hakimbiy inoqning-da ayricha xizmatimiz Xiva qo‘shini Buxorog‘a kelgancha urushni uzatib turmoq bo‘ldi. Men Eron qo‘shinini qaytardim deb, kattalik qilmag‘anim kabi, xonimizdan yashiring‘ina Nodirshohg‘a elchilar yuborib, xabarlashib-da turmadim».

X o n. Kim Nodirg‘a elchi yuborg‘an ekan?!

Q o z i N i z o m. Otaliq qulingizning so‘zlariga ko‘ra, Hakimbiy inoq shunday qilg‘an bo‘lsalar kerak.

X o n. Ul menga do‘st bo‘lsa, nega bukungacha qizini yubormaydir?!

Q o z i N i z o m. Uni ham so‘radim.

X o n. Nima dedingiz?!

Q o z i N i z o m. «Molimizni, jonimizni xoqoni olamning muborak oyoqlarida qurbon qilmoq hammamizg‘a lozimdir. Shuni qilmag‘anda, sultonimizning chin qullari bo‘la olmaymiz. Siz shuncha kundan beri bittagina qizingizni tortiq qilmay turasiz», dedim. Otaliq bu so‘zni eshitg‘ach, yomon qizidilar. «Xong‘a yaxshi ko‘rinmak uchun qiz qurbon qilg‘uchilar ko‘b, shularning qizlarini oldira beringiz», dedilar.

X o n. O‘zi yubormaydir. Yuborg‘anlarga so‘z ham otadir.

U l f a t. Yomonning bir qilig‘i ortiq!

Q o z i N i z o m. «Biz xon hazratlarig‘a o‘zimizni qurbon qildik, emdi nomusimizni ham istamasinlar», dedilar. Men aytdimki...

X o n (*soʻzini kesib*). Bas!.. Yegan tuzlar koʻr etsin uni... Kimni tuproqdan koʻtarib kursiga chiqarsak, tezgina boshimizgʻa chiqmoqchi boʻladir.

U l f a t. Xoqoni olam! Ularni yana tuproqqa qaytarmoq sizning qoʻlingʻizdadir.

X o n. Yaxshikim, bularning oʻlimi qoʻlimizdadir. Yoʻqsa, oz zamonda bizni eshak qilib minmak istaylar!!!

U l f a t. Xoqonimizgʻa maʼlumdirkim, podshohlik qon bilan sugʻorilaturgʻan bir ogʻochdir. Qon oqib turmagʻan yerda bu ogʻochning qurib qolishi aniqdir.

X o n (*Ulfatgʻa*). Tur joyingdan. Tez ket. Besh daqiqadan keyin Farhod otaliq boshini keltirasan. Qanday istasang, shunday ishla! (*Ulfat qulluqlab chiqar*.) Men tinchgʻina turayin deb akamni oʻldirdim. Emdi bir-ikki buzuqbosh chiqib, menim tinchligʻimni buzmoq istaylar! Qoʻyaman sizni!

Q o z i N i z o m. Xoqoni olam! Otaliq eski bir qulingizdir. Kichkinagina bir erkalik qilgʻani uchun uni oʻldirmak nechuk boʻlar ekan?

X o n (*Qozining soʻzini eshitmagandek biroz oʻylagʻandan soʻng*). Farhod otaliqni eski bir qulimmi, dedingiz?!

Q o z i N i z o m. Hazratim karomat qildilar.

X o n. Farhod otaliq xitoy qipchoqning boshligʻidir, bilmaysizmi?!

Q o z i N i z o m. Hazratim yaxshi biladirlar.

X o n. El boshligʻi boʻlgʻan beklarim mengʻa qul boʻlmaylar, ular oʻz ellarigʻa tayanib, tutash menga yomonlik qilmoqchi boʻlalar.

Q o z i N i z o m. Tavba qildim!

X o n. Buxoroda el boshliqlari boʻlmaganda, men tinchgʻina xonlik sura olar edim. Menim butun qaygʻularim shulardandir. Otam sotib olgʻan qullar mana Ulfat bilan Davlat.

Koʻringiz-chi, men chizgʻan chiziqdan chiqadirlarmi?

Q o z i N i z o m. Albatta, chiqmaylar.

X o n. Emdi kimni otaliq qilishimiz kerak, siz shuni aytingiz, boshqa gaplarni qoʻyabering!

Q o z i. N i z o m. Tangri xoqonimizg'a esonlik bergay. O'zlari yaxshi biladirlar.

M i r V a f o. Hazratim, albatta, yaxshiroq biladirlar.

Mang'itlardan Hakimbiy inoq, qalmoqlardan Jiyanqulibiy, kenagaslardan Ibrohimbiy qullari bor.

X o n. Jiyanqul bo'lmaydir. Hakimbiy bilan Ibrohim kenagasdan bittasini qo'yarmiz. ...To'xta, domullo! Menim yonimda har kun maqtab turg'aning Hakimbiy inoq Nodirshoh bilan nechun xabarlashadir?!

M i r V a f o. Bu so'z to'g'ri bo'lmasa kerak.

X o n. Boya qozining Farhod otaliqdan keltirgan xabarlarini eshitmadingmi?!

M i r V a f o. Farhod boshliq o'zining o'limini bilg'an bo'lsa kerak. Qutilmoq uchun shunday so'ylagandir.

X o n. Men boshqa joylardan ham eshitdim, to'g'ri so'yla!

M i r V a f o. Hazratim eson bo'lsinlar. Inoq qulingiz bunday ishni o'ylamag'an bo'lsalar kerak. Menim hech xabarim yo'q. Shuni juda yaxshi bilamankim, inoq qulingiz xoqonimizning muborak xizmatlarini har narsadan ortiq ko'radirlar.

X o n (*tashqariga qarab*). To'qsobani chaqir, kelsin.

D a v l a t t o' q s o b a kelar.

X o n. Yotishda²⁴⁰ kimlar bor?!

D a v l a t. Ibrohimbiy bilan Rahim qo'rchi²⁴¹ bor.

X o n. Ikkovini ham olib kel. So'ngra bizga bazm qilib ber!

D a v l a t t o' q s o b a chiqar.

Mana shul D a v l a t bilan U l f a t kabi o'nta odamim bo'lsa edi, Buxoroni tinchg'ina saqlar edim. Ishning yo'llarini bilalar, teran tushunalar. Yomonlik, yog'iylikni esa sira o'ylamaylar.

Q o z i N i z o m. Hazratim, marhamat qilsalar, hamma qullari ham shunday ishlaylar.

²⁴⁰Yo'ti sh – xon saroyining tunashga kelgan mehmonlar uchun ajratilgan qismi.

²⁴¹Qo'rchi–qo'rxona (qurol-aslaha yoki qimmatbaho narsalar saqlanadiganombor) egasi, xon saroyidagi lavozimlardan, xazinador.

Davlatto‘qsoba chog‘ir bilan piyolalarni kirk‘izadir. Ketidan uch tanburchi, bir rubobchi, ikki naychi, bir dafchi²⁴², birda o‘yinchi qiz kirarlar. Hammalari o‘tirg‘ach, bazm boshlanadir.

D a v l a t uch piyoladan chog‘ir tarqatadi. Bazm bitkach, o‘yinchi, cholg‘uchilar qulluqlab chiqarlar. U l f a t piyolalarni chiqarar.

X o n (*juda teran bir tushunchadan ayrilib*). Rahim qo‘rchi, otangiz qalay?

R a h i m q o‘ r c h i. Hazratimni duo qilib turadirlar.

X o n. Yaqinda Erondan sizga qo‘noqlar kelganmi?!

R a h i m q o‘ r c h i. Hazratim karomat qildilar.

M i r V a f o telbalanadir.

X o n. Kim ekan ular?!

R a h i m q o‘ r c h i. Qarshi urushida Eron qo‘shinidan bir-ikki kishi bizning tomong‘a tutilg‘an edilar. Inoq otam ularni ozod qilg‘an edilar. Shular savdo uchun Buxorog‘a kelgan ekanlar. Yaxshilikni unutmag‘anlarini ko‘rsatgali otamni kelib ko‘rdilar.

X o n. Tuzuk... Yaxshilik, albatta, unutilmaydir. (*Biroz to‘xtab.*) Biz Farhod otaliqqa shuncha yaxshilik qildik, bittasini ham bilmadi. Yana bizg‘a xiyonat qila boshladi. Engso‘ng o‘z boshini yeydi.

R a h i m q o‘ r c h i bilan I b r o h i m b i y shoshqin tinglaydilar.

Farhod otaliqni o‘rindan tushirdik. O‘z jazosini yaqinda ko‘rar. Uning o‘rnida, Ibrohimbiy, seni otaliq qildik. Rahim qo‘rchi, senga ham to‘qsobalik²⁴³ berdik. Inoq, otang ham yaqinda katta mehribonchilik ko‘rarlar. Ikkalasi turib, qulluq qilarlar.

I b r o h i m b i y. Hazratimg‘a arzim bor.

X o n. Ayt!

I b r o h i m b i y. Otaliq o‘rni juda katta o‘rin, men bajara olmayman.

X o n. Nega bajara olmaysan, uning nimasi bor?!

²⁴² D a f – chertib chalinadigan, yog‘och gardishga xom teri tortilgan musiqa asbobi.

²⁴³ To‘qsoba – *aslida*, to‘qsabo, O‘rta Osiyo xonlik va amirliklarida oliy harbiy unvon va shu mansabga ega bo‘lgan shaxs.

I b r o h i m b i y. Farhod otaliq kabi o‘tkir bir odamning bajara olmagan bir ishni men qanday bajararman?!

X o n. Nimasi bor, nimani bajara olmaysan?!

I b r o h i m b i y. Xoqonimizni rozi qilmoq juda qiyin bir ish bo‘lib qolg‘an.

X o n. Nima deganing bu?!

I b r o h i m b i y. Shul Ulfat bilan Davlatni rozi qilmasam, siz quvonmaysiz, bu ikkisini rozi qilmoq-da mumkin emasdir.

X o n. Devona bo‘ldingmi?!

I b r o h i m b i y. Devona emas, to‘g‘riman, to‘g‘rilikning devonalikdan yomonroq natijalar berganini bilaman. Yana to‘g‘rilikdan ayrila olmayman, xoqonim! Shul ikki odam bo‘lmaganda, siz Farhod otaliqni yo‘q qilmoq fikriga tushmas edingiz.

X o n (*qizg‘in.*) So‘zni uzatma, qabul et!

Q o z i N i z o m bilan R a h i m q o‘ r c h i ko‘zlari bilan uni qabul etdirarga tirisharlar.

I b r o h i m b i y. Buyrug‘ingizni qaytarmoq qo‘limdan kelmaydir, qabul etaman. Biroq bir kun menim ham o‘limimg‘a hukm chiqararsiz, xoqonim!

X o n. Qabul etdingmi?!

I b r o h i m b i y. Qabul etdim.

X o n. Emdi chiqib, saqlovda yotingiz. Erta bilan yorliqlaring‘iz chiqar.

I k k a l a s i ham duo qilib, chiqib ketarlar. Bular chiqqach,

U l f a t x o‘ j a s a r o y qizil o‘rtuk²⁴⁴ bilan o‘rtulgan bir taboqni ko‘tarib kelar, xonning oldig‘a qo‘yar. O‘zi ikki odim keyinga borib, qo‘l qovushtirib turar. Och ustini! U l f a t o‘rtukni olar, taboqda F a r h o d o t a l i q ning qong‘a bo‘yalg‘an oq soqolli boshi ko‘rinar.

X o n (*yovvoyi kulish bilan*). Xo... xo... xo... eng so‘ng o‘lim... o‘lim janjalimizni bitirdi. Butun janjallarni o‘lim bitiradir.

U l f a t. Xoqoni olam eson bo‘lg‘aylar.

²⁴⁴ O‘ r t u k – parda.

X o n. Buni chiqarib, «Chil duxtaron» qudugʻiga tashlat. (*Ulfat taboqni olib chiqar.*) Yeganlari tuzni oʻylamagʻanlarning jazolari shuldir. (*Qozi Nizom bilan Mir Vafogʻa.*) Sizga javob emdi.

Q o z i N i z o m. Tangri hazratingʻa esonlik bergay.

I k k o v i ham duo qilib, turib ketalar.

X o n (*yolgʻuz*). Shul tiriklikdan-da bezdirdilar meni. (*Turib yuradir.*) Bir dushmanimning qoni qurimayin, yana bittasi chiqib qoladir. Bu Ibrohim ahmoq ham meni tinch qoʻymay turgʻandek koʻrinadir. Qachongʻacha oʻldiraman bularni! Ortiq hech kimning menga ishonchi qolmadi...

Bularning oʻzi yoʻlgʻa kelib, menga dushmanlik qilmoqni tashlasa, nima boʻlur! Yoʻq... yoʻq. Bularning oʻzi yoʻlgʻa kelmaydir. Oʻldiraman, oʻldiraman. Dunyoda bitta dushmanim qolmagʻancha, qon toʻkaman. Ulfatning soʻzi toʻgʻri!

Podshohlik qon bilan sugʻorilaturgʻan bir ogʻochdir. (*Ulfatning kirganini koʻrib, joyiga oʻtirar*). Kel, Ulfat, oʻtir. Qanday qilib oʻldirding?!

U l f a t (*oʻturar*). Xoqonimizning ishlari bor, deb keltirdim. Bir uyga kirgizdim. Unda yoshirinib turgʻan ikki kishi birdan chiqib yopishdilar. Biroz talashgʻandan soʻng, yiqitib, boshini kesdilar.

X o n. Hech kim onglamadimi?

U l f a t. Kimsa onglagʻan emas.

X o n. Ibrohim kenagasni otaliq qilmoqchi boʻlib, oʻziga soʻyladik. Uning ham tusi boshqacha-ku!

U l f a t. Nima dedi?

X o n. Koʻb ahmoqliklar qildi. Sening uchun ham maʼnosiz soʻzlar soʻyladi. Hakim inoqning oʻzini otaliq qilsak boʻlmaydirmi?

U l f a t. Xoqoni olam! Hakim inoqning Nodir²⁴⁵ bilan xabarlashib turgʻani aniq. Shu tobda uni (ish) boshiga qoʻyib boʻlmaydir. Shuning oʻzi boʻla bersin, toʻgʻrilik bilan ishlasa, turadir. Yoʻqsa, Farhod otaliq izidan bora qoladir-da!

²⁴⁵ N o d i r – Nodirshoh nazarda tutiladi. Ulfat Abulfayzxonning eng yaqin odami sifatida Nodirshohga boʻlgan nafratini ayamay uni mensimayroq Nodir deb murojaat qilyapti.

X o n. Ulfat, men bu ishlardan bezdim. Bu odamlarning bittasi ham menga to'g'ri qaramaydir. Farhod otaliq yomonlik qildi. Hakim inoqning qilg'an ishlarini ko'rib turibsan.

Ibrohimni odam deb o'ylasam, bu ham buzuqqa o'xshaydir. Qon to'kmakdan-da bezdim. Akamni o'ldirdim. Ko'b do'stlarimni o'ldirdim. Meni bir ota kabi asrag'an Farhod otaliqni(ng) boshini oyoqlar ostida ko'rdim. (*Ko'zlarini tutub.*)

Uf... ko'zlarim qong'a to'ldi. Kechalar uxlay olmayman. Ko'zlarimni yumg'ach, butun o'lg'anlar, o'ldirg'anlarim meni aylantirib olalar, siralanib, yonimdan o'talar. Meni qo'rqitalar, menga kulalar!..

U l f a t. Xoqonim, bularni o'ylamangiz. O'liklarni esingizdan chiqaringiz. Yotoqqa kirgach, Qur'ondan bir oyat o'qib yotingiz. Bular hammasi o'tg'usidir. Yaqinda dushmanlaringizning hammasini bitirarmiz. Hozir emdi boshqa ishlarimizni ko'raylik.

X o n. Yana nima ish?

U l f a t. Farhod otaliqning qizini keltiraylikmi?

X o n. Erta bilan kishi yuborursan. Men emdi charchadim, biroz uxlayin. Sen ham ket, ishlaringni ko'r. Bittasini yubor, choponimni olsin. Tanburchilarg'a ayt, ikki tanburni kamoncha qilib bir «Husayniy»²⁴⁶ chalsinlar.

U l f a t. Xo'b bo'libtur.

U l f a t chiqar. X o n salla, choponini chiqara boshlar. X i z m a t ch i kelib, xonning salla, choponini olib, bir chetg'a qo'yar, X o n ning kecha kulohini berib, shamlarni o'chirib chiqar. X o n kulohini kiyib, yotoqda uzanib yotar. Tashqarida ikki kamonchining «Husayniy» cholg'ini eshitilar. Cholg'i sekinlanib bitganda, xon uxlagan bo'lur. Biroz so'ngra x o n ning o'ldirilg'an akasining xayoli qonli kafan bilan ko'rinadir.

X o n (*tushida*). Akam... Nechun keldi... (*Bo'g'dirilg'ani, arqon bo'ynida taqilg'ani holda chiroyli bir xotinning xayoli kelar.*) Yo'qol... ket... (*Xotin xayoli*

²⁴⁶ «H u s a y n i y» – o'zbek mumtoz kuyalaridan biri. Ko'pincha satoda (tanburni kamon singari chalinishi) ijro etiladi.

xonni bo'g'ardek, unga qarab yurar. Xon talvasa qilar.) Ket... ket!... (Bir yigit xayoli Farhod otaliqning boshini olib kelar. Xong'a yaqinlashar.)

Yo'qol... kelma... Yo'qol... kelma... (Xayol chekilar. Undan so'ng uchala xayol birgalashib, xong'a hujum qilarlar. Xon kuchli talvasa bilan qichqirar.)

Voy... Urma! (O'z tovushidan uyg'onib, irg'ib turar.)

Tovushni eshitgan D a v l a t t o' q s o b a bir shamdonchani ko'tarib, yugurib kirar

D a v l a t. Hazratim qo'rqdilarmi?!

X o n (*titrab turgani holda*). Biroz qo'rqdim chog'i! Shamni qo'yib ket. Suv tayyorlang, tarat²⁴⁷ qilaman. (*Davlat to'qsoba shamni qo'yib ketar. Xon yotoqdan tushib, choponini kiyar ham so'ylar.*) Bular u dunyoda ham menga qarshi birlashg'ang'a o'xshaylar. Meni tinch qo'ymaylar, chog'i! (*Shamni olib, boshqa uylarg'a boraturg'an eshikdan chiqib ketar.*)

Parda tushar.

TO'RTINCHI PARDA

Eski bir gilam bilan ikki-uch eski ko'rpa to'shalg'an o'rtacha bir uy. Chetdagi bir kat uzra A b u l f a y z x o n ko'ylakchan yotqon, uxlaydir. Kat yonida bir kursicha uzra qo'yilg'an shamdonchani shami yonib turadir. Birozdan keyin Q u r b o n

g u l bir oftoba suv olib kelar, oftobani toshnov²⁴⁸ yonig'a qo'yib, o'zi sekingina qaytib, xonning yuziga qarar.

Q u r b o n g u l (*yolg'uz*). Uxlaydir... sho'rim qursin. Dunyoning qora chiziqlarini o'qimoq uchunmi keldim men! Xudoning soyasi deb, podshohlarning uyiga sig'indim. Bunda ko'rganlarimni hech ko'z ko'rmasin. Menim shuncha yig'lashlarimga qaramayin, shul xon akasini o'ldirdi, uning taxtig'a chiqdi. Karmana begini bola-chaqalari bilan tutib, keltirib qamadi. So'ngra bitta-bitta hammasini bo'g'dirib, quduqqa tashlatdi. Bu kun esa o'zini Rahimbiy qamab qo'yibdir. Erta, albatta, o'ldirar. Buning joyida o'zi «soyayi xudo» bo'lur. Bir-ikki

²⁴⁷ T a r a t – tahorat so'zining qisqa shakli.

²⁴⁸ T o s h n o v – uyning bir burchiga suv ketadigan qilib qo'yiladi, buni «avraz» ham deyilar.

yildan keyin yana bittasi chiqar. Uni ham sag'anag'a jo'natib, «soyayi xudo»likni o'ziga olar. Bizda esa bu qora kunlarning qayg'usi qoladir. (*Biroz o'ylab.*) To'g'risini aytganda, yana o'zimiz tinch. Xudo soyasi-da bo'lmaymiz, o'ldirilmaymiz-da. Och qornim, tinch qulog'im. (*O'ng qo'lining barmoqlarini uch yo'la o'pib, yelkasiga urar.*) Ko'zim ko'rmasin-ey! Uch-to'rt yil xudo soyasi bo'l. So'ngra qamal, so'ngra o'l... Menga nima kerak shular? (*Uzoqdan kelgan azon tovushin tinglab.*) Azonlar o'qildi. Xonni uyg'otay, namozin o'qisin. (*Yotoq oldig'a borib, xonning oyoqlarini uqalar.*)

Xon bolam, arslonim... turmaysizmi?

Xon (*seskanib uyg'onar*). Hah... kimdir (*Yotoqda o'tirib.*) Kimdir? Senmi, Qurbongul?!

Qurbongul. Men, men. Qo'rqitdimmi sizni?

Xon (*ko'zlarini uqalab*). Yo'q, yo'q... Nechun kelding?

Qurbongul. Azon o'qildi, suv keltirdim, tarat qilmaysizmi?

Xon. Nima gaplar bor, Qurbongul?

Qurbongul. Tinchlik, arslonim!

Xon (*o'ylaydi*). Bular har so'rag'animda mana shunday tinchlik, tinchlik deb meni dunyodan xabarsiz qoldirdilar. Men qamoqda, taxtim boshqalar qo'lida, bola-chaqalarim bilmadim qayerda? Yana tinchlik ekan. Bilmam bular tinchsizlik deb nimani deyalar? (*So'ylar.*) Qanday tinchlik? Ulfatdan xabaring bormi?

Qurbongul. Ulfat qochgan, uni axtarib turarlar. Davlat to'qsoba bilan Jiyanqulbiy, Xo'jaqulbiy, Karimbiy, Bahrinbiyni tutib qamadilar, ertagacha o'ldirar ekanlar.

Xon (*ko'z yoshlarin artib*). Meni nima qilar ekanlar, ongladingmi?

Qurbongul. Nega yig'laysiz, arslonim?! Nima bo'lsa, xudoning buyrug'i bilan bo'lar. Tunov kun podsho bibiyim ulug' eshong'a ko'p pul yuborib, siz uchun duolar oldilar.

Albatta, shular bir ish qilar.

Xon. O'g'illarim qayda?!

Qurbongul. Omon-eson, tinch. Podsho bibiyim bilan birga turalar.

X o n. Oh... o'g'illarim, sizni kimga topshirarman emdi?!(*Yig'lar.*)

Q u r b o n g u l . Nega yig'laysiz, arslonim? Xudo ursinkim, bolalaringizg'a hech bir narsa bo'lgan yo'q, ular tinch o'tiribdurlar.

X o n (*nafrat bilan*). Qo'y meni o'z holimda. Budan keyin shul "tinch" so'zini menim yonimda aytna! Dunyoda hech bir ma'nosi bo'lmagan bu so'zni sen eng yomon ma'nolarda ishlatib turasan. Men qamaldim – tinch, bolalarim qamoqda – tinch. Ulfatni axtaralar, Davlatni o'ldiralar, yana tinch! Bu qanday "tinch", bu qanday tinchlik... Oh, bolalarim, siz nega kichiklikda baxtsizlikka uchradingiz! Bunga menmi sabab bo'ldim? (*Qattiq yig'lar.*) Koshki dunyoga kelmagan bo'lsa edim.

R a h i m b i y kelar. Q u r b o n g u l bir chetda qo'l qovushtirib turar.

R a h i m b i y. Xon hazrat, nega yig'laysiz?! Xon (*seskanib, boshini ko'tarur. Istamayin o'rnidan turar.*) Hech!

R a h i m b i y. O'tiringiz, o'tiringiz. (*Xon o'tirar.*) Nega yig'laysiz?

X o n. Hech, bolalarim esimga keldilar.

R a h i m b i y. Boshg'a ish tushkach, eng ahmoq chora yig'lamoqdir.

Yig'lamangiz!

X o n. Men sizga nima yomonlik qildim?!

R a h i m b i y. Hech!

X o n. Otangiz menga otaliq edi. Bobongiz, meni taxtga o'tqizib, otaliq bo'ldi. O'zingiz Erondan kelgach, bot otaliq qildim. Butun hukumat ishlarini sizga topshirdum, yana Nodirshohning o'yinlarig'a berilib, meni qamatdingiz! Nodirshoh oldida men bilan sizning nima oyirmamiz bor?! Bu kun meni tushirgan ekan, erta sizni ham tushirmasmi?!

R a h i m b i y. Xon hazrat! Dunyoda har kim o'z kuchiga qarabg'ina o'rin tutadir. Bu tirikchilikning eng o'tkir buyrug'idirkim, bunga bo'ysunmag'anlarning dunyodan chiqib ketishlari lozim bo'ladi. Siz Buxoroni idora qilarlik kuch ko'rsata olmadingiz. Davlatimizning buyuk, buyuk teraklarini o'z qo'lingiz bilan yiqita berdingiz, butun ishni menga emas, bir ahmoq mug'ambil²⁴⁹ bo'lg'an

²⁴⁹ M u g ' a m b i – «mug'ambir» so'zining buzilgan shakli.

Ulfatg'a topshirdingiz. Taxtdan tushkaningizning sababi shuldir. Nodirshohning esa bu ishdan xabari yo'qdir. Nodirshoh sizni tushirg'an emas.

X o n. Nodirshohning bu ishlardan xabari yo'q, deganingiz yolg'on emasmi?

R a h i m b i y (*jilmayib*). Yolg'on emas.

X o n. Nega Erondan qo'shin olib keldingiz?

R a h i m b i y. Kattaqo'rg'ondan chiqqan Ibodullabek fitnasini bosdirmoq uchun.

X o n. Emdi meni nima qilasiz, o'ldirasizmi?

R a h i m b i y. Yo'...q, tangri saqlasin bu ishdan.

X o n (*yalinib, qo'llarini uzatar*). Otaliq, meni o'ldirmangiz. Xonlikni sizga bag'ishladim. Ayting, meni o'ldirmaysizmi? Ayting!

R a h i m b i y. Sizni o'ldirmayman, xonlik ham menga kerak emas. O'g'lingiz Abdumo'min xonni sizning o'ringizda erta xon ko'taraman.

X o n. Meni nima qilasiz?

R a h i m b i y. Siz shu hafta orasida Eronga, Nodirshoh oldig'a borarsiz.

X o n. Uh... Xudoga shukur! Meni o'ldirmangiz. Men hajga boraman, hajga.

R a h i m b i y (*jilmayib*). Undan so'ngra qayoqqa borsangiz, bora berarsiz. Hozirda men sizdan bir narsani so'ramoq uchun keldim.

X o n. So'rangiz.

R a h i m b i y. Pullaringiz qayda?

X o n. Xazina o'z qo'lingizda-ku!

R a h i m b i y. Sizning o'z xazinangiz?

X o n. Menim o'z pullarimning hisobi Ulfatdadir. Shundan so'rangiz.

R a h i m b i y. Ulfatning qayda ekanini bilmaysizmi?

X o n. Bilmayman.

R a h i m b i y. Hay, siz o'tiringiz. Yaqinda Erong'a borarsiz.

X o n. Bolalarimni sog'indim. Shularni menga yuborsangiz, ko'rib qo'yay. Rahimbiy. Xo'b, Qurbongul bilan yuborurman. (*Qurbongulga.*) Kel, sen bilan yuboray. (*Qurbongul bilan chiqib ketar.*)

X o n (*joyidan turub*). Tong ota yozdi. Tarat qilay emdi.

(*Toshnovg'a kelib, oftobani olib, tarat qila boshlar.*) Tangridan boshqa kimsam qolmadi. Ko'rasizmi, hamma iskanjalar pul uchun ekan.

X o n taratni bitirayozganda, A b d u m o' m i n to'ra bilan ukasi kirib salom berarlar.

X o n (*taratni bitirib turar*). Ha, o'g'illarim, keldingizmi?

(*Yuzini artib, ularni bitta-bitta quchoqlab o'par.*) Qalaysan, o'g'lim?! (*Ko'z yoshlarini artar.*)

A b d u m o' m i n . Shukur.

X o n. Sen qalay? (*kichkina o'g'li bo'ynini bukmak bilan javob bergan bo'lar.*) Onang qayda?!

A b d u m o' m i n . Uyda.

X o n. Hammangiz bir uydami?

A b d u m o' m i n . Ha, bir uyda.

X o n kichkina o'g'lini quchoqlab, manglayidan o'par, katta o'g'lini quchoqlab, boshini uning umuzig'a²⁵⁰ qo'yib yig'lar. B o l a l a r (*birdan yig'lab, xong'a yopishib*). Otajonim, nega yig'laysiz? Bizni nima qilarlar emdi?

X o n. Hech, o'g'lim, hech. Ketingiz emdi, onangizning yonida turingiz. (*Yana quchoqlab o'par. Ikkalasini eshikkacha keltirub, yana o'pib, uzatar. Shul chog'da ikki g'ijjakning «Bebokcha»²⁵¹ kuylagani eshitilar. Xon cholg'u tovushini qayg'u ostida tinglag'andan so'ng, so'ylar.*) Insonlar – dunyoning uyalmoq bilmagan hayvonlari! Biringizning ko'z yoshlari biringizning shodlik bog'chalarini sug'oradi. Biringizni(ng) motam ingrashlari yana biringizning to'y cholg'ularini kuylatadi! Bir-biringizning borliqlarini yeb, hirslaringizni to'ydirmoqdan qachong'acha bezmaysiz! (*Kun oqarg'anin ko'rib.*) Namozimni o'qib olayin. (*Joynamozni yoyar. Namozning birinchi rakatini o'qig'ach, uyning bir puchmog'idan devorning teshilgani seziladir. Kesak, tuproqlar to'kila berar. Xon namozning ikkinchi rakatini tez bitirar. Telbalanib turar. Buyuk bir qo'rquv bilan*

²⁵⁰ U m u z – aslida, o'miz, yelkaning qo'l bilan tutashgan qismi.

²⁵¹ « B e b o k c h a » – lug'aviy ma'nosi: sho'x, shaddod. Bu yerda: maqomda1 ufor usulida aytiladigan mashhur xalq qo'shiqlaridan biri. Navoiyning «Chashmi ohularmidir», Zebunisoning «Nashud» g'azallari shu usulda qo'shiq qilib aytilgan. Shu qo'shiqlarning kuyi nazarda tutiladi.

ishning so'ngini kutib turar. Devor kattaroq ochilg'ach, uzun soqolli bir qishloqli bir qozma ko'tarib chiqar). Bu kim?.. Sen kimsen?! (Haligi odam, gapirmayin qozmasini yerga qo'yib, telpagini olib, yasama soqolini yechgach, Ulfat ekani onglashilar). Ulfat!..

U l f a t. Men, Ulfat qulingizman, xoqonim!

X o n. Oh... Ulfat, nega bunday kelding?

U l f a t. Qo'rqmangiz, sizga xizmat uchun. *(Xonni qo'ltig'idan olib, katga o'tqazar. Uyning eshigini sekingina yopar. Qaytib kelib, xon yonida o'tirar.)*

Bilasizmi, Rahimbiy meni tutib o'ldirmak uchun tirishadi. Men qochib yuribman.

X o n. Qayda eding?

U l f a t. Men Eron qo'shinida edim.

X o n. Ishimiz nima bo'lar! Meni Erong'a yubora ekanlar, to'g'rimi?

U l f a t. Nodirshohga Rahimbiy ham, Hakimbiy ham sizni o'ldirmaslik uchun so'z bergan ekanlar. Nodirshohni buyrug'i bilan Rahimbiyga qo'shilib kelgan Eron qo'shini sizni omon-eson olib qaytarg'a shohdan buyruq olg'on ekanlar.

X o n. Qachon borarmiz emdi!

U l f a t. To'xtang, hali ish buzilib qolg'an.

X o n. Nima bo'lg'an?

U l f a t. Nodirshohning o'lim xabari kelgan.

X o n. Nima... Nima... Nodirshoh o'lganmi?

U l f a t. O'ldirilgan.

X o n. Kim o'ldirg'an uni?! E, voy... Menim baxtim qaro ekan!

U l f a t. Eron eli yog'iqib, uni o'ldirganlar. Bu xabar Buxorog'a kelgandan so'ng, Rahimbiy sizni yubormoq fikridan qaytqon.

X o n. Emdi men nima qilaman?

U l f a t. Eron qo'shini sizni omon-eson qo'lig'a olmasa, Buxorodan ko'chmaydir. Buni shu kun Rahimbiyga bildirdilar.

X o n. Nima degan u?

U l f a t. Hanuz bir narsa demagan, biroq Eronning qo‘shin boshliqlari Rahimbiy sizni o‘ldirib qo‘ymasin, deb qo‘rqalar. Sizni, ishqilib, qochirmoq uchun meni yubordilar. Shu tobda men bilan qochasiz. (*Eshikka borib, tinglag‘andan so‘ng.*) Kelingiz, shahardan chiqib, Eron qo‘shinig‘a qo‘shilamiz.

X o n. Qanday qilib qochaman?

U l f a t. Qochmoqning qanday-mandayi yo‘q, mana shu yo‘lga kirib olsangiz, qochib qutularmiz. Menga ishoningiz, hech qo‘rqmangiz.

X o n. Bolalarni, nima qilayin?

U l f a t. Vaqtimiz oz qolg‘an. Yuringiz, tez qochaylik. Bir balo chiqmasin.

X o n. Bolalarim nima bo‘lalar?

U l f a t (*eshikni tinglab qaytg‘andan so‘ng*). Buxoro taxtig‘a Chingiz bolalaridan boshqa kishi chiqarilmaydir. Shuning uchun Rahimbiy katta o‘g‘lingizni xon ko‘taradir. Sizning ularga ishingiz bo‘lmasin. (*Qo‘lini tutib.*) Turingiz, bot qochaylik emdi.

X o n (*o‘rnidan turar*). Men qochg‘ach, bolalarimni o‘ldirmaylarmi?

U l f a t. O‘ldira olmaylar. O‘g‘lingizni xon ko‘tarishdan boshqa choralari yo‘qdir. Yuringiz, tez qochaylik. (*Xonni eshikka olib borar.*) Kiringiz, tez kiringiz!

X o n (*birdan keyinga otilib*). Yo‘q, qochmayman. Qochsam, bolalarimni o‘ldirarlar.

U l f a t. Uf!.. (*Yugurib eshikka borib tinglag‘andan so‘ng.*) Nega bunday qilasiz? Shu tobda bittasi kelib, shu holni ko‘rsa, ikkimizni ham o‘ldiralar.

X o n. Men Eronda nima qilarman?

U l f a t. Undan kuch yig‘ib qaytarmiz-da, yana Rahimbiy bilan urusharmiz. Eron sizga yot emas, bobolaringizdan nechalari Buxorodan Eronga ko‘chganlar. Kelingiz, tez qochaylik. Kiringiz tez!

X o n (*kirmakchi bo‘lub yana qaytar*). Oh... bolalarim! Sizni kimga tashlab ketaman?

U l f a t. Nega bunday qilasiz. Kelib ikkovimizni ham o‘ldirarlar!

X o n (*juda qisilg‘an.*) To‘xta biroz, Ulfat! Bolalarimni chaqirib, bir ko‘ray!

U l f a t (*o'z yuzlarig'a urib*). Ey-voy, bitdik, shu tobda kelib, bizni o'ldiralar, baribir bolalaringizni ko'ra olmaysiz!

X o n. Nega ko'ra olmayman?

U l f a t. Ko'ra olmaysiz, chunki... (*Bir tovush sezgan kabi bo'lub, yugurib eshikka borib, tinglar, telba bo'lib qaytar.*) Xon! Odamlar kelalar. (*Soqolini taqar.*) Keling, qochamiz. (*Qozmasini olar.*) Keling, tez keling. (*Oyoq tovushlari kelar.*) Men qochdim, keling. (*Teshikka kirgandan so'ng, boshini chiqarib, xonni chaqirar.*) Keling, xon. X o n ham yugurib, teshikka kirmakchi bo'lg'ach, uch jallod katta pichoqlar olib kelalar. U l f a t qochar. J a l l o d l a r qotib qolg'an xonni kelib tutarlar.

J a l l o d b o s h i. Bu nima? Kim keldi bu yo'ldan? (*Xon indamaydir.*) Kim keldi bu yo'ldan? (*Pichoqni ko'tarar.*)

X o n. Ulfat kelgan edi. Meni qochirmoqchi bo'ldi, ketmadim.

J a l l o d l a r shoshib bir-birlarig'a qaraylar.

J a l l o d b o s h i (*bir jallodga*). Chop, bekga xabar ber, qorovul bersinlar, shu uyning orqasig'a borub, axtararsiz. (*Jallod yugurib chiqar.*) Biz ikkimiz bu kishining ishini ko'raylik. Ikkala j a l l o d pichoqlarini ko'tarib, x o n ga hujum qilarlar.

X o n (*jallodlar bilan talashib, qichqiradir.*) Nega meni o'ldirasiz? Voy-dod!

J a l l o d b o s h i. O'g'lingiz buyurdilar.

X o n (*taloshda*). O'g'lim... Yo'q... U buyurmas... (*Pichoq ko'kragiga tegar.*) Voh, o'ldim. (*Yana bir pichoq urar. Xon yiqilar.*) Oh, nega qochmadim... Bolalarim... O'ldim... Ulfat... (*deb jon chekishar.*)

J a l l o d l a r pichoqlarini qinlariga solib, xonning so'ng so'lishini kutib turarlar. Shu tobda U l f a t qishloqli aftida, katta bir pichoq qo'lida, teshikdan chiqar, sekingina j a l l o d b o s h i ga yaqinlashib, pichoqni suqib yuborar. J a l l o d b o s h i «vah» deb yiqilg'ach, U l f a t ikkinchi j a l l o d g'a hujum qilar. Ul qichqirib qochar. U l f a t x o n ning o'ligi ustiga kelar.

U l f a t. Yuraksiz xon, qochmadi, o'ldi. Muhrini olay. Yo'lda kerak bo'lur.

X o n ning kissasidan muhrini tez olib, yugurib teshikka borib yo‘qolar. Oyoq tovushlari kelar. Qolg‘an j a l l o d bilan besh kishi qilichlar chekib kirarlar.

J a l l o d (*teshikni ko‘rsatib*). Mana shundan keldi.

Uch kishi yugurib kirarlar. Qolg‘anlar: «Biz tashqaridan boraylik», – deb chopib chiqarlar.

P a r d a t u s h a r.

BESHINCHI PARDA

Sahnaning to‘rida qorong‘i bir zindon (Chil duxtaron zindoni).

U l f a t x o‘j a s a r o y, D a v l a t t o‘q s o b a bilan yana ikki-uch bekning o‘liklari osilg‘an, o‘tqizib bo‘g‘dirilg‘an, qong‘a bo‘yalib yotg‘an bir holda turadir. Chetda qoramoy chirog‘i tutunlar sohib yonmoqda. Birozdan keyin R a h i m b i y yolg‘iz kelar. Og‘ir bir yurish bilan yurib, o‘liklarning har bittasiga es qo‘yib qarab, zindonni bir aylanib chiqar, R a h i m b i y ketgach, manzara o‘zgarib, sahnaning beri yonida Buxoro arkining Salomlik ayvoni ko‘rinadir. Ayvon ostidag‘i taxtning har tomonida qiymatli qolinlar, ko‘rpalar to‘shalgan, shamlar, chilchirog‘lar yonib turadir. R a h i m b i y rasmiy kiyimi bilan kamarlik, qilichlik holda bir tomondan ko‘rinib, sekinlab taxtg‘a yaqinlashar. Bir oyog‘ini taxtning bosqichig‘a qo‘yib, tizzasiga tayanib so‘ylar.

R a h i m b i y. Yo‘limizning ozi qoldi. Manzilga erisha yozdik. Abulfayzxon ketdi. Uni yoqlag‘onlarning-da ruhlariga fotiha o‘qib keldim. Emdi kim qoldi? Chumchuq kabi kichkina bir xon! Shunday (*qo‘li bilan ko‘rsatib*) olasan, kallasini uzib tashlaysan!.. Ruhing shod bo‘lg‘ay, otam. Sen bitirmagan ishni men bitirdim. Yo‘q, bularning hammasi sen ekkan urug‘larning mevasidir. Sen menga yo‘l ko‘rsatmasa eding, sen Nodirshoh bilan do‘stlashib, meni unga yubormasa eding, bu ishlar bo‘lmas edi. Bo‘lg‘anda ham, juda qiyinchilik bilan bo‘lar edi.

M i r V a f o kelar.

M i r V a f o. Yo‘ldosh qalandar kelibdi. So‘zi bor ekan. Boshqa bir yo‘l bilan olib keldim.

R a h i m b i y. Keltiringiz.

M i r V a f o panada turgan Y o‘ l d o sh ni chaqirar. Y o‘ l d o sh shul burung‘i qalandar afti bilan kelib, duo qilar.

Y o‘ l d o sh. Omin, tezroq bu oyog‘ingizni ikkinchi bosqichga qo‘yib, taxtg‘a chiqqaysiz. Ollohu akbar.

R a h i m b i y (*kulib*). Ha, tentak, nima gap?

Y o‘ l d o sh. Yaxshilik, bek! Sizning xon bo‘lishingiz to‘g‘risida odamlar birlarig‘a so‘ylashib turadirlar.

R a h i m b i y. Nima deyilar?

Y o‘ l d o sh. Odamlar rozi, xonlik otaliq bekning haqqi deyilar. Biroq beklar, el boshliqlari bu ishga ko‘nmaylar. Chingiz avlodi bo‘lmag‘an kishi xon bo‘la olmas, deyilar. Mana shu so‘zlar boshqa odamlarni biroz tushuntiradi. Shunga bir chora qilishingiz kerak.

R a h i m b i y. Qanday chora?!

M i r V a f o. Buning chorasi qulay. Mullolardan bir fatvo olasiz. Shuning bilan bitadi.

R a h i m b i y. Uni qilamiz.

Y o‘ l d o sh. Yana qiziq bir gap bor. Erondan keltirgan qo‘noqlaringiz boshimizg‘a bir balo chiqarmasalar, yaxshi edi.

R a h i m b i y. Nima qildilar? (*Yurar.*)

Y o‘ l d o sh. Buxoroni mang‘itlardan tozalash kerak, deb so‘z tarqatar ekanlar. Bir necha beklarimizga kishilar yuborib, «Siz ishga kirishingiz, biz yordam qilamiz»deganlar, Abdumo‘minxonni arkdan qochirib, so‘ngra siz bilan urushmoqchi ekanlar, degan xabarlar bor.

R a h i m b i y. Ahmoqlar. Buxoroda nima ishlari bor ekan?! Nodirshoh o‘ldirilgan, yurtlari buzulib turadir. Borib o‘z ishlarini tuzatsinlar.

M i r V a f o. Bek, Abdumo‘minxonning ishini bir yoqlik qilmasangiz, yana bir janjal chiqar.

R a h i m b i y (*Mir Vafog‘a*). Siz buni chiqarib yuboring, Oxun bilan Qozi

Nizomni menim yonimg'a chaqiring. O'zingiz Eron qo'shinig'a borib, sardorlarga ayting, o'zlarini ko'rmak istayman, kelsinlar.

D o n y o l b i y kelar. M i r V a f o bilan qalandar unga salom berib chiqarlar.

D o n y o l b i y (*Rahimbiyga*). Bu qalandar kim?

R a h i m b i y. Tanimaysizmi?

D o n y o l b i y. Tanishg'a o'xshaydir.

R a h i m b i y. Bir kecha otam bilan o'turg'animda kelgan edi-ku.

D o n y o l b i y. Ha... Bu bor ekan. O... Shuning so'zlarini eslaysizmi? Karomati bor ekan. Boya aytsangiz edi, duosini olar edim.

R a h i m b i y. Hay, yana kelar.

D o n y o l b i y. Ibrohim kenagasni keltirdilar.

R a h i m b i y. Qani?

D o n y o l b i y. Saqlovda turibdur.

R a h i m b i y. O', bola! (*Xizmatchi kelar.*) Saqlovga chiqib ayt, Ibrohim otaliqni keltirsinlar.

X i z m a t c h i ketar.

D o n y o l b i y. Qo'llarini bog'lab, keltirganlar. Bechora, qarib qolg'an.

R a h i m b i y. Ko'zi ko'rmaydimi?

D o n y o l b i y. Yo'q, ko'rmaydi. Bechoraning duosini olsangiz, yaxshi bo'lur.

R a h i m b i y. Albatta, unga hurmat qilamiz. (*Bir kishi Ibrohimbiyni keltirar. Qo'llari bog'lang'an, ko'zi ko'rmaydir.*)

Otaliqning qo'llarini och! (*Halig'i kishi Ibrohimbiyning qo'llarini ochar.*) Otaliq amak, o'tiringiz, qalaysiz?

Ibrohimbiy (*o'tirar*). Ko'zim ko'rmaydir. Siz kim bo'lasiz?

R a h i m b i y. Tanimadingizmi? Men, Rahimbiy.

I b r o h i m b i y. Ha, tanidim, tanidim. Xudog'a shukur, yaxshiman.

D o n y o l b i y. Hali meni ham tanimasangiz-chi, otaliq!

I b r o h i m b i y (*biroz o'ylab*). Siz Donyolbiy emasmi?

D o n y o l b i y. Topdingiz.

I b r o h i m b i y. Qalaysiz, uka? Ko‘rishaylik-ey... (*Qo‘llarini uzatar, ko‘risharlar.*) Eskilardan yolg‘iz siz qolibsiz. Rahmatli akalaringiz o‘lganlar ekanlar.

D o n y o l b i y. Ha, tangri yorlaqasin, o‘ldilar.

I b r o h i m b i y. Hay, dunyo shunday ekan, bitta kelib, bitta ketar ekan-da.

R a h i m b i y. Otaliq amak, meni qutlamaysiz?

I b r o h i m b i y. Sizni nega qutlay ekan, jiyanim?

R a h i m b i y. Dushmaningizni o‘ldirdim. (*O‘tirar.*)

I b r o h i m b i y. Siz o‘ldirmaganda, o‘zi o‘lmasmi edi?

R a h i m b i y. Shunday ekan, siz nega unga yog‘iqib shuncha urushdingiz?!

I b r o h i m b i y. U elg‘a yomonlik qildi, yurtni taladi, hukumat ishlariga qaramadi. Kecha-kunduz chog‘ir ichib yotdi. Men uning shul ishlarig‘a qarshi bo‘lib urushdim.

R a h i m b i y. Men nima qildim?!

I b r o h i m b i y. Siz bu ishlarni o‘zingiz uchun qilasiz-ku chog‘i!

R a h i m b i y. Qaydan bildingiz?!

I b r o h i m b i y. Rahmatli otangizning Nodirshoh etagiga yopishqonini bilar edim. Siz ham Nodirshohga bordingiz. Uning qo‘shinini keltirdingiz. Abulfayzxonni o‘ldirg‘andan so‘ngra, butun ishni o‘z qo‘lingizga olib turibsiz.

R a h i m b i y. Abdumo‘min to‘rani xon ko‘targanimizdan xabaringiz yo‘qmi, amak?

I b r o h i m b i y. Abdumo‘min to‘ra o‘n besh yashar bir bola. Uni xon ko‘tardingiz nima, ko‘tarmadingiz nima!

R a h i m b i y. Siz bo‘lg‘anda, nima qilar edingiz?!

I b r o h i m b i y. Men bo‘lg‘anda, Abulfayzxonni tushirg‘ach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig‘ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edim.

R a h i m b i y. Mana, el boshliqlaridan bittasi – siz. Elingiz kenagas! Buxoroning tubchak, buyuk bir eli. Kelingiz, bunday ma‘nosiz so‘zlarni qo‘yingiz, birgalashib, kengashib ishlaylik, Abdumo‘minxonning hukumatini biriktiraylik.

I b r o h i m b i y. Men juda yaxshi bilaman: siz shu kun erta Abdumo‘minni ham otasining orqasiga yuborib, taxtini olarsiz. Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim, chunki ul haqsizlik qilg‘an edi. Siz bu kun undan ortiq haqsizlik qila turibsiz. Ko‘zim bo‘lsa edi, ertadan boshlab, siz bilan ham urushar edim. Nima qilaykim, ko‘zim yo‘q. Hay, siz-ku Buxoro taxtini olarsiz. Abdumo‘minni o‘ldirarsiz. Balkim, meni ham o‘ldirarsiz. Biroq shuni bilib qo‘yingizkim, bu taxt sizning bolalaringizg‘a yuqmag‘usidir.

O x u n d bilan Q o z i N i z o m salom berib kelarlar.

R a h i m b i y. Marhamat qilsinlar. (*Ibrohimbiyni ko‘rsatib.*) Otaliqni tanimadingizmi?

O x u n d (*Ibrohimbiyga qarag‘andan so‘ng*). Kenagas otaliqmi? Ko‘rishaylik-ey.

I k k a l a s i borib ko‘rishgach, o‘tirarlar.

Q o z i N i z o m (*Ibrohimbiyga*). Otaliq, xudoga shukur qilingiz. Bekning g‘ayratlari bilan dushmanlaringiz yo‘qoldilar. Emdi qolg‘an umringizni shu kishining ko‘lagasida tinchg‘ina o‘tkararsiz.

I b r o h i m b i y javob bermaydir.

R a h i m b i y. Bir-ikki shar‘iy masala bor. Shuni so‘ramoq uchun sizlarni chaqirdim.

O x u n d. Marhamat qiling, taqsir!

R a h i m b i y. Shul to‘rt-besh kunlik janjalimizda Abulfayzxon bilan yana bir necha kishi o‘ldilar.

O x u n d. Ha, taqsir.

R a h i m b i y. Bularning o‘limiga men sabab bo‘ldim. Shuning shariatda hukmi nima bo‘lsa?

O x u n d. Taqsir, ho taqsir, masalan, «bolvoyi om»²⁵² o‘lganlarning qotili hech kim bo‘lmaydir. Ular bolvoyi omga sabab bo‘ldilar, shariatning hukmi shudir, taqsir.

²⁵² B o l v o y i o m – «bolvo», ya’ni balolar; «om» – ommaviy so‘zining qisqa shakli. Ibora to‘lig‘icha «balo-qazolarning birdan yopirilib kelishi» ma’nosini beradi.

Q o z i N i z o m. Abulfayzxon hukumat ishlarini bajara olmadi. Shuning uchun hukumatni boshqa kishig'a topshirmog'i kerak bo'ldi. Buni qilmag'ach, jazosini ko'rdi.

R a h i m b i y. Bizning oramizda bir so'z bor: Chingizxon avlodidan bo'lmag'an kishi xon bo'la olmaydir, deylar. Bu to'g'rida shariatning hukmi nima bo'lsa?

O x u n d. Shariatda bunday bir narsa yo'qdir. Kimning qo'lidan ish kelsa, shul xon bo'la beradir.

R a h i m b i y. Shul eski masala to'g'risida rivoyat (fatvo) berasizmi, taqsir?

Q o z i N i z o m. Albatta, beramiz.

R a h i m b i y. Erta shuni yozib keltiringiz!

O x u n d. Xo'b bo'lubdir.

I b r o h i m b i y. Rahmatli Rajabxon bilan birlashib, Abulfayzxonga qarshi urushg'animizda shunday kengashgan edikim, Buxorog'a borib kirsak, butun mullolarni bir madrasag'a solib, o't qo'yamiz-da hammasini yondiramiz. Elimizni buzib, rasvo qilg'an shular. Bular diningizni tuzatamiz deb, dunyomizni murdor²⁵³ qildilar.

Q o z i N i z o m. Nima qildik biz?!

I b r o h i m b i y. Siz Qozi Nizom emasmi?

Q o z i N i z o m. Ha, men Qozi Nizom.

I b r o h i m b i y. Tunov kun Abulfayzxonni «soyayi xudo» deb oyoqlarini o'pmag'an edingizmi? Abulfayzxon xotinlar bilan ichishib yotg'an bir kechaning ertasida, uning oldig'a kelib: «Bu kecha tushimda payg'ambari ko'rdim, sizni so'rab yubordilar», – deb, chopon kiyganingizni unutdingizmi? Tunov kun sizga chopon bergan soyayi xudoning o'limiga bu kun fatvo berasiz, hech uyalmaysizmi? Tushingizda Abulfayzxonni so'rag'an payg'ambar, yana bir yo'la tushingizga kirib, uni so'rasalar, nima deysiz? Bular oz emish kabi, Chingizxonning yosog'ini ham yo'q qilmoqchi bo'lasizmi?

D o n y o l b i y. Otaliq aka, shariatning hukmi shu ekan-da.

²⁵³ M u r d o r – nopok, harom; o'limtik.

I b r o h i m b i y. Men shariat-mariatni bilmayman. Ishingizni to'g'rilamoqchi bo'lsangiz, qurultoy chaqirasiz. Bularning so'zi yarim chaqag'a arzimaydir.

M i r V a f o kelar.

M i r V a f o. Eron sardorlari keldilar.

R a h i m b i y (*Donyolbiyga*). Otaliqni siz qo'noq qilingiz. Bu kishiga yaxshi qarashib, hurmat ko'rsatingiz. (*Mir Vafoga*.) Siz sardorlarni keltiringiz. (*Donyolbiy, Ibrohimbiy, Mir Vafo chiqarlar. Rahimbiy mullolarg'a so'ylar*.) Men Eron sardorlarini chaqirdim. Eron qo'shini Buxoroda qola bersa, yaxshi bo'lmaydi. Buxorodan chiqib ketishlarini taklif qilaman.

O x u n d. Ko'b yaxshi qilasiz, bek. Kelgan qo'noqning ketishi yo'qmi? Buxoroda nima ishlari bor?

R a h i m b i y. Bu kecha menim so'zimni tinglamay, yana Buxoroda qolmoqchi bo'lsalar, bu to'g'rida erta sizlar bilan boshqacha kengasharmiz. Albatta, erta shul rivoyatlarni olib kelarsiz.

O x u n d, Q o z i N i z o m. Xo'b bo'libdir (*Turarlar*.)

R a h i m b i y. Ketasizmi emdi?

O x u n d. Ketaylik, bek.

R a h i m b i y. Xo'b.

O x u n d bilan Q o z i N i z o m chiqadi.

M i r V a f o bilan Eron sardorlari H u s a y n x o n, A h m a d x o n kelarlar. Salomdan so'ng o'tirmasdan so'ylasharlar.

H u s a y n x o n. Chaqirg'an ekansiz, keldik, bek!

R a h i m b i y. Xush keldingiz. Sizni chorlatganimning sababi shul: aziz qo'noqlarimiz bo'lg'an Eron qo'shini biz uchun ko'b musofirchilik chekdilar. Shukur, mana o'lkamiz tinchlanib qoldi. Eshitishimizga ko'ra, podshohimiz Nodirshoh shahid bo'lg'anlar. Endi bu aziz qo'noqlarg'a xizmatlarig'a yarasha jaldular²⁵⁴ berib, yurtlarig'a qaytarsak, bizdan rozi bo'lurlarmi?

²⁵⁴ J a l d u – sovg'a, in'om

H u s a y n x o n. Bek, qarorimiz boshqacha edi. Bizga Abulfayzxonni omon-
eson Erong'a erishdirmak xizmati topshirilg'an. Siz Abulfayzxonni bizga qachon
topshirsangiz, biz shul daqiqada chiqib keta berarmiz. Xonni topshirmay
ekansiz, Eron qo'shini ham yota beradir.

R a h i m b i y. Nodirshoh o'lmaganda, men Abulfayzxonni, albatta, siz bilan
yuborar edim. Bu kun Nodirshoh o'lgan. Eronda Abulfayzxonning hech kimga
kerakligi yo'q. Shuning uchun xonni sizga topshirmoqning ma'nosi qolmag'an.

H u s a y n x o n. Nodirshoh o'lgan bo'lsa, Eron tirikdir. Eron podshohi
"Abulfayzxonning jonini qutqaringiz" deb, o'z qo'shinig'a buyurg'an. Biz uning
shul buyrug'ini yeriga kelturarmiz.

R a h i m b i y. Mayli. Bizning xon sizga shuncha lozim ekan, chiqarib berar
edim, biroq u kishi shu kun ertalab o'zlarini o'ldirganlar. O'liklarini sizga chiqarib
bermak unumsizdir.

H u s a y n x o n. Nima, Abulfayzxon o'ldimi?

R a h i m b i y. Shu kun erta bilan o'zlarini pichoqlab o'ldirdilar. (*Eron
sardorlari hayrat bilan bir-birlariga qaraylar. Rahimbiy so'zining ta'sirini
ko'rgach, gapira berar.*) Aziz qo'noqlarim! Abulfayzxon o'ldi. Nodirshoh o'ldi.
Sizning bunday yot o'lkada boshsiz, tilaksiz turishingiz foydasiz bir ish. Elimiz
Nodirshohning o'lganini eshitsa, sizni tinch qo'ymasa kerak. Xazinadan sizlarga
yigirma ming tangadan pul beraylik, qo'shiningizg'a ulashib beringiz-da,
yurtingizga qarab keta beringiz.

A h m a d x o n. Bek! Biz bu ishdan bir narsa onglayolmadik. Xonni kim
o'ldirgan? O'zimi, dushmanlarimi? Bu ochiq bilinmadi. Biz qo'shinimizg'a qaytib,
kengasharmiz. Qanday bir qarorga kelsak, sizga bildirarmiz.

R a h i m b i y. Xo'b, qachon bildirarsiz?

A h m a d x o n. Erta bildirsak kerak.

R a h i m b i y. Xo'b bo'ladir. Shunday qilingiz.

H u s a y n x o n. Xudo hofiz, bek!

R a h i m b i y. Xudo hofiz.

E r o n s a r d o r l a r i chiqib ketarlar.

(*Mir Vafoga*) Siz Oʻrdagʻa boringiz. Abdumoʻminxonni koʻringiz. Eron sardorlari sizdan fотиha olib, yurtlarigʻa qaytar ekanlar, deb bu yoqqa yuboringiz. Oʻzingiz keta beringiz.

M i r V a f o. Xoʻb. (*Ketar.*)

R a h i m b i y (*yolgʻiz yurib soʻylar*). Emdi ikkinchi bosqichni bosmoq kerak. Bu qoʻgʻirchoqni yoʻq etmasak, boshimizgʻa bir balo chiqqʻusidek koʻrinadir. (*Kissasidan bir kichkinagina shishacha chiqarib, shunda turgʻan sharbat shishasiga agʻdarar. Yana yura boshlab, birdan kular.*) Eron sardorlari buning ham oʻlganini eshitsalar, oʻzlari qochib ketarlar. Biz tutmoqchi boʻlsak ham turmaslar.

A b d u m oʻ m i n kiyinib, toj qoʻygʻani holda kulib kelar.

A b d u m oʻ m i n x o n. Bek bobo, meni chaqirdingizmi?

R a h i m b i y. Ha, oʻgʻlim, sizni chaqirdim. Eron sardorlari yurtlarigʻa qaytar ekanlar. Sizni koʻrib, fотиha olarlar.

A b d u m oʻ m i n x o n. Qani?

R a h i m b i y. Kelarlar. Siz taxtgʻa chiqib oʻtiringiz. (*Abdumoʻminxon taxtga chiqib oʻtirar.*) Eron sardorlari kelganda: «Nechun ketasiz, bizning Buxoroda qolsangiz boʻlmasmi!» –deb qarang. Ular: «Yoʻq, ketamiz», – deylar. Soʻngra bularga yigirma ming tangadan pul berilsin, deb menga buyuringiz.

A b d u m oʻ m i n x o n. Xoʻb.

R a h i m b i y (*sharbat shishasiga yondoshib, shundan bir piyola ichkan boʻlib*). Bay, ba...y, yaxshi sharbat ekan-da. Siz tomoq yedingizmi?

A b d u m oʻ m i n x o n. Ha, yedim.

R a h i m b i y. Bir piyola ichasizmi?

A b d u m oʻ m i n x o n. Hay, ichaman. (*Rahimbiy piyolani toʻldirib berar. Abdumoʻminxon birdan ichar.*) Biroz achchigʻmi?

R a h i m b i y. Biroz... (*Piyolani olib joyigʻa qoʻyar.*) Albatta, foydali dorilar solingʻandur. Erta Qozi Nizomga mirasadlik²⁵⁵ oʻrnini bersangiz boʻlurmi?

²⁵⁵ M i r a s a d – «mira» xoja, boshliq, katta maʼnolarini beradi, «sad» esa yuz raqamini anglatadi. Bu mansab saroydagi yuzboshilikka yaqin mansablardan biri.

A b d u m o‘ m i n x o n. Bo‘lur. (*Yuragini tutib.*) Yuragimni yondirib yubordi, bu nima edi?

R a h i m b i y. Menga bir narsa bo‘lmadi-ku!

A b d u m o‘ m i n x o n (*ikki qo‘li bilan ko‘kragini tutib, buruladir.*) Voy, yondim. (*Yalinar.*) Bek bobojon, bu nima edi? Yondim.

R a h i m b i y. Jim turingiz, hech narsa qilmaydir.

A b d u m o‘ m i n x o n (*chiday olmay.*) Voy yondim... biroz suv beringiz! (*Abdumo‘minxonning ko‘zlari olayib, yuzi buzila boshlar.*) Yondim. Biroz suv beringiz! (*Qusmoq istaganda, taxtdan yumalanib, tubanga tushar. Rahimbiyning singirlari buzilar, kuchli bir vijdon azobiga uchragan kabi devorg‘a tayanib, ko‘zlarini Abdumo‘ming‘a tikib, qotib qolar. Qusib, talpinib, qiynalib yotg‘on Abdumo‘minxon birdan boshini ko‘tarar.*) Jallod! (*Rahimbiy seskanar.*) Meni ham o‘ldirdingmi?! (*Yana yiqilib, talpina-talpina jon berar.*)

Ko‘k gumburlar, qattiq bir yel esib, shamlarni o‘chirar. Shu tobda taxtning bir chetidan, yigirma yashar eronli aft bir X a y o l chiqar. Sochi orqag‘a qaytarilib, bo‘yni to‘g‘risidan kesilgan, boshi yalang, egnida kafan, og‘ir yurib, R a h i m b i y ning qarshisig‘a borib turar. R a h i m b i y juda qo‘rqib, qattiq titrar.

R a h i m b i y (*bo‘g‘iq*). Bu kim!.. Kim bu!..

X a y o l qo‘li bilan imlagach, parda ochilib, o‘liklar turg‘an boyagi zindon ko‘rinar.

X a y o l (*og‘ir tovush bilan shul forscha nazmni o‘qur*).

Surati adli Xisravon in ast:

(*zindonni ko‘rsatur*)

Zulm dar olami g‘araz din ast.

Ojizonro dihan g‘utta ba xun,

(*o‘liklarni ko‘rsatar*)

To shavad xilvati havas gulgun.

Adl in rang tuxmi ra‘fat kosht,

V-ey agar zulm teg‘ mebardosht²⁵⁶.

R a h i m b i y. Bu kim?..

X a y o l (*taxtga qarab*). Ey qora kuch, qurib ketgur taxt! Hech gunohi bo‘lmag‘an bolalardan, tog‘ kabi yigitlardan, millionchalari sen uchun qurbon bo‘lub ketarlar. Insonlar tomonidan yaratilg‘an minglarcha tangrining eng buzuqboshi, eng shumi, eng qop-qora saodat – sensan. Ostingda qolg‘anlarni ezguchi bir falokat yuki bo‘lg‘aning kabi, ustingga chiqqanlarning borliqlarini yondirg‘uchi bir olov tepasidirsan!

R a h i m b i y. Kim bu? (*Qo‘rqa-qo‘rqa ikki odim ilgari bosib, bir narsa so‘ramoqchi bo‘lur. Xayol so‘ylag‘ach, yana qo‘rqib keyinga qaytar.*)

X a y o l. Sen fazilatlik bilimlarning qo‘l, qanotlarini uzib tashlading. Inju tizg‘uchi adiblarning qalamlarini o‘choq supurgisiga aylantirding. Ota pichog‘i bilan bolalarini bo‘g‘izlading.

Bola xanjari bilan otalarni yiqitding. Do‘stlarni bo‘g‘ishtirding, o‘rtoqlarni urushtirding. Dalaning erkini, shaharning tinchini, erlarning g‘ayratini, xotinlarning ismatini²⁵⁷ talatding. Otamdan qochib, o‘ziga sig‘ing‘anim holda uyalmayin, boshimni kesdirgan Afrosiyobingdan mana shu kimsasiz bolani og‘ulatib yiqitqon Rahimxoningg‘acha minglarcha yirtqich xoinlarni sen yaratding, sen yashatding. Ey insonning dushman tangrisi, qachong‘acha bu ongsizlar to‘dasini o‘zingga ham topindirib, ham qurbon qilarsan?! Ey boyqushlar qafasi, bunday dev ishtiholiq hayvonlarning²⁵⁸ qo‘li bilan qachong‘acha dunyolarni bir-biriga urib turasan?! Tinchlik saqlamoq bahonasi bilan millionlarcha inson ko‘masini²⁵⁹ chuqurdan chuqurg‘a yumalatmog‘ingning zamoni hanuzg‘acha bitmadimi?!

²⁵⁶ Bu tizim Bedildandir.

Xusrav (shoh)lar adlining shakli shunday:
G‘araz olamidagi (kishilarning) dini zulmdir.
Zaiflarni qonga sho‘ng‘itishadi,
Toki havas kiyimi rang-barang bo‘lsin deb.
Ey, zulm tig‘i o‘rtadan ko‘tariladigan bo‘lsa,
Adolat shu tarzda yuksaklik urug‘ini ekadi.

²⁵⁷ I s m a t – nomus, iffat, poklik.

²⁵⁸ I s h t i h o l i q h a y v o n l a r – yirtqich hayvonlar.

²⁵⁹ K o‘ m a – to‘plam, uyum

R a h i m b i y (o'ylar). Afrosiyob, deydir. Otamdan qochdim deydir. (*Birikki odim ilgari bosib, qo'rqa-qo'rqa.*) Sen kimsan?!

X a y o l. Men... Sening kabi bir zolim qo'lida mana shuning kabi (*Abdumo'minning o'ligini ko'rsatar*) hech bir narsani bilmayin, onglamayin, bo'g'izlang'an bir mazlum – Siyovush!... Ey qora yurakli boyqush, bundan senga qolg'an vayronani qutlamoq uchun keldim. Insonlik dunyosi, esini bir joyga to'plab, o'z ishiga o'zi ega bo'lg'ancha, sen ham, sening kabilarning ham ixtiyoringizdadir. Istaganingizcha hukm sura olarsiz. (*Sekin-sekin uzoqlanib, yo'qolar.*)

R a h i m b i y. Siyovush... Siyovush. (*Xayol tomonidan tortilg'an kabi, uning ketidan yurib, sahnadan chiqar*).

Parda tushar

«ABULFAYZZXON» FOJIASI HAQIDA

Abdurauf Fitrat ijodining ma'lum bir qismini dramatik asarlar tashkil etadi. Ular orasida 1924-yilda chop etilgan «Abulfayzzxon» fojiasi alohida o'rin tutadi.

Abdurauf Fitratning «Abulfayzzxon» fojiasi birmuncha keskin voqealarni tasvir doirasiga olgan asarlar sirasiga kiradi. Asarni mudhish bir ta'kid, ya'ni asarda Ulfat obrazi tilidan aytilgan «Podshohlik – qon bilan sug'orilaturg'on bir og'ochdir» asosiga qurilgan desak ham bo'ladi. Chunki toj-u taxt orzusi ko'zlarni ko'r, qalblarni nochor qilishi mumkin. Bunga asardagi bir qancha voqealar ham dalil bo'la oladi. Xususan, tarixiy dalillarga ko'ra, Abulfayzzxon taxtga o'tirish uchun akasining bahridan o'tgan edi. Xon yon-atrofidagi ikkiyuzlamachi xoinlar dastidan, qolaversa, o'zining nihoyatda kaltabinligi tufayli mag'lubiyatga uchraydi. Asarning bosh g'oyasi ham zulm asosiga qurilgan tuzumning oxir-oqibat inqirozga yuz tutishini ta'kidlashga yo'naltirilgan.

Ma'lumki, drama Mir Vafo va Qozi Nizomning shaxmat o'yinlari bilan boshlanadi. Yozuvchi bu o'yinni bejiz tanlamagan, shaxmat o'yini zahirida qaysidir ma'noda fojiada qatnashadigan obrazlarning o'zaro ziddiyati, qaysi

tomonning yutishi va yutqizishiga ramzan ishora ham qilinadi. Ikkinchi tomondan, ko'pincha shaxmat o'yini aqlli va bekorchi odamlarning ishi sifatida ham talqin etiladi. Shunga ko'ra, xon ishongan mulozimlarning ahvoli, ularning maishat-u turli o'yinlar bilan mashg'ulligiga ishora qilinadi.

Kunlar o'tgan sayin Abulfayzxonni marhumlar ruhi bezovta qila boshlaydi: qo'rqinchli tushlar ko'radi. Xon atrofi borgan sari sotqinlarga to'lib boradi. Zero, bunga faqatgina uning o'zi aybdor edi. Hatto eng ishonchli odamlaridan biri Hakimbiy Eron shohi Nodirshoh bilan do'stlashadi. O'g'lini yashirin ravishda Nodirshoh huzuriga yuboradi. Hakimbiy bir tarafdin urushmaslik tarafdori bo'lib ko'rinsa ham, o'z yurtini dushman qo'lga topshirishi, dushman bilan yashirincha til biriktirishi, oxir-oqibat Eron shohining Buxoroni egallab olishi – bularning barchasi millatparvarlik, vatanparvarlik nuqtayi nazaridan oqlab ham, yoqlab ham bo'ladigan hodisalar emas. Hakimbiy obrazida Abulfayzxon bilan birlashmagan, o'z yurtini dushmanga emin-erkin topshirgan bir kimsa namoyon bo'ladi. Hakimbiyni Ulfat orqali Abulfayzxon o'z huzuriga chaqiradi. Hakimbiy borishdan bosh tortadi va «Jo'yborga borib Xo'ja Kalonning uylariga qo'nsinlar, elning kattalarini chaqirsinlar», deb muzokara uchun joy tanlaydi. Buning sababini ham Hakimbiy nutqidan bilib olish mumkin: «Xonning buyrug'i Arkdan Mirarabgacha yurmaydir». Bu gap Abulfayzxonning ijtimoiy-siyosiy mavqeyi naqadar zaifligini anglatadi.

Uchinchi parda Nodirshoh va o'g'li Rizoqulixon suhbatini bilan boshlanadi. Nodirshoh: «Har o'lkani urushib olmoq siyosat emas. Urush choralarning eng so'nggisi. Bir o'lkani olmoq uchun eng yaxshi chora – shul o'lkaning o'zida do'stlar topmoq, shularni ishlatmakdir», deya Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiyga ishora qiladi. Chunki Hakimbiy Nodirshohdan o'g'lini taxtga o'tqizish va'dasini olib ulgurgan edi.

Fojianing keyingi sahifalarida xonning afsus-nadomatlarini, yig'lash-siqtashlari – umuman, nochor ahvoli beriladi. Yurt boshqaruvini qo'lga olgan Rahimbiy Abulfayzxonni uy qamog'ida saqlaydi. Fitrat shu o'rinda Abulfayzxon bilan Rahimbiyni uchrashtiradi. Bu epizodda mahkum xon Rahimbiy va uning

yaqinlariga qilgan yaxshiliklarini sanaydi. Rahimbiy esa xonni «Davlatimizning buyuk, buyuk teraklarini o‘z qo‘lingiz bilan yiqita berdingiz», deb xonning johilona siyosatini qoralaydi. Har kim o‘z fikrida haqqa o‘xshab ko‘rinadi... Keyinroq Ulfat lahim qazib xon yoniga keladi. Xon esa qochishga jur‘at etolmaydi.

Asarda zamon ahvolidan oshkora norozi, yurt tinchligi uchun kuyingan kishilar Ibrohimbiy obrazi orqali tasvirlanadi. Ibrohimbiy haqiqat tarafida, u xalq manfaatini ko‘zlaydigan odam. Shuning uchun elga yomonlik qilgan, hukumat ishlariga qaramagan, «kecha-kunduz chog‘ir ichib» yotgan Abulfayzxon siyosatini ham, ish boshiga kelgan Rahimbiyni ham qo‘llab-quvvatlamaydi. Fitrat o‘z orzu-istaklarini uning tilidan bergandek taassurot qoldiradi. Ko‘zi ojiz bo‘lib qolgan Ibrohimbiy Rahimbiy o‘n besh yoshli Abdulmo‘minni xon qilib ko‘targanida esa «Men bo‘lg‘onda, Abulfayzxonni tushirgach, qurultoy chaqirar edim. Yangi xon bilan uning otalig‘ini el boshliqlarining kengashlari bilan belgilar edim», deydi. Qolaversa, Rahimbiyga qarata shunday bir gapni aytishdan toymaydi: «Jiyanim, men Abulfayzxon bilan urushdim, chunki haqsizlik qilg‘an edi. Siz bu kun undan ortiq haqsizlik qila turibsiz. Ko‘zim bo‘lsa edi, ertadan boshlab, siz bilan ham urushar edim. Nima qilaykim, ko‘zim yo‘q. Hay, siz-ku Buxoro taxtini olarsiz. Abdulmo‘minni o‘ldirarsiz. Balkim, meni ham o‘ldirarsiz. Biroq shuni bilib qo‘yingizkim, bu taxt sizning bolalaringizg‘a yuqmag‘usidir”. Adolatning qaror topishini har qanday inson xohlaydi. Toj-u taxt bevafo va o‘tkinchi. Fitrat Ibrohimbiy tilidan shu haqiqatni bayon qiladi.

Darhaqiqat, oxirgi sahnada Rahimbiy oldida ramziy obraz – Xayol paydo bo‘ladi. Fitrat o‘zi anglab yetgan va anglatmoqchi bo‘lgan haqiqat bayoni uchun Xayolni: «Sen fazilatli bilimlarning qo‘l, qanotlarini uzib tashlading. Inju tizg‘uchi adiblarning qalamlarini o‘choq supurgisiga aylantirding. Ota pichog‘i bilan bolalarni bo‘g‘izlading. Bola pichog‘i bilan otalarni yiqitding... », deya so‘zlatadi. Xayol asardagi eng kuchli va eng teran obrazlardan biri. Fojiadagi obraz larning o‘zaro ziddiyatlarini, tarixiy haqiqat kim tomonida ekanini tushunish uchun asarni sinchiklab o‘qish va ayni damda o‘sha davr tarixini ham yaxshi bilish kerak bo‘ladi.

Fitrat «Abulfayzxon» fojiasi uchun Buxoro tarixidagi oʻta ziddiyatli bir zamonni tanladi. XVIII asrda Buxoroda hukm surgan ashtarxoniylar sulolasi tugab, ular oʻrniga mangʻit amirlarining kelish hodisalarini qalamga oldi. Fitrat real tarixiy shaxslar bilan birga toʻqima hamda ramziy obraz lardan unumli foydalandi. Abdurauf Fitrat «Abulfayzxon» fojiasida maʼlum bir tarixiy davr fojialarini badiiy talqin qilish bilan birga oʻzi yashab turgan ziddiyatlarga toʻla muhit – zulm, zoʻravonlik va bosqinchilikka asoslangan tuzumning mohiyatini ham qaysidir maʼnoda ochib berishga muvaffaq boʻldi.

Mavzu yuzasidan berilgan test topshiriqlarni bajaring.

1. Fitratning nasriy asarlari berilmagan qatorni aniqlang

A) «Sayha» B) «Munozara» C) «Hind sayyoh» D) B va C javoblar toʻgʻri

2. Fitrat tomonidan maktab oʻquvchilari uchun yozilgan darslikni aniqlag

A) «Shoshmaqom» B) «Adabiyot qoidolari» C) «Sarf» D) «Nahv»

3. Bukun yigʻlab oʻtirmishdim, sen kelding,

Bir shoirning bir «soʻzi»ni soʻzlading,

ushbu parcha shoirning qaysi sheʼridan olingan?

A) Shoir B) Sharq C) Bevafo Gulistonim D) A va B javoblar toʻgʻri

4. Fitratning Abdulhamid Choʻlponga bagʻsihlangan sheʼri qaysi?

A) Shoir B) Sharq C) Bevafo Gulistonim D) A va B javoblar toʻgʻri

5. Shoirning Abulfayzxon asari qaysi janrda yozilgan?

A) hikoya B) roman C) drama D) komediya

6. 1921-yilda Fitratning tashabbusi bilan qanday ishlar olib borilgan?

7. Fitrat qaysi sohalarga oid asarlar yozgan?

8. «Abulfayzxon» asaridagi Qurbongul qanday obraz?

9. Rahimbiy bilan Abulfayzxon obrazlarini qiyoslang.

10. Xayol nima uchun oʻzini Siyovush deb ataydi? Sababini tushuntiring.

Topshiriq. Quyidagi nutq kim tomonidan aytilganini aniqlang.

Xon hazrat! Dunyoda har kim o‘z kuchiga qarabg‘ina o‘rin tutadir. Bu tirikchilikning eng o‘tkir buyrug‘idir kim, bunga bo‘ysunmag‘anlarning dunyodan chiqib ketishlari lozim bo‘ladi. Siz Buxoroni idora qilarlik kuch ko‘rsata olmadingiz.	
Otangiz menga otaliq edi. Bobongiz, meni taxtga o‘tqizib, otaliq bo‘ldi. O‘zingiz Erondan kelgach, bot otaliq qildim. Butun hukumat ishlarini sizga topshirdum, yana Nodirshohning o‘yinlarig‘a berilib, meni qamatdingiz!	
Buxoro taxtig‘a Chingiz bolalaridan boshqa kishi chiqarilmaydir. Shuning uchun Rahimbiy katta o‘g‘lingizni xon ko‘taradir. Sizning ularga ishingiz bo‘lmasin.	
Chop, bekga xabar ber, qorovul bersinlar, shu uyning orqasig‘a borub, axtararsiz. Biz ikkimiz bu kishining ishini ko‘raylik.	
Odamlar rozi, xonlik otaliq bekning haqqi deyalar. Biroq beklar, el boshliqlari bu ishga ko‘nmaylar. Chingiz avlodi bo‘lmag‘an kishi xon bo‘la olmas, deyalar. Mana shu so‘zlar boshqa odamlarni biroz tushuntiradi. Shunga bir chora qilishingiz kerak.	
Buxoroni mang‘itlardan tozalash kerak, deb so‘z tarqatar ekanlar. Bir necha beklarimizga kishilar yuborib, «Siz ishga kirishingiz, biz yordam qilamiz» deganlar, Abdumo‘minxonni arkdan qochirib, so‘ngra siz bilan urushmoqchi ekanlar, degan xabarlar bor.	

Klasterni davom ettiring:

Quyidagi fikrlar kimga tegishli?

Bularning o'zi yo'lg'a kelib, menga dushmanlik qilmoqni tashlasa, nima bo'lur! Yo'q... yo'q. Bularning o'zi yo'lg'a kelmaydir. O'ldiraman, o'ldiraman. Dunyoda bitta dushmanim qolmag'ancha, qon to'kaman.

Rahimbiy

Emdi ikkinchi bosqichni bosmoq kerak. Bu qo'g'irchoqni yo'q etmasak, boshimizg'a bir balo chiqg'usidek ko'rinadir

Qurbongul

Xudoning soyasi deb, podshohlarning uyiga sig'indim. Bunda ko'rganlarimni hech ko'z ko'rmasin. Menim shuncha yig'lashlarimga qaramayin, shul xon akasini o'ldirdi, uning taxtig'a chiqdi.

Farhod otaliq

«Biz xon hazratlarig'a o'zimizni qurbon qildik, emdi nomusumizni ham istamasinlar»

Abulfayzxon

... podshohlik qon bilan sugʻorilaturgʻan bir ogʻochdir. Qon oqib turmagʻan yerda bu ogʻochning qurib qolishi aniqdir.

Ulfat

Devona emas, toʻgʻriman, toʻgʻrilikning devonalikdan yomonroq natijalar berganini bilaman. Yana toʻgʻrilikdan ayrila olmayman, xoqonim! Shul ikki odam boʻlmaganda, siz Farhod otaliqni yoʻq qilmoq fikriga tushmas edingiz.

Ibrohimbiy

Savol va topshiriqlar:

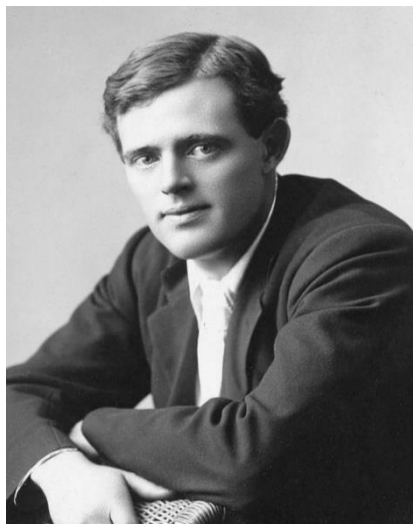
1. Fitrat hayoti va ijodi haqida qoʻshimcha maʼlumot bering.
2. Dramani rollarga boʻlib oʻqing.
3. Fojiaga asos qilib olingan tarixiy davr toʻgʻrisida nimalarni bilasiz?
4. Ulfatning «Podshohlik – qon bilan sugʻorilaturgʻon bir ogʻochdir» degan fikriga munosabat bildiring.
5. Hakimbiyning Nodirshoh bilan munosabatini matndan misollar keltirib izohlang.
6. Abulfayzxon saltanatining inqirozini qanday izohlagan boʻlardingiz?
7. Rahimbiy bilan Abulfayzxon obrazlarini qiyoslang.
8. Asardagi Qurbongul qanday obraz?
9. Xayol nima uchun oʻzini Siyovush deb ataydi? Sababini tushuntiring.
10. «Badiiy adabiyot va tarix» mavzusida ijodiy insho yozing

VIII BOB.

52-§ JAHON ADABIYOTI

JEK LONDON. «HAYOTGA MUHABBAT» HIKOYASI

JEK LONDON

(1876–1916)

Jek London – XX asr Amerika adabiyotining yirik namoyandasi.

Jahon adabiyotining yirik namoyandalaridan biri Jek London Kaliforniya shtatining San-Fransisko shahrida fermer oilasida tugʻildi. U yoshligidan koʻplab kasblar bilan mashgʻul boʻlib, hayotda turli mashaqqatlarni boshidan kechiradi. Kaliforniya universitetida oʻqiydi, oradan biroz vaqt oʻtib oʻqishni tashlashga majbur boʻladi.

Yozuvchining adabiy faoliyati 1893-yilda «Insonga ishonch» kabi asarlarida sarguzasht motivi yetakchilik qiladi.

Jek London qahramonlari har doim erkka intiladilar, oʻz burch va majburiyatlarini har xil sharoitlarda chin dildan bajaradilar, hayot mashaqqatlarida toblanadilar. Adibning qahramonlari har qanday holatda ham insoniylikka xiyonat qilmaydi. Ayrim hikoyalarida «Martin Iden» va «Uch qalb» romani dunyo adabiyotining nodir namunalari sanaladi.

Jek London 1916-yil vafot etadi.

HAYOTGA MUHABBAT

(Hikoya)

Ular oqsoqlanib soyga tomon tushib borardilar. Hamrohlardan biri, oldinda borayotgani toshloq yerda qoqilib gandaraklab ketdi. Ikkalasi ham charchab holdan toygan va tishlarini tishlariga qoʻyib taqdirga tan berganliklari yuzlaridan koʻrinib turardi – bu uzoq vaqt chekkan qiyinchiliklari oqibati edi.

Orqalaridagi qayish bilan tortib bog‘langan og‘ir yuklari yelkalarini ezardi. Ikkalasida ham bittadan miltiq. Ikkalasi ham bukchayib ko‘zlarini yerdan uzmay borardilar.

– Qani endi yashirib qo‘ygan joyimizdagi o‘qlardan hozir ikkitaginasini bo‘lsa, – deb qo‘ydi ulardan biri.

Azbaroyi madorsizlikdan ovozi zaif chiqdi. U juda behafsalalik bilan gapirardi. Toshlariga urilib, ko‘piklanib oqayotgan sutdek oppoq suvga endi oyoq bosgan sherigi esa unga hech narsa deb javob bermadi.

Ikkinchisi ham sherigi orqasidan suvga tushdi. Suv muzdek sovuq bo‘lishiga qaramay, ular oyoq kiyimlarini yechmadilar. Suv shu qadar sovuq ediki, oyoqlari barmoqlarigacha uvishib qoldi. Ba‘zi joylarda suv tizzadan kelardi. Shunda suv shitob bilan urganda, ular o‘zlarini tutolmay, gandaraklab ketardilar. Orqada kelayotgan yo‘lovchi silliq toshga tiyg‘anib ketib, yiqilishiga oz qoldi, og‘riqdan qattiq ixrab yubordi, ammo yiqilmadi. Boshi aylandi, shekilli, munkib ketib, xuddi havodan madad so‘raganday, bo‘sh qo‘lini oldinga cho‘zdi. O‘zini o‘nglab oldi-da, oldinga qadam bosdi, lekin yana toyib ketib, yiqilishiga sal qoldi. Shundan keyin, to‘xtab o‘z sherigiga qarab qo‘ydi: sherigi esa orqasiga ham qaramay, hamon oldinga qarab ketmoqda edi. Orqada qolgan bir narsani o‘ylagandek birpas qimirlamay turdi, keyin:

– Menga qara, Bill, oyog‘imni chiqarib oldim, shekilli! –deb qichqirdi. Bill oyoqlarini sudrab, sutdek oppoq suvdan kechib borardi. U orqasiga biror marta ham qayrilib qaramadi. Sherigi uning orqasidan qarab turardi. Uning yuzi avvalgidek hech narsani ifoda qilmasa-da, ko‘zlarida yaralangan bug‘u singari chuqur qayg‘u ifodasi aks etdi.

Mana Bill qarshi qirg‘oqqa o‘tib oldi-da, kalovlanib yurib ketdi. Suvning o‘rtasida turgan hamrohi undan ko‘zini olmay qarab turdi. Uning lablari shu qadar titrar ediki, o‘siq sariq mo‘ylovi uchib-uchib ketardi. U tilining uchi bilan qovjiragan lablarini bir yalab oldi-da:

– Bill! – deb qichqirdi.

Bu falokatga yo‘liqqan odamning jon achchig‘idagi qichqirig‘i edi, ammo Bill qayrilib ham qaramadi. Ketib qolgan sherigining orqasidan uzoq vaqt qarab turdi: sherigi lapanglab, oqsoqlanib, qoqilib-suqilib, tepalikda ko‘ringan egri-bugri chiziqlar tomon asta-sekin ko‘tarilib borardi. Bill to tepalikni oshib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lguncha, sherigi orqasidan qarab turdi. Shundan keyin u tarafdin ko‘zini uzdi-da, Bill ketganidan keyin yolg‘iz o‘zi qolgan yerni bir-bir ko‘zdan kechirib chiqdi.

U butun og‘irligini bir oyog‘iga solib turib, soatini oldi, soat to‘rt edi. So‘nggi ikki hafta ichida u hisobni yo‘qotib qo‘ydi: iyulning oxiri yoki avgustning boshlari bo‘lganligi sababli quyosh shimoli-g‘arbda bo‘lishi kerak edi. U janub tomonga qaradi. Mana shu ko‘rimsiz tepalik orqasida, allaqayerdadir, Katta Ayiq ko‘li bor, xuddi o‘sha tomonda Kanada sahrosidan mudhish Shimoliy Qutb doirasi o‘tadi, deb o‘ylab qo‘ydi. U turgan soy Kappermayn daryosining irmog‘i, Kappermayn esa shimol tomonga oqib, Koronatsiya ko‘rfaziga, Shimoliy Muz dengiziga quyiladi. Uning o‘zi u yerlarga hech qachon bormagan, lekin buning hammasini Gudzon ko‘rfazi kompaniyasining xaritasida ko‘rgan edi.

U o‘zi yolg‘iz qolgan joyini yana bir marta ko‘zdan kechirdi. Tevarak-atrof jimjit, ko‘rimsiz edi. Na daraxt, na buta, na o‘t-o‘lan ko‘rinadi – poyonsiz va dahshatli sahrodan boshqa hech narsa yo‘q. Uning ko‘zlarida qo‘rquv ifodalari ko‘rindi.

– Bill! – deb pichirladi. – Bill! – deb takrorladi u yana ketidan. Poyonsiz sahro go‘yo qudratli kuchi bilan bosayotganday, o‘zining mudhish sokinligi bilan ezayotganday bo‘ldi: u loyqalanib oqayotgan soy o‘rtasida cho‘qqayib o‘tirib qoldi. U xuddi bezgak tutayotgandek qaltirab ketdi, shu payt miltig‘i shalp etib suvga tushdi. Bu uni o‘ziga keltirdi. U qo‘rquvni yengib, es-hushini yig‘di, keyin qo‘lini suvga tiqib, paypasladi-da, miltig‘ini topdi. So‘ng mayib oyog‘iga og‘irlik kamroq tushsin deb, yukni chap yelkasiga oldi-da, og‘riqdan basharasini burishtirib, juda ehtiyotlik bilan asta-sekin qirg‘oqqa tomon yurdi. U to‘xtamay yuraverdi. Og‘riqqa sira parvo qilmay, Bill oshib o‘tgan tepalik ustiga shoshapisha dadil chiqaverdi. Tepalikka chiqib qarasa, vodiya hech kim ko‘rinmadi. Uni

yana qo‘rquv bosdi, keyin qo‘rquvni yengib, qopini chap yelkasiga yana ham ko‘proq surib, oqsoqlanib-oqsoqlanib pastga tusha boshladi.

Vodiyning pastligi chalchiqzor bo‘lib, chimliq jiqqa suv edi. U har qadam bosganda suv sachrar, nam chimliqdan oyog‘ini har ko‘targanida, shalop-shulip etgan tovush chiqardi. U Billning izidan yurishga intilib, ko‘loblarni aylanib o‘tar yoki chimliqlarda xuddi orol singari cho‘qqayib turgan toshlar ustidan borardi.

U yolg‘iz qolgan bo‘lsa ham, yo‘lidan adashmadi. Yana biroz yurganidan keyin atrofini pastakkina, nimjon, quruq pixta va archalar o‘rab olgan kichikkina Titchinichili ko‘liga yetib borishini bilardi, bu ko‘lning nomi mahalliy tilda «Kichik og‘ochlar o‘lkasi» degan ma‘noni anglatardi. Shu ko‘lga bir ariq kelib quyiladi, suvi ham loyqa emas. Ariq bo‘ylarida qamish o‘sadi. Buni u yaxshi eslaydi – lekin u yerda daraxt yo‘q. Shu yerdan g‘arbga tomon boshqa bir ariq oqadi, shu ariq yoqalab u Diz daryosiga qadar boradi. Xuddi o‘sha yerda to‘nkarib, ustiga tosh bostirib qo‘yilgan qayiqni topadi. O‘sha qayiqning ostida miltiq o‘qi, qarmoq, qarmoq iplari, kichik bir to‘r, umuman, ovqat topish uchun zarur bo‘lgan narsalarning hammasi yashirib qo‘yilgan. Bundan tashqari, o‘sha yerda oz bo‘lsa ham un, bir parcha go‘sht, loviya ham bor.

Bill uni o‘sha yerda kutib turadi, keyin ikkisi Diz daryosi bilan Katta Ayiq ko‘liga boradilar, undan keyin ko‘ldan o‘tib janubga, to Makkenzi daryosiga yetib olguncha, janubga qarab boraveradilar. Janubga, hamma vaqt janubga qarab boraveradilar, qish esa ularni quvib boradi. Tez oqar soy va jilg‘alar muz bilan qoplanadi, sovuq tushadi, ular esa janubga, Gudzon ko‘rfazidagi faktoriyalardan biriga yetib oladilar, u tomonlarda baland-baland azamat daraxtlar o‘sadi va oziq-ovqat ham istagancha topiladi.

Zo‘rg‘a sudralib borayotgan yo‘lovchi mana shular haqida o‘ylar edi. Lekin yurish qanchalik og‘ir bo‘lmasin, Billuni yolg‘iz tashlab ketmaydi degan fikrga ishonish undan ham qiyin edi. Bill hech shubhasiz uni narsalar yashirilgan joyda kutib o‘tiradi. U shunday deb o‘ylashi kerak, aks holda, bundan keyin kurashni davom ettirishning hech hojati yo‘q – unda oyoqni cho‘zish-u, o‘lib qo‘ya qolishdan boshqa iloj yo‘q. Quyoshning xira gardishi shimoli-g‘arb tomonga

sekin-asta yashirinayotgan qishdan qochib, janub tomonga qo'yiladigan har qadamini bir necha bor hisoblab chiqdi. U narsalar yashirilgan joydagi va Gudzon kompaniyasining omboridagi oziq-ovqat zaxirasini qayta-qayta o'z xayolidan kechirdi. Ikki kundan beri u hech narsa yegani yo'q, lekin undan ilgari ham to'yib ovqat yemagan edi. U tez-tez egilib, rangsiz botqoq mevalarini uzib og'ziga solar va chaynab yutib borardi. Mevalar juda sersuv, suvi ichiga ketib, og'zida faqat taxir va qattiq urug'largina qolardi. Bu mevalar qorin to'yg'izmasligini u bilardi, shunday bo'lsa ham, ularni sabr bilan chaynar, chunki umid achchiq haqiqat bilan hisoblashishini istamas edi.

Soat to'qqizlarda u oyog'ining katta barmog'ini o'tkir tosh qirrasiga urib oldi. Charchoq va darmonsizlikdan gandarab, yiqilib tushdi. Bir yonboshiga ag'nab, anchagacha qimirlamay yotdi. Birozdan keyin orqasidagi qop qayishini yelkasidan chiqarib, ixrab-ixrab o'tirib oldi. Hali uncha qorong'i tushganicha yo'q edi, g'irashirada toshlar orasini paypaslab, quruq xas-cho'p yig'a boshladi. Bir tutam xas-cho'p yig'ib, o't yoqdi, keyin kotelokka suv solib, burqsib yonayotgan o'tga qo'ydi.

U qopini ochib hammadan burun gugurtlarni sanab ko'rdi. Hammasi bo'lib oltmish yetti dona gugurt cho'pi bor edi. U yanglishgan bo'lmay deb, gugurt cho'pini uch marta sanab chiqdi. Gugurti uch bo'lakka ajratib, har bir bo'lagini bir qog'ozga o'radi. Bir bo'lagini bo'sh hamyonga solib qo'ydi, ikkinchisini ohori to'kilgan shapkasining astariga tiqdi, uchinchisini esa ko'kragiga yashirib qo'ydi. Shundan keyin uni birdan qo'rquv bosdi: uch bo'lak gugurti yana qaytadan ochib sanab ko'rdi. Gugurt cho'plari avvalgidek oltmish yetti dona edi.

Oyoq kiyimini o'tga tutib quritdi, mokasini julduri chiqib ketgan, odehyaldan tikilgan paypoqlari teshik, oyoqlari bo'lsa qontalash bo'lib ketgandi. To'pig'i shishib, xuddi tizzasidek yo'g'on bo'lib ketgandi. U odehyallardan bittasining chetidan uzun qilib yirtib oldi-da, to'pig'ini mahkam siqib bog'ladi. Keyin yana bir necha parcha yirtib, mokasini va paypoq o'rnini bosar deb, oyog'iga aylantirib o'radi-da, qaynagan suvdan ichib oldi, soatni buradi, so'ng odehyalga o'ranib yotdi.

U dong qotib uxladi. Yarim tunga borib qorong'i tushdi, lekin bu uzoqqa ho'zilmadi. Shimoli-sharqdan quyosh ko'tarildi, to'g'rirog'i, o'sha tomondan tong yorisha boshladi, chunki quyosh yuzini quyuq tuman qoplagan edi. Soat oltida u chalqancha holda uyqusidan uyg'ondi, kulrang osmonga qaradi va och qolganini sezdi. Tirsagiga suyanib, qaddini ko'targan edi, qulog'iga qattiq pishqirgan tovush eshitildi. Qarasa, unga hushyorlik va qiziqish bilan bir bug'u qarab turibdi. Bug'u undan ellik qadamcha narida turardi. Shu ondayoq tovada jizillab qovurilayotgan bug'u go'shtining hidi dimog'iga urilgandek, o'zi go'sht mazasini totgandek bo'ldi. Beixtiyor o'qi yo'q miltig'ini olib o'qtaldi, tepkisini bosib yubordi. Bug'u cho'chib bir chekkaga tashlandi va tuyoqlarini tapillatib qochib ketdi.

U so'kinib, miltig'ini uloqtirib tashladi, ixrab-ixrab o'rnidan turishga urinib ko'rdi, ancha uringandan keyin zo'rg'a turib oldi. Bo'g'inlari xuddi zanglab qolgandek edi, qaddini rostlash yoki bukish juda mashaqqatli edi. Nihoyat, u oyoq bosganidan keyin ham odamga o'xshab tik turib olish uchun rosa bir minutcha urindi.

U chog'roq bir tepalik ustiga chiqib, atrofga nazar tashladi. Bo'zrang chimliq dengizdan boshqa hech narsa – na daraxt, na biron buta – hech narsa ko'rinmasdi. Osmon bo'z rangda edi. Quyosh na nur sochadi, na yilt etgan shu'lasini ko'rsatadi. U shimol qayoqda ekanini, kecha kechqurun bu yerga qaysi tomondan kelganini eslay olmadi. Lekin u yo'ldan adashmagan edi. Buni u yaxshi bilardi. U tezda Kichik og'ochlar o'lkasiga yetib oladi. U o'lka shu yaqin orada, chap tomonda bo'lishi kerak, ehtimol, xuddi mana shu ko'rinib turgan tepalikning narigi tomonidadir.

U tepalikdan qaytib tushib, yo'lga otlandi. Tugunini tugdi, uch bo'lak qilib yashirgan gugurtlari turibdimi, yo'qmi deb paypaslab ko'rdi, lekin sanab o'tirmadi. U bug'uning terisidan tikilgan xaltachaga qarab turib, xayol surib qoldi. Xalta uncha katta emas, ichidagi narsalari bilan bir hovuch kelardi. Lekin og'irligi o'n

bash qadoq bo'lib, boshqa yukning og'irligidan qolishmasdi – uni mana shu tashvishga solardi. U xaltani bir tomonga surib qo'yib, boshqa narsalarni o'ray boshladi. Keyin xaltachaga qaradi-da, uni shartta qo'liga oldi, xuddi sahro uning qo'lidan oltinni tortib olayotgandek, atrofga xo'mrayib qaradi. Yana o'rnidan turib yo'lga tushganida, boshqa narsalar qatori xaltacha ham uning orqasida edi.

U chapga burildi. Ahyon-ahyonda to'xtar va botqoq mevalaridan terib yer edi. Uning oyog'i butunlay qotib qoldi, o'zi borgan sari kuchliroq oqsar, lekin oyoq og'rig'i qornidagi og'riqqa qaraganda hech gap emasdi. Ochlik azobi uni ko'proq qiynar, qornidagi og'riq esa unga ich-ichdan azob berardi. Endi u Kichik og'ochlar o'lkasiga yetib olish uchun qaysi tomonga yurishni bilmasdi. Mevalar uni ochlik azobidan qutqarolmas, til va tanglaylarini lovullatib achitardi. Kichikroq bir soylikka yetib borganida, toshlar orasidan qanotlarini qoqib, qirqirlashib bir to'p oq kaklik ko'tarildi. U kakliklarga qarab tosh otdi, lekin tegizolmadi. Keyin u yukini yerga qo'yib, xuddi chumchuq poylagan mushukdek, kakliklarning orqasidan pusib-o'rmalab bora boshladi. Shimi o'tkir tosh qirralarga tegib yirtilib ketdi, tizzalaridan oqqan qon iz qoldirib borardi. Lekin ochlik azobi shu qadar kuchli ediki, u boshqa hech qanday og'riqni sezmasdi. U chalchiqzor chimliqlar ustidan o'rmalab borar, kiyimlari shalabbo bo'lib ketgan, badani sovuqdan dir-dir titrardi-yu, lekin u faqat ovqat haqida o'ylar, boshqa hech narsani sezmasdi. Atrofidan ha deganda par etib uchib ketayotgan kakliklarning qir-qiri endi uni masxara qilayotgandek tuyuldi. U kakliklarni so'kib qo'ydi-da, ularga qarab qichqirmoqqa boshladi. Bir gal u kaklikka juda yaqin kelib qoldi, qush chamasi uxlab yotgan bo'lsa kerak. U qush toshlar orasidagi uyasidan parillab uchib chiqmaguncha, odam uni ko'rmadi. Kaklik bexosdan parillab chiqib qolganiga qaramay, odam changal soldi. Qo'lida qushning uchta pati qoldi. U uchib ketayotgan qush orqasidan uzoq qarab turdi, kaklik go'yo uning boshiga katta halokat keltirgandek, odam ko'nglida qushga nisbatan cheksiz nafrat uyg'ondi. Keyin orqasiga qaytib, yukini ko'tarib oldi.

Choshgohda u bir botqoqqa yetib keldi, bu yerda ov ko‘proq edi. Xuddi unga o‘chakishganday, oldidan yigirmatacha bug‘u o‘tib ketdi, ular shunday yaqindan o‘tdiki, miltiq bilan bemalol otib olsa bo‘lardi. Bug‘ularni quvlagisi keldi, quvlasa ushlab olishiga juda ishonardi. Uning oldidan kaklik tishlagan bir qora tulki ham o‘tib ketdi. U qichqirib yubordi. Shunday qattiq qichqirdiki, cho‘chib ketgan tulki o‘zini bir chetga urdi, ammo kaklikni og‘zidan tushirmadi. Kechqurun u qamishlar orasidan oppoq ohakdek loyqalanib oqayotgan ariqcha yoqalab borardi. Bir qamishning ostidan mahkam ushlab, xuddi piyozga o‘xshagan bir narsani sug‘urib oldi. Qamishning tomiri yumshoq bo‘lib, chaynaganda qarsqars ovoz chiqarar edi. Lekin mazasi taxir, xuddi chalchiqzor mevasiga o‘xshagan sersuv bo‘lib, och qorinni to‘yg‘izmasdi.

U yukini yerga tashladi-da, xuddi kavsh qaytarayotgan molga o‘xshab kavshana-kavshana qamishlar orasidan o‘rmalab ketdi. U juda charchagan, biroz orom olgisi, yotib uxlagisi kelardi, lekin Kichik og‘ochlar o‘lkasiga yetib olish orzusi, undan ham zo‘rroq bo‘lgan ochlik azobi unga tinchlik bermasdi. U bunday uzoq shimolda qurt va qurbaqa bo‘lmasligini bilsa ham, chuqurchalardan qurbaqa axtarar, oyoqlari bilan yerni titkilab, qurt qidirar edi.

U har bir ko‘lmakni sinchiklab qaradi. Nihoyat, qosh qorayganida bir chuqurda bittagina baliq suzib yurganini ko‘rib qoldi. U qo‘lini yelkasigacha suvga tiqdi. Lekin baliq cha qo‘lidan sirg‘alib chiqib ketdi. U baliqni ikki qo‘llab tutmoqchi bo‘lib suvni loyqalatib yubordi. Esi-dardi baliq bilan bo‘lib, hayajondan suvga tushib ketdi, beligacha suvga botdi. Suvni shunday loyqalatib yubordiki, baliqni ko‘rib bo‘lmay qoldi. Shundan keyin u suvning tinishini kutib turdi.

U yana baliqni tutish bilan ovora bo‘ldi, suvni yana loyqalatib yubordi. Ortiq kutishga toqati qolmadi. Yukka qo‘shib bog‘langan paqirchani oldi-da, chuqurdagi suvni chetga olib to‘ka boshladi. Avvaliga u zo‘r berib ishladi, usti-boshi shalabbo bo‘lib ketdi, shoshganidan suvni chuqurga shunday yaqin to‘kar ediki, suv yana qaytib chuqurga oqib tushardi. So‘ngra u qo‘lining titrashi va yuragining qattiq urishiga qaramay, xotirjam ishlashga qaror berdi. Yarim soatdan keyin chuqurchada bir hovuch ham suv qolmadi. Biroq baliq yo‘q bo‘lib qolgandi. Uning

ko'zi toshlar orasidagi bir yoriqqa tushdi. Baliq shu yoriqdan katta bir chuqurga o'tib ketibdi, u chuqurda suv shu qadar ko'p ediki, uning suvini bir kecha-yu bir kunduzda ham tamom qilib bo'lmadi. Yoriq borligini ilgari bilganida, hammadan burun uni tosh bilan berkitib qo'ygan bo'lardi, shunda baliq uning qo'lidan qochib qutulolmasdi. Odam chalchiq yerga o'tdi-da, alamiga chidayolmay yig'lab yubordi. Boshda sekin-sekin yig'ladi. Keyin atrofni o'rab olgan shafqatsiz cho'lni uyg'otmoqchi bo'lganidek ovozining boricha ho'ngrab yig'layverdi. A'zoyi badani titrab, uzoq yig'ladi.

U o't yoqdi. Qaynagan suvdan ancha ichib, biroz isidi, yotish uchun tosh ustiga kechagidek joy qildi. Yotishdan avval gugurtning ho'l, quruqligini tekshirib ko'rdi va soatini burab qo'ydi. Odeyal ho'l va muzdek edi. Og'riqdan oyoqlari o'tday yonar, lekin u faqat ochlik azobini sezar edi, xolos. Kechasi har xil ziyofatlar, mehmondorchiliklar va dasturxonga tortilgan turli noz-ne'matlarni tushida ko'rib chiqdi.

U sovuq qotib uyg'ondi, tobi qochgandi. Quyosh ko'rinmasdi. Yer-u ko'kning bo'zrang tusi yana ham quyuqlashgan, qattiq shamol esar, birinchi qor tepaliklarni oppoq libosga burkagan edi. U o't yoqib suv qaynatguncha havo yana ham quyuqlashgandek, yana ham sovuqlashgandek tuyuldi. Laylakqor yog'a boshlagan edi. Qor avvaliga yerga tushishi bilan eriyverdi, lekin bora-bora ko'payib, yer betini qoplab oldi-da, quruq xas-cho'plarni ho'l qilib, o'tni o'chirdi.

Bu unga yukini orqasiga ko'tarib, boshi og'gan tomonga qarab yo'lga chiqish uchun signal bo'ldi. U endi Kichik og'ochlar o'lkasi haqida ham, Bill haqida ham, Diz daryosi sohilida qayiq ostiga yashirilgan narsalar haqida ham o'ylamasdi. Uning xayoliga ovqatdan bo'lak narsa kelmasdi. Ochlik uni aqldan ozdirdi. U qayoqqa ketayotganini ham o'ylamay qo'ydi. Unga endi ikki dunyo bir qadam bo'lib qolgandi. Ishqilib, tekis yerda yursa bo'lgani edi. Yo'lda ketarkan, u mazasi achchiq bir o'simlik topdi, giyohdan qancha topsa, hammasini yedi. Lekin bu giyoh juda oz ekan, u yerga yoyilib o'sganidan, qor tagida qolgan edi.

Shu kecha u o't yoqmadi, suv ham qaynatmadi, odeyal ichiga kirib oldi-da, ochligicha yotib qoldi. Qor asta-sekin sovuq yomg'irga aylandi. Yuziga yomg'ir

tomchilari tushayotganini sezib tez-tez uyqusidan uygʻonardi. Tong otib, yana quyoshsiz, bulutli kun boshlandi. Yomgʻir tingan. U endi ochlik toʻgʻrisida oʻylamay qoʻygandi. Qorni sal-pal ogʻrirdi, xolos, ammo bu ogʻriq unga unchalik azob bermasdi. Uning fikri biroz ravshanlashdi. Endi u yana Kichik ogʻochlar oʻlkasi haqida, Diz daryosi boʻyiga yashirib qoʻygan narsalar haqida oʻylay boshladi.

U yirtiq odevaydan qolgan qismini yana uzunasiga yirtib, shilinib qontalash boʻlib ketgan oyogʻini bogʻladi, chiqqan toʻpigʻining lattasini yangiladi-da, yana yoʻlga tushishga hozirlandi. Yukni koʻtarib olishdan oldin bugʻu terisidan tikilgan xaltaga uzoq tikilib turdi-yu, yana xaltani oʻzi bilan olib ketdi.

Yomgʻir qorni eritib yuborgandi, tepachalarning choʻqqilarigina oqarib turardi. Quyosh koʻrinib qoldi, bundan foydalanib yoʻlovchi dunyoning toʻrt tomonini belgilab oldi, yoʻldan adashganligi aniq boʻldi. Soʻnggi kunlarda chap tomonga koʻproq ketib qolgan boʻlsa kerak, endi u toʻgʻri yoʻlga tushib olish uchun oʻng tomonga qarab yura boshladi.

Ochlik azobi unga kor qilmay qolgan edi-yu, lekin u oʻzining holdan ketganini sezdi. Dam olgani tez-tez toʻxtar, yerdan meva terar va qamishlarni tomiri bilan sugʻurib olardi. Uning tili qaqrab, shishib ketdi. Ogʻzida ham achchiq va bemaza taʼm bor edi. Hammadan koʻproq uni yuragi bezovta qilardi. U bir necha qadam bosmasdan, yuragi duk-duk urib ketar, qinidan chiqib ketay deb dukkillab ura boshlardi-da, nafasi boʻgʻilib, boshi aylanar, oʻzidan ketib qolay derdi.

Tush paytida u katta bir chuqurda ikkita tanga baliq suzib yurganini koʻrib qoldi. Chuqurning suvini quritib boʻlmasdi. Lekin u oʻzini ancha bosib olgandi, paqirchasi bilan baliqlarni tutib oldi. Baliqlar jimjiloqdek-jimjiloqdek kichkina edi. Lekin uning uncha ovqat yegisi yoʻq edi. Qorin ogʻrigʻi ancha pasaygandi. U baliqlarni xomligicha ogʻziga solib, hafsala bilan chaynay boshladi. Ishtahasi boʻlmasa ham, ovqat yeyishga oʻzini majbur qildi, chunki yashamoq uchun ovqat yeyish zarurligini yaxshi bilardi.

Kechqurun u yana uchta tanga baliq tutdi, ikkitasini yeb, uchinchisini ertalabga olib qo'ydi. Quyosh onda-sonda uchrab turgan xashaklarni quritgandi, u suv qaynatib ichib, biroz isidi. O'sha kuni u o'n mildan²⁶⁰ ortiq yo'l bosolmadi. Ertasiga yuragi qattiq urib, besh milga yaqin yo'lni bosib o'tdi. Qorni ortiq og'rimay qo'ydi. Endi u notanish yerlardan borardi, bug'ular tez-tez uchrar, hatto bo'rilar ham ko'rinib qolardi. Uning qulog'iga ularning uvillagani tez-tez chalinardi. Bir marta u pusib yo'lni kesib o'tayotgan uchta bo'rini ko'rib qoldi.

Yana tun kirdi. Tongda u biroz o'ziga kelib, xaltaning qayishini yechdi-da, ichidagi oltinni yerga to'kdi. Oltinni bab-baravar ikki qismga bo'ldi. Bir bo'lagini lattaga o'rab, uzoqdan yaxshi ko'rinib turadigan bir tepalikka, toshlar orasiga yashirib qo'ydi. Ikkinchi qismini yana xaltaga solib, og'zini bog'ladi. Keyin u bitta-yu bitta odeyalini yirtib, oyoqlarini o'radi. Lekin u hamon miltig'ini tashlamasdi, chunki Diz daryosi bo'yida yashirib qo'yilgan narsalar orasida patronlar bor, axir.

Bugun hamma yoqni quruq tuman qopladi. Shu kuni u yana ochlik azobini tortdi. Yo'lovchi juda zaiflashib qolgan, tez-tez boshi aylanar, vaqti-vaqti bilan hech narsani ko'rmay qolardi. U endi tez-tez qoqilar, yiqilar edi. Bir marta u kaklik uyasi ustiga yiqilib tushdi. Uyada endigina tuxumni yorib chiqqan kaklik bolalari bor ekan. U shoshib-pishib ularni tiriklayin og'ziga sola boshladi. Kaklik bolalarining suyaklari uning tishlari orasida xuddi tuxum po'stlog'i singari qasirlar edi. Ona kaklik uning tepasida charx aylanib, uchib yurar va achchiq-achchiq faryod qilardi. Odam miltiq qo'ndog'i bilan kaklikni urib tushirmoqchi bo'ldi, lekin qush chap berib qochdi. Keyin u kaklikka tosh ota boshladi, qanotini sindirdi. Kaklik yaralangan qanotini sudrab, bir tomonga qarab qochdi. Odam uning orqasidan quvlashga tushdi.

Kaklik bolalari uning ishtahasini yana ham ochib yubordi. U kalovlanib, oqsoqlanib, goh kaklikka tosh otib bo'g'iq tovush bilan qiyqirar, goh har

²⁶⁰ M i l – qadimdan qo'llab kelingan, turli davlatlarda har xil qiymatlarga ega bo'lgan uzunlik o'lchovi. Geografik milya – 7420 m; dengiz milyasi – 1852 m.

yiqilganda chidam bilan oʻrnidan turib, qovogʻini solib, indamay qadam tashlar edi, boshi aylanganda hushidan ketmaslik uchun koʻzlarini ishqalar edi.

Kaklik orqasidan quvib borayotib, pastlikdagi bir chalchiqzorga duch keldi. Uning koʻzi hoʻl chimliqdagi odam iziga tushdi. Bu izlar uniki emasligi ravshan edi. Billning izlari boʻlsa kerak. Lekin u toʻxtab turolmasdi, chunki kaklik tobora undan uzoqlashar edi. U qushni quvlay berib charchatdi, lekin oʻzining ham tinkasi quridi. Kaklik yonboshiga agʻdarilib ogʻir-ogʻir nafas olib yotardi, lekin odam ham oʻn qadamcha berida entikib yotar, qushga yetib olishga sira ham madori qolmagandi. Odam biroz dam oldi, lekin qush ham nafasini rostlagandi. U qoʻl uzatish bilan qush tipirlab qochdi. Yana quvishga tushdi. Qosh qorayib, qush koʻzdan gʻoyib boʻldi. Odam juda charchaganligidan madori qurib qoqildi va orqasidagi yuki bilan yiqildi-da, yuzlari shilini ketdi. U anchagina qimirlamay yotdi, keyin yonboshiga agʻdarilib, soatini burab qoʻydi-da, tong otguncha shu holatda yotib qoldi.

Yana tuman bosdi. Odeyalning yarmisi oyoqni oʻrashga ketdi. Billning izini u qaytib topolmadi. Endi unga baribir edi. Ochlik uni tinmay olgʻa haydardi. Bordi-yu... Bordi-yu, Bill ham adashib qolgan boʻlsa-chi? Tushga borib u juda ham holdan toydi. U yana oltinni ikkiga boʻldi. Bu gal oʻlchab oʻtirmay, yarmisini yerga toʻkib qoʻya qoldi. Kechga borib, odeyalning yarmini, paqircha va miltiqni olib qolib, oltinning hammasini yerga toʻkib tashladi.

Baʼzi bir fikrlar uning miyasini juda chulgʻab olgandi. Tasavvurida miltiqda xuddi bir oʻq bordek, u esa buni koʻrmay qolgandek edi. Shu bilan bir vaqtda miltiqda oʻq yoʻqligini yaxshi bilardi. Lekin bu xom xayol uni sira tinch qoʻymasdi. Pirovardida miltigʻini qarab, oʻqning yoʻqligiga ishonch hosil qildi. Shunday hafsalasi pir boʻldiki, goʻyo u, haqiqatan ham, oʻq borligini kutgan edi.

Yarim soat oʻtdi. Keyin miyasiga yana oʻsha fikr keldi, u bu fikrni miyasidan chiqarib tashlayolmadi-da, oʻzini biroz ovutish uchun miltigʻini yana tekshirib chiqdi. Ahyon-ahyonda miyasi ishlamay qolar, oʻzi esa jonsiz narsadek beixtiyor kalovlanib borar edi; gʻalati xayollar va bemaʼni tasavvurlar uning miyasini qurtday kemirar edi. Lekin u tez oʻziga kelardi, chunki ochlik uni hamma vaqt

haqiqatga qaytishga majbur qilardi. Bir marta uning ko‘z oldida shunday bir ajib manzara paydo bo‘ldiki, hushidan ketib qolishiga sal qoldi. Uning oldida bir ot turardi. Ot! U ko‘zlariga ishonmadi. Ko‘z oldi jimirlashib, atrofni tuman bosganday bo‘ldi. U zo‘r berib ko‘zini ishqaladi, ko‘z oldi ravshanlanganda qarasa, qarshisida ot emas, kattakon bir targ‘il ayiq turibdi. Ayiq unga o‘qrayib-o‘qrayib qarardi. U miltig‘ini yelkasidan oldi-yu, shu ondayoq esini yig‘di. Miltiqni qo‘yib, munchoq qadalib tikilgan qinidan pichog‘ini sug‘urdi. Uning oldida go‘sht va hayot turardi. Bosh barmog‘i bilan pichoqning tig‘ini tekshirib ko‘rdi. Pichoqning tig‘i ham, uchi ham o‘tkir edi. U hozir ayiqqa tashlanib, uni o‘ldiradi. Lekin uning yuragi xuddi xavfdan ogohlantirayotgandek, duk-duk ura boshladi. Keyin birdan yuragi qinidan chiqar darajada sakrab ketdi; miyasi xuddi iskanjaga olgandek qattiq og‘ridi, ko‘z oldi qorong‘ilashdi. Hozirgina jo‘sh urib turgan botirlik o‘rnini qo‘rquv egalladi: u shu qadar zaif tortib ketdiki, ayiq hujum qilsa, nima bo‘ladi? U mumkin qadar haybatliroq bo‘lib ko‘rinish uchun qaddini rosladi, pichoqni qo‘liga olib, to‘g‘ri ayiqning ko‘zlariga tikildi. Yirtqich lapanglab oldinga bir qadam bosdi, ikki oyog‘ini ko‘tarib o‘kirib yubordi. Odam qochganida, ayiq uning orqasidan quvgan bo‘lardi. Lekin odam qo‘rquvni bosib, o‘rnidan qimirlamadi; u ham yirtqich hayvonday dahshat bilan o‘kirib yubordi, bu o‘kirik qo‘rquv ifodasi edi, chunki qo‘rquv yashash uchun kurash bilan chambarchas bog‘liq.

Ayiq undan qo‘rqmay tik turgan mana shu sirli maxluqdan hayiqib, o‘kircanacha bir tomonga chekindi. Lekin odam o‘rnidan qimirlamadi. U xavf o‘tib ketguncha qaqqayib turaverdi, keyin xuddi bezgak tutgandek, titrab-qaqshab ho‘l chimliqqa yiqildi.

U biroz o‘ziga kelib, qo‘rquv ichida yana yo‘lga tushdi. U endi ochlikdan o‘lishdan emas, balki hayot uchun kurashning so‘nggi intilishlari so‘nguncha yirtqich hayvonlar panjasida o‘lib ketishdan qo‘rqardi. Atrofida bo‘rilar izg‘ib yuribdi.

Bo‘rilar ikkita-ikkitadan, uchta-uchtadan bo‘lib, tez-tez uning yo‘lini kesib o‘tishardi. Lekin ular odamga yaqin kelishmasdi. Ular juda ham ko‘p emasdi. Bundan tashqari, ular qarshilik ko‘rsatmaydigan bug‘ularni ovlashga o‘rganishgan

edi, ikki oyoqli g'alati maxluq esa chang solib qolsa ham, tishlab olsa ham ajab emasdi.

Kechga borib u yerda sochilib yotgan suyaklarni ko'rib qoldi. Bo'rilar xuddi mana shu yerda ovni qo'lga tushirishgan edi. Bir soat ilgari bu bug'ucha sakrab-sakrab, ma'rab yurgandi. Odam top-toza qilib qo'yilgan, yarqiroq qizg'ish suyaklarga qarab turdi. Suyaklarning rangi qizg'ish edi, chunki undagi hayot hali so'nmagandi. Kechqurunga borib, ehtimol, uning taqdiri ham shunday bo'lar. Hayot shunaqa, hayot bevafo va bebaqo. Lekin hayot alam chektiradi, o'limda esa qiynalish yo'q. O'lmoq uxlamoqdir, o'lim orom olmoqdir. Bo'lmasa nima uchun u o'lishni istamaydi?

Lekin u uzoq o'ylab o'tirmadi. Ko'p o'tmay u cho'kka tushdi-da, suyaklarni kemira boshladi, suyaklarga qizg'ish tus berib turgan hayotning oxirgi nishonalarini so'rmoqqa tutindi. Go'shtning o'tmishdan qolgan xotira singari bo'lib tuyulgan sezilar-sezilmas mazasi uni o'zini yo'qotar darajada hayajonga soldi. Suyakni tishlari orasiga olib, g'ajiy boshladi. Goh suyak sinar, goh uning tishi sinardi. Keyin u suyakni tosh bilan yanchib, ochko'zlik bilan yuta boshladi. Shoshilganidan toshni barmoqlariga urar, ammo qancha hovliqmasin, nima uchun og'riqni sezmayotirman deb ajablanib qo'yardi.

Qor va yomg'irli kunlar yetib keldi. U endi qachon yotib, qachon yo'lga tushganini eslay olmasdi. Vaqtni surishtirmay, kechasi ham, kunduzi ham yo'l bosdi, yiqilgan yerida dam oldi, undagi so'nayotgan hayot uchquni alangalandi deguncha yana oldinga qarab o'rmaladi. Odam endi hayot uchun kurashmay qo'ydi. Undagi hayotning o'zi o'lishni istamas, shuning uchun ham uni ilgariga haydardi. U ortiq azob hekmasdi. Uning asablari uyushib qolgan, miyasi esa g'alati xayollar, shirin tushlar bilan to'la edi.

U yo'lda borarkan, bitta qo'ymay yig'ishtirib olgan suyaklarni tinmay so'rar va chaynar edi. U ortiq tepaliklarga ko'tarilmas, ariqlarni kechib o'tmasdi, u endi keng vodiidan oqib o'tayotgan anhor yoqalab borardi. Uning ko'ziga xayoliy manzaralar ko'rinardi. Uning tani bilan joni birga borardi-yu, shunday bo'lsa ham,

ular bir-biridan ajralgandek edi: ularni bir-biriga bog‘lab turgan hayot rishtasi shu qadar ingichka edi.

Bir kuni u yassi tosh ustida yotganida hushi o‘ziga keldi. U uzoq vaqtgacha qimirlamay yotdi. Quyosh saxiylik bilan nur sochib, uning ayanchli badanini isitar edi. U ming azob-uqubat bilan bir yonboshiga ag‘darildi. Pastda katta sokin bir daryo oqib yotardi. Bu daryo odamga notanish edi: bu uni ajablantirdi. U notanish daryoning oqimini shoshmasdan, sovuqqonlik bilan to ufqqa qadar kuzatdi-da, daryoning uzoqda yarqirab turgan dengizga quyilayotganini ko‘rdi. Shunday bo‘lsa ham, bu narsa uni sira hayajonlantirmadi. «Qiziq, – deb o‘yladi u. – Ko‘zimga shunday ko‘rinyaptimi yoki miyam aynib qoldimikin?» Dengiz o‘rtasida langar tashlab turgan kemani ko‘rganida bu fikrning to‘g‘ri ekanligiga yana bir bor ishondi. U bir zumga ko‘zlarini yumib yana ochdi. Qiziq, o‘sha narsalar yana ko‘rindi. Bunga ajablanmasa ham bo‘lardi. Miltig‘ida patron bo‘lmaganidek, mana shu sahroning qoq o‘rtasida dengizning ham, kemanding ham bo‘lishi mumkin emasligini bilardi u.

Orqadan xirillagan bir tovush eshitildi, bu xo‘rsinishmi, yo‘talmi – bilib bo‘lmas edi. G‘oyat zaiflik va karaxtlikni juda sekinlik bilan yengib, u ikkinchi yonboshiga ag‘darildi. Yaqinida hech narsa ko‘rinmadi. U sabr bilan kuta boshladi. Yana xirillagan va yo‘tal tovushi eshitildi. Yigirma qadamcha narida o‘tkir qirrali ikki toshning orqasidan bir bo‘rining kulrang boshi ko‘rindi. Uning quloqlari boshqa bo‘rilarniki singari tik emas, ko‘zlari xira va qon quyilgan, boshi solingan. Bo‘ri kasal bo‘lsa kerak: u tinmay aksa urar va yo‘talar edi.

«Hech bo‘lmaganda bunisi haqiqatdir» deb o‘yladi u va sarob pardasi bilan qoplanmagan, haqiqiy dunyoni ko‘rish uchun boshqa yonboshiga ag‘darildi. Lekin dengiz hali ham ilgarigidek uzoqda yaltirab turar, kema ham aniq ko‘zga chalinardi. Ehtimol, bu rostdan ham haqiqatdir. U ko‘zlarini yumib o‘ylay boshladi. Pirovardida hamma narsa ayon bo‘ldi. U shimoli-sharqqa qarab yurgan va Diz daryosidan uzoqlashib, Kappirmayn daryosi vodiysiga kelib qolgan. Sokin oqayotgan shu daryo Kappirmayn daryosining xuddi o‘zginasi. Yaltirab turgan dengiz Shimoliy Muz dengizi. Bu kema kit ovchilarining kemasi bo‘lib, Makkenzi

daryosi dengizga quyiladigan joydan sharq tomonga ancha ketib qolgan. Bu kema Koronatsiya ko'rfazida turibdi. U bir vaqtlar ko'rgan Gudzon ko'rfazi kompaniyasining xaritasini esladi-yu, shunda bor gap ravshan va tushunarli bo'lib qoldi.

U yerga o'tirib oldi-da, eng zarur ishlar haqida o'ylab ketdi. Oyoqlarini o'rab bog'lagan odeyal parchalari titilib ketganidan oyoqlari shilini qip-qizil go'sht bo'lib qolgandi. Eng so'nggi odeyalni ham ishlatib bo'lgan. Miltiq bilan pichoq yo'qolgan. Qalpog'i ham tushib qolibdi, qalpoq bilan birga astariga yashirilgan gugurt ham yo'qolgandi, lekin qog'ozga o'rab, hamyoniga yashirib qo'ygan gugurt hali ham turibdi. U soatiga qaradi, soati yurib turar va o'n birni ko'rsatardi. Soatni burab turgan bo'lsa kerak.

U xotirjam, aqli joyida edi. Juda ham holdan toyganiga qaramay, og'riqni sezmas, ovqat yegisi ham kelmasdi. Ovqat haqida o'ylagisi ham kelmasdi. U nima qilmasin, hammasini idrok hukmi bilan qilardi. U shimining pochasidan to tizzasigacha yirtib oldi-da, to'pig'ini o'rab bog'ladi. Chelakchasini nima uchundir tashlamagan edi. Kemaga qarab yo'l solishdan avval suv qaynatib ichish kerak – bu safarning juda og'ir bo'lishini u oldindan bilardi.

U juda sekin qimirlar, shol odamdek qaltirar edi. Quruq xashak yig'moqchi bo'ldi-yu, lekin o'rnidan turolmadi. Bir necha marta o'rnidan turishga urinib ko'rdi, bo'lmagach, emaklab ketdi. Bir gal hatto kasal bo'rining oldiga juda yaqin borib qoldi. Bo'ri istar-istamas o'zini chetga oldi va zo'rg'a tilini qimirlatib, tumshug'ini yaladi. Uning tili sog'lom bo'rinikidek qizil emas, kulrang, sarg'ish bo'lib, yelim singari quyuq shilliq bilan qoplangan. Odam qaynagan suvdan ichdi-da, deyarli kuch-quvvatdan qolgan bo'lsa ham, o'rnidan turishga, hatto yurishga ham madori yetishini his qildi. Daqiqa sayin to'xtab dam olardi, bazo'r qadam tashlar, bo'ri ham uning orqasida xuddi shu yo'sinda sudralib borardi.

Qorong'i tushib, yarqirab turgan dengiz zulmat ichiga g'arq bo'lganida, u oraliqdagi masofa ko'p emas to'rt milga qisqarganini angladi.

Tun bo'yi kasal bo'rining yo'talishi va ba'zan bug'u bolalarining ma'rashi eshitilib turdi. Atrofda hayot qaynamoqda, u kuch-quvvatga to'la, sog'lom hayot.

U esa orqasidan kasal bo'ri ergashib kelayotganini, kasal odam avval o'ladi degan umidda ekanligini tushunar edi. Ertalab turib qarasa, bo'ri unga g'amgin va ochko'zlik bilan tikilib turibdi. Bo'ri dumini qisib, xuddi tinkasi qurigan it kabi boshini quyi solib turardi. Bo'ri sovuq shamolda qaltirar, odam xirillagan tovush bilan unga so'z qotganida, tishini ko'rsatib irillar edi.

Ufqdan yorqin quyosh ko'tarildi. Odam choshgohga qadar yiqilib-surilib yaltiroq dengizda turgan kemaga qarab yurdi. Tushdan keyin u bir izga duch keldi. Bu boshqa bir odamning izi bo'lib, u odamning emaklab yurgani bilinib turardi. Ehtimol, bu Billning izidir» deb o'yladi u xotirjam. Unga baribir edi. To'g'risi, u hech narsani sezmay, hech narsadan hayajonlanmay qo'ygan edi. U hatto og'riqni ham sezmasdi. Qorin bilan asablari go'yo mudrab qolgandek. Lekin hali so'nmagan hayot uchquni uni olg'a boshlardi. U juda charchagan, lekin sira o'lgisi kelmas edi. Shuning uchun ham u chalchiqzordan meva terib yer, tanga baliq ovlar, suv qaynatib ichar va olazarak bo'lib kasal bo'rini kuzatar edi.

U o'rmalab o'tgan boshqa odamning izidan borardi. Ko'p o'tmay, o'zidan oldingi odamning manziliga yetib keldi. Ho'l chimliq ustida kemirib tashlangan suyaklar va bo'rining iziga ko'zi tushdi. Yerda xuddi o'zinikiga o'xshash, o'tkir tishlar tortqilab yirtgan bug'u terisidan tikilgan xalta yotardi. Bunday og'ir yukni ko'tarishga madori kelmasa ham, kuchsiz barmoqlari bilan qopni yerdan ko'tarib oldi. Bill oltinlarini so'nggi daqiqalarga qadar tashlamagan. Ha-ha-ha! U hali Billning ustidan masxara qilib kuladi, tirik qoladi va xaltani yarqirab turgan dengizdagi kemaga olib ketadi. U xuddi qarg'aning qag'illashiga o'xshagan bo'g'iq ovozda dahshatli qilib kulardi. Kasal bo'ri ham unga jo'r bo'lib xirillagan tovush bilan uvilladi. Odam darhol jim bo'ldi. Agar mana shu suyaklar Billniki bo'lsa, shu toza kemirilgan, qizg'ish suyaklar Billniki bo'lsa, qanday qilib uning ustidan kulyapti-ya!

U yuzini o'girib oldi. Nima qilsin, Bill uni tashlab ketdi, lekin u Billning oltinlarini olmaydi, uning suyaklarini kemirmaydi. «Agar mening o'rnimda Bill bo'lganida shunday qilgan bo'lardi» deb o'ylab qo'ydi va kalovlanib yo'lga tushdi.

U kichkina bir ko‘lga duch keldi. Baliq yo‘qmikan deb chuqurchaga engashib qaradi-yu, xuddi ilon chaqqandek seskanib o‘zini orqaga tashladi. Suvda u o‘z aksini ko‘rib qoldi. Basharasi shu qadar qo‘rqinchli ediki, bu diydasi qotib qolgan odamning ko‘ngliga vahima soldi. Ko‘lchada uchta baliq suzib yurardi, lekin ko‘lcha kattagina bo‘lib, suvni quritishga uning qurbi yetmasdi. U baliqlarni chelakcha bilan tutishga urinib ko‘rdi, keyin bu fikrdan qaytdi. O‘lgundek harchaganidan suvga yiqilib, cho‘kib ketaman deb qo‘rqdi. Cho‘kib ketishidan qo‘rqib, u qumloq sohilda yog‘och xodalar ko‘p bo‘lsa ham, sol yasab, daryodan suzib ketishga jur‘at qilolmadi. O‘sha kuni u kemagacha bo‘lgan masofani uch milga qisqartdi. Ertasiga esa ikki mil yo‘l bosdi. Endi u xuddi Billga o‘xshab o‘rmalab borardi. Beshinchi kun kechqurun kemaga yetish uchun yana yetti mil yo‘l qolgan edi; endi bir kunda bir mil yo‘l bosishga ham madori qolmadi. Erta kuzning iliq kunlari hali tugamagan edi, u esa goh o‘rmalar, goh hushidan ketib yiqilardi, kasal bo‘ri esa yo‘talib, aksa urib, uning orqasidan qolmay sudralib borardi. Odamning tizzalari qip-qizil go‘sht bo‘lib ketgan, tovonlari bundan ham badtar edi. Ko‘ylagidan yirtib olib tizza va tovonlarini o‘rab bog‘lagan bo‘lsa ham, orqasidan chimliq va toshlar ustiga qonli iz qoldirib borardi. U bir marta orqasiga qayrilib qarab, bo‘rining ochko‘zlik bilan qonli izlarini yalayotganini ko‘rib qoldi. Agar bo‘rini bir yoqliq qilmasa, holi nima kechishini juda yaxshi bilardi. Shundan keyin hayotda uchrashi mumkin bo‘lgan kurashlarning eng shiddatlisi boshlandi: emaklab borayotgan kasal odam, uning orqasidan sudralayotgan kasal bo‘ri – ikkisi ham chala o‘lik holda bir-birini poylashib, sahrodan sudralib bordilar.

Bo‘ri sog‘ bo‘lganida, odam bunchalik qarshilik ko‘rsatib o‘tirmagan bo‘lardi, lekin mana shu badburush, deyarli o‘laksa bo‘lib qolgan razil maxluqning qorniga tushishini o‘ylasa, ko‘ngli aynir edi. U yana alahlay boshladi, yana ko‘ziga allanimalar ko‘rina boshladi, bu safar uning o‘ziga kelishi ancha qiyin bo‘ldi.

Bir marta xuddi qulog‘i ostida kimdir tez-tez nafas olayotganini eshitib, hushiga keldi. Tepasida turgan bo‘ri o‘zini orqaga tashladi va qoqilib ketdi-da, nimjonligidan yiqilib tushdi. Bu juda kulgili edi, lekin odam kulmadi. U hatto qo‘rqmadi ham. U endi qo‘rqish nimaligini ham sezmay qolgan edi. Uning ongi bir

daqiqaga ravshanlashdi, u o'ylab ketdi. Kemaga qadar endi ko'pi bilan to'rt mil yo'l qolgandi. U tuman bosgan ko'zlarini ishqalab, kemani juda ravshan ko'rdi, yarqirab turgan dengizni kesib o'tayotgan oq yelkanli qayiqchani ham ko'rdi. Lekin bu to'rt millik masofani bosib o'tishga holi qolmagan edi. Odam buni bilardi, shuning uchun ham bezovtalanmadi. Yarim mil ham yo'l bosa olmasligiga aqli yetardi. Shunday bo'lsa ham yashashni istardi. Shuncha azob-uqubatlardan keyin o'lib ketish bema'nilik bo'lardi. Taqdir undan juda ko'p narsa talab qilardi. Joni halqumiga tiqilganda ham u o'limga bo'ysunishni istamasdi. Ehtimol, bu aqlsizlik edi, lekin u o'lim changaliga tushib qolgan bo'lsa ham, uning changalidan qutulib chiqish uchun jon-jahdi bilan kurashaverdi.

U ko'zlarini yumib, bor kuchini to'pladi. Xuddi to'lqin singari uning vujudini bosib olayotgan alahsirashga yon bosmaslik uchun o'zini tetik tutishga urinardi. Bu to'lqin o'qtino'qtin ko'tarilib, uning ongini xiralashtirardi. Ba'zan u chorasiz tipirchilab, o'zini bilmay qolar, keyin yana bir amallab hushini yig'ar edi.

U qimirlamasdi, chalqancha yotganicha kasal bo'rining xirillagan tovushi tobora yaqinroq eshitilayotganiga quloq soldi. Bo'rining nafasi juda yaqindan eshitila boshladi-yu, qurg'ab qolgan til xuddi shildiroq qog'oz singari uning yuzini timdaladi. Qo'llari yuqoriga cho'zildi, barmoqlari xuddi changak singari bukildi, lekin mehnati zoye ketdi. Tez va ishonch bilan harakat qilish uchun kuch kerak, unda esa kuch yo'q.

Bo'ri sabrli edi, lekin odam undan ham sabrliroq edi. U hushdan ketib qolmaslik uchun urinib va bo'rini poylab, yarim kun qimirlamasdan yotdi. Bo'ri uni yemoqchi edi, qo'ldan kelsa, odam ham bo'rini yemoqchi edi. Vaqti-vaqti bilan u hushidan ketib qolar, shunda u uzoq-uzoq tushlar ko'rar edi; lekin tushida ham, o'ngida ham mana hozir bo'ri tili bilan meni yalaydi deb kutib yotardi.

Nafas tovushini eshitmadi, lekin bo'ri uning qo'lini yalayotganligini sezib o'ziga keldi. Odam kutib yotdi. Bo'ri uning qo'lini tishlari orasiga olib kuchining boricha qisdi, keyin u shuncha vaqt kutgan g'animatiga tishlarini qattiqroq botiraverdi. Lekin odam ham shu paytni sabrsizlik bilan kutgandi, uning tishlangan qo'llari bo'rining jag'ini qisdi. Bo'ri bazo'r o'zini himoya qilardi, odam bir qo'li

bilan uning jag'ini qisardi, ikkinchi qo'lini ham uzatib bo'rining tomog'idan bo'g'a boshladi. Besh daqiqadan keyin odam o'zining butun og'irligi bilan bo'rini bosib tushdi. Bo'rini bo'g'ib o'ldirish uchun uning kuchi yetmas, shunda odam tishi bilan bo'rining tomog'iga yopishdi, uning og'zi yungga to'ldi. Yarim soat o'tdi, odam o'z tomog'iga issiq qon quyilayotganini sezdi. Xuddi uning og'ziga eritilgan qo'rg'oshin quyilayotgandek, uni yutish bir azob edi. Lekin u o'zini chidashga majbur qildi. Keyin odam chalqanchasiga ag'darildi-da, uyquga ketdi.

Kit ovlovchi «Bedford» kemasida ilmiy ekspeditsiya a'zolari bor edi. Ular kema palubasida turib, qirg'oqda g'alati bir maxluqni ko'rib qolishdi. Bu maxluq qum ustida zo'rg'a o'rmalab dengiz tomonga kelardi. Olimlar buning nima ekanligini bilolmadilar, tabiatshunos bo'lganliklari uchun qayiqchaga o'tirib qirg'oqqa suzib ketdilar. Ular tirik bir maxluqni ko'rdilar, lekin uni odam deb bo'ladimi?! U hech narsani eshitmas, hech narsani tushunmas, qum ustida ulkan qurt singari buralar edi. U oldinga deyarli siljimas, lekin orqasiga ham qaytmasdi, buralib-buralib oldinga qarab harakat qilar va soatiga yigirma qadamdan yo'l bosardi.

Uch hafta o'tgandan keyin u «Bedford» kemasida karavotda yotgan holda ko'z yoshlarini oqizib, o'zining kimligi va qanday mashaqqatlarni boshidan kechirganini hikoya qilib berdi. U onasi, serquyosh janubiy Kaliforniya apelsin daraxtlari va gullar orasiga ko'milgan uyi haqida poyma-poy gapirib berdi.

Bir necha kun o'tganidan keyin u olimlar va kapitan bilan birga kayut-kampaniyada o'tirar edi. U ovqatning mo'lligidan quvonar, boshqalarning og'ziga tushib yo'q bo'lib ketayotgan har bir luqma uni zo'r tashvishga solardi. Uning aqli joyida, lekin stol atrofida o'tirgan odamlarga nafrat bilan boqardi.

Ovqatning tamom bo'lib qolishidan qo'rqib, bezovta bo'lardi. U hadeb oshpazdan, xizmatchi boladan, kapitandan ovqat zaxirasini surishtirardi. Ular yuz martalab tasalli bersalar ham ishonmas, o'z ko'zi bilan ko'rgani ovqat omboriga tez-tez tushib turardi. Kemadagilar uning o'nglanayotganini sezib qoldilar. U kun sayin semiraverdi.

Olimlar bosh chayqab turli taxminlar qilishardi. Unga ovqatni kamroq bera boshladilar, lekin shunda ham semirib, qorin sola boshladi. Matroslar bunga kulishardi, ular gap nimada ekanligini bilishardi. Olimlar uning orqasidan poylab, sirni bilib oldilar. Ertalab nonushtadan keyin u bakka chiqar va matroslarga xuddi tilanchiday qo‘l cho‘zardi. Matros kulib, unga suxari berardi. U ochko‘zlik bilan suxarini olar va xuddi oltinga ko‘zi tushgan xasisdek, nonni qo‘ltig‘iga urardi. Boshqa matroslar ham yo‘lini topib, uni quruq qo‘ymasdi. Olimlar indamay uni o‘z holiga qo‘yib qo‘ydilar. Ular o‘ziga bildirmay uning karavotini tekshirdilar. Karavotning osti suxari bilan to‘la edi. To‘shakning ichiga ham suxari to‘ldirgan ekan. Har bir burchakka suxari yashirilgan. Lekin uning miyasi joyida edi. U faqat, yana och qolguday bo‘lsam deb shuning chorasini ko‘rardi, xolos. Olimlar bu kasallik tez o‘tib ketadi degan fikrda edilar. Haqiqatan ham, “Bedford” kemasi San-Fransisko gavaniga langar tashlamasidanoq bu kasal o‘tib ketdi.

«HAYOTGA MUHABBAT» HIKOYASI HAQIDA

Jek London “Hayotga muhabbat» hikoyasida insonni tabiat kuchlari bilan yonma-yon, unga basma-bas tarzda tasvirleydi. Insonning kurashuvchanligi va umidiga urg‘u beradi. Hikoya qahramonining hayotga bo‘lgan muhabbati o‘lim ustidan g‘alaba qozonadi.

Hikoya o‘ziga xos syujet qurilishiga ega. Boshida yo‘lga chiqqan, aniqrog‘i borgan yo‘lidan iziga qaytayotgan ikki yo‘lovchining holati tavsirlanadi. Ulardan biri – Bill oyog‘i cho‘loqlanib qolgan sherigini tashlab ketadi. Shundan keyin bepoyon kengliklarda bittagina qahramonning o‘zi qoladi.

Yo‘lda boshidan kechirgan mashaqqatlari, ochlikdan sillasi qurib, tabiatning turli ne‘matlaridan tatib ko‘rishlari, atrofidagi hayvon va qushlarni tutib yeyishga urinish va boshqalari juda ta‘sirli va aniq tasvirlanadi.

Ortda qolgan yo‘lovchini Jek London negadir nomlamaydi. Oddiygina qilib «odam» deb qo‘ya qoladi. Bu bilan adib nima demoqchi bo‘lgan? Balki muallif mana shu birgina obraz misolida butun insoniyatning matonatini, sabr-bardoshini aks ettirib bermoqchi ham bo‘lgandir?

Odatda, Jek London asarlarida oltin izlovchilar, oltinni qo‘lga kiritish yo‘lida turli mashaqqat va sarguzashtlarga duch kelgan insonlar taqdiridan hikoya qiladi.

«Hayotga muhabbat» hikoyasining ikki qahramoni ham kerak manzilga yetib borib, xaltalariga keraklicha – o‘zlari ko‘tarishga kuchi yetguncha oltin solib olgan ikki kimsa. Shu ikki inson oltin bilan sinaladi.

Hikoya mazmunida inson uchun bu olamda oltindan ko‘ra muhimroq narsa, ya‘ni tirik qolish, halovatda yashash va o‘z maqsadiga erishish yo‘lida tinimsiz intilish muhimligiga doir fikrlar mujassam topgan.

O‘zi istamagan holda Billdan ajralib qolgan yo‘lovchi olib kelayotgan zilzambildek oltinlardan avval yarmini, keyingi safar hammasini tashlab yuboradi. Kimsasiz joyda yeyishga bir burda noni, yordamga cho‘ziladigan birorta qo‘l bo‘lmagan odam uchun oltinning aslo qadr-qiymati yo‘q. Och qolgan va hayot uchun kurashayotgan kimsaga oltin foyda bermaydi.

Yo‘lovchi bir manzilga yetganida uni tashlab ketgan sherigi Billning oltin solingan xaltasi va bo‘rilar ship-shiydam qilib tozalagan suyaklariga duch keladi. Hamrohini yolg‘iz tashlab ketgan, oltinga muhabbat qo‘ygan odamni qanday ayanchli oqibatlar kutib turganini kitobxon ko‘rib, to‘g‘rilik, sadoqat, insof kabi bebaho insoniy tuyg‘ular ustida mulohaza yuritadi. Yozuvchi tiriklik qadriga urg‘u berish uchun «o‘lim changaliga tushib qolgan» qahramonini turli to‘siqlarga ro‘baro‘ qiladi; kimsasiz sahro, suv, ko‘lmak, ayiq, bo‘ri – bular yo‘lovchiga hayotga muhabbatini oshirish uchun vosita vazifasini bajaradi. Yo‘lovchi yo‘lida davom etib, to‘siqlarga duch kelganida siz ham o‘zingizni go‘yoki u bilan birga his etasiz. Ba‘zida yonginangizdan bug‘ular yugurib o‘tganida, noiloj o‘kinasiz, gohida esa bahaybat targ‘il ayiq qarshisida turgandek kalovlanasiz; yo‘lovchining taxir, nordon botqoq mevalarini yeb afti burishgani ham beixtiyor sizga ta‘sir ko‘rsatadi. Bu esa jahon adabiyotining betakror adibi Jek Londonning o‘ziga xos qalam tebratish uslubidan darak beradi.

«U juda charchagan, lekin sira o‘lgisi kelmas edi. Shuning uchun ham u chalchiqzordan meva terib yer, tanga baliq ovlar, suv qaynatib ichar va olazarak bo‘lib kasal bo‘rini kuzatar edi». U o‘z yo‘lida davom etar ekan, butun o‘y-xayoli

tirik qolish bilan band. Hayoti soʻnib borayotgan tinimsiz aksa urib, yoʻtalgan kasal boʻri odamga ergashib yuribdi. Kasal boʻrining quvvati ketgan, hujum qilishga madori yoʻq. Boʻri odamning harakatsiz qolishini, oʻlimini kutadi.

Adib oʻquvchiga oʻlim va hayot chegarasida yurgan odam bilan boʻrini qiyoslashga imkon beradi. Odam boʻrini, boʻri esa odamni yeyishga tayyor. Biroq har ikkovida ham mador yoʻq. Odamda esa yashashga umid bor. Shuning uchun uncha uzoq boʻlmagan masofadan koʻziga koʻrinib turgan dengiz va undagi kemaga yetib olish uchun harakat qiladi. Bir mahal koʻzi ilinganda och, kasal boʻri tishlarini uning qoʻliga botira boshlaydi. Odam boʻrining jagʻiga yopishadi, kuchi yetmasligini bilgach, u tishi bilan boʻrining tomogʻiga yopishadi.

Odam gʻolib keladi. Hikoya tugashida “gʻalati maxluq”ni kit ovlovchi ilmiy ekspeditsiya aʼzolari oʻlimdan qutqargani bayon etiladi. Siz hikoya qahramonining oʻlimdan qutulgani uchun mamnun boʻlasiz; kema dagilarga oʻz boshidan oʻtganlarini soʻzlab bergan, pokiza taomdek neʼmat qadrini bilgan bu kimsaning kelgusida saodatli hayot kechirishiga ishonasiz. Lek Londonning mahorati shundaki, hikoyadagi harakatlanayotgan qahramon tegrasidagi har bir narsa-predmatni, jonli va jonsiz narsalarni, yemish uchun turli oʻsimlik, mayda baliqchalar va hasharotlarni tatib koʻrayotgan odam holini juda real-aniiq tasvirlaydi.

Har kim oʻzini ushbu hikoya qahramoni oʻrniga qoʻyib koʻrishi tabiiy. Shu maʼnoda Jek Londonning mazkur asari oʻquvchida tinch-xotirjam hayot toʻgʻrisida oʻylantiradi; koʻnglida ezgu hislar kuchayishiga yordam beradi.

Aziz oʻquvchi, bu hikoya sizda katta taassurot uygʻotishi tabiiy. Hikoya sizda Alloh bergan neʼmatlarga nisbatan shukronalik, doʻstga sodiqlik va, eng asosiysi, hayotga muhabbat tuygʻularini orttirsam, yozuvchi oʻz muxlislari oldidagi adabiy vazifasini tugal bajargan boʻladi, albatta.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

1. Jek Londonning romani berilgan qatorini aniqlang.

A) Izgʻirin bolalari B) Dengiz boʻrisi

- C) Martin Iden D) B va C javob to'g'ri
2. Shoir o'z mamlakatining shimoliy o'lkasi haqida qaysi asarida yozgan?
- A) Izg'irin bolalari B) Dengiz bo'risi
- C) Martin Iden D) B va C javob to'g'ri
3. Jek Londonning asarlarida doim nima uyg'unlashgan?
- A) kurashchan insonlarning hayoti tasvirlanadi.
- B) zahmatkash insonlarning hayoti tasvirlanadi
- C) Jek London qahramonlari har doim erkka intiladilar
- D) barcha javob to'g'ri
4. «Martin Iden», «Dengiz bo'risi» ushbu asarlar qaysi janrda yozilgan?
- A) roman B) hikoya C) qissa D) drama
5. Jek London ijodi davomida qancha hikoya yozadi?
- A) 100dan ziyod B) 150dan ziyod
- C) 200dan ziyod D) 250dan ziyod

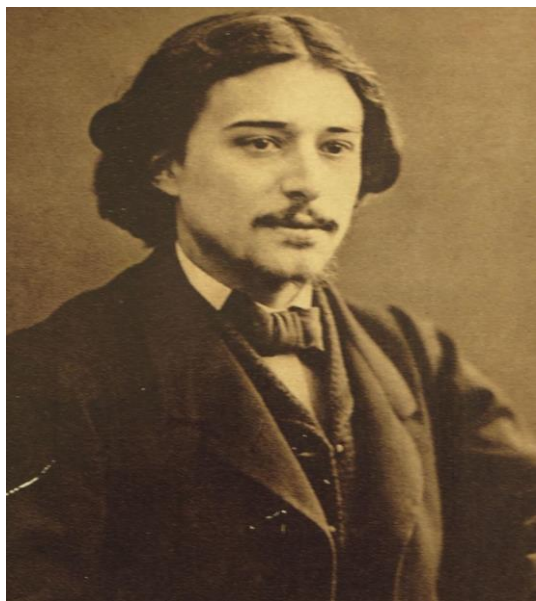

Savol va topshiriqlar:

1. Matndan inson va tabiat munosabati tasvirlangan epizodlarni qayta o'qing, ularga munosabat bildiring.
2. Bill hamrohini qachon, qayerda va nima uchun tashlab ketdi? Matndan aynan o'sha joyni topib o'qing va Billga baho bering?
3. Yo'lovchi nima sababdan xaltasidagi oltinlardan voz kechdi?
4. Hikoya qahramoni yo'l bo'yi qorin to'ydirish g'amida qanday mashaqqatlarni boshdan kechiradi?
5. Adib o'z hikoyasiga kasal bo'ri obrazini nima sababdan kiritgan?
6. Kasal bo'ri bilan yo'lovchi holatini o'zaro qiyoslab, fikr bildiring.
7. Hikoya qahramoni qanday qilib tirik qoldi?
8. Ushbu asarning tarbiyaviy qiymatini tushuntirib bering.
9. Jek London asarlari asosida suratga olingan filmlarni ko'rganmisiz?
10. Shu hikoya mazmuniga yaqin film tomosha qilgan bo'lsangiz, badiiy asar va filmga xos xususiyatlarni qiyoslang

53 – § ALFONS DODE. «SO‘NGGI SABOQ» HIKOYASI

Mashhur adib Alfons Dode o‘zining roman va hikoyalari bilan fransuz adabiyoti tarixida yorqin iz qoldirdi. U 1840-yil 13-mayda Fransiyaning Nim shahrida tug‘ilgan. Yoshlik yillari maktablarda muallim bo‘lib ishlaydi. O‘n yetti yoshida Ernest ismli akasi bilan Parijga ko‘chib borishadi. Ularning maqsadi jurnalistika bilan mashg‘ul bo‘lish va shu orqali tirikchilik o‘tkazish bo‘ladi. Yoshi yigirmaga yetmasidanoq bir qancha jurnallar

bilan muxbir hamda teatr tanqidchisi sifatida hamkorlikni yo‘lga qo‘yadi. «Tegirmonimdan xatlar» (1869) deb nomlangan birinchi kitobida hikoyalari jamlangan edi. Bu hikoyalarda oddiy insonlar hayoti tabiat bilan uyg‘unlikda, shuningdek, ularning halol mehnat bilan turmush kechirishlari xalq og‘zaki ijodidagi hikoyat va ertaklarga o‘xshash uslubda tasvirlanadi.

Yoshlikdagi mashaqqatli yillari to‘g‘risida avtobiografik xarakterga ega bo‘lgan «Kichkintoy» (1868) nomli roman yozadi. Dastlabki ikki kitobi bilan A. Dode fransuz adabiy muhitida shuhrat topadi. O‘z davrining Gyustav Flober, Emil Zolya, shuningdek, o‘sha yillarda Parijda yashagan rus adibi Ivan Turgenev bilan yaqin munosabatda bo‘ladi, «Tarasonlik Tartaranning sarguzashtlari», «Kichik Fromon va katta Risler», «Roza va Ninetta» kabi bir qancha romanlar yozadi.

Adabiyotshunoslar uning ijodidagi ikki qirraga alohida urg‘u berishadi. Birinchisi – yumor, kinoya hamda tasvirdagi aniqlik. Ikkinchisi esa kuzatishlaridagi teranlik hamda adibning voqelikni naturalistik uslubda tasvirlaydigan yozuvchilarga usluban yaqinlashganidir.

A.Dodening XIX asr 80-yillarida yozgan asarlarida psixologik tahlil yetakchilik qiladi.

1867-yilda adib uylanadi. Undan uch farzand dunyoga keladi.

A.Dode 1897-yil 17-dekabrda Parijda vafot etadi.

SO'NGGI SABOQ²⁶¹

(Hikoya)

O'sha kuni ertalab maktabga juda ham kech qolayotgan edim. Muallimdan tanbeh eshitishimni o'ylasam yuragim orqaga tortib ketardi. Ustiga-ustak mosye²⁶² Amel bizdan avvalgi dars mavzusini – sifatdoshlarni so'ramoqchi edi. Men esa yarimta so'z ham yodlamaganman. Bir zum xayolimga darsgakirmasdan sayr qilib yurish fikri keldi.

Havo juda ochiq va iliq edi...

O'rmon chetida sayroqi qorayaloqlarning kuylayotgani, taxta yo'nish zavodi ortidagi River o'tlog'ida nemislarning safda yurish mashg'ulotlarini bajarayotganliklari eshilib turardi. Bularning bari meni darsdagi sifatdosh qoidalaridan ko'ra ko'proq o'ziga jalb qildi, lekin men o'zimni qo'lga olib, maktabga yugurdim.

Meriya²⁶³ yonidan o'tayotib, e'lonlar taxtasi oldida to'planib turgan odamlarga ko'zim tushdi. So'nggi ikki yil ichida biz u yerda barcha ko'ngilsizlikdan xabardor bo'lar edik: boy berilgan janglar, rekvizitsiyalar, kommendant buyruqlari; o'ylanib qoldim:, «Yana qanday noxushliklar bo'lishi mumkin? »

Shu payt shogirdi bilan e'lonlarni o'qib turgan temirchi Vaxter meni chaqirib qoldi:

– Shoshma, bolakay, ulgurasan o'sha maktabingga.

U ustimdan kulyapti deb o'yladim va halloslagancha mosye Amelning uyi oldidagi gulzor tomonga yugurdim.

Odatda, dars boshida ko'chaga eshitarli darajada shovqin ko'tarilardi. Bolalar quloqlarini qo'llari bilan yopgancha o'tilgan mavzularni g'o'ng'illab

²⁶¹ Hikoya «Yoshlik» jurnalining 2015-yildagi 9-sonida nashr qilingan. (Rus tilidan Saidjalol Saidmurodov tarjimai).

²⁶² M o s y e – «janob» ma'nosida.

²⁶³ M e r i y a – shahar boshqarmasi binosi

takrorlashar, partani do‘mbira qilib chalishar, muallimimiz esa chizg‘ichi bilan tinchlantirishga urinardi:

– Sekinroq, sekinroq, bolalar!

Men mana shu shovqin-suron ostida joyimga sezdirmasdan o‘tirishni mo‘ljallagandim, ammo shu bugun yakshanba tongidek jimjit edi.

Ochiq oynadan o‘rtoqlarim allaqachon joy-joylarida o‘tirganini, mosye Amel esa vahimali chizg‘ichini qo‘ltiqlagancha u yoqdan bu yoqqa borib kelayotganini ko‘rdim. Bu jimjitlikda qanday qilib eshikni ochib kirsam ekan? Qo‘rquvdan qanchalik qizarib, qaltirayotganimni tasavvur qilib ko‘ring.

Xavotirim o‘rinsiz ekan, mosye Amel menga muloyim qaradi va erkalab dedi:

– Qani, Frans, o‘g‘lim, kira qol. Biz sensiz darsni boshlamoqchi bo‘lib turgandik.

Men stulni hatlab o‘tib o‘z joyimni egalladim. Shundagina, qo‘rquvim bosilganidan keyin, muallimning egnidagi dabdabali yashil syurtuk²⁶⁴, burama galstuk va boshidagi qora ipak taxyani ko‘rdim. U faqat inspektor tashrif buyurganida yoki mukofotlar taqdim etilayotganida shunday kiyinardi. Butun sinf ko‘zimga ajib va dabdabali bo‘lib ko‘rindi. Ammo meni boshqa holat hayron qoldirdi: ko‘pincha bo‘sh turadigan orqa o‘rindiqlarda qo‘lida uchburchak musiqa asbobi bilan qariya Xauzer, uning yonida sobiq mer, pochta va boshqa qishloq kishilari o‘tirardi. Ularning yuzi g‘amgin, Xauzerning tizzasida chetlari titilgan eski alifbe, uning ustida esa katta ko‘zoynak turardi.

Mosye Amel avvalgiday muloyim, lekin jiddiy ohangda hammamizga murojaat qildi:

– Bolalar, bugun sizlar bilan so‘nggi bor dars o‘tishimiz. Berlindan Elzas va Lotaringiya maktablarida faqat nemis tili o‘qitilishi haqida buyruq keldi. Yangi o‘qituvchi ertaga keladi. Bugun fransuz tilidan oxirgi mashg‘ulotimiz. Iltimos, e‘tiborliroq bo‘linglar!

²⁶⁴ S y u r t u k – uzunligi tizzagacha keladigan ustki kiyim.

Mana shu ikki og‘izgina so‘z meni larzaga soldi. Ax, razillar! Meriya devoriga ilingan e‘lon nima haqida ekanligiga endi tushundim.

So‘nggi fransuz tili darsi!..

Men bo‘lsam zo‘rg‘a yoza olardim! Demak, endi yozishni yaxshi o‘rganolmayman! Butun umr savodsiz bo‘lib qolaman! Darsga kirish o‘rniga qush uyasini axtarib yurganim, muzlagan Saara ko‘li ustida sirpanchiq uchib yo‘qotgan vaqtimga shunchalar achinib ketdimki! Biroz oldin zerikarli bo‘lgan kitoblar endi men uchun qadrdon do‘stlardek bo‘lib tuyuldi. Ulardan ajralish men uchun og‘ir edi. Mosye Amel-chi?! Xayolimda uni boshqa ko‘rolmaydigandek edim. Bir lahzada uning tanbehlari, chizg‘ich bilan jazolashlarini ham unutdim.

Bechora! U oxirgi dars sharafiga o‘zining bayramona liboslarini kiygandi. Orqa o‘rindiqlardagi qishloq odamlarining nima uchun bu yerda o‘tirishganlarini endi tushundim. Ular tez-tez bu yerga – maktabga kelib turmaganliklaridan afsusda edilar. Ularning bari muallimning qirq yillik halol xizmati uchun minnatdorlik bildirayotganga o‘xshab ko‘rinardi.

Ism-familiyam yangraganini eshitib xayolim bo‘lindi. Javob berish navbati meniki edi. Qaniydi, sifatdosh qoidalarini baland ovozda, tutilmasdan, dona-dona qilib gapirib bera olsam.

Biroq men hammasini chalkashtirib yubordim, og‘irligimni u oyog‘imdan bu oyog‘imga tashlab, ko‘zimni yerdan uzolmay turaverdim. Mosye Amel menga tikilgancha so‘zlay boshladi:

– Men seni koyimayman, Frans, o‘g‘lim, shundoq ham jazolanganligingni bilsang kerak. Har safar «Qayoqqa ham shoshildim, ertaga yodlayman» deb o‘ylaysan. Oqibati nima bo‘ldi? Biz elzasliklar o‘qishni doimo ortga suramiz – fojiamiz ham ana shunda. Sizlar o‘zingizni fransuz deb bilasiz, vaholanki, o‘z ona tillaringda to‘g‘ri gapirishni ham, yozishni ham eplay olmaysiz. Bunda sening aybing boshqalarnikidan kam emas, Frans, o‘g‘lim. Biz o‘zimizdan o‘pkalashimiz kerak. Ota-onalarimiz o‘qishlarimiz haqida ko‘p ham qayg‘uraverishmaydi. Maktabga jo‘natish o‘rniga qo‘shimcha aqchaga ega bo‘lish maqsadida sizlarni dalaga yoki fabrikaga ishlash uchun yuborishadi. Men o‘zim-chi? Men emasmi

sizlarga bilim berish o‘rniga bog‘dagi gullarni parvarishlashni zimmangizga yuklagan? Men emasmi, baliq ovlagim kelib qolganida sizlarni tap tortmay darsdan ozod qilgan?

Shundan so‘ng mosye Amel fransuz tili dunyodagi eng ajoyib til ekanligini, bu tilni asrashimiz lozimligini, chunki mustamlaka xalq o‘z ona tili yordamidagina yorug‘likka chiqa olishini uqtirdi... So‘ngra muallim grammatikadan ma‘ruza o‘qidi. Darsni yaxshi tushunayotganimdan o‘zim ham hayratda edim. Mosye Amel mavzuni juda ravon tushuntirardi. Avvallari darsni bunchalik diqqat bilan tinglamagandim. Muallimimiz ketish oldidan bor bilimini bizga qoldirmoqchidek edi go‘yo.

Grammatikadan so‘ng yozuvga o‘tdik. Mosye Amel namuna sifatida doskaga chiroyli husnixat bilan quyidagi so‘zlarni yozib qo‘ydi: «Fransiya, Elzas. Fransiya, Elzas».

Sinf suv quygandek jimjit, faqat qog‘oz ustida yugurayotgan qalamning qitirlashigina eshitilardi...nce, Alsace.

Maktab tomida kaparlarning g‘uv-g‘uvlagani qulog‘imga chalindi. O‘ylanib qoldim: «Hali ularni ham nemischa kuylashga majburlash kerakdir? »

Ko‘zimni daftardan uzganimda mosye Amelning maktab bilan qayta ko‘risholmaydigandek har bir narsaga sinchiklab qarayotganini ko‘rdim. O‘ylab ko‘ring-a, u qirq yillik umrini shu maktabga baxshida etdi. Eski stul va partalar kirlanib yaltirar, hovlidagi kashtan daraxtlari osmon qadar bo‘y cho‘zgan, ularning tagiga o‘tqazilgan x mell²⁶⁵ butun derazani to‘sib turardi. Uning uchun bularning hammasi bilan xayrlashish og‘ir edi. Axir, u ertaga bu yerlarni butunlay tark etadi.

Mosye Amel darsni oxirigacha yetkazishga o‘zida kuch topa oldi. Yozuvchizuvdan so‘ng tarix darsiga o‘tdik; keyin barchamiz xor bo‘lib harflarni qaytardik: ba, be, bi, bo, bu. Orqa o‘rindiqdagi qariya Xauzer ham ko‘zoynagini taqib, alifboni qo‘lida tutgancha bizga jo‘r bo‘ldi: uning ovozi hayajondan titrab

²⁶⁵ X m e l – o‘simlikning bir turi.

chiqardi; uni eshitib yig'lashni ham, kulishni ham bilmasdik. O, yo'q! Bu dars sira ham yodimdan ko'tarilmaydi...

To'satdan cherkov soati kun yarim bo'lganini, ibodatga shoshilish kerakligini eslatgandek bong ura boshladi. Shu onda deraza tagidan mashg'ulotdan qaytayotgan pruss askarlarining trubalari jarangladi. Mosye Amelning rangi bo'zdek oqardi va o'rnidan turdi.

– Do'stlarim, – dedi u, – do'stlarim, men, men...

Uning bo'g'ziga nimadir tiqilganday bo'ldi. Shunda u qo'liga bo'rni olib, katta harflar bilan kuchining boricha quyidagi so'zlarni yozdi:

«Yashasin Fransiya!»

Keyin u boshini eggancha, stulga o'tirib qotib qoldi va qo'li bilan bizga ishora qildi:

«Endi tamom... Ketinglar!»

«SO'NGGI SABOQ» HIKOYASI HAQIDA²⁶⁶

Fransuz adibining ushbu hikoyasi yosh bola tilidan bayon qilinadi. Uning ismi Frans. Adib Frans nazari bilan kichkinadek tuyulgan milliy-madaniy hodisaga nazar tashlaydi; baho beradi. Ayniqsa, hikoyada fransuz tili muallimi mosye Amelning g'amginlikka uyg'un jonkuyarligi va qat'iyati, o'z ona tili va yurtini yurak-yurakdan sevishi sezilib turadi.

To'g'risi, hikoyani tushunish uchun XIX asr Fransiya tarixini, ma'lum bir muddat qaysi mamlakatga qaram bo'lgani kabi ma'lumotlarni ham bilish lozim. Hikoyada Fransiyaning Elzas va Lotaringiya hududi o'z vaqtida nemislar tomonidan ishg'ol qilinganiga ishora bor. Undagi «... nemislarning safda yurish mashg'ulotlari» degan jumla, shuningdek, muallimning o'quvchilarga: « Bolalar, bugun sizlar bilan so'nggi bor dars o'tishimiz. Berlindan Elzas va Lotaringiya maktablarida faqat nemis tili o'qitilishi haqida buyruq keldi. Yangi o'qituvchi ertaga keladi. Bugun fransuz tilidan oxirgi mashg'ulotimiz. Iltimos, e'tiborliroq

²⁶⁶ Boqijon To'xliyev, Bahodir Karimov, Komila Usmonova Adabiyot. O'rta ta'lim muassasalarining 10-sinfi va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik-majmua

bo‘linglar!» degan murojaati hamda maktab tomida kaptarlarning g‘uv- g‘uvlagani qulog‘imga chalindi. O‘ylanib qoldim: «Hali ularni ham nemischa kuylashga majburlash kerakdir?» degan e‘tiroznomasi ham shundan dalolat beradi.

Hikoyada sinf xonasi, undagi har bir predmet birma-bir aniq tasvirlanadi. Ushbu darsga har kungidan boshqacharoq kiyinib kelgan muallimning ust-boshini batafsil ta‘riflaydi. U bamisoli bayramdagidek kiyingan. Bu, tabiiyki, adibning badiiy mahoratini ko‘rsatadi. Ammo fransuz xalqi bu yerda og‘ir musibatni boshidan kechirayotganiga, xuddi o‘z ona tillarini qabrga qo‘yayotgandek bo‘lganiga, ayni paytda sinf xonasida yoshi ancha katta kishilar ham o‘tirganlariga urg‘u beradi.

Hikoyadagi «biz fransuzlar doim o‘qishni orqaga suramiz» degan gap ham har kimni o‘ylantiradi. Hozirgi zamonga xolis baho beradigan bo‘lsak, nafaqat fransuzlar, balki butun dunyo yoshlari ham ko‘pincha yalqovlik bilan o‘qishni, bilim olishni orqaga suradi.

Hurmatli o‘quvchi! Siz ushbu hikoyani o‘qish jarayonida dilingizda bir marotaba bo‘lsa ham « iye, men ham shunday qilgandim, darsga kirishni istamay qish kunlari ko‘chada sirpanchiq uchgandim, bahor kunlari esa daraxtlarga tirmashardim» kabi o‘ylar kechgan bo‘lishi mumkin. To‘g‘risi, o‘tib borayotgan har bir daqiqa bir tomchi suvga o‘xshaydi, u yerga tushishi bilan singib yo‘qoladi. Uni qaytarib bo‘lmaydi.

Guvohi bo‘lganingizdek, hikoya qahramoni Frans ham vaqtini behuda o‘tkazib, so‘nggi fransuz tili darsida o‘z qilmishlaridan pushaymon bo‘lib o‘tiribdi.

Aziz o‘quvchi! Agar bu hikoyani jon-u dilingiz bilan berilib, hikoyadagi qahramonlar holatiga tushib o‘qisangiz, ta‘sirlanib beixtiyor o‘yga tolishingiz tabiiy. Muallimga ham, hikoya qahramoni Fransga ham hamdard bo‘lgangiz keladi. Hikoyadagi bayonga ko‘ra, mosye Amel o‘z mashg‘ulotini yuksak bir pafosda, dars o‘quvchilari va boshqa tinglovchilar eslab yuradigan bo‘lishini, shu bilan birga ular tasavvuriga butun umr «Yashasin Fransiya» degan yozuv muhrlanib qolishini istaydi. Muallimning «fransuz tili dunyodagi eng ajoyib til ekani», uni asrash lozimligi, «chunki mustamlaka xalq o‘z ona tili yordamidagina yorug‘likka

chiqa olishi» to'g'risidagi fikrlari bevosita o'zbek tilining yaqin o'tmishdagi taqdiriga ham taalluqli, albatta.

Fransuz adibi Alfons Dode har bir millat uchun beqiyos o'rin tutadigan milliy til taqdiri to'g'risida ana shunday ta'sirli hikoya yozgan.

Mavzu yuzasidan berilgan topshiriqlarni bajaring.

Fikringizni erkin bayon eting:

1. Ona tilining taraqqiy etishi hamda rivojlanishi uchun qanday ishlarni amalga oshirish zarur deb o'ylaysiz?
2. Muallimning maktabdagi mehnat faoliyati qancha edi?
A) 10 yil B) 20 yil C) 35 yil D) 40 yil
3. «Mosye» so'zining ma'nosi nima?
A) «ustoz» B) «o'rtoq» C) «muallim» D) «janob»
4. Berlindan Elzas va Lotaringiya maktablarida faqat qaysi til o'qitilishi haqida buyruq kelgan edi?
A) fransuz tili B) ingliz tili C) nemis tili D) ispan tili

Savol va topshiriqlar:

1. Alfons Dode hayoti va ijodi to'g'risida so'zlang.
2. Hikoyada tasvirlangan davrga munosabat bildiring?
3. Mosye Amelga tavsif bering.
4. Frans nima uchun so'nggi saboqda muallimning barcha fikr-mulohazalarini yaxshi tushuna boshladi?
5. Fransning «Hali ularni ham nemischa kuylashga majburlash kerakdir?» degan gapini izohlab bering.
6. Hikoya voqealarini o'zbek tilining yaqin o'tmishdagi taqdiri bilan qaysidir jihatdan bog'lash mumkinmi?
7. «Ona tilim, sen borsanki...» mavzusida ijodiy matn yarating.

54- § YAKUNIY DARS

«Bilim daraxtdir, amal esa uning mevasi».

(Husayn Voiz Koshifiy)

1-variant

1. «Haq berilmas, olinur» jumalari muallifi kim?

- A) Avloniy B) Behbudiy
C) A.Qodiriy D) Navoiy

2. «Alpomish» dostonida “tarzi gul yuzli, shirin so‘zli, bir siyosatli kishi” kim?

- A) Alpomish B) Boybo‘ri
C) Boysari D) Shohimardon pir

3. «Alpomish» dostonida poygada Boychibor nechta otdan o‘zib ketadi?

- A) To‘rt yuz oltmish otdan
B) To‘rt yuz otdan
C) Uchyuz to‘qson to‘qqiz otdan
D) Bir kam besh yuz otdan

4. «Alpomish» dostonida Barchin kimga saman otli, sarjig‘ali bek yigit, deya murojaat qiladi?

- A) Alpomishga B) Qorajonga
C) Ko‘kamanga D) Ko‘kaldoshga

5. Qaysi bitiktosh Yelizaveta va Dmitriy Klemenskiylar tomonidan topilgan?

- A) «Kultegin» B) «Bilga xoqon»
C) «Tabg‘ach’ D) «To‘nyuquq»

6. Altin yish qaysi joy nomi?

- A) turkiylarning muqaddas poytaxti nomi
B) Sirdaryoning qadimiy nomi
C) Amudaryoning qadimiy nomi
D) O‘g‘uzlarning poytaxti nomi

7. Qaysi bitiktoshning biri 0sm, ikkinchisi 170sm dan iborat ikki tosh ustundan yaratilgan?

- A) «Kultegin» B) «Bilga xoqon»
C) «Irq bitigi» D) «To‘nyuquq»

8. To‘nyuquq iftixoridagi eng asosiy nuqta qaysi jumalarda aks etgan?

- A) «Dushman atrofga qanotini yozdi, biz esa jangga shay edik».
B) «Kiyik, tovushqon yeb kun kechirar edik, xalqning tomogi to‘q edi».
C) «Bilimdoni chabusi(mashhuri) mening o‘zim edim».
D) «Bu turk xalqiga qurolli

dushmanni keltirmadim, yalovni otni
yugurtirmadim».

9. Atoyining qaysi gʻazalida

«...Yoʻq narsa– «Qissayi Jamshid»,
yaʼni ertak va afsonalar olami,
mavjudlik esa yorning qoʻli orqali
tasavvur etilayotgan «Mulkati
Jam», yaʼni mavjud hayot orqali
tazod sanʼati hosil qilingan?

- A) Hajringda begim, oh degumdur,
dagʻi oʻlgum...» gʻazalida
- B) «Ey doʻst» radifli gʻazalida
- C) «Mengiz yo ravzayi
rizvonmudur...» gʻazalida
- D) «Jamoling vasfini...» gʻazalida

**10. «Shariatsiz tariqatga kirib
boʻlmas», Shariatsiz tariqatga
kirganlarni Shayton kelib iymonini
olur emis» yoki Soʻfinaqsh boʻlding
valek hargiz musulmon
boʻlmading» kabi misralar muallifi
kim?**

- A) Atoiy B) A.Yassaviy
- C) Ahmad Yugnakiy D) Sayfi Saroyi

**11. A.Navoiyning qaysi asari uning
tarix ilmini chuqur bilganligining
yorqin namunasi boʻlib, unda
tarixiy shaxslarning, hakimlarning
hikmatlaridan namunalar
keltiriladi?**

A) «Vaqfiya»

B) «Tarixi mulki ajam»

C) «Tarixi anbiyo va hukamo»

D) «Muhokamat ul- lugʻatayn»

**12. Atoyining qaysi baytida talmeh
sanʼatining goʻzal namunasi
koʻrish mumkin?**

- A) «Tilar el mansabi oily va lekin
Atoyi sarvi ozodingga banda»
- B) «Solib borma meni ey Yusufi husn,
Bukun Yaqubtek bayt ul- hazanda».
- C) «Uzun sochingdin uzmasman
koʻngulni,
Ayogʻing kanda boʻlsa boshim anda».
- D) «Umrumni sening qulligʻingga sarf
qilibmen,
Ey oʻz qulidin bexabarim, netti, ne
boʻldi? »

**13. «Boburnoma»da keltirilgan
maʼlumotni toʻldiring. »...Podshoh
har doim bir necha tabʼ ahllari –
shoir va sanʼat ahlining suhbatidan
uzoqlashmasdi. Ular ushbulardir:
ilmi hikmat bobida tengi yoʻq
yana Zayniddin Xavofiyning
nabirasi boʻlib, juda oʻtkir tabʼi
bor edi, nazm va inshoda zavqi
baland edi, Humoyun podshoh
zamonida amirlik ham qildi».**

A) Abdulbaqo, Shayx Zayn sadr

- B) Mavlono Yusufiy, Surx Vadoiy
- C) Surx Vadoiy, Shayx Zayn sadr
- D) Mullo Baqoiy, Mavlono Shihob Muammoiy

14. «Maxzan ul-asror» vaznida podshoh (Bobur) ga bag'ishlab masnaviy bitgan kim edi?

- A) Mullo Baqoiy
- B) Sulton Muhammad ko'sa
- C) Shayx Abulvohid Forig'iy
- D) Mavlono Shihob Muammiiy

15. Turdi Farog'iyning «Qirq, Yuz, Ming aqrabolar ettilar mandin nufur, Ne balo, baxti qaro-yu toieyi shum Turdiman» baytida qanday san'at qo'llangan?

- A) tajnis B) tashbeh
- C) irsoli masal D) tazod

16. Til arslan turur, ko'r, eshikda yatur, Aya evlug, arsiq bashingni yeyur. Ushbu misralar muallifi kim va unda qanday she'riy san'at qo'llangan?

- A) Yusuf Xos Hojib, tashbeh
- B) Yusuf Xos Hojib, tazod
- C) Alisher Navoiy, tashbeh
- D) Alisher Navoiy, tanosib

17. Qaysi she'riy san'at arabcha so'z bo'lib, ma'nosi «chaqmoq

chaqilishi», «bir nazar tashlash» demakdir. Badiiy san'at sifatida u tarixiy va afsonaviy voqea, masal, shaxs, mashhur asar va qahramonlar nomiga ishora qilish vositasida fikrni qisqa, ixcham ifodalashdir.

- A) talmeh B) tajnis
- C) tazod D) tashbeh

18. Qaysi qatorda talmeh san'ati namunalari berilmagan?

- A) Sulaymon saltanatlik podshosen, Masih anfoslik, Yusuf liqosen
- B) Solib borma meni, ey Yusufi husn, Bukun Ya'qubtek baytul xazonda
- C) Chun yuzung ko'rdi, ko'zum qildi vatanning tarkini, Gulni chun Navro'z topdi, yodi Navshod aylamas.
- D) Mengiz yo ravzayi rizvonmudur bu? Og'iz yo g'unchayi xandonmidur bu?

19. Qaysi qatorda tardi aks san'atiga xos bo'lmagan fikr berilgan?

- A) Tardi aks ham so'z takroriga bag'ishlangan badiiy san'atlardan hisoblanadi.
- B) U so'zlar takroriga tayangan

boshqa sanʼatlarga — tasdir, tasbe, ishtiyoqqa yaqin turadi.

C) «Tard»ning maʼnosi «qaytarib berish», «qochirish», «uzoqlashtirish» demakdir. «Aks» esa «zid», «teskari», «chappa» maʼnolarini bildiradi.

D) Bu sanʼatning mohiyati shundan iboratki, sheʼr baytining boshida qoʻllangan soʻz bayt oxirida ham takrorlanadi.

20. Yuz ochgʻil, koʻz seni toʻyguncha koʻrsin, Necha boʻlgʻay bu koʻzim muntazir, och. Ushbu misralar muallifi kim va unda qanday sanʼat qoʻllangan?

- A) Yusuf Xos Hojib, tashbeh
- B) Alisher Navoiy, tajohil ul- orif
- C) Lutfiy, tajnis
- D) Lutfiy, iyhom

21. Turdi Farogʻiy qaysi xalq qoʻzgʻolonida ishtirok etadi?

- A) Samarqand yaqinidagi Miyonkoldagi qoʻzgʻolonida
- B) Xoʻjanddagi Boqi yuz boshchiligidagi qoʻzgʻolonida
- C) Buxorodagi mangʻitlar qoʻzgʻolonida
- D) Qoʻqondagi minglar qoʻzgʻolonida

22. «Boburnoma» da quyidagi maqol va hikmatli soʻzlardan qaysi biri uchramaydi?

- A) Har bir yaxshi-yomonlikni mulohaza qilib koʻrsang, hayot uchun xayrli ishlarga sabab boʻladi.
- B) «Doʻstlar bilan birga boʻlgan oʻlim toʻydir».
- C) Agar olam tigʻi qoʻzgʻalsa ham, Xudo xohlamasa biror tomirni kesolmaydi.
- D) Dunyoda oʻlimni boʻyniga olgan kishichalik tili uzun odam boʻlmas.

23. « Ancha paytgacha bir yerda boʻlib, bir-birimiz bilan doʻstona munosabatda boʻldik. Haqiqatda, suhbatda tengi yoʻq edi va agar komil inson deyish mumkin boʻlsa, u oʻsha edi», - deb Bobur «Boburnoma»da kim haqida aytadi?

- A) Xoja Xalifa B) Qanbar Alibek
- C) Hindubek
- D) Muhammad Humoyun

24. Qaysi qiʼani Navoiy faxriylaridan biri deyish mumkin?

- A) «Tavozu yaxshi, ammo yaxshiroqdur, Agar daʼb etsa ani ahli davlat» nomli qitʼasida»

- B) «Ul bobdakim, jahon ahli
bevaforur va alardin ko‘z tutmoq
xatodur» nomli qit‘asida
- C) «Navoiy she‘ri to‘qqiz bayt-u o‘n
bir bayt...» nomli qit‘asida
- D) «Saxo-yu buxl bobida nukta
surmak va arolarida ikki vosita
kelturmak» nomli qit‘asida

**25. Navoiyning hazaji musammani
solim vaznida yozilgan asarini
aniqlang.**

- A) «Ko‘zing ne balo qaro
bo‘libdur...»
- B) «Meni men istagan...»
- C) «Ey sabo...»
- D) «Kelmadi» radifli g‘azali

«Xato qilishdan cho‘chib xadiksiramang, eng katta xato tajribalardan voz
kechishdadir. (Husayn Voiz Koshifiy)

2-variant

**1. «So‘z so‘zlashda va ulardan
jumla tuzishda uzoq andisha
kerak». Ushbu hikmatli fikr muallifi
kim?**

- A) A.Qodiriy B) A.Avloniy
- C) Behbudiy D) Fitrat

**2 Barchinoy Alpomishga «Shul
so‘zimni aytib borgin to‘ramga» deb
boshlanuvchi murojaatida qalmoq
alplarini nimaga o‘xshtadi?**

- A) bo‘rilarga
- B) zog‘ga
- C) tuyaga

D) itga

**3.Xalq og‘zaki ijodining epik turiga
qaysi janrlar kiradi?**

- A) doston, askiya, afsona
- B) ertak, doston, rivoyat
- C) masal, maqol, doston
- D) matal, ertak, afsona

**4. «Alpomish» dostonida Qorajon
kurashda yolg‘iz o‘zi qancha alp-ni
nobuti qiladi?**

- A) bir kam to‘qson alpni
- B) ikki kam to‘qson alpni
- C) bir kam ming alpni

D) to‘qson to‘qqiz alpni

5. «Alpomish» dostonida kim

«Vaqti-bevaqt birovnikiga mehmon kelsa, otini ushlab, joy bor bo‘lsa, ko‘nglini xushlab jo‘natsa, bul ham saxiy; agar joy bor turib, joy yo‘q, deb qo‘ndirmay jo‘natsa, bul odam baxil», – deydi?

A) Yortiboy oqsoqol

B) Shohimardon pir

C) Hakimbek D) Boybo‘ri

6. «Hikmat»lar tarkibida nechta she‘r bor?

A) 140ga yaqin B) 360 ta

D) 240ga yaqin C) 500ga yaqin

7. Quyidagi qaysi asarda oltinga «sariq», kumushga «oq», tuyaga «egri» kabi qo‘llangan epitettlar – sifatlashlar qo‘llangan?

A) «Rustamxon» da

B) Atoyi g‘azallarida

C) «To‘nyuquq» bitiktoshlarida

D) Yassaviy she‘rlarida

8. O‘rxun -Enasoy yodgorliklari haqidagi dastlabki xabarni kim berdi?

A) Rus xizmatchisi Remezov

B) Shved zobiti Stralengberg

C) olim Mesermurdlar

D) Yadrinsev

9.Yodgorliklarni topilishi va o‘rganishi qachondan boshlandi?

A) XVIII asardan B) XIX asardan

C) XX asardan D) XVII asardan

10. «Oriq va semiz buqani birov tezagidan bilsa, birov semiz buqani oriq buqadan ajrata olmas emish”.

Ushbu fikr qaysi bitiktoshdan olingan?

A) Bumun xoqon B) Istima xoqon

C) Bilga xoqon D) To‘nyuquq

11. «To‘nyuquq» bitiktoshi haqidagi noto‘g‘ri hukmni aniqlang.

A) «To‘nyuquq» kompozitsion jihatdan yetuk asar.

B) Yodgorlikda murojaat, chaqiriq, undov yetakchilik qiladi.

C) «To‘nyuquq» so‘zining ma‘nosi «To‘ng‘ich javhar»

D) To‘nyuquq-xoqon.Ikkinchi turk xoqonligi asoschisi.

12. Birinchi turk adiblari nomlari to‘g‘ri keltirilgan qatorni aniqlang.

A) Aprinchur tegin, Kul Tarxon, Singku Seli, To‘nyuquq

B) Tutung, Pratyaya- Shri, Asig

Tutung, Chusiya Tutung, Kul tegin

C) Kalim, Keysi, Chuchu, Yo‘llug Tegin, Kul tegin

D) Aprinchur tegin, Kul Tarxon,
Singku Seli, Yo'llug Tegin

13. Xalq orasida «Madinada Muhammad, Turkistonda Xoja Ahmad» naqli kimga nisbatan ishlatilgan?

- A) Ahmad Yugnakiyga
- B) Ahmad Yassaviyga
- C) Rabg'uziyga
- D) Yusuf Xos Hojibga

14. Mashhur mutasavvuf olimlar Arslonbobo va Yusuf Hamadoniy qo'lida tarbiyalangan alloma kim?

- A) Ahmad Yassaviy
- B) Rabg'uziy
- C) Ahmad Yugnakiy
- D) Sayfi Saroyi

15. Atoyni adabiyotshunoslardan biri «*Xushxulq va munbasit kishi erdi*», – deydi. Bu fa'rif muallifi va ostiga chizilgan so'zning ma'nosi qaysi javobda berilgan?

- A) Alisher Navoiy; oq ko'ngil
- B) Xondamir; ko'zi ojiz
- C) Alisher Navoiy; iqtidorli
- D) Mirxond

16. «Zulfig cheriki jamol mulkin, Oldi ko'zing ittifoqi birla».

Go'zallik mamlakatini egallash uchun birlashgan ittifoqchilar nomi qaysi javobda berilgan?

- A) Soch va yorning yuzi
- B) Kiprik vayorning qoshi
- C) Soch va yorning ko'zi
- D) Kiprik va yorning ko'zi

17. Qaysi lirik qahramon «Imonim o'shal moh degumdir dag'i o'lgum», - deydi?

- A) A.Navoiy
- B) Bobur
- C) Atoyi
- D) Lutfiy

18. Alisher Navoiy haqidagi qaysi hukm to'g'ri emas?

- A) Navoiy aruz bo'yicha Yahyo Sebakdan saboq oladi.
- B) Shoir tarixchi olim Sharafiddin Ali Yazdiy bilan Taft shahrida tanishadi.
- C) Zullisonaynlik an'anasi Navoiy timsolida o'zining oliy darajasiga ko'tarildi.
- D) Tarixchi Rashidiy Navoiyning kelib chiqishi baxshilarga borib taqalishini, otasini «Kichkina baxshi» deyishgani haqida ma'lumot beradi.

19. Alisher Navoiyning «Majolis un nafois» asari haqidagi noto'g'ri hukmni toping.

- A) Asarda 459 ta shoir, yozuvchi, ijodkor haqida ma'lumot beriladi.
- B) Asar 8 majlisdan iborat.
- C) Asardagi dastlabki majlislar xronologik tartibda, ya'ni vaqtning qadimdan shoirning zamonasigacha bo'lgan yo'nalishi qamrovida olingan.
- D) Yettinchi majlis birgina Husayn Boyqaroga, sakkizinchi majlis esa Temur va temuriylarga bag'ishlangan.

20. A.Navoiy haqida bitilgan

«Makorim ul-axloq» (Go'zal xulqlar))adabiy-tarixiy asarning muallifi qaysi javobda?

- A) Ogahiy
- B) Mirxond
- C) Xondamir
- D) A.Samarqandiy

21. Bir so'zning ketma -ket kelgan bir necha misra yoki baytlarda ongli ravishda takrorlanishiga asoslangan she'riy san'at qanday nomlanadi?

- A) istiora
- B) jam'u taqsim
- C) iltizom
- D) alliteratsiya

22. Navoiyning qaysi qit'asida Beruniy aytganidek, « Minnat himmatni yo'q qiladi» mazmuni mujassamlangan?

- A) «Tavozu yaxshi, ammo yaxshiroqdur, Agar da'b etsa ani ahli davlat» nomli qit'asida
- B) «Ul bobdakim, jahon ahli bevaforur va alardin ko'z tutmoq xatodur» nomli qit'asida
- C) «Shohni ajdarhoga nisbat qilib tururkim, ganj umido ham andin boru ranj biymi ham» nomli qit'asida
- D) «Saxo-yu buxl bobida nukta surmak va arolarida ikki vosita kelturmak» nomli qit'asida

23. "Boburnoma" gacha kimlarning ijodida nasr namunolari uchrar edi?

- 1) A.Navoiy 2) Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilig» 3) Rabg'uziy «Qissasi Rabg'uziy»
- 4) Xorazmiy "Muhabbatnoma»
- A)1, 2, 3, 4
- B)1, 2, 4
- C)1, 2, 3,
- D)2, 3, 4, 5

24. Kim biografik qissalar haqida gapirib, jumladan, bunday deydi:

«Soddalikka erishmoq va soddalikni saqlab qolmoq. Faqat ma'nodor sahnalarni sur'atni tezlashtirib tasvirlamoq kerak... Fuqarolar urushi tarixini yaxlitligicha tasvirlash kerak emas... Ortiqcha nomlarni tilga

olishdan qochish kerak. Biron
tomonning yonini olishdan saqlanish
kerak, biryoqlamalikdan va
bag'ritoshlikdan qochish kerak».

A) Irving Stoun

B) Hasanxo'ja Nisoriy

C) Monstyuart Elfinston

D) Pirimqul Qodirov

**25. Turdi Farog'iy bizgacha qancha
she'riy merosi yetib kelgan?**

A) 19 ta she'r: 12 ta g'azal, 6 ta
muxammas, bir dona fard

B) 18 ta she'r: 10 ta g'azal, 7 ta
muxammas, bir dona fard

C) 18 ta she'r: 10 ta g'azal, 5 ta
muxammas, ikki dona fard

D) 18 ta she'r: 12 ta g'azal, 5 ta
muxammas, bir dona fard

****Adabiyotshunoslik** – badiiy adabiyot tog‘risidagi fan. «Adabiyotshunoslik» atamasi etimologik jihatdan «adabiyot» atamasiga fors - tojikcha «shunos» fe’li va o‘zbekcha -lik qo‘shimchasining qo‘shilishidan hosil bo‘lgan. U adabiyot tarixi, adabiyot nazariyasi, adabiy tanqid kabi qismlarga bo‘linadi.

****Aforizm** – (grekcha, qisqa, hikmatli so‘z) – aniq va ixcham ifodalanib, tugal fikrni anglatuvchi hikmatli so‘zlar. Misol:

Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim,

Orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim.

****Avtobiografiya** – o‘z asarlarining bibliografiya(q.)sini o‘zi tuzgan avtorning asari.

****Avtobiografik asar** – yozuvchining o‘z shaxsiy hayoti bilan bog‘langan voqealar materialini asosida yaratgan badiiy asari. Bunday asarlar avtobiografik roman, qissa va esdaliklar hamda boshqa janrlar shaklida bunyodga keladi.

S. Ayniyning «Esdaliklar»i, Oybekning «Bolalik» qissasi avtobiografik asarlardir. Bunday asarlarda yozuvchining hayot yo‘li zamonasining hayot sharoiti bilan chambarchas bog‘langan holda yoritiladi. Binobarin, bunday asarlar hayot va adabiyotga doir muhim manba bo‘la oladi

****Antiteza** (gr. Antithesis – qarama-qarshi qo‘yish so‘zidan)- bir-biriga zid tushuncha, fikr va hissiyotlarni yaqqol ifodalashda hamda ularga qiyosiy xarakteristikaga berishda qo‘llaniladigan adabiy usul. Bu usul o‘zbek mumtoz adabiyotida ham ko‘p qo‘llaniladigan usullardan biridir.

Menga nomehribon yor o‘zgalarga mehribon ermish,

Mening jonim olib, ag‘yorga oromijon ermish

Asar (ar. so‘zidan; ko‘pligi: -osor) – kitob ma’nosida keng qo‘llaniladigan so‘z (Osori atiq-qadimgi, antik asarlar, yodgorliklar). Bu so‘z iz, nishon, belgi

(Undan asar ham qolmagan); ta'sir (U bizga asar qildi) ma'nolarida ham ishlatiladi.

****Aforizm** (gr.aphorismos-qisqa, hikmatli so'z) – aniq va ixcham ifodalanib, tugal fikrni anglatuvchi hikmatli so'zlar. Xalq donoligining ifodasi bo'lgan maqollar va hikmatli so'zlarning bir turidir

****Badiiy asarning milliyligi** – asarda xalq, millat turmushi manzaralarini, milliy urf-odatlarini, millat vakillariga xos xususiyatlarni jonli, hayotiy ifodalash, asarning ruhida, ichki mazmunida, so'zlash tarzida milliylikning namoyon bo'lishi.

****Badiiy asar poetikasi** – asarning tuzilishi, syujet va kompozitsiyasi, til xususiyatlari, hikoya qilish yo'sini, ifoda tarzi, tasvir usullari va vositalari, ohangi va umuman uning badiiy olami. «Poetika» so'zi yunoncha bo'lib, «san'at, baddiyati» ma'nolarini anglatadi.

****Bayt** – ikki misra she'r. Sharq she'riyatida g'azal, qasida, masnaviy kabi she'riy janrlardagi asarlarning ikki misrasi bayt deb yuritilgan. Bayt go'yo she'riyatning mustaqil bir xonasidir. Chunki bayt so'zi uy, xona, joy ma'nolarida ham ishlatiladi. Tajriband, tarkibband (q.) usulida yozilgan she'rlarning bandlarini bir-biriga bog'lovchi bayt vosita bayt deb yuritilgan. Bir baytli mustaqil she'rlar ham bo'lgan.

****Bayoz** – she'rlar to'plami. Bunday to'plamlar, ko'pincha, bir necha shoirlarning she'rlaridan tuziladi. Bayoz shoirlarning o'zi yoki adabiyot muxlislari tomonidan tuzilib, badiiy adabiyotni targ'ib etishda muhim rol o'ynagan

****Band** – alohida qofiyalanish tartibiga ega bo'lgan she'r bo'laklari bo'lib, u tugal bir fikr yoki manzarani ifodalaydi. Band adabiyotshunoslikda strofa deb ham

****Debocha** – 1) Kitobning oltin suvi va naqshlar bilan bezatilgan birinchi sahifasi; 2) Kitobga atalgan kirish so'z, lirik muqaddima.

****Devon** (ar. – to‘plam so‘zidan) – biror shoir she‘rlarining qofiya yoki radif (q.) lariga ko‘ra, alifbo sirasi bilan tartib etilgan to‘plami. Devonga kirgan she‘rlar janrlariga qarab ajratiladi. Devonga debocha ham yozilgan bo‘ladi.

****Doston** – liro-epik tur janrlaridan biri, o‘zbek mumtoz adabiyotida she‘riy qissa, xalq og‘zaki ijodida she‘riy-nasriy qissa. She‘riy qissa qadimgi greklarda poema (q.) deb yuritilgan. O‘zbek adabiyotshunosligida xalq og‘zaki ijodi va mumtoz adabiyotidagi liro-epik asarlar esa doston deb ataladi. Doston so‘zi qissa, hikoya, shon-u shuhrat, sarguzasht, ta‘rif va maqto‘v ma‘nolarida ishlatiladi.

****Gumanizm** (lat. humanus – insoniy) – insonga muhabbat, odamgarchilik, kishiga g‘amxo‘rlik qilish va yordamga muhtoj odamlarni qo‘llab-quvvatlash – insonparvarlik

****Ichki qofiya** - misraning oxirida emas, balki o‘rtasida kelgan ohangdosh so‘zlar, tovush takrori,

Masalan:

*Qora zulfing **firoqida** parishon ro‘zg‘orim bor,*

*Yuzingning **ishtiyoqida** ne sabru ne qarorim bor.*

*Labing bag‘rimni **qon** qildi, ko‘zimdin qon **ravon** qildi,*

*Nega holim **yomon** qildi, men andin bir so‘rorim bor.*

(Bobir).

MUNDARIJA

Kirish.....	4
I bob.	
1-dars. Adabiyot – ma’naviyatni yuksaltirish vositasi.....	8
II bob.	
2- dars. Xalq og‘zaki ijodi «Alpomish» dostoni.....	17
3-dars. «Alpomish» dostoni yuzasidan amaliy ish.....	24
III bob.	
4-5 – dars. Qadimgi davr adabiy yodgorliklari. O‘rxun -Enasoy obidalari.....	28
6 - 7 - dars. Mahmud Koshg‘ariy.....	42
8-dars. Yusuf Xos Hojib. «Qutadg‘u bilig» dostoni	52
9-dars.Ahmad Yuknakiy «Hibbat ul-haqoyiq»	70
10-dars. Ahmad Yassaviy. «Devoni hikmat» asari.....	87
11-dars. Jaloliddin Rumi.....	97
12-dars. Pahlavon Mahmud.....	107
13-dars. Sayfi Saroyi.....	115
14-dars. Atoyi.....	133
IV bob.	
15-mavzu: Temuriylar davri adabiyoti. Alisher Navoiy.....	141
16-17-mavzu: Navoiy lirikasi.....	157
18-mavzu: Yakuniy nazorat ishi.....	188
19-mavzu: Navoiyning epik asarlari. Xamsachilik tarixi.....	188
20-21- dars. «Xamsa». «Hayrat ul-abror»	193
22-, 23-dars. «Farhod va Shirin»dostoni.....	208
24- dars. «Layli va Majnun» dostoni.....	229
25- dars. «Sabbai sayyor» dostoni.....	240
26-27- dars. «Saddi Iskandariy» dostoni.....	269
28-29- dars. Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasi.....	282
V bob.	
30-,31-,32- dars. Xonliklar davri adabiyoti. «Boburnoma»- tarixiy memuar asar	295

33-,34-dars. Boborahim Mashrab (40-1711)	308
35-dars. Abulgʻozi Bahodirxon (03-64)	325
36-dars. Turdi Farogʻiy (taxminan 40-99/1700)	335
37-,38-dars. Muhammad Rizo Ogahiy (1809-1874)	350
39-dars. Jahon otin Uvaysiy (1779–1845)	375
40-,41-dars. Nodira (1792 -1842)	384
42-dars. Anbar otin (1870–1910)	396
43-dars. Mumtoz janrlar va musammatlar.	405
VI BOB.	
44-dars. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida maʼrifatchili adabiyoti.	
Muhammad Aminxoʻja Muqimiy (1850-1903)	412
45-,46-dars. Furqat	430
47-dars. Zavqiy	440
VII BOB.	
48-49- dars. Yangi oʻzbek adabiyoti. Mahmudxoʻja Behbudiy. «Padarkush»	
dramasi.....	450
Ehtiyoji millat.....	464
Ikki emas, toʻrt til lozim	467
Teyotr nadur	471
50-51- dars. Abdurauf Fitrat sheʼriyati «Abulfayzxon» dramasi.....	474
VIII bob.	
52-dars. Jahon adabiyoti Jek London. «Hayotga muhabbat» hikoyasi.....	516
53- dars. Alfons Dode. «Soʻnggi saboq» ikoyasi.....	540
54- dars. Yakuniy dars.....	548
Ababiyotshunoslikka oid terminlar izohi.....	557

N. S. Sulaymonova, T. X. Xoljurayev, O. S. Usmanova,
F. X. Namozova, M. Yu. Karimova, S. R. Botirova, S. Y. Gazibekova

ADABIYOT

AKADEMIK LITSEYLARNING 1-BOSQICHI UCHUNDARSLIK

Muharrir: Sualymonova Nafisa

Texnik muharrir: Saparova Guljanat

Kompyuterda sahifalovchi: Alixonov Ismoil

